

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA XV,3

Constantijn Huygens  
*Hofwijck*

BAND 2

Deel 3 / Commentaar

Constantijn Huygens  
*Hofwijck*

BAND 2

Deel 3 / Commentaar







CONSTANTIJN HUYGENS *HOFWIJCK*

---



afb. 17: detail uit de beroemde atlas van Delfland door N.S. Cruquius (1712). Hofwijck ligt rechtsonder vlakbij Voorburg, aan weerszijden van de 'Voor Weg' (door Huygens 'Heerweg' genoemd). De plattegrond van de boomgaard vertoont een ander padenpatroon dan de 'officiële' plaat van Hofwijck.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Constantijn Huygens  
*Hofwijck*

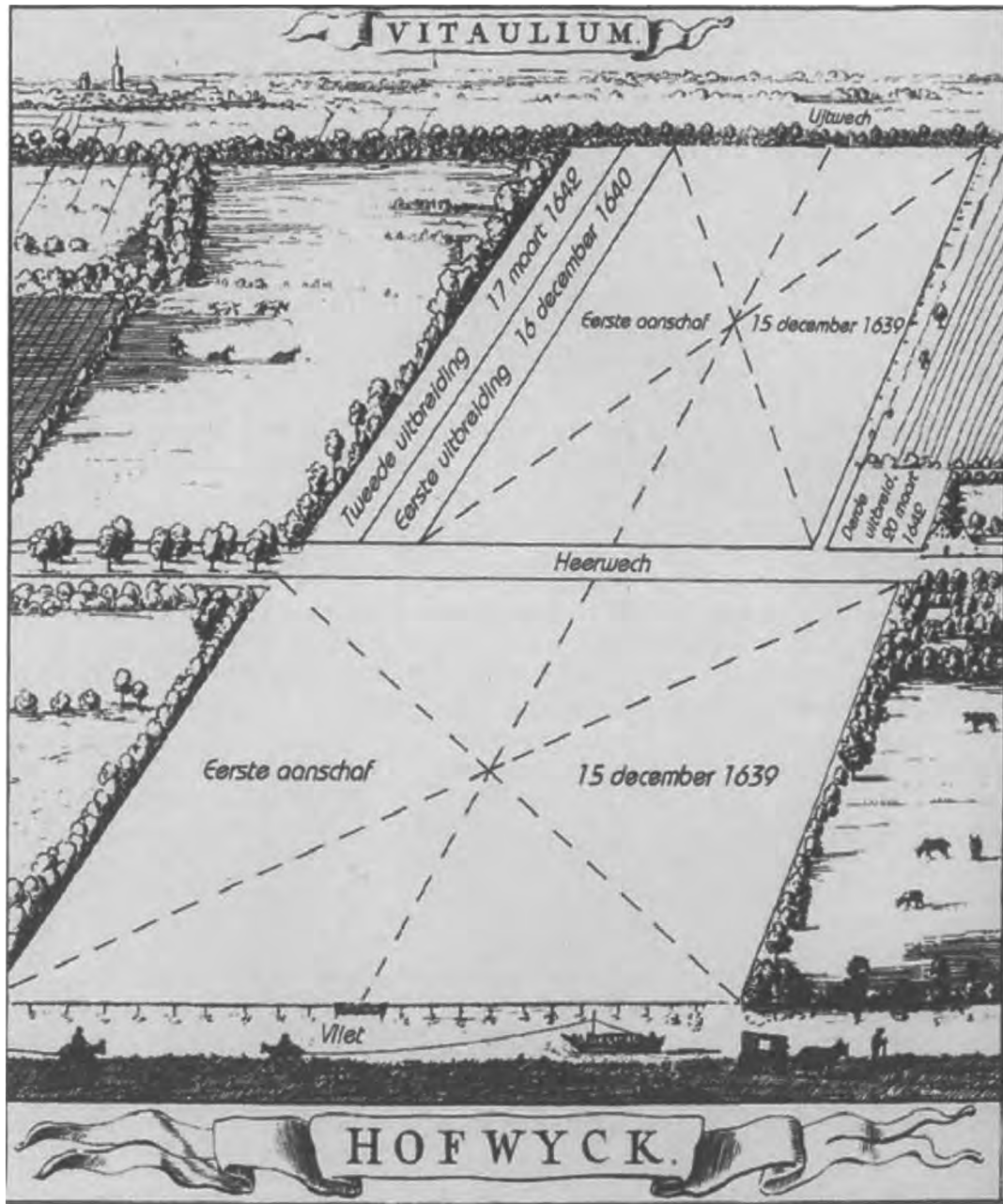
Historisch-kritische uitgave met commentaar  
door Ton van Strien  
Met een studie over de literair- en ideeënhistorische context van het gedicht  
door Willemien B. de Vries

BAND 2  
Deel 3 / Commentaar

KNAW Press | Koninklijke Nederlandse  
Akademie van Wetenschappen

Amsterdam 2008





afb. 18: De vier aankoopfasen van Hofwijck, ingetekend in de grote tekening in de gravure. Tekening door Kees van der Leer

# Inleiding

door Willemien B. de Vries

## I HUYGENS EN HET BUITENGOED HOFWIJCK<sup>1</sup>

### I.1 *Aankoop, aanleg en onderhoud*

In december 1639 kocht Huygens een stuk land bij Voorburg waar hij een huis liet bouwen en een tuin aanleggen. In 1640 en 1642 vergrootte hij zijn bezit door nieuwe landaankopen, waarbij hij wel de symmetrie van de overtuin doorbrak doordat de nieuwe stukken grond zich alleen ter linkerzijde van de al gekochte grond bevonden<sup>2</sup> (zie afb. 18). Op 12 februari 1642 vond in klein gezelschap de feestelijke inwijding van het huis plaats, waarbij de naam van het buitengoed onthuld werd (De Vries 1993<sup>b</sup>, Van Strien en Van der Leer 2002, p. 77).

Zoals bekend geldt Huygens samen met Jacob van Campen als inspirator van het Hollands classicisme. Hij had in verband met de bouw van zijn Haagse huis al studie gemaakt van de invloedrijke architectuuropvattingen van Vitruvius (1<sup>e</sup> eeuw v.Chr.) en van de contemporaine tractaten van bijvoorbeeld Alberti en Scamozzi (Ottenheym 1999, p. 94-95). Hofwijck is het tweede grote bouwproject dat hij samen met Van Campen en Pieter Post heeft uitgevoerd.

Huygens koos voor een plan waarbij huis en tuin één geheel zouden vormen dat gebaseerd was op de vormgevingsprincipes van Vitruvius en op de aan Pythagoras toegeschreven harmonische tonenreeks<sup>3</sup>. Harmonie in een bouwwerk wordt volgens Vitruvius bewerkt door toepassing van de *symmetria*, dat wil zeggen de harmonische verhoudingen van de onderdelen tot elkaar en van elk onderdeel tot het geheel. Essentieel daarbij is de toepassing van rationele maatverhoudingen – de *proportio* – op grond van een *modulus*, de basismaat. Huygens vertelt zelf in zijn gedicht dat het menselijk lichaam zijn uitgangspunt is geweest bij de aanleg. Dit is dan volgens de op Vitruvius gebaseerde mathematische berekening van de maten en vormen van dit lichaam. Zo is de aanleg bepaald door een samenstel van grote en kleine vierkanten, symmetrisch gegroepeerd rondom een lange hoofdas en een korte dwarsas (zie de afbeelding van de kaart). De maatverhoudingen zijn harmonisch gebaseerd

<sup>1</sup> Gedeelten uit mijn proefschrift uit 1998 *Wandeling en Verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*, vormen de basis van deze inleiding.

<sup>2</sup> Een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van het huis Hofwijck en zijn bewoners biedt Kees van der Leer in Van Strien en Van der Leer 2002, p. 73-156.

<sup>3</sup> Ik baseer dit gedeelte vooral op de cultuurhistorische verantwoording van het projectplan om de tuin van Hofwijck zoveel mogelijk in de historische staat terug te brengen (Leerintveld 2003, p. 3-7). Zie verder Van Pelt 1981, p. 118, Bregman 2000, p. 10-12, Bakker 2003, p. 238.

op de verhouding 1:2:4. In deze opzet vormt het huis het hoofd, de boventuin is het bovenlichaam met de oprijlanen als armen, de Heerweg die de scheiding tussen boven- en overtuin vormt is het middel en de overtuin het onderlichaam met de benen:

Wie die verdeeling laeckt, veracht voor eerst sijn selven,  
En 't schoonste dat God schiep. (r. 977-78)

Het huis Hofwijck behoort tot het bescheiden paviljoenstype in de vorm van een kubus op een sokkel met een pyramidaal dak. Huygens is de eerste Haagse ambtenaar die, net als rijke kooplieden en regenten, een buitenhuis laat bouwen, en zijn maatschappelijke positie brengt mee dat hij het sociale decorum in het oog moet houden (Blom 2003<sup>a</sup>, p. 318). Bovendien heeft hij ook morele bezwaren tegen een te groot vertoon van luxe, zoals hij in zijn gedicht uitvoerig laat merken (deze inleiding, par. 5.6). Bregman geeft hiernaast een Vitruviaans antwoord op de vraag waarom het huis zo bescheiden van omvang is. Hij laat zien dat Huygens op grond van zijn theoretische uitgangspunten, waarbij een *modulus*, de vastgestelde lengtemaat de evenwichtige verhoudingen in het ontwerp garanderen moest, gevoegd bij de feitelijke afmetingen van zijn nieuw verworven grond, keuzes moest maken. Het huis heeft de lengtemaat van 30 Rijnlandse voet (9.42 meter), die door het hele ontwerp terugkomt. Wanneer hij voor een groter huis gekozen zou hebben zou volgens deze theorie op basis van de verhouding 1:2:4 ook voor de brug en het voorplein een grotere omvang nodig zijn geweest om het juiste evenwicht in de proporties te bewaken. De omstandigheden lieten geen vergroting van de vijver toe, met als gevolg dat het grotere huis niet meer in het midden van de vijver gelegen zou hebben, waardoor de harmonie verstoord zou zijn. Zo moest Huygens zich ter wille van de Vitruviaanse zuiverheid van bouwen tevreden stellen met een betrekkelijk klein huis (Bregman 2000, p. 10-12).

Deze keuze op grond van sociale, ethische en classicistische argumenten had bovendien het voordeel dat hij paste in de traditie van het landleven zoals die in de West-Europese literatuur verwoord was. Sinds de Romeinse *scriptores rei rusticae* gold de eis dat een huis op het land niet te groot en te weelderig mocht zijn (bijvoorbeeld Varro, *De agricultura* xiii, 6, 7). In de buitenlevensliteratuur is deze opvatting tot een *topos* geworden. Zowel Cats als Westerbaen benadrukken dat zij een klein, laag huis bewonen. Huygens' Engelse tijdgenoot Abraham Cowley spreekt de wens uit: 'that I might be Master at last of a small House and large Garden' (Cowley 1967, p. 326). Dit is precies wat Huygens bereikt heeft.

Het huis mag klein geweest zijn, het is niet zonder enige luxe uitgevoerd. Het heeft een leien dak en een slotbrug die versierd is met beelden die de vier jaargetijden voorstellen. In de gevelnissen zijn – uniek voor ons land – grisailles aangebracht, schilderijen die vanuit de verte gezien een driedimensionaal effect bieden (Roosendaal 1987, p. 211-12).

Op een tekening van F. de Moucheron uit ca. 1675 is te zien dat in het festoen van één van de gevelnissen van het souterrain het woord *otium* is aangebracht. De landheer geeft hier in positieve zin de functie van zijn buitenverblijf aan, die hij in de naam van zijn huis negatief geformuleerd heeft.

De tuin valt vooral op door een overwicht aan bomen. De enige bloemen die in het gedicht *Hofwijck* genoemd worden, zijn rozen. Anders dan bij Cats en Westerbaen ontbreken bloemperken. Huygens heeft een belangrijke rol gespeeld als adviseur van Frederik Hendrik bij de aanleg van de stadhoudelijke tuinen. Daar ging het zowel om een veel complexere tuinaanleg als om versiering met veel beelden die ook een programmatische functie hadden (Bezemer Sellers 2001, passim, i.h.b. p. 227-230). Zijn eigen tuin is bepaald geen replica in het klein van de stadhoudelijke tuinen. Erik de Jong typeert het geheel terecht als 'eigenlijk meer bos dan tuin' (De Jong 1984, p. 53).

Het is duidelijk een tuin die veroverd is op de ongecultiveerde natuur. Ter wille van Hofwijck is weiland omgeploegd, een vijver uitgegraven en een heuvel opgeworpen van afgegraven zandgrond. Erik de Jong wijst erop, dat in deze mathematisch bepaalde tuinarchitectuur soms het contrast tussen gecultiveerde en ongecultiveerde natuur bewust uitgebuit werd. Als voorbeeld noemt hij onder meer Huygens die zijn overtuin 'Een tamme wildernis van woeste schik'lickheden' noemde (r. 145), een combinatie van wild en tam, van geometrische ordening en vrij uitgroeiende bomen (De Jong 1993, p. 47, zie ook Bakker 2003, p. 240).

De tuin kent ook enige tuinsieraden. De kunstmatig opgeworpen berg werd eerst bekroond door een obelisk, die later door een stormbestendiger uitkijktoren vervangen werd. Een heuvel in de tuin was een modern element (Terwen en Ottenheim 1993, p. 71) en ook een obelisk was iets bijzonders, zij het niet geheel nieuw. Johan Maurits van Nassau, Huygens' buurman in Den Haag, had al eerder in zijn tuin een berggrot met uitkijkpost laten bouwen die met twee obeliskten werd versierd (Diedenhofen 1990, p. 51). Verder zijn als tuinsieraden nog vier houten tuinhuisjes te noemen en in r. 359 is sprake van een zodenbank.

In de boventuin bevinden zich vier 'percken' met vruchtbomen. Tuinhistorici interpreteren de boomgaard, die een vast onderdeel van de Nederlandse tuin in deze periode vormt, veelal als een teken van een humanistisch-calvinistische hang naar nut en soberheid. Zo zegt John Dixon Hunt:

Klassiek humanisme en Calvinistische denkbeelden spoorden beide tot de aanleg van goed-geordende boomgaarden aan als product en symbool van de goedbeheerde ziel: vandaar die vele gezichten in vogelvlucht van boomgaarden in onberispelijke rijen, [...] (Hunt 1988, p. 46, zie ook Hopper 1983, p. 112, Bezemer Sellers 1990, p. 103).

Ik betwijfel of het verband tussen een bepaalde godsdienstige mentaliteit en de fruitteelt zo rechtlijnig te markeren valt. Zo hebben bijvoorbeeld de Fransman Nicolas Rapin en Snouckaert, de heer van de Binckhorst, die beiden rooms-katholiek waren, een boomgaard op hun terrein, en ook zij dichten met instemming over de blozende appels die deze voortbrengt (Rapin 1982, p. 122, Snouckaert 1605, p. 4).

Voor het onderhoud van huis en tuin had Huygens steeds een hovenier of hortulanus in dienst; van 1650-1654 was dat de in *Hofwijck* r. 2656 genoemde Jan Maertens. Dat was overigens, zoals uit Van der Leers gegevens blijkt (Van Strien en Van der Leer 2002, p. 96), net als de andere opzichters een man van aanzien. Het eigenlijke 'wroeten' waar in diens graf dichtje sprake van is (*Gedichten* V, p. 136, ook aangehaald bij Van Strien en Van der Leer 2002, p. 97), werd ongetwijfeld door lager personeel gedaan, maar daar hield Huygens geen aantekeningen over bij. Mogelijk ook kwamen de kosten daarvoor voor rekening van de opzichter. De vereiste 'honderden' voor onderhoud (*Hofwijck*, r. 2384; zie ook Van Strien en Van der Leer, p. 95) gingen in elk geval niet daarheen. Voor het overige moet *Hofwijck* inderdaad een kostbare liefhebberij zijn geweest. Als Huygens in zijn testament een obligatie van vierduizend gulden reserveert zodat uit de rente daarvan het onderhoud van *Hofwijck* betaald kan worden, lijkt dat toch eigenlijk krap bemeten, als een hortulanus al 250 gulden per jaar moest kosten (a.w., p. 102). Niet dat de familie ooit moeite met zulke bedragen zal hebben gehad. De verkoop van het buiten door Huygens' laatste directe nazaat, Susanna Louise Huygens, was zeker niet gemotiveerd door geldgebrek (a.w., p. 122). Maar toen was Huygens al meer dan zestig jaar dood.

## 1.2 *Huygens op Hofwijck*

Hoe vaak is Huygens op *Hofwijck* geweest voordat hij zijn gedicht voltooid heeft? Was hij er elk weekend, elke maand of vrijwel nooit? Zoals verderop in deze inleiding zal blijken, gaat het in *Hofwijck* om de beschrijving van een geïdealiseerd bestaan in een gedeeltelijk geïdealiseerde tuin, maar het concrete buitengoed vormt wel het uitgangspunt van het gedicht. De tekst van *Hofwijck* maakt duidelijk dat Huygens precies wist hoe zijn tuin eruit zag, maar heeft hij de groei daarvan ook met enige regelmaat gevolgd? Als het lukt hierover gegevens te verzamelen, kunnen we de vraag beantwoorden of de dichter geschreven heeft op basis van een frequente ervaring met het buitenleven op *Hofwijck* of juist vanuit het verlangen daarnaar.

In februari 1642 vindt de feestelijke inwijding van het buitengoed *Hofwijck* plaats. Acht jaar later, in 1650, begint Huygens aan zijn gedicht *Hofwijck*, dat hij op 8 december 1651 afsluit (inleiding Apparaat, par. 1.1.3). Wie probeert om Huygens' bezoeken aan *Hofwijck* in deze periode te traceren vindt een eerste bron in Huygens' dagboek, een verzameling aantekeningen in het Latijn op losse briefjes en in almanakken. Huygens' kleinzoon Constantijn, de zoon van Lodewijk, heeft deze overgeschreven en gebundeld (Unger 1885, p. vi-vii, cf. Salman 1997, p. 43). Het dagboek bevat vooral korte vermeldingen van Huygens' reizen en verder van belangrijke gebeurtenissen, zoals de dood van zijn broer Maurits en van Frederik Hendrik. Huygens heeft over langere perioden geen aantekeningen gemaakt. Om een voorbeeld te geven: in het jaar 1642 heeft hij slechts op negenendertig dagen iets genoteerd. Een bezoek aan *Hofwijck* gold kennelijk niet als een reis. Alleen wan-

neer hij op de terugreis van een langere tocht het buiten aandeed om er te eten of te slapen, vermeldt hij dit in het dagboek.

Twee andere mogelijke hulpbronnen staan nog tot onze beschikking: de onder-tekening met datum en plaatsnaam van zijn gedichten in handschrift en van zijn brieven. We vinden dus alleen gegevens over Huygens' verblijf op Hofwijck wanneer dat paste bij het type vermelding in zijn dagboek of wanneer hij tijdens dat verblijf poëzie of brieven heeft geschreven. Op deze manier komen we te weten dat Huygens, op de heen- of terugreis van een wat langere tocht, in 1642 op 23 mei op zijn buitengoed heeft gegeten met vrienden en dat hij er op 13 oktober een nacht geslapen heeft. Zo ook op 12 april 1643 (Unger 1885, het jaar 1642 en '43). Over de jaren 1644-1649 heb ik geen gegevens kunnen vinden over een mogelijk verblijf op Hofwijck, maar in 1650 slaapt hij er op 12 september (Dagboek, 1650). Het dagboek meldt niets over Hofwijck in 1651, maar op 2 juni, 22 augustus en 11 september heeft Huygens er brieven geschreven en op 2, 4 en 19 september drie gedichten gemaakt, die ook daadwerkelijk met Hofwijck te maken hebben.<sup>4</sup> Voor tien jaar is dit een uiterst schrale oogst. Alleen in de periode dat hij *Hofwijck* gedeeltelijk herziet en er verder aan schrijft (inleiding Apparaat, par. 2.1.2) nemen we de contouren waar van een wat langer verblijf op zijn buitengoed.

Er zijn, omgekeerd geredeneerd, wel harde gegevens over Huygens' afwezigheid van Hofwijck. De elite genoot vooral van mei tot september of oktober van het buitenleven.<sup>5</sup> Het is in dezelfde periode dat Huygens als secretaris van Frederik Hendrik zijn meester op zijn veldtochten vergezelt. Zo weten we dat hij van 1642 tot 1646 in de betreffende maanden zelden op Hofwijck geweest kan zijn. In de zomer van 1647, wanneer Frederik Hendrik gestorven is, reist Huygens regelmatig met de nieuwe stadhouder Willem II het land rond. In 1648 is hij van augustus tot oktober in het noorden van het land, over de zomermaanden daarvoor heb ik niets kunnen vinden. In 1649 maakt hij in de maanden juni tot oktober regelmatig korte reizen. We kennen uit die jaren geen bewijzen van een verblijf op Hofwijck. In 1650 is hij in juni grotendeels op reis. Eind juli voert Willem II de mislukte aanval op Amsterdam uit, waar Huygens uiteraard nauw bij betrokken is geweest. In augustus verkeert hij in gezelschap van de prins op de Veluwe, de tweede helft van september is hij niet op reis, maar in oktober weer wel. In 1651 reist hij veel minder. Huygens had het toen, na de plotselinge dood van Willem II, tot in augustus druk met alle perikelen rond de voogdij van het pasgeboren prinsje.

Op de vraag hoe vaak de dichter op Hofwijck is geweest voor en tijdens het schrijven van zijn gedicht daarover is dus alleen met zekerheid te zeggen dat hij er tussen 1642 en 1651 ten minste zes maal kort geweest is en van 2 tot 19 september

---

<sup>4</sup> *Briefw.*V, nr. 5148, 5170 en 5175. De gedichten zijn respectievelijk 'Mijn pyramide op Hofwijck om veer', 'Doel-dichr' en 'Audeo si vultis...'. (*Ged.* IV, p. 265).

<sup>5</sup> Huygens was later ook wel buiten het seizoen op Hofwijck. Hij is bijvoorbeeld in 1654 in november langere tijd op zijn buitengoed geweest. Zie de stroom epigrammen in *Ged.*V, p 136-58.

1651 waarschijnlijk in een aaneengesloten periode. Zolang Frederik Hendrik leefde had Huygens in de zomer geen tijd om op Hofwijck te verblijven, in de periode daarna meestal ook niet. Alleen in de jaren 1648 en '49 zou dit wel mogelijk zijn geweest. Ik heb echter geen gegevens op dat punt kunnen vinden, terwijl het niet erg waarschijnlijk is dat de workaholic Huygens langere tijd op Hofwijck geweest zal zijn zonder daar brieven of gedichten te schrijven. Na 1651 heeft hij wel vaker op Hofwijck geresideerd, maar toen had hij zijn gedicht al voltooid.

De dichter heeft het bestaan van de landheer op Hofwijck beschreven alsof hij daar in de zomer verbleef. De beschikbare gegevens laten in hun beperktheid geen stellige uitspraken toe, maar het is waarschijnlijk dat dit zomerverblijf voor hem meer droom dan werkelijkheid is geweest.

## 2 DE LITERAIRE CONTEXT VAN *HOFWIJCK*

### 2.1 *West-Europese buitenlevenliteratuur in Huygens' bibliotheek*

Een hofdicht als *Hofwijck* ligt ingebed in een omvangrijke West-Europese buitenlevenliteratuur. Het is voor een dichter uit de Renaissance vrijwel onmogelijk om over het zuivere buitenleven te dichten zonder zich van deze traditie bewust te zijn. Al was het maar omdat de *Georgica*, het leerdicht van Vergilius over de landbouw, en *Beatus ille*, de beroemde tweede epode van Horatius tot de vaste lectuur op de Latijnse school behoorden.<sup>6</sup> Steeds weer prijzen schrijvers in de oudheid het landleven, waarbij onder meer soberheid, rust, vrede gezondheid, studiezin, vroomheid en rechtschapenheid als kenmerkende deugden gelden (Kier 1933, *passim*). Het zijn kwaliteiten die ook in de buitenleventeksten van de Renaissance steeds weer benadrukt worden en die in Hofwijck een belangrijke rol spelen.

Huygens bezat een omvangrijke bibliotheek. Leerintveld raamt de totale boekenschat op negen- à tienduizend boeken. Een kleine drieduizend daarvan werden in 1688 te koop aangeboden, nadat zijn drie zoons er eerst een keuze uit hadden gemaakt.<sup>7</sup> De betreffende veilingcatalogus is in twee exemplaren bewaard gebleven. Hierdoor is het mogelijk enig inzicht te krijgen in de hoeveelheid buitenlevenliteratuur in zijn bibliotheek. Ik beperk mij hier tot de in de veilingcatalogus genoemde boeken, omdat Huygens die in elk geval in zijn bezit heeft gehad.<sup>8</sup>

In de eerste plaats is Huygens' belangstelling voor het buitenleven niet alleen literair geweest, maar ook gericht op de praktijk. Hij bezit de teksten van de bekende klassieke schrijvers over de landbouw, de *scriptores rei rusticae*, Cato, Varro en Palladius.

6 De Vries 1998, p. 28-40 geeft een overzicht van deze buitenlevenliteratuur.

7 Leerintveld 1998, p. 176. Dit artikel geeft een informatief overzicht van wat er nu nog over de oorspronkelijke samenstelling van Huygens' bibliotheek te zeggen valt.

8 In de lijst van boeken waarvan Leerintveld achterhaald heeft dat zij tot de oorspronkelijke bibliotheek behoord hebben (Leerintveld 1998, p. 177-84) komen geen werken voor die voor dit onderzoek van belang zijn.

Daarnaast heeft hij een aantal moderne handboeken over horticultuur en landbouw in het Latijn, Nederlands, Italiaans en Engels in zijn bibliotheek.<sup>9</sup>

Verder bezat Huygens de werken van Vergilius, dus ook de voor de buitenleven-literatuur zo belangrijke *Georgica*. De invloedrijke lof van het landleven in de tweede zang hiervan opent met de typerende regel:

Hier onbezorgde vrede, een argeloos open leven<sup>10</sup>

Ook het werk van Horatius behoorde tot zijn bezit. Wanneer hij in het oudste Nederlandse gedicht van zijn hand enkele fragmenten van de bekende 'Louange de la vie rustique' uit *la Sepmaine* van Du Bartas bewerkt (*Ged.* I, p. 59; cf. Leerintveld 1987), vertaalt hij de opening 'O trois et quatre fois bienheureux' met 'O geluckigen mensch' en daarmee verwijst hij direct naar 'Beatus ille', de beroemde epode waarin Horatius het landleven verheerlijkt.

Huygens bezat van Cicero o.a. *De officiis*, waarin verdedigd wordt dat de landbouw de beste bezigheid is die een vrij man zich kan kiezen. Uit Seneca, van wie de volledige werken aanwezig zijn, citeerde men vaak uit zijn tragedies de vele passages waarin de vrijheid en onafhankelijkheid van het landleven tegenover het leven aan het hof gesteld werd. Plinius de Jonge heeft in brieven zijn twee villa's op het land beschreven en de laat-Romeinse dichter Statius gaf in zijn *Silvae* een uitvoerige beschrijving van luxueuze buitenplaatsen. Ook de werken van deze auteurs behoorden tot Huygens' boekenbezit.

Deze kleine greep uit de rijke buitenlevenliteratuur van de oudheid geeft meteen aan hoe divers de werken zijn waarin het landleven werd geprezen. In korte en lange poëzie, in toneelstukken en filosofische verhandelingen, overal kon de thematiek van het buitenleven aan de orde komen. Dat wordt eens te meer duidelijk wanneer we een ander soort boeken uit Huygens' bibliotheek bekijken, de *progymnasmata* en *florilegia* en daaraan verwante werken, waarvan de dichter er vele bezat.

Bij het rhetorica-onderwijs in de Renaissance maakte men gebruik van *progymnasmata*, die schooloefeningen bevatten voor deelaspecten van de welsprekendheid. De in het vervolg genoemde werken figureerden alle in Huygens' bibliotheek. Een veelgebruikt boek was de Latijnse bewerking door Rudolf Agricola en Joannes Maria Catanaeus van de *Progymnasmata* van de Griek Aphthonius (vierde eeuw). Als *exemplum apologi*, voorbeeld van een fabel, staat in dit boek het verhaal van Horatius over de veldmuis die na een bezoek aan een stadsmuis dankbaar naar het land terugkeert.<sup>11</sup> Bij de behandeling van de *laus* worden onder meer tuinen als prijzenswaardige plaat-

9 De titelbeschrijvingen in de catalogus luiden: Heresbachius de Re Rustica, Mercurius Rusticus, Clutius Van de Byen, Bussati Giardino d'Agricoltura Venet.1612, Mountain Gardeners Labyrinth 1608, Gardner Country-mans Recreation 1640, Ra Austen Fruittrees Oxford 1653, The French Gardiner. Nog in 1685 of later heeft hij *The art of Husbandry* (1685) van J. Balgrave gekocht (Leerintveld 1998, p. 177).

10 Vergilius 1974, bk. II, r. 467: 'at segura quies et nescia fallere vita'. De vertaling is van Ida G.M.Gerhardt (Vergilius 1949).

11 De eerste druk van deze bewerking is van 1542, ik gebruik hier de editie van 1573. Aphthonius 1573, p. 6b; Horatius, *Satiren* II, 6.



sen genoemd. In de *scholia*, de aantekeningen hierbij van Reinhardus Lorichius, noemt deze achtereenvolgens de tuin van Adonis, de Hesperiden, de tiende satire van Juvenalis, waarin Seneca's liefde voor tuinen vermeld wordt en de boomgaard van Alkinoös, waarover Vergilius in het tweede boek van de *Georgica* spreekt (Aphthonius 1573, p. 76<sup>b</sup>).

Ook wie het derde deel van de *Progymnasmata* (1594) van de geleerde jezuïet Jacobus Pontanus bestudeerde, leerde veel over het landleven. Onder de titel *Georgica, sive de re rustica* verschaft Pontanus tweehonderd bladzijden lang vrij technische informatie over allerlei aspecten van de landbouw. Hij begint zijn betoog met een uitvoerige verdediging van dit soort arbeid, waarbij hij het eerste gedeelte van de lof van het landleven uit de *Georgica* citeert (*Georgica*, bk II, r. 458-74; Pontanus 1617, p. 384). Deze *Praedicatio vitae rusticanae* besluit met twaalf pagina's *annotationes*, aantekeningen. Naar aanleiding van de titel geeft Pontanus het volgende rijtje lofprijzingen van het land:

Cato praefat. Varro lib.2 praefat et cap. 2. Rursus [wederom] lib.3 cap 1. Plinius lib.18. a principio. Plinius iunior epist.9. lib.1. Cic. de senectute. Virgil 2.Georg. Horat. Epode. Ode 1. et epist.10. 14. lib.1. Tibull. lib.1. eleg.1. Homerus Odys.6.7. et ult. Hesiod (Pontanus 1617, p. 388).

Deze opsomming laat weer goed zien hoe het buitenleven in allerlei verschillende genres voorkomt. Pontanus noemt *scriptores rei rusticae*, Romeinse schrijvers van handboeken in proza over de landbouw (Cato tot en met Plinius de Oude), de al genoemde brief waarin Plinius de Jonge zijn villa beschrijft alsmede opnieuw een filosofisch werk van Cicero, waarin hij over de waarde van het landleven uitweidt. De dichters Vergilius en Horatius – van welke laatste nu ook dichtbrieven genoemd worden waarin hij zijn eigen leven op een buitengoed beschrijft – krijgen hier gezelschap van Tibullus die in zijn eerste elegie het landleven in zeer algemene termen prijst, en van de veel oudere Grieken Homerus (de tuin van Alkinoös) en Hesiodus (*Werken en dagen*, het oudste landbouwgedicht).

Iets verderop levert de bijbel bewijzen voor de ouderdom en waardigheid van het landbedrijf. Zijn niet Abel, Kaïn, Noach, Jacob met zijn zonen, en Mozes landbouwers en herders geweest (a.w., p. 395)?

Een bron van algemeen verspreide opvattingen zijn de *florilegia* waarin men bij alfabetisch geordende begrippen bijpassende citaten of verwijzingen daarnaar kon vinden. Ann Moss zegt in haar *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought* dat mede door hun rol in het onderwijs:

the history of the commonplace-book becomes an integral part of the history of Renaissance culture in general, because it is the history of its technical support system, and consequently of one of the most important factors contributing to its intellectual paradigms.<sup>12</sup>

<sup>12</sup> Moss 1996, p. 134. Haar boek biedt een zeer volledig overzicht van de ontwikkeling van dit soort teksten.

Een van deze verzamelaars van citaten is Josephus Langius, in de woorden van Ann Moss 'a compiler of compilers' (a.w., p. 205). Hij vindt dat er te veel gespecialiseerde florilegia zijn, bijvoorbeeld met alleen bijbelse, filosofische of poëtische teksten. Al deze kennis verenigt hij nu in zijn *Loci communes sive florilegium rerum et materialium selectarum* van 1598. Hij ordent zijn citaten systematisch onder de hoofdjes *sententiae biblicae, sententiae patrum, flores poetarum, gnomae philosophorum et oratorum, apophthegmata, similitudines, exempla sacra seu biblica, exempla profana, hiërographica seu emblemata*.<sup>13</sup> Hij benut niet bij elk onderwerp al deze categorieën, maar bij *ager* en *agricultura* komen de meeste ervan voor (Langius 1598, p. 41r-43r). Hij begint met *sententiae poeticae* en opent met een citaat van Ovidius uit de *Epistulae ex Ponto*; 'Tempus, in agrorum cultu consumere, dulce est'.<sup>14</sup> Verder verwijst hij achtereenvolgens naar regels van Juvenalis en Boëthius, naar een ecloga van Nemesianus, een Romeins dichter uit de derde eeuw, naar de *Hippolytus* van Seneca en citeert hij vijf regels 'ex comicis graecis'. Zijn zes filosofische sententies ontleent hij aan verschillende geschriften van Cicero. *Apophthegmata* over het onderwerp ontleent Langius onder meer aan het *Florilegium* van de Griek Stobaeus (vierde eeuw) en aan de *apophthegmata*-verzameling van Erasmus. Als bijbelse *exempla* noemt hij de verhalen in Genesis 1 en 2. Het paradijs toont ons de volmaakte tuin, het vervolg dat de aarde bebouwd moet worden na de zondeval. Bij de *exempla profana* vertelt hij onder meer het verhaal van Seneca over de praetor Servilius Vatia die alleen bekend is geweest, omdat hij van zijn *otium* op zijn villa genoot (Seneca, *Epistulae morales* 55). Merkwaardigerwijs ontbreken de *Georgica* en 'Beatus ille' in deze opsomming. Wie echter vervolgens onder *rus*, het land, kijkt, vindt daar bij de dichters wel het bekende gedicht van Horatius vermeld.<sup>15</sup>

Van Thomas Farnabius, een Engelse classicus van wie het werk over heel Europa verspreid was, verscheen in 1648 in Amsterdam een editie van zijn *Index Poeticus* samen met zijn al eerder gepubliceerde *Index Rhetoricus*.<sup>16</sup> Deze *Index Poeticus* is een goudmijn voor wie wil weten wat er ook contemporain over het landleven geschreven is. Onder *aetas aurea, rusticus* en *hortus* staat al een aantal verwijzingen. Zo wordt bij-

<sup>13</sup> Vertaling: Bijbelse sententies en van de kerkvaders, bloemen van de dichters, wijsheden van filosofen en redenaars, uitspraken van belangrijke personen, vergelijkingen, heilige of bijbelse en wereldlijke voorbeelden, hiërogliefen of emblemen. Zie Cats 1996, dl. II, p.366 en Moss 1996, p. 205-07.

<sup>14</sup> Vertaling: Tijd aan landbouw te besteden, is aangenaam.

<sup>15</sup> In de *Novissima Polyanthea in libros xx dispersita* van Langius uit 1617 staat onder *Agricultura* een uitgebreidere versie van de hier behandelde tekst waarin wel uit de *Georgica* geciteerd wordt (Langius 1617, p. 61-64). Langius heeft onder het hoofdje *scriptores* een soort literatuuropgave toegevoegd. Voor de lof van het landleven verwijst hij naar de brieven van de Italiaanse humanisten Albertus Lollius en Aeneas Sylvius (Piccolominus, de latere paus Pius II).

<sup>16</sup> De catalogus van Huygens' werken noemt alleen de titel *Index Rhetoricus* zonder een jaartal. Daardoor is het onduidelijk of hij de *Index rhetoricus* uit 1625 bezat of de editie van 1648 waar de *Index Poeticus* aan toegevoegd is. Wel bezat hij van Farnabius nog een *Florilegium* dat mogelijk eenzelfde soort informatie als de *Index poeticus* bevat heeft.

voorbeeld onder 'hortus' een gedicht van Barlaeus over diens Leidse tuin genoemd.<sup>17</sup> Maar vooral de opgave bij het lemma *rustica vita laudata* is rijk aan gegevens:

Verg. Ge:II.458.513. Aetna 259. Culex.57 Hor. Epod.2. Sat.II.6. Epist I. 10.14 16 Tibul. I el. 1.5 II.1.3. Ovid. Remed.I 169 Sen. Hippol. 482. Manil V.235 Iuvenal. III sat.190. Martial. X 51. Claud.I in Ruffinum 201 et epigr. de sene Veronensi, Ang.Politiani rusticus. Ant. Muretus, Sannazarius I,eleg.2. Hen.Stephanus Idyll. Lotichius, III,eleg.8. Io.Secundus, epigr. ad Hier.Suritam, Leochaus eclog.I Salust. Bartas. III Zevecotii Rosamunda, act.IV Sc.2 Iac.Geddius II.68 Barber. Urban. P. P. p. 168, pag. 192, pag.199 (Farnabius 1648, p. 200).

Het heeft weinig zin al deze teksten hier te bespreken. Het gaat mij hier om de overvloed die er op het gebied van de lof van het landleven bestond. Onder de klassieken zijn we Manilius (eerste eeuw), die een werk over de astronomie geschreven heeft, nog niet tegengekomen. Voor het eerst komt ook de Neolatijnse poëzie aan de orde. Hier is de *Rusticus* van Politianus uit 1483 het oudste werk. Deze combineert in dit gedicht een eulogie van het landleven met een beschrijving van de bezigheden op het land per seizoen. Verder zien we bekende namen als Sannazaro, Du Bartas en de Nederlanders Janus Secundus en Jacob van Zevecote.

Reinerus Neuhusius schreef ten behoeve van zijn leerlingen van de Alkmaarse Latijnse school een *Florilegium Philologicum sive Veterum & Recentiorum Eloquenticae Promus-Condus* [Letterkundige bloemlezing ofte wel Verzamelaar en uitdeler van oude en nieuwe welsprekendheid] (1650). Hoezeer het om één conglomeraat van begrippen gaat blijkt uit het feit dat hij bij *Agri Arandi Agriculturae* niet alleen naar *Aratri* verwijst, maar ook naar tuinen en naar het buitenleven (Neuhusius 1650, p. 48). We komen ook hier de vertrouwde namen van Vergilius, Horatius (van wie ook uit de brieven en satiren geciteerd wordt), Seneca en Varro tegen. Nieuw is een verwijzing naar Plautus. In de afdeling *Hortorum laudes et vitae rusticae amoenae* valt niet alleen op dat hij bij de vermelding van 'Beatus ille' Horatius 'divinus' [goddelijk, verheven] noemt, maar vooral dat hij uitvoerig uit *De Constantia* en de brieven van de tuinliefhebber Justus Lipsius citeert (Neuhusius 1650, p. 321-26). Het accent ligt hierbij op de recreatie van de geest. Ik geef enkele voorbeelden van Neuhusius' citaten, waarbij ik de Nederlandse vertaling van *De Constantia* uit 1640 gebruik:

Siet ghy daer dat preeel met groen loof becleet en verciert? Dat is mijn studoor, de leeghe en hooge schole om my te oeffen in wijsheydt.

en:

Siet ghy wel die oude wijsen? Sy hebben hen wooninghe inde hoven gehad. Siet ghy hedendaeghen alle geleerde? Sy hebben oock hen genuchte daerin.<sup>18</sup>

<sup>17</sup> 'Barlaeus de horte leydensi', Farnabius 1648, p.177. Bedoeld zal zijn de 'Laudatio Hortuli, siti in agro Leydensi [...]' in Barlaeus 1631, p.212-19.

<sup>18</sup> Lipsius 1640, Bk. II, cap. 3, p. 115 en p. 113. Neuhusius: 'Pergulam illam topiario opere vides? Haec Musarum mihi domus est. Haec sapientiae meae Gymnasium & Palaestra'. 'Vides veteres illos sapientes? In hortis habitaverunt. Eruditas hodie doctasque animas hortis delectantur' (Neuhusius 1650, p. 321 en 322). Zie voor Lipsius als tuinliefhebber Morford 1987.

Huygens bezat naast de hier besproken werken ook nog *florilegia* van Magirus, Buccanus en Gruterus.<sup>19</sup> Dit soort werken werden zeker niet alleen door scholieren en studenten gebruikt. Zowel Huygens als Cats zochten in Langius citaten bij hun eigen gedichten (Huygens 1904, p. xxiv-xxv, Cats 1996, dl. II, p. 62-69). Bij *Hofwijck* lijkt hij overigens geen van de bekende *florilegia* te hebben gebruikt (Inleiding Apparaat, par. 2.2.3, en Commentaar, par. 4.1).

Via dit soort citatenboeken hebben we al iets gemerkt van de rijkdom van de contemporaine verheerlijking van het buitenleven. Ook daarvan had Huygens het nodige in eigen bezit. De Neolatijnse buitenlevenliteratuur is goed vertegenwoordigd met het proza van Aeneas Silvius Piccolominus, Erasmus en Lipsius en poëzie van de Poolse jezuïet Sarbievius en van Barlaeus. Huygens bezat ook veel eigentijdse niet-Latijnse letterkunde die voor dit onderwerp van belang is. Ik noem hier *L'Adone* van Marino, waarvan de eerste zang eindigt met een uitvoerige lof van het landleven, *La Sepmaine* van Du Bartas in het Frans en in de vertaling van R.W.van den Boetseler, de werken van Ronsard, Théophile de Viau en Saint-Amant en die van Thomas Carew, de dichter van twee country-house poems, en van Abraham Cowley.<sup>20</sup> Onder de Nederlandse boeken zien we Jan Baptist Houwaerts *Pegasides Pleyn, ende den Lust-hof der Maeghden*, dat hofdichtachtige gedeelten bevat, en Sluiters *Buiten-leven*. De conclusie is gerechtvaardigd dat Huygens alle topen van de buitenlevenliteratuur in zijn eigen bibliotheek heeft kunnen vinden.

## 2.2 *Gedichten over buitenplaatsen vóór 1653*

In Nederland zijn in de hele zeventiende eeuw hofdichten geschreven.<sup>21</sup> Anders dan in de wijdverspreide buitenlevenliteratuur, waarin het buitenleven in het algemeen wordt bezongen, beschrijft een hofdicht het buitenleven van een bestaande, met name genoemde eigenaar op een bestaand, met name genoemd buitengoed. Het referentiële karakter geeft het hofdicht zijn eigen plaats binnen de buitenlevenliteratuur.

Nederland is bij uitstek het land waar het hofdicht gebloeid heeft. Nog voor het in 1710 zijn genrenaam kreeg waren er in ons land al achtendertig grote en kleine gedichten van dit teksttype verschenen, een uniek verschijnsel in West-Europa. Wel zijn er in de Neolatijnse letterkunde en in sommige andere landstalen een aantal korte gedichten over tuinen en buitenplaatsen geschreven.

Wat de Neolatijnse letterkunde betreft geeft de verzamelbundel van de Duitse humanist Caspar Dornavius *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae* (1619) in

<sup>19</sup> Zie voor Gruterus en Magirus Moss 1996, respectievelijk p. 240, nt. 25 en p. 280, nt. 29. Over de *Loci communes* van Buccanus heb ik geen informatie kunnen vinden.

<sup>20</sup> Dat het bij *La Sepmaine* om de vertaling van Van den Boetselaer gaat, maak ik op uit het jaartal 1622 achter de titel.

<sup>21</sup> De Vries 1998, 11-12. Ik blijf ondanks het anachronistische karakter ervan (cf. De Vries 1998, p. 11-12) toch de term hofdicht gebruiken omdat deze in de secundaire literatuur de gebruikelijke is.

de afdeling landlevengedichten hiervan een indruk.<sup>22</sup> Van Antonio Flaminio heeft hij 'Ad agellum suum' ('Aan zijn akkertje'; 21 r.); van Iohannis Stigelius een gedicht met de strekking dat de tuin van Luther zoveel mooier is dan die van Adonis en Alkinoös. Van de Nederlander Floris Schoonhoven is er een gedicht 'Leydam tendens hortulo suo valedicit' opgenomen ('Afscheid van zijn tuintje bij zijn vertrek naar Leiden') en van Janus Dousa de Jonge een gedichtje op de tuin van Lipsius. Zeven van de vierenveertig uitgekozen Neolatijnse gedichten betreffen een met name genoemde tuin.

Los van deze verzamelbundel zijn er nog een aantal Neolatijnse gedichten van Nederlanders te vermelden.<sup>23</sup> Adriaan van Blyenburgh beschrijft in een ode van 60 regels 'Ad Cornelium à Blyenburgh cognatum' het leven van zijn broer op diens buitengoed in Rijswijk (Blijenburgius 1588, p. 55-57). Jacob Snouckaert, de eigenaar van De Binckhorst, publiceerde in 1605 een *Carmen de sua rusticatione* (87 regels).<sup>24</sup> Hugo de Groot heeft in vierentwintig regels het 'Suburbanum Reigersbergiorum' bezongen en Johannes Bodecher Benning wijdde een gedichtje aan Woelwijk, het buitengoed van Petrus Scriverius (Grotius 1670, p. 286, Bodecher Benning 1637, p. 71-73). Barlaeus heeft zijn Leidse tuin toegesproken in 'Laudatio Hortuli siti in agro Leydensi' (Barlaeus 1631, p. 212-19). Al deze gedichten kennen een bescheiden omvang en horen thuis in de *Laus ruris*-literatuur, waarvan 'Beatus ille' het grote voorbeeld is.<sup>25</sup>

In Duitsland heeft Martin Opitz als eerste en enige twee hofdichten geschreven *Zlatna* (1623) en *Vielgut* (1629).<sup>26</sup>

In Engeland zijn tussen 1616 en ongeveer 1660 zes country-house poems verschenen van respectievelijk Ben Jonson, Thomas Carew, Robert Herrick en Andrew Marvell.<sup>27</sup> In de betreffende Engelse en Nederlandse gedichten zijn, zoals in de buitenlevensliteratuur gebruikelijk, wel overeenkomstige motieven en thema's aan te wijzen, maar elk spoor van werkelijke invloed van de Engelse gedichten op de Nederlandse ontbreekt.<sup>28</sup> De country-house poems zijn veel geringer van omvang en de beschrij-

22 Lohmeier 1981, p. 118-19 en de inhoudsopgave van dit deel van Dornavius' werk op p. 449-50.

23 Ik heb geen uitputtend onderzoek naar deze Neolatijnse literatuur gedaan, maar vermeld slechts een aantal min of meer toevallige vondsten.

24 De volledige titel luidt Iacobi Snouckaert, Binckhorsti Toparchae, de sua rusticatione Carmen (Gedicht van Jacob Snouckaert, landheer van De Binckhorst, over zijn landleven). Hetzelfde buitengoed is het onderwerp van het eerste Nederlandse hofdicht van Van Borsselen.

25 Cf. Lohmeier 1981, p. 109-90. Ik ken slechts één lang Neolatijs gedicht over een buitenplaats. Het is 'Caprarola' dat Laurentius Gambarà in 1569 aan de Villa Farnese gewijd heeft. Mythologische verhalen, Romeinse geschiedenis en heldendaden van de familie Farnese beslaan het grootste gedeelte van het gedicht, de beschrijving van het buitengoed neemt slechts een bescheiden plaats in.

26 Zie voor mogelijke invloed van Van Borsselens *Den Binckhorst* op *Zlatna* De Vries 1998, p. 132.

27 Er bestaat een benijdenswaardige uitgebreide secundaire literatuur over deze gedichten (cf. Lewalski 1989). Een standaardwerk is McClung 1977.

28 Davidson en Van der Weel doen de interessante, maar speculatieve suggestie, dat er enige wisselwerking tussen *Hofwijck* en Marvells 'Upon Appleton House' geweest kan zijn. Zij spreken van 'an elusive, but undeniable, sense of dialogue and connection between *Hofwijck* and *Upon Appleton House*'. De beïnvloeding zou door mondeling contact in de jaren veertig tot stand zijn gekomen; de beide gedichten zijn min of meer gelijktijdig geschreven. (Huygens 1996, p. 208-14, het citaat op p. 208).

ving van het buitengoed neemt er een vrij kleine plaats in. De eigenaar van het landgoed wordt er vooral in verheerlijkt, waarbij het huis meer aandacht krijgt dan in de Nederlandse gedichten. De dichters 'usually make the great house emblematic of its owner's moral attributes', zoals A.D.Cousins zegt (Cousins 1990, p. 54). In tegenstelling tot de meeste grote zeventiende-eeuwse gedichten in Nederland zijn de Engelse geen van alle autobiografisch. In deze gedichten interfereren het *negotium* en het *otium* van de landheer veel meer dan in de Nederlandse gedichten. De verschillen tussen de country-house poems en de hofgedichten zijn zo te groot om een direct verband te veronderstellen.

Dit neemt niet weg dat ook deze gedichten over het buitenleven op een specifiek landgoed van een met name genoemd landheer gaan. Huygens is in Engeland geweest en kende de Engelse literatuur. Directe invloed van de Engelse gedichten kan ik niet bespeuren, maar ook zij kunnen, net als de Neolatijnse gedichten over buitenplaatsen, Huygens gestimuleerd hebben tot zijn keuze voor een gedicht over Hofwijck.

Dit geldt in nog sterkere mate voor de twee grote hofgedichten die in Nederland het begin van een lange traditie hebben betekend. Het zijn *Den Binckhorst ofte het Lof des geluck-salighen ende gerust-moedighen Land-levens, Aen Ionckheer Jacob Snouckaert Heere van den Binckhorst* (1613) van Philibert van Borsselen en *Dapes inemptae, Of de Moufe-schans, dat is, De soeticheydt des buyten-levens, Vergheselschap met de Boucken* (1621) van Petrus Hondius.<sup>29</sup>

Het is niet zeker of Huygens deze gedichten gekend heeft, maar zeer waarschijnlijk is het wel. Jacob Smit heeft overeenkomsten tussen *Den Binckhorst* en *Batava Tempe* geconstateerd (Smit 1966, p. 77; De Vries 1998, p. 70). Huygens speelt in zijn 'Aenden leser' een superieur spel met de verhouding tussen werkelijkheid en fictie, tussen het bezoeken van het bestaande buitengoed Hofwijck en het lezen van het gedicht hierover (deze inleiding, par. 4.2). Het is een thema dat Hondius al uitputtend besproken heeft in zijn verschillende dedicaties bij zijn gedicht. Beide dichters behandelen ook de vraag van rijkdom en armoede in verband met de overvloed op een buitenplaats. Huygens doet dit gerichter en kritischer dan Hondius, maar mogelijk is hij door Hondius op dit spoor gezet.

### 3 HET GEDICHT *HOFWIJCK*

#### 3.1 *Inleiding*

In een nog steeds bewonderenswaardig essay over Hofwijck zegt Menno ter Braak over de bezitters van landhuizen in de zeventiende eeuw:

Deze patriciërs zochten niet de natuur van Rousseau, zij zochten evenmin de werkelijkheid van het naturalisme; zij zochten een mathematisch bepaald cultuur-eiland, waar

---

<sup>29</sup> Zie voor een uitvoerige analyse van deze gedichten De Vries 1998, hfdst. 2 en 3.

zij in een volmaakte geslotenheid hun cultuur-ideaal konden beleven. Dit is niet de eenzaamheid van Don Quichote, noch de verlatenheid van Robinson Crusoe; dit is een gestyleerd rendez-vous voor personen, die de cultuur tot in de weilanden meedragen. Men zie die oude kaart van Hofwyck, waarop Huygens zelf zijn aantekeningen heeft gemaakt: in de 'Unendliche Ebene' van Hollandse weiden ligt een luthof der *mensen*, niet der vogeltjes en paddenstoelen (Ter Braak 1963, p. 34).

Ter Braak heeft gelijk. Het buitengoed Hofwijck vertegenwoordigt een cultuurideaal en in het gedicht over zijn buitengoed, *Hofwijck* staat vooral het *otium* van de landheer centraal, waarin het in de eerste plaats gaat om de recreatie van de geest. Dat betekent echter niet dat de dichter de concrete werkelijkheid van zijn tuin in zijn gedicht buiten beschouwing laat. Er komen weliswaar geen paddenstoelen voor in *Hofwijck*, maar de vogeltjes figureren er wel. Afgezien van de koekoek die enig commentaar meekrijgt, zijn de vogels er om zichzelf het noemen waard:

De Goudvinck is van't minst, de Kneu, de Spreew, de Lijster,  
Hier sitt de Nachtegael en gorgelt met sijn' vrijster,  
De Koeckoek slaet de maet, en roemt van sijn bedrijf,  
In volle vrijheid, want de Land-heer heeft geen wijf:  
[...]  
Hier danst dat vrije volck van d' een' op d' ander tack,  
En, is't de Linden moe, het kiest een ander dack, (r. 1105-08; 1111-12)

De tuin is het uitgangspunt van zijn gedicht, maar juist omdat het om een cultuurideaal gaat, wil de dichter veel meer doen dan alleen de flora en fauna daarvan beschrijven.

*Hofwijck* is een veelzijdige tekst van een hoog poëtisch niveau. Huygens heeft niet de bedoeling gehad om een gemakkelijk toegankelijk gedicht te schrijven. Integendeel, het is zijn opzet om ingewikkelde gedachten zo uit te drukken dat de lezer in aanhoudende concentratie zijn poëzie volgt (Van Strien 1990, hfdst.2, i.h.b. p. 33; Schenkeveld-Van der Dussen 1988, p. 17-21). Wie dat doet, wordt binnen de fictie van *Hofwijck* als een vriend beschouwd die tenslotte deel mag nemen aan de maaltijd.

De dichter beschrijft zijn buitengoed van begin tot eind en maakt intussen duidelijk hoe men zijn *otium* op het land vorm moet geven. De landheer ontspant zich zowel lichamelijk, met spelletjes en wandelingen, als geestelijk, met gesprekken over wezenlijke zaken, met lezen en mediteren. Hij is gastvrij, tolerant, vroom en erudiet en hij heeft een open oog voor het boek der natuur. Ook stelt hij tijdens zijn wandeling over het buitengoed actuele zaken aan de orde, in het bijzonder de vraag of het bezit van een tweede huis geen blijk is van weeldevertoon en spilzucht.

Huygens heeft *Hofwijck* geplaatst in de traditie van de West-Europese buitenlevenliteratuur, maar tegelijkertijd speelt de dichter een spel met een aantal belangrijke topen uit deze traditie. *Hofwijck* is door dit alles meer dan het gedicht van een

trotse buitenhuisbezitter die de lezer al pratend zijn landgoed laat zien. Huygens brengt een soms complexe boodschap binnen een West-Europese literaire traditie, die hij tegelijk grondig vernieuwt.

### 3.2 *Het poëtische karakter van de titel, de opdracht en 'Aenden Leser'*

De titel *Vitaulium. Hofwijck. Hofstede Vanden Heere van Zuylichem Onder Voorburgh*, noemt als enig onderwerp van het gedicht het buitengoed. Huygens doet daarmee iets nieuws. Van Borsselen betreft ook de lof van het gelukzalige en gerustmoedige landleven in de naam van zijn werk en Hondius combineert in zijn titel de aan Vergilius ontleende 'dapes inemptae' met de naam van zijn buitengoed en met de zoetheid van het buitenleven waarin ook boeken een plaats hebben. Huygens richt door zijn titel alle aandacht op het beschrijvend karakter van het gedicht.

Het voorwerk van *Hofwijck* maakt echter meteen duidelijk dat met beschrijving niet alles gezegd is. Huygens heeft zijn oudste zoon Constantijn mee laten werken aan de uitgave van *Hofwijck* en de opdracht 'Aen Vrouw Geertruyd Huygens, Geseght Doublet, Vrouwe van St. Anneland, etc.' laten ondertekenen. Het stuk is vooral van belang om de eerste alinea waarin het doel van de dichter als volgt omschreven wordt:

De Wijsen van eertijds hebben't soo verstaen, ende het is altoos waerachtigh gebleven, dat Vrught en Vreughd, Voordeel en Vermaeck in een getwernt [gevlochten] den deughdelixten draed maken. Daer op sagh ick dat mijn Vader gesien hadde, als hij sich gelusten liet de lichamelicke lusten van sijn Hofwijck soo te beschrijven, datse de ziel raeckten; makende van die Wandeling een' Handeling [verhandeling], die naer hem sijn' Erven, oock naerden ondergangh vande plaetse, te stade komen moght.

Het gedicht wordt zo geplaatst in het algemene, vertrouwde kader van het *utile dulci*, waarna gespecificeerd wordt: de dichter beschrijft de stoffelijke genoegens van Hofwijck op zo'n manier dat de ziel erdoor geraakt wordt, doordat hij van de beschreven wandeling meteen een vertoog gemaakt heeft, dat als blijvend erfgoed dienst zal kunnen doen. Deze passage kan gelezen worden als de eerste contemporaine omschrijving van wat het hofgedicht – dat deze genrebenaming nog niet draagt – wil zijn.

'Aen den Leser; Voor de Bij-schriften' is het volgende stuk dat de lezer onder ogen krijgt.<sup>30</sup> Er zit iets merkwaardigs in dat Huygens de vele citaten in de marge in een apart gedicht verdedigt. Meer dan vijftientig jaar heeft hij vrijwel al zijn lange gedichten met wijsheid van vooral de klassieken in de kantlijn verrijkt, zoals gebruikelijk was in de literatuur van zijn dagen. Nu becommentarieert hij voor het eerst

<sup>30</sup> Het gedicht is na voltooiing van *Hofwijck* geschreven, waarschijnlijk eind januari 1652. Vgl. inleiding Apparaat, par. 2.1.3, en Strengolt 1998, p. 161-163.



deze gewoonte in een Nederlands gedicht.<sup>31</sup> Bij lezing blijkt evenwel minder dan een derde van het geheel aan de marginalia gewijd te zijn (r. 101-136). Belangrijker dan als verdediging van de bijschriften is het gedicht dan ook als een speelse toelichting op de serieuze omschrijving die Constantijn jr. van de bedoeling van de dichter gegeven heeft.

Na een korte introductie nodigt de dichter de lezer uit om *Hofwijck* en het erbij gevoegde plaatwerk respectievelijk te beluisteren en te bekijken<sup>32</sup>, waarbij de blinde die alleen maar luistert, het meest genieten zal, omdat de 'rijm-penn' de werkelijkheid geïdealiseerd weergeeft:

Soo gaet het met de penn,  
De Rijm-penn; want sij lieght ten deele van gewenn,  
Ten deelen om de kunst: en die de waerheid soecken  
In't loss aensienelick [de frivole schoonheid] van wel gerijmde Boecken,  
Zijn even verr van't pad als die den wilden aerd  
Van 't weelderigh pinceel aenvaerden voor een' Caert. (r. 19-24)

Wie dan ook na lezing naar het bestaande buitengoed Hofwijck komt kijken, zal zich bedrogen voelen, alles is veel mooier voorgesteld dan het in werkelijkheid is. Hij zal uitroepen: 'Is dese bult een Bergh, is dese plass een Vijver?' (r. 37). Ter wille van het rijmwoord 'moet arme Waerheid voort' en om een mooier woord dan het duidelijke delft de rede het onderspit. Dit wordt in een uitvoerige vergelijking tussen dichten en varen verder uitgewerkt.<sup>33</sup> Net zoals de schipper denkt de dichter het roer in handen te hebben, maar, zoals het schip afdwaalt door onbekende stromingen, zo drijft het gedicht voort van rijmwoord naar rijmwoord:

tot datm' in't lieve lest  
Verzeilt en bijster 's weegs met loeven en laveren,  
God weet hoe gracelick, naer 't oogemerck moet keeren:  
Terwijl de Leser staet en gaept met open mond,  
En wenschte dat hij eens den Dichter wel verstond, (r. 72-76)

Wie wil na dit alles mijn gedicht nog lezen 'Met loghens opgepronckt, met klatergoud vergult?' (r. 84). Na een aantal woordspelingen op Hofwijck volgt een nieuwe kleinering van het gedicht: 'Een blaes met boonen, is dit voddighe geraes' (r. 96). Pas dan komen de citaten in margine ter sprake. Het gedicht moge het lezen niet waard zijn, de randversieringen, de wijsheid gehaald uit Athene, Rome en het gedachtengoed van de kerkvaders waarvan het gedicht doortrokken is, maken veel goed: 'T Kind is wanschappen; maer 't is rijckelick gekleedt' (r. 136).

<sup>31</sup> In *Oogentroost* heeft hij al eerder in een Latijns gedicht de citaten als een waardevol onderdeel aanbevolen, maar hier doet hij dat uitdrukkelijk aan hen die geen Nederlands kunnen lezen (De Kruyter 1971, p. 81).

<sup>32</sup> De Vries 1983 handelt uitvoerig over deze interpretatie, zie voor andere meningen Strengholt 1979 en Zwaan 1980.

<sup>33</sup> De vergelijking tussen een gedicht en een zeereis is topisch, zie Vondel 1987 deel I, p. 90.

Dit drempeldicht bevat een aantal poëtische opmerkingen. Huygens heeft het eerst over de verhouding tussen werkelijkheid en dichterlijke beschrijving (r. 19-41). Zijn betoog dat de rijmpen ter wille van de kunst liegt, idealiseert, past geheel in de opvattingen van zijn tijd. Vossius zegt bijvoorbeeld in zijn *Poetica*: De leugens van de dichters zijn niet alleen niet oneervol, maar zelfs prijzenswaardig.<sup>34</sup>

In het volgende gedeelte (r. 41-80) gaat Huygens nader in op de verhouding tussen waarheid en rede enerzijds en dichterlijk taalgebruik en 'onrede' anderzijds. Het ene rijmwoord roept het andere op. Het is met een dichter als met de stuurman die op de vraag of hij na zes weken bij St. Helena aangeland denkt te zijn, moet antwoorden:

jae, soo't God en water will,  
Soo niet, aen S<sup>t</sup>. Thomé, of mog'lick in Brasil. (r. 59-60)

De dichter dwaalt her en der, terwijl de lezer hem al lang niet meer volgen kan. Het lijkt me mogelijk dat Huygens met deze ruimtelijke beeldspraak de *digressio* of uitweiding omschrijft. Juist de lessen en de thematische uitweidingen, de 'afdwalingen' van de pure beschrijving, maken van zijn wandeling een discours dat ook het innerlijk treft.

Tenslotte benadrukt hij het belang van de 'bijschriften' (r. 101-36), zij zijn het verguldsel van het lood dat *Hofwijck* is. Als we hier een flinke dosis van wat Van Strien Huygens' 'verschrikkelijke bescheidenheid' (Van Strien 1987, p. 67) heeft genoemd, aftrekken, betekent dit dat de citaten bekronen wat de dichter te zeggen heeft. Vrijwel altijd ondersteunen de bijschriften in *Hofwijck* de algemene waarheden in het gedicht.

Huygens heeft hier een samenhangend commentaar geformuleerd op de vernieuwing die hij in de Nederlandse buitenlevenpoëzie introduceert, namelijk poëzie waarin *descriptio*, beschrijving, centraal staat. Met veel ironische distantie vertelt hij wat deze inhoudt: geïdealiseerde beschrijving, uitweidingen en bevestigend commentaar van 'wijzen', maken samen dat de 'lichamelicke lusten' zo beschreven worden dat ze de ziel raken.

Na lezing van *Hofwijck* schrijft ds. A. Colvius aan de auteur, dat hij graag eens het buitengoed komt bezichtigen 'pour sçavoir si vous l'avez descrit historiquement ou poëtiquement'.<sup>36</sup> Deze twee mogelijkheden berusten op de bekende aristotelische

34 'Poetarum tamen mendacia non modo non inhonesta sunt, sed etiam laudabilia' (Vossius 1647, p. 9). In een brief van 26 mei 1653 aan graaf van Dohna waarin Huygens het over *Hofwijck* heeft, benadrukt hij ook het aspect van vergroten: 'comme les poetes du temps y sont toujours en possession de cest ancien privilege, de faire passer la mouche pour un elephant, pourvue que cela rime, et marche en cadence de vers' (*Briefw.* V, p. 178).

35 In *Hofwijck* zelf verbindt hij deze ruimtelijke beeldspraak ook één keer met een uitweiding. Hij beëindigt een overpeinzing over schijn en werkelijkheid met een voorbeeld van mensen die denken op de Kaap te zijn terwijl ze al voor Java liggen, met de volgende uitroep: 'Wel toch! tot Java toe? eij siet, hoe vlieght de wind/ Van menschen-mijmeringh,' (r. 587-88). Westerbaen gebruikt eenzelfde type beeldspraak, wanneer hij na een lange uitweiding zegt: 'maer wil mij wederkeren, [...], van waer de stroom my dreef' (Westerbaen 1654, p. 86).

36 *Briefw.* V, nr. 5303; de brief is van 9 augustus 1653.

tegenstelling tussen de historische en poëtische waarheid. Maakt Colvius een geleerd grapje of heeft hij 'Aenden Leser' niet goed gelezen? Daarin wordt namelijk uitgelegd, dat *Hofwijck* op de wijze van de dichter beschreven is.

### 3.3 *De presentatie en compositie van het gedicht*

In ruim 2800 alexandrijnen leidt de verteller – de landheer zelf – de lezer rond over zijn buitengoed. Huygens heeft als eerste bij zijn buitenplaatsgedicht een afbeelding van het buitengoed gevoegd. De gravure is samengesteld uit twee plattegronden, een overzichtsplaat en drie kleinere plaatjes met respectievelijk het huis en de twee verschillende versies van het bouwsel op de heuvel. Het is een zogenoemde *figuratieve* kaart, bedoeld als 'samenvatting in "geschilderde" vorm van zowel het buiten Hofwijck als het gedicht *Hofwijck*' (Bakker 2003, p. 245). In de gedrukte tekst staan bij elke nieuwe fase in de beschrijving in de kantlijn hoofdletters die corresponderen met de letters op de plattegrond. Op de gravure is in een onderschrift de betekenis van de letters aangegeven. De lezer is zo in staat na te gaan, op welke plek de verteller zich in het gedicht bevindt. Zo wordt beklemtoond dat het gedicht naar een bestaande tuin verwijst.

Het tekstbeeld laat ook meteen zien dat beschrijven van die tuin niet het enige doel is: in de kantlijn staan regelmatig citaten die bij een bepaalde versregel horen, de hiervoor al genoemde 'Bijchriften'. In de laatste druk van *Hofwijck* die de dichter zelf verzorgd heeft, in de *Korenbloemen* van 1672, zijn het er meer dan tweehonderdzeventig, op honderdvijftig plaatsen. Vrijwel alle dienen ter ondersteuning van een les of maken duidelijk dat in een korte mededeling toch stof ter overdenking zit. Wanneer bijvoorbeeld de koeien de landheer wekken door 'Op, Luijaerd, uijt de Pluijm, en schaemt u vanden vaeck' (r. 2788) te loeien, blijken zij min of meer de Romeinse dichter Ausonius te citeren, terwijl de dichter hieraan in 1658 nog een vergelijkbare tekst uit de *Spreuken* toevoegt.

Huygens ontleent zowel aan moralistisch proza als aan lyriek en toneelliteratuur van de klassieken. Het zijn aanhalingen met het karakter van een sententie. Seneca is met ruim zestig plaatsen verreweg de meest geciteerde auteur.

Het is opvallend dat vrij weinig aan de buitenlevenliteratuur ontleend is. Pas in 1658 voegt Huygens twee plaatsen uit Cato's *De re rustica* toe (bij r. 33 en r. 1519) en bij r. 607 citeert hij uit Varro's landbouwgeschrift. Wanneer hij in r. 1519 *Hofwijck* tegenover het hof stelt, citeert hij naast Cato ook aanbevelingen van het landleven van Plinius de Jonge. Van Horatius zijn er hier en bij r. 2806 aanhalingen uit de bekende satire II, 6 waarin Horatius over zijn verlangen naar zijn buitengoed dicht en de fabel van de veld- en de stadsmuis vertelt. Een citaat met dezelfde strekking van de laat-Griekse redenaar Libanius staat bij r. 2285. Huygens put uit een omvangrijk fonds van buitenlevenliteratuur, maar maakt daar betrekkelijk weinig gebruik van, omdat het hem in de eerste plaats om de morele instructie gaat die zijn auteurs bieden, niet om het aangeven van de literaire traditie waarin hij dicht.

Beugnot zegt in zijn artikel over *Florilegia* dat het citaat in deze periode een rol speelt op het vlak van de *ornatus* en van de *auctoritas*: men wil de tekst verfraaien en de kracht ervan door een beroep op autoriteiten verstevigen (Beugnot 1977, p. 128-29, cf. Cats 1996, dl.2, p. 55). Deze functies vervullen de citaten ook in *Hofwijck*, zoals Huygens in het slotgedeelte van 'Aen den Leser' al duidelijk had gemaakt. De dichter staat met zijn methode van citeren en met zijn geestdrift voor het verzamelen van citaten nog geheel in de humanistische traditie.

De compositie van het gedicht wordt meestal als weinig hecht gekarakteriseerd. Zwaan zegt in zijn editie: 'Hofwyck [...] vertoont een losse, speelse opbouw. De enige "lijn" erin is de rondleiding van de denkbeeldige gasten door bos, boomgaard, plein tot in het huis, waarbij Huygens het woord voert en alles aanroert wat hem lust. [...]. Vele uitweidingen breken het geregelde verhaal van zijn rondgang met de gasten' (Zwaan, p. xvii). Strengholt spreekt van een aaneenrijging van scherpe waarnemingen en treffende formuleringen in een tamelijk los verband (Strengholt 1987b, p. 23). Toch lijkt het me onwaarschijnlijk dat Huygens, die als dichter bepaald wel wist wat hij deed, zomaar 'al keuvelend' (Smit 1980, p. 239), door zou dichten. Hij heeft op een vroeger tijdstip in zijn autobiografie gezegd:

[...] maar waar ik zeker de grootste aandacht voor gehad heb, is de compositie. Ik durf gerust te stellen dat ik nooit iets heb uitgegeven, wat geen behoorlijke indeling had, zelfs niet als het om niet meer dan een speels gelegenheidsvers ging. [...]. Is er bij alles wat de retorica ons biedt ook maar iets belangrijker dan de vaardigheid om de afzonderlijke elementen in de goede volgorde en in fraaie compositie te kunnen presenteren?<sup>37</sup>

Huygens heeft ook *Hofwijck* in grote lijnen en in allerlei details bewust vorm gegeven. Het gedicht heeft een eenvoudig grondplan: een inleiding (*exordium*) met aankondiging van het onderwerp (*propositio*), vertelling (*narratio*) en besluit (*conclusio*). De lange *narratio* (r. 137-2768), het verslag van een rondleiding over het buitengoed, is gestructureerd volgens de in de Neolatijnse buitenlevenpoëzie gebruikelijke retorische methode van de *enumeratio partium*, de opsomming van de onderdelen, zoals de letters in de kantlijn ook aangeven.<sup>38</sup>

In de inleiding op de *narratio* nodigt de verteller in r. 125 'wijzen' uit om het buiten te bezichtigen en pas helemaal aan het slot neemt hij afscheid van de vermoeide lezer. De wandelaar-lezer is in de fictie van het gedicht voortdurend aanwezig: 'Gij die "uw geduld den omloop hebt vergunt"' (r. 2503)<sup>39</sup>, en krijgt soms woorden in de mond gelegd: 'God zij gedanckt, seght, Leser' (r. 877). Hij mag ook de conclusie uitspreken

37 Huygens 1987, p. 59. De oorspronkelijke tekst luidt: '[...] ordinem certe ubique attendi et, quod audacter de me statuo, ataktoos nihil edidi, non si ludendum carmine fuit; [...] iam totius rhetoricae quid potior fructus est, quam ut ordine singule et pede composito edisseramur?' (Huygens 1897, p. 54).

38 Zie voor de *enumeratio partium* in de Neolatijnse buitenlevenpoëzie en bij Opitz Lohmeier 1981, p. 174 en 226 en Dyck 1969, p. 49 en p. 148.

39 Vgl. ook "Besiet" (r.237), "Nu, Wandelaer, komt in" (r. 957), "In 't praten vind ick ons het hoeckjen om gekropen." (r. 1189).

(r. 2817-19). Deze expliciete, maar fictieve, lezer vormt in feite een anoniem lezerscollectief, soms als vrienden (r. 1253 en r. 1965), soms als vreemdeling (r. 2555 en r. 2702) aangesproken, soms onderscheiden naar stand, leeftijd of sexe.<sup>40</sup> 'Komt, Kijcker, Mann of Vrouw,' (r. 886) laat alle mogelijkheden nog open, maar de uitnodiging bij de volgeladen boomgaard: 'Komt binnen, Heer en Vrouw; maer meijd en knecht, staet uijt, en / Lackeijen, weest gegroett en, Pages, wandelt buijten' (r. 1361-62) houdt een sociale beperking in, ook al laat de verteller het een aantal regels verder aan de gasten over of zij al dan niet met hun personeel de boomgaard binnen zullen gaan. De jeugd moet maar op de markt fruit gaan kopen omdat de landheer bang is voor beschadiging van de vruchtbomen, zodat hier leeftijdsgrenzen tellen. Vrienden krijgen daarentegen de verzekering dat ze altijd vrijuit fruit mogen plukken (r. 1383 e.v.). Sexe en leeftijd spelen een rol, wanneer in r. 1492 de 'wijse wandelaers' uitgenodigd worden voor een diepgaand gesprek, terwijl vrouwen en kinderen moeten achterblijven.

Een andere groepering van de lezerschaar ligt in de gerichtheid van de lessen. De meeste lering is tot de lezer in het algemeen gericht, maar soms is de verteller specifiek. De 'doktoeren' uit Den Haag krijgen te horen dat matigheid bij eten en drinken hen van veel patiënten zou beroven (r. 1397 e.v.), en daarna worden de drinkers en snoepers persoonlijk toegesproken (r. 1447 e.v.). Lessen in verband met verliefdheid en huwelijk richt de dichter achtereenvolgens tot jongens (r. 1868), meisjes (r. 1873) en ouders (r. 1941). De Haagse meisjes in het bijzonder krijgen te horen, dat de schoonheid van de rozen de hunne te boven gaat (r. 2044).

In de figuur van de meewandelende lezer maakt Huygens duidelijk hoe zijn geïntendeerd publiek eruit ziet. Het zijn in de eerste plaats 'wijsen' van gelijk niveau. Een sociale en culturele elite die hij als vrienden op Hofwijck zou willen ontvangen.<sup>41</sup>

Hiernaast ontmoet de verteller een enkele keer met name genoemde vrienden op zijn wandeling. Maria Casembroot, met wie hij een gesprek over muziek voert (r. 454 e.v.) en Huygens' burens, de Van den Honerts, die deelnemen aan het schieten met pijl en boog en met hun gastheer de berg beklimmen (r. 495 e.v.).<sup>42</sup> Enigszins vergelijkbaar is de rol van passanten als de minnekozende Kees en Trijn naar wie de verteller ongezien luistert (r. 1717 e.v.), en de binnenschipper met wie een dialoog wordt gevoerd (r. 2215 e.v.). Dit gesprek gaat over in een door de verteller veronderstelde dialoog tussen de schipper en zijn knecht (r. 2235 e.v.). Aan de oever van de Vliet hoort de verteller de goedkeurende woorden van een passagier in de trekschuit naar Den Haag (r. 2316

40 In de context van bezoekers op Hofwijck is het verschil tussen vriend en vreemdeling miniem. In r. 1382 zegt de verteller vreemdelingen gastvrij te willen onthalen. In de volgende regel noemt hij deze vreemdelingen 'vrienden, wie ghij zijt'.

41 Zie over de kring voor wie Huygens schreef Schenkeveld-van der Dussen 1988, p. 21-22.

42 Strengholt noemt hen 'fictieve gasten'. Mijn interpretatie van de verhouding tussen verteller, lezer en gast in *Hofwijck* wijkt af van de zijne, omdat ik de uitnodiging aan de 'wijsen' uit r. 125 als een uitnodiging aan een 'fictieve' of expliciete lezer interpreteer die binnen het gedicht meewandelt en op die manier ook iemand als Maria Casembroot stilzwijgend kan ontmoeten. Strengholt vindt dat zij geen plaats heeft binnen de rondleidingsfictie en dat het aanspreken van de lezer als zodanig deze fictie doorbreekt (Strengholt 1980, p. 13 en 14).

e.v.), die wordt opgevolgd door de criticus die naar Delft vaart (r. 2365 e.v.) – al lijkt de fictie van het afluisteren hier wel erg ver uitgerekt.

Het is voor het eerst dat in een buitenplaatsgedicht ook mensen van een andere stand aan het woord komen, maar de rand van het terrein blijkt ook een sociale grens te zijn: Kees, Trijn en alle voorbijvarenden op de Vliet bevinden zich er net buiten.

De verteller verlevendigt zijn verhaal ook nog door zich tot buurtbewoners te richten die hij niet tijdens de wandeling ontmoet. Hij vraagt boeren en burenen om net als hij bomen te planten (r. 929) en 'Nacht-pluckers' om geen fruit te stelen (r. 943). Daarnaast zijn er de verschillende boomsoorten die de dendrofiel Huygens vrijwel allemaal in een apostrofe aanspreekt, zoals bijvoorbeeld in r. 1325: 'Eschdoornen, leeft ghij noch?' Behalve de al vermelde sprekende koeien (r. 2788 e.v.) geeft de verteller ook het commentaar van de vissen in de vijver weer (r. 2692 e.v.), terwijl de omgewaaide naald op de berg al eerder in een *prosopopoeia* aan het woord is geweest (r. 779 e.v.) en de vier tuinhuisjes uitnodigend naar de verteller roepen (r. 1707).

Strengolt en Van Strien hebben gewezen op het conversatie-karakter van Huygens' poëzie (Strengolt 1976, p. 8; Van Strien 1990, p. 20-22). Daarbij past het dat hij in zijn gedichten ook anderen aan het woord laat komen. In *Hofwijck* is dit heel duidelijk. De dichter heeft er alles aan gedaan om in zijn bezongen tuin veel stemmen te laten klinken.

Een wandeling over een bepaald gebied neemt ook in fictie tijd in beslag. De tijd speelt in *Hofwijck* op verschillende niveaus een rol. Gaandeweg tekent zich in het gedicht het verloop van een dag af, sinds de *Georgica* een traditioneel gegeven in de buitenlevenliteratuur (Vergilius, *Georgica* III, 322-38). Het is zomer en langzamerhand wordt het later en stiller op Hofwijck.<sup>43</sup> De wandeling eindigt bij het huis, waar de eigenaar zal gaan slapen. Eerst spreekt hij nog de wens uit dat zijn vijf kinderen de volgende middag op bezoek zullen komen. Dan volgt een stuk over de voorbereidingen voor de kindermaaltijd dat opent met 'Daer zijn de gasten' (r. 2653). Het is onduidelijk of dit alles plaatsvindt op de volgende middag of dat het om een voortgezette verbeelding van de verteller gaat, die naar zo'n bezoek verlangt. In het eerste geval worden er in het gedicht een dag en een middag beschreven, bij de tweede interpretatie speelt het verhaal zich op één dag af. Ik kies voor de laatste mogelijkheid, omdat de verteller zich in deze passage, voor het eerst in het gedicht, nog een andere grote sprong in de tijd veroorlooft. Bij het legen van een visnet overpeinst hij verschillende aspecten van zijn vijver. Tenslotte zegt hij: 'Zijn alle dingen dood, is't Vijvertje bevrozen?' (r. 2741). De kinderen gaan dan schaatsen en de scène eindigt met de regel: 'Sij doen de Schaetsen af, en ick de Venster toe' (r. 2768). De verteller stelt zich eerst voor hoe hij, als morgen de kinderen op bezoek zouden komen, op de vijver zou gaan vissen en mijmert vervolgens binnen die voorstelling over het schaatsen in de winter, waarbij de verbeelding zo concreet wordt, dat hij tenslotte zelf binnenshuis blijkt te zijn.

---

<sup>43</sup> Zie voor het verloop van de tijd r. 2160 en r. 2179, voor de zomer r. 2158 "Somer-dauw".

Daarnaast heeft de verteller al aan het begin van de wandeling gezegd dat de tijd een sprong vooruit maakt. Hij wil het buitengoed beschrijven zoals het er over honderd jaar zal uitzien (r. 127-32), wanneer zijn bomen volgroeid zullen zijn.<sup>44</sup> Hij heeft deze toekomstfictie alleen serieus genomen in de beschrijving van de bomen, met verwijzingen als 'Denckt aen mijn' hondert jaer' (r. 896) en 'Hofwijcks dooden stichter' (r. 1349). Afgezien daarvan speelt het gedicht in zijn eigen tijd, zoals bijvoorbeeld blijkt in zijn toespeling op de dood van koning Karel I in 1649 (r. 1235-38 en r. 2150 e.v.) en op zijn verwijzing naar de nieuwe tuinarchitectuur, wanneer hij naar aanleiding van zijn paden zegt: 'of quellen u de Bochten/ Die deze wereld laeck en d'oude tijden sochten?' (r. 1161-62).

Zo speelt het gedicht zich af op een zomerdag in het heden van de dichter, waarbij hij ter wille van de glorie van volgroeide bomen af en toe suggereert dat het een eeuw later is. Het is in onze ogen een wat naïeve constructie, maar de dichter Westerbaen borduurt er in zijn buitenplaatsgedicht *Ockenburgh* (1654) met graagte op door. Huygens, aldus Westerbaen, heeft zijn bomen die net geplant waren, beschreven alsof ze al een eeuw oud waren, maar ik ga bomen beschrijven die nog niet eens geplant zijn: 'Hier moet ghy boomen zien, die naulijx zyn versonnen' (Westerbaen 1654, p. 43).

### 3.4 *Nadere analyse van het gedicht*

#### 3.4.1 Exordium.

In de inleiding op het gedicht motiveert Huygens waarom hij zijn buitengoed wil bezingen. Hij wekt de aandacht van de lezer met de intrigerende openingszin (zie het commentaar bij r. 1 in deze editie):

De groote webb is af; en 't Hof genoeg beschreven:  
Eens moet het Hofwijck zijn.

De regels zetten de toon voor een gedicht over het buitenleven dat meestal geschreven wordt in het perspectief van de verwerping van stad en hof.

Welwillendheid roept hij op door op zijn grijze haren te wijzen. Wie weet hoe weinig tijd ik nog heb, zegt hij, om over mijn eigen buiten te schrijven en daarmee het volgende grafschrift te voorkomen:

Hier light een Mann begraven,  
„Die meende te volstaen met planten en met graven,  
„De slechte boeren-konst, en moght de moeijte niet  
„Sijn eighen maeckseltjen te cieren met een lied. (r. 17-20)

Dit fictieve grafschrift veronderstelt dat dichters min of meer verplicht zijn om de moeite te nemen om over hun eigen tuin te dichten. Maar aan welke voorbeelden

---

<sup>44</sup> Bij de linden is hij de tijdsprong even vergeten: 'sij selver zijn niet lang' (r. 1091).

denkt Huygens dan? In onze letterkunde heeft tot dan alleen Hondius een autobiografisch buitenplaatsgedicht gepubliceerd. Zoals gezegd (par. 2.2) acht ik het waarschijnlijk dat Huygens *De Moufè-schans* gekend heeft, maar dit gedicht kan voor hem nauwelijks genoeg statuus gehad hebben om als beginpunt van een literaire traditie te gelden. Waarschijnlijk denkt hij ook aan de Neolatijnse letterkunde van zijn dagen. Een gedicht dat Huygens zeker gekend zal hebben is de 'Laudatio Hortuli siti in agro Leydensi extra portam Rhenoburgicam, intra primum ab urbe lapidem', waarin Barlaeus zijn Leidse tuin toespreekt (Barlaeus 1631, p. 212-19). Het geleerde gedicht is heel anders van opbouw en stijl dan *Hofwijck*, maar hier bezingt wel een bevriend dichter zijn eigen tuin. Tegen deze achtergrond krijgt Huygens' grafschrift enig reliëf.

De *propositio* informeert de lezer verder over het onderwerp van het gedicht. Ik wil, zegt de dichter

singhen wat ick poot, en rijmen wat ick bouw,  
Eer dese keel verschorr', eer dese Penn verouw'.  
'K will Hofwijck, als het is, 'k will Hofwijck, als 't sal wesen,  
Den Vreemdelingh doen sien, den Hollander doen lesen. (r. 23-26)<sup>45</sup>

Daarna volgt een passage over de eeuwigheidswaarde van de poëzie, een bekende *topos* in zijn tijd, gesteld tegenover de vergankelijkheid van al het aardse. Hofwijck, zowel het huis als de tuin, zullen vergaan, maar zijn papieren *Hofwijck* zal blijven bloeien.

#### 3.4.2 Narratio.

De *narratio*, die het verslag van de wandeling omvat, leidt de dichter in met opmerkingen over de plaatskeuze, het ontwerp en de eerste tien jaar van het landgoed (r.33-120).

De keuze van de juiste plaats is een punt waaraan de *scriptores rei rusticae* uitvoerig aandacht hebben geschonken.<sup>46</sup> Huygens ironiseert deze toepassing van de buitenlevenliteratuur door zijn manier van opsommen met veel exclamaties en verkleinwoordjes:

In Holland, wat een land! Noordholland, wat een landje!  
In Delfland, wat een' Kleij; in Voorburgh, wat een Sandje!  
Aen 't Coets-pad, wat een wegh! aen 't water, wat een' Vlied! (r. 33-35)

Hij wil niemand lastig vallen met de kosten en moeiten die de eerste tien jaar kweken met zich meebrachten. En al formuleert hij het via een ontkenning, dát het onderwerp 'geld' ter sprake komt, typeert de manier waarop Huygens dicht bij de werkelijkheid blijft. Meestal zwijgt men in dit soort poëzie over dit onderwerp of men zegt alleen dat

<sup>45</sup> Zie voor de discussie over deze regels het commentaar en De Vries 1983 en de daar genoemde literatuur.

<sup>46</sup> Huygens citeert vanaf 1658 Cato op dit punt. Ook Varro en Columella spreken hierover onder verwijzing naar Cato.



men pracht en praal achterwege heeft gelaten. Huygens wijst echter meerdere malen op de hoge kosten die aanleg en onderhoud met zich meebrengen.<sup>47</sup>

De al hiervoor besproken verschuiving van de tijd met een eeuw verdedigt de dichter met het mooie, relativiserende argument, dat het wereldse bezit toch niets anders is dan een droom. Het is maar wat wij ervan maken in onze herinnering of in ons vooruitzien naar de toekomst. Deze opvatting over het overwicht van verleden en toekomst op het heden onderstreept hij met twee klassieke citaten.

Met 'Dus sal dan Hofwijck zijn' (r. 137) begint de eigenlijke rondleiding, die voert van het verste punt in de benedentuin, door het bos, langs de berg, via het plein en de boomgaard tot aan de Vliet, het andere uiterste punt van het buitengoed, terwijl een rondblik vanuit het huis over de omgeving het geheel besluit. De dichter heeft in de inleiding al enkele uitvoerige lessen uitgedeeld over de juiste opvoeding en over 'bezint eer gij begint', hij heeft geïroniseerd en gerelativeerd. De lezer weet wat hem te wachten staat nu hij gaat wandelen, terwijl hij 'voet en schoen' spaart ('Aenden Leser', r. 7).

#### 3.4.2.1 Methode en terminologie.

Huygens is de eerste hofdichter die consequent een wandeling over het terrein als ordenend principe heeft gekozen. De beschrijving van wat er op zijn landgoed te zien is vormt het stramien van zijn gedicht. Maar het gaat hem nooit om beschrijving alleen, het geziene biedt aanleiding tot korte lessen of tot uitweidingen die de beschrijving verdiepen, waarbij alles naadloos bij elkaar aansluit.

Een analyse die de gang van de wandeling op de voet volgt, kan alleen leiden tot een indeling volgens de plaats in de tuin: bos, boomgaard enzovoort. Nu is de plek waar sommige thema's en uitweidingen aangeboden worden soms van belang, maar lang niet altijd essentieel. Inzichtelijker is een bespreking van de samenstellende delen van het betoog, respectievelijk beschrijving, lering, uitweiding en opinie. In het gedicht zijn deze elementen verweven in het gesprek van de verteller met de lezer tijdens de wandeling. Verduidelijking van deze onderdelen geeft een mogelijke toegang tot het lange, moeilijke gedicht *Hofwijck*.

Beschrijving, *descriptio*, geeft in woorden iets weer dat gezien wordt in de tuin, eventueel uitgebreid tot de topografie van de omgeving. Vaak verbindt de verteller hier een korte of wat langere morele les aan, de lering. Een andere mogelijkheid is, dat het waargenomene hem gelegenheid geeft tot een uitweiding, de *digressio*, die volgens de regels van de rhetorica samenhang moet vertonen met de hoofdinhoud (Lausberg 1960, par. 340-42). Het kan hierbij bijvoorbeeld gaan om een thema als 'afkeer van de oorlog'. Ook geeft de auteur wel opinies ten beste over in zijn tijd actuele kwesties.

Het onderscheid tussen lering en thematiek is relatief, omdat beide didactische bedoelingen hebben. Als belangrijkste criterium van onderscheid hanteer ik het aantal

---

<sup>47</sup> Zie ook r. 624, r. 1364 en het betoog van de 'kakelaer', r. 2381 e.v.

versregels dat aan een onderwerp besteed wordt. Een les van twee regels over betrouwbare vrienden (r. 247-48) staat in geen vergelijk tot een uitweiding van ruim negentig regels over de juiste manier van vrijen en huwen (r. 1854-1944). Maar hebben de veertien regels over 'hoge bomen vangen veel wind' (r. 545-58) een ander gewicht dan de negentien regels over de gastvrijheid (r. 1064-82)? Hierbij is een tweede criterium bepalend, de literaire traditie. Het thema gastvrijheid behoort tot het fonds van de buitenlevenpoëzie, terwijl de morele les over de afgunst op hooggeplaatsten niet specifiek voor deze dichtsoort is.<sup>48</sup>

Ook de afbakening tussen thematische uitweiding en opinie kan betrekkelijk zijn. Afkeuring van de Engelse koningsmoord is duidelijk een opinie van de verteller, maar beschouwingen over tuinarchitectuur en de verdediging van het bezit van een tweede huis kan men met enig recht rekenen tot de thematiek van het landleven. Omdat zij toch een minder tijdloos en daardoor een minder onomstreden karakter hebben dan de thematische uitweidingen heb ik ze onder het hoofdje 'opinies' geplaatst.

#### 3.4.2.2 Een ander uitgangspunt: de interpretatie van *Hofwijck* door Van Pelt.

De keuze voor een analyse van het gedicht volgens de hier genoemde onderdelen houdt in, dat ik het preciese verloop van de wandeling niet als de belangrijkste factor zie voor de interpretatie van het gedicht en dat ik geen climax lees in de tocht van bos naar huis. Robert van Pelt heeft in zijn 'Man and Cosmos in Huygens' *Hofwijck*' betoogd dat de wandeling ook een ontwikkelingsgang van Huygens te zien geeft.<sup>49</sup> Vandaar dat ik op deze plaats op zijn artikel inga.

Van Pelt heeft overtuigend aangetoond dat Huygens bij zijn tuinaanleg is uitgegaan van het Vitruviaanse model van het menselijk lichaam. Vervolgens meent hij in het gedicht een diepere duiding van deze antropomorfe tuinaanleg te vinden:

Het gedicht beschrijft Huygens' tocht door de kosmos, beknopt weergegeven door een wandeling door de microkosmos van zijn antropomorfe tuin. [...]

Dat deze symboliek van micro- en macrokosmos de vormgeving van de tuin mede heeft bepaald wordt verder gesuggereerd door de structuur van het gedicht: hierin zagen wij hoe elk deel van de tuin niet alleen overeenkomt met het corresponderende deel van de mens (benedentuin = onderlijf = lichaam; boomgaard = borst = zetel van de Rede; Vijver + huis = hoofd = zetel van de geest), maar ook met het daarmee overeenkomende deel van de macrokosmos (benedentuin = lichaam = aardse wereld; boomgaard = ziel = zichtbare hemel waarin de planeten die de ziel regeren; vijver + huis = geest = de geestelijke wereld van God) (Van Pelt 1983, resp. p. 119 en 122).

<sup>48</sup> Van Veen 1985 s.v. 'gastvrijheid'. Zowel Van Borsselen als Hondius hebben het onderwerp behandeld.

<sup>49</sup> Van Pelt 1981. Ik citeer vooral uit de Nederlandse bewerking uit 1983, maar zo nodig uit de uitgebreidere Engelse versie van 1981.

Het is een intrigerend leesvoorstel van *Hofwijck*, dat dan ook regelmatig wordt aangehaald.<sup>50</sup> Wie echter een zorgvuldige verantwoording van een zo veelomvattende interpretatie verwacht, wordt teleurgesteld. De tekst is niet altijd correct gelezen, regels worden los van hun context geïnterpreteerd en passages die niet passen in de hypothese, blijven onvermeld. Ik geef enkele voorbeelden (cf. De Vries 1998, p. 149-51).

De diepere zin van het gedicht acht de auteur al aangekondigd in de volgende regels uit 'Aenden Leser': 'Gaet, lieve leser, gaet uw' herssenen nu slijpen,/ Om door 't geheim te sien van't mijmerigh gesegh' (r. 78-79). Direct na deze aansporing, zegt Van Pelt,

anticipeert hij [Huygens] al op het resultaat van die speurtocht. De tuin is een weergave van Constantijns lichaam, en daarom voelt hij zich naakt: "Nu hebb ick mij ontkleedt: waer hael ick Vijgen-bladen/ Tot masker vande schaemt daer med' ick stae beladen?" (r. 81-82) (Van Pelt 1983, p. 119).

De betekenis van 'mijmerigh gesegh' is echter niet 'musing phrasing', zoals de auteur vertaalt (Van Pelt 1981, p. 151), maar 'wartaal, onsamenhangend gepraat'. De regels staan in de context van de lezer die door de uitweidingen het verband in het gedicht kwijt is geraakt en de 'naaktheid' van de dichter slaat op de bekentenis dat hij zelf ook de weg kwijt is geraakt.

In de visie van Van Pelt is de benedentuin, het bos, de plek van tegenstellingen tussen goed en kwaad, gesymboliseerd door de kunstmatige heuvel die van afgegraven slechte grond is opgeworpen. Hier heeft de verteller het over de verschrikkingen van de oorlog en hij eindigt deze afdeling met overwegingen over diefstal. 'Het is een laatste gedachte over de wereld zoals zij is, een wereld zonder hoop op verlossing' (Van Pelt 1983, p. 120). De dichter spreekt inderdaad regelmatig over goed en kwaad, maar dat thema komt bij deze moralist ook verder in het gedicht vaak aan de orde. De klacht om de oorlog herhaalt hij in het boomgaardgedeelte en ook in het laatste stuk herinnert hij aan de Engelse koningsmoord, terwijl hij in dit gedeelte ook uitvoerig over diefstal spreekt (resp. r. 1231-45, r. 2150-54 en r. 2597-2632). Anderzijds is de tocht in het bos zeker niet volledig getypeerd met 'een dwaaltocht door een labyrint' (Van Pelt 1983, p. 121). Op een zodenbank gezeten leest de verteller er graag boeken en spreekt er met een vriend (r. 353 e.v.). Een hoogtepunt voor de verteller is de herinnering aan het zingen in het bos van Utricia Ogle en andere vriendinnen, waarop hij van deze plek alle onmuzikalen en ruziezoekers bant (r. 401 e.v.).

Eenzelfde soort bezwaren is aan te voeren tegen de interpretatie van de boomgaard als plek van de door de Rede geleide mens, en het laatste gedeelte met de eilanden en het huis als plaats waar alleen God nog telt, zodat met de wandeling ook de geestelijke progressie van de verteller voltooid is (a.w. p. 122). In beide gedeeltes van *Hofwijck* komen passages voor die dit beeld weerspreken of die in deze veronderstelde opzet

<sup>50</sup> Recent bijvoorbeeld nog in Taylor 1995, p. 24 en Van der Leer 1996, p. 23-25 en 1998, p. 20-22 en – met meer voorbehoud – Bezemer Sellers 2001, p. 167-68 en p. 252.

beter op een andere plaats hadden kunnen staan. Om nog één voorbeeld te geven: juist in het laatste gedeelte treffen we de vrolijke beschrijving van de voorbereidselen voor de kindermaaltijd aan, waar de lezer ook op genodigd wordt (r. 2653 e.v.). Als slot van een stuk over de dood en over God zou dit gedeelte geheel misplaatst zijn.

*Hofwijck* te lezen als een 'journey through the cosmos from the corruption of the earth to the eternal peace of God' (Van Pelt a.w. p. 123) lijkt me strijdig met de hele opzet van de tekst en alleen mogelijk met voorbijzien van een groot aantal gedeeltes van het gedicht.

Wanneer niet het verloop van de wandeling de boodschap van de tekst bepaalt, maar het geheel ervan en de manier waarop al beschrijvend het buitenleven getypeerd wordt, is er geen bezwaar om de verschillende elementen waaruit de tekst is opgebouwd, ter wille van de duidelijkheid apart te bekijken.

### 3.4.2.3 Beschrijving.

'Is't dat ick Hofwijck magh van lid tot lid ontpluijsen,' zegt de verteller in regel 934, en dit is precies wat hij doet. Elk onderdeel dat op de plattegrond een letter heeft gekregen, komt in het gedicht aan de beurt en meer dan dat. Naast de tien op de plaat vermelde boomsoorten blijken er ook nog kastanjes, notebomen en lijsterbessen te groeien (r. 1993-94) en loopt er een pad met mastbomen langs de grachten rondom de boomgaard (r. 1365; r. 1486-87).

Zowel de beschrijving van de beneden- als van de boventuin begint met een overzicht van het geheel, daarna volgt de *enumeratio partium*. Soms noemt Huygens alleen maar, vaker beschrijft hij uitvoerig. Enkele malen laat hij de systematiek van zijn prijzend beschrijven zichtbaar worden. Zijn eikenhakhout voldoet aan 'Nutt, Vermaeck en Heerlickheid' (r. 264), de heesters bieden een schutting die 'schoon en dienstigh is, en aengenaem en nutt.' (r. 1160). Nut, eer en vermaak zijn de normale lofloci voor een zaak, die bijvoorbeeld zowel Scaliger als Vossius noemen.<sup>51</sup>

Bij de iepen (r. 2062-2104) houdt hij zich het duidelijkst aan dit schema:

Om Eer, om Nutt, om Lust, die drij beroemde saken  
Daer all ons doen op loopt, staet ghij in't voor-gelid, (r. 2062-63)

Ze functioneren als omheining aan de Vlietkant. Wie hen ziet, zal zeggen dat als de buitenkant al zo mooi is, er ook een mooi buitengoed achter zal liggen. 'Daer med' is d'Eer voldaan:' (r. 2076). Dat hun wortels de walkant verstevigen, houdt hun nut in. 'Maer Lust [plezier], de derde dienst' (r. 2089) bieden ze door tegen de zon te beschermen.

Huygens is te weinig schools om steeds met dit rijtje retorische *loci* te werken. In het stuk over de mastbomen op de eilanden bij de Vliet (r. 1979-2052), waarin hij

<sup>51</sup> Scaliger 1995, III cap. CI; Vossius als geciteerd in Spies 1979, p. 172 en p. 209, nt. 45. Zie ook het commentaar bij r. 2062-63.

alle registers van het lofprijzen opentrekt, benut hij bijvoorbeeld alleen de categorie 'schoonheid'. Hij begint met de onvermogentopos: waren hier maar dichters als De Groot, Cats, Heinsius of Barlaeus om deze bomen recht te doen. Daarop volgt de onzegbaarheidstoopt: hij zou jaren nodig hebben om deze overvloed aan bomen te beschrijven. De mooie kastanjes en notebomen zijn maar schaduwen vergeleken bij de mastbomen (Cf. Slits 1990, p. 70-71). Eer echter het woord 'mastenbosch' valt, heeft hij 28 regels lang de spanning opgevoerd door al amplificierend met perifrases en vergelijkingen het noemen van de bedoelde boomsoort uit te stellen. De voorbijgangers zullen wel denken, veronderstelt hij, dat deze prachtige bomen in één nacht door de lucht uit Pruisen hierheen zijn gevoerd, net zoals het rooms-katholieke bijgeloof aanneemt, dat kerk en altaar van Loreto door engelen in één nacht gebouwd zijn. De voorbijgangers mogen binnen komen, dan kunnen ze later in Delft of Leiden vertellen, dat hier de mastbomen met rozenblaadjes bemest worden. Deze exuberante lofpassage, waarbij de lezer soms 'staet en gaept met open mond/ En wenschte dat hij eens de Dichter wel verstond,' ('Aenden Leser', r. 75-76), speelt aan het slot ook nog met de lezersverwachting door de functie waarin de rozenblaadjes genoemd worden. Tuinbouwkundige lering past in een hofdicht maar dat de rozen, literair gezien zwaar beladen bloemen (De Vries 1987, p. 310), voornamelijk vermeld worden als een goed soort mest, maakt wel dat ze in een dubbele bodem vallen.

Andere keren bestaat de beschrijving alleen uit het noemen van iets. Bijvoorbeeld wanneer de verteller zegt dat we voor de poort(en) staan, verbetert hij: "Tzijn Heckens, Vreemdeling' (r. 1052). Het vervolg gaat alleen over hun symbolische functie: je kunt er doorheen kijken, zoals vromen niet bang zijn voor een blik in hun hart. Dat het twee hekken zijn, geeft aan dat vrienden dubbel welkom zijn, waarop een uitweiding over de juiste gastvrijheid volgt.

#### 3.4.2.4 Lering.

In de moralisaties combineert Huygens, zoals te verwachten, gezond verstand, christelijke vroomheid en humanistische wijsheid. Ze zijn soms in spreekwoordelijke uitdrukkingen samen te vatten zoals: bezint eer gij begint, maar ook weer niet te lang (r. 96-112), en: hoge bomen vangen veel wind (r. 546-58). Christelijk is een les als die bij het pijlschieten: wij mensen mikken ook maar wat op Gods wetten en schieten er vaak naast, maar God neemt de intentie voor lief. Daarom moet de mens ook mild zijn in zijn oordeel over de naaste (r. 517-28, cf. r. 2439-44). Andere uitspraken zoals de 'gulde middelmaet, die ick soo waerdigh houw' (r. 147) en 'Veranderen geeft vreughd' (r. 332) laten zich moeiteloos vertalen in de klassieke wijsheid van *aurea mediocritas* en *varietas delectat*.<sup>52</sup>

<sup>52</sup> Zie voor de *aurea mediocritas* als ideaal van het landleven Røstvig 1962, p. 114 en Lohmeier 1981, p. 141. Zwaan verwijst voor *varietas delectat* naar Euripides, Cicero en Valerius Maximus (Zwaan, aantekening bij r. 1199).

Huygens' voorganger Van Borsselen ontleent zijn lering aan wat hij in de natuur zag, bijvoorbeeld aan zonnebloemen, spinnen en mieren. Hondius deelt veel minder lessen uit, maar als hij het doet, gebeurt dat aan de hand van bijen en vissen (De Vries 1998, resp. hfdst. 2 en 3). Huygens neemt daarentegen vaak zijn eigen handelen als uitgangspunt voor zijn lessen. Hij kiest de juiste grond voor bos en boomgaard, zo moeten ouders bij de beroepskeuze op de aanleg van hun zoons letten (r. 53-64). Hij heeft op een verstandige manier een vrouw gezocht, dat is beter dan alleen naar het uiterlijk schoon te kijken (r. 1868-1912). Hij heeft een geleidelijk oplopende trap naar zijn huis gemaakt, zo kun je zuur met zoet mengen (r. 2533). Zo poneert hij zijn eigen doen en laten als exemplarisch, in de lijn van de contemporaine schrijvers van egodocumenten (Pollmann 2000, p. 33-36).

Wanneer de natuur hem tot lering strekt, ontbreekt de emblematisch getinte, vertrouwde wijsheid die Van Borsselen bijvoorbeeld bij de zonnebloem en de ooievaar vindt. Traditioneel is de verwijzing naar de natuurlijke schoonheid van de rozen, die mooier is dan de kleren van Haagse meisjes (r. 2043-44), maar zelf gevonden lijkt het om bij de grijze blaadjes van de abeel na te denken over grijs haar als teken van rijpheid (r. 905-06), en om bij de korte schaduw van essen te zeggen: 'Maer schaduwen zijn wind, of schaduwen zijn niet[s]' (r. 1212).

Huygens thematiseert ook binnen het gedicht zijn eigen didactische opzet. Hij biedt enige lessen naar aanleiding van het schieten op een houten papegaai (r. 545-586) en besluit dan met een fraaie relativering:

Ick maeck den Wijsen mann, den Doctor en den Leeraer,  
Oud Schoolkind, maer, och Heer, in 't voorste van mijn leer-jaer;  
Ick sie suer buijtens tijds, 't is aengenaem en fraeij;  
'K stoof soute saucen tot een houte Papegaey. (r. 589-92)

Op dezelfde manier zegt hij na de wandeling door het bos, dat hij de lezer gevoed heeft met 'peper en Asijn/ Tot allerlei Salaet van smakeloose bladen' (r. 1356-57). De uitkijktoren op de berg brengt hem tot een mooie bespiegeling over zien en gezien worden (r. 815 e.v.), die hij besluit met:

Is 't hoogh genoeg gepocht, is 't Less genoeg gesogen  
Uijt ongesienen bouw? neen, 't is in mijn vermogen  
Meer wijsheids uijt de planck te trecken dan ick docht. (r. 849-51)

en dan moraliseert hij weer verder. Zonder ironie zegt hij na een lange beschouwing over gulzigheid en matigheid, dat hij er van houdt uit onbelangrijk geachte stof 'Te suiigen 's schepsels nutt, te tuijgen 's Scheppers lof' (r. 1480), waarmee hij een mooie omschrijving geeft van het doel van zijn lessen.

### 3.4.2.5 Uitweidingen.

Huygens vertegenwoordigt een nieuw type landheer in de zeventiende eeuw, iemand voor wie het buitenleven een vorm van vrijetijdsbesteding is. Anders dan de landheren in de hofdichten van Van Borsselen en Hondius woont Huygens niet op zijn buitengoed, Hofwijck is zijn weekend- en zomerverblijf. Hij is duidelijk geïnteresseerd in zijn tuin, weet alles van zijn bomen, maar we horen hem niet over eigenhandig snoeien of enten. De enige 'landelijke' bezigheid van de verteller is het ophalen van een net (r. 2661), maar wat voor soort vissen hij vangt, vermeldt hij niet.

Op zijn huis heeft Huygens het woord *otium* aangebracht, in zijn gedicht vertelt hij hoe hij zijn vrije tijd op het land vorm geeft en waartoe zijn buitenleven dient. Het zijn vooral de thematische uitweidingen die bijdragen aan het beeld van het buitenleven dat de geest verkwikt en waar elke ontspanning ook de ziel raakt. De opmerking van Strengholt: 'Want ook dat is zonneklaar: het beschrijven van het buiten laat allerlei uitweidingen toe, die met de fictie van de rondgang weinig of niets van doen hebben' (Strengholt 1980, p. 13), miskent de mate van samenhang tussen beschrijving van een bepaalde buitenplaats en het type onderwerpen dat daarbij ter sprake wordt gebracht. Huygens' gespreksthema's zijn niet toevallig gekozen, maar vertonen samenhang met het soort leven dat hij propageert. Wie de rust op het land verkiest, verlangt naar vrede en heeft een afschuw van de oorlog, zo goed als van twistgesprekken en kerkscheuring. In de tuin geniet de landheer van zijn rust, juist tegen de achtergrond van andermans lijden, en hij hoeft zich niet te bekommeren om de zorgen van de buitenwereld. Hij mediteert er en beleeft een ogenblik van extase. Gastvrijheid is hier een deugd, maar bij de overvloed van het land past matigheid beter dan gulzigheid. Een essentieel onderdeel van het buitenleven is het gesprek met vrienden over wezenlijke zaken. Het geloof van de verteller doortrekt het hele gedicht. Een belangrijk aspect ervan, tolerantie, krijgt in dit gesprek speciale aandacht. Zo ook het onderzoek van de natuur als Gods tweede boek. De oprechte vrijage van landlieden staat tegenover het gekunstelde gedoe in de stad en biedt gelegenheid tot een uitvoerige beschouwing over het belang van de juiste partnerkeuze en het goede huwelijk. Het buitenleven is zuiverder dan het bedrieglijke bestaan aan het hof en in de stad, al past hier enige relativering.<sup>53</sup>

Zoals uit de hierboven gegeven opsomming blijkt zijn de onderwerpen voor de verhandeling tijdens de wandeling zelden willekeurig gekozen. Niet alle, maar wel de meeste uitweidingen staan in het teken van het juiste buitenleven.<sup>54</sup>

---

<sup>53</sup> Maria-Theresia Leuker ziet ordening als kernbegrip van het gedicht. Huygens beschrijft de tuin als 'Symbol der natürlichen, der moralischen und der sozialen Ordnung' (Leuker 2002, p. 717). De juiste orde is ongetwijfeld een belangrijk begrip in *Hofwijck*, maar het doet m.i. tekort aan de veelzijdigheid van Huygens' betoog om het tot dit thema terug te willen brengen.

<sup>54</sup> Een voorbeeld van een uitweiding die niet specifiek met het buitenleven heeft te maken, is de bespiegeling over schijn en wezen en vergankelijkheid tegen het eind van het gedicht (r. 2701-40).

Een klacht over de oorlog behoort sinds de *Georgica* tot de topen van het buitenleven, waaraan immers vrede inherent hoort te zijn. Huygens verwerkt dit thema in de beschrijving van zijn vier lanen met eiken. Niemand van zijn nakomelingen, zegt hij, mag die bomen ooit rooien. Hij noemt dan enige uitzonderingsgevallen, waaronder dat van oorlog. In een bewogen passage roept hij de herinnering aan het begin van de vrijheidsstrijd op, toen Holland 'in sijn' kolen smoockt' en smoorden in sijn' ass' (r. 188). Staan die 'bebloede tijden' ons ooit weer te wachten, mocht Spanje de mensen weer laten kiezen tussen de brandstapel of het verloochenen van het geloof, dan moet Hofwijck maar mee te gronde gaan: 'Tis reden dat de vracht versincke met de schuijt' (r. 200). Ook elders getuigt hij van zijn verlangen naar vrede. Bij de essen waarvan het hout geschikt is voor pieken, zegt de verteller: 'Ter hellen met den Krijgh' (r. 1218). In verband met het vriendengesprek vertelt hij dat men op Hofwijck een hekel heeft aan iedereen die 'de vré mishaeht' (r. 1520). Daarom wil hij met hen niet over politieke en kerkelijke twisten spreken. In Den Haag moet dat wel, hier niet. Daarom ook heeft hij al eerder onmuzikale mensen, die immers geen gevoel voor harmonie hebben, naar het gebied van ruzie en kerkscheuring verwezen (r. 427-44).

Dit *otium* in de schaduw van de eiken is dubbel begerenswaard vergeleken bij het zwoegen van anderen (r. 274-320; r. 2101-04). Het is misschien niet goed van me, zegt de verteller, maar als een ander toch lijden moet, kan ik me erin verheugen dat ik niet lijd. Het liefst zou hij vanaf een eiland met een boek in de hand toezien hoe zeelieden zwoegen in de storm. In margine wijst hij de bron van deze gedachte aan, het bekende begin van het tweede boek van Lucretius' *De rerum natura*. Het zien van andermans angsten vergroot het genoegen van de landheer op zijn veilige buitengoed, die zich hier even een epicuristische toeschouwer betoont.<sup>55</sup> Op een enigszins vergelijkbare manier bekijkt hij vanaf de uitkijktoren op de 'berg' de omgeving. Hij kan daar een groot deel van Holland overzien. De regeerders van Holland hebben ook altijd overzicht in hun gebied gehad, maar:

sij saghen 't door de wolcken  
Van haer' bekommeringh voor Steden en voor Volcken:  
Ick sien het sorgeloos en op sijn Hofwijcks aen,  
En laet Gods weer en wind Gods acker over gaen: (r. 825-828)

Een tuin is ook bij uitstek een plek voor meditatie. In overeenstemming met 'the renaissance and baroque conception of the garden as a place of spiritual reflection'<sup>56</sup> vertelt de dichter dat hij op een bank in het bos nadenkt. Hier spreek ik met mezelf,

<sup>55</sup> Huygens heeft het beeld vaker gebruikt. Michels spreekt in dit verband van 'de wrijving van christendom en humanisme' (Michels 1958, p. 307). Voor de populariteit ervan in de Engelse buitenlevensliteratuur in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zie Røstvig 1962, p. 233. Zie ook het commentaar bij r. 277-78.

<sup>56</sup> Forster 1977-'78, p. 23, zie ook Morford 1987 voor de humanistische opvattingen hierover en Coffin 1994, p. 57-71, voor voorbeelden van meditatie in de tuin in Engeland.



zegt hij, met de eenzaamheid, 'met vrienden verr van mij, / Met eewen goed of quaed, te komen, of verbij' (r. 355-56). Deze voorstelling van lectuur als een gesprek komt al bij Plinius de Jonge en Petrarca voor (Petrarca 1990, p. 387-388). Later in het gedicht beleeft de verteller een visioen. In extase ziet zijn ziel vanuit de derde hemel neer op de nietige aarde: 'Is heel de werlds kloot niet meer als sulcken ball, / Is't sulcken balletje?' (r. 1312-13), waarbij Huygens in margine verwijst naar de bekende *Somnium Scipionis* van Cicero. Ook zo'n visioen hoort thuis in een traditie, zowel bijvoorbeeld Petrarca als Lipsius leggen een verband tussen buitenleven en vervoering (De Vries 1993<sup>a</sup>).

Eén van de belangrijke sociale deugden van het landleven is de gastvrijheid.<sup>57</sup> Huygens laat deze al bij de ingang beginnen. Twee open hekken geven aan dat vrienden dubbel welkom zijn (r. 1068), zijn twee lanen symboliseren de open armen waarmee de gasten ontvangen worden (r. 1085). In de boomgaard mogen zij vrij plukken, al brengt de landheer wel beperkingen aan van sociale aard en van leeftijd:

Nochtans is't open Hoff in dese vier Saletten.  
Maer moet ick Heer en Knecht gelijk aen tafel setten?  
Plant ick voor groot en kleen? (r. 1369-71)

Aan het eind van de wandeling nodigt de verteller de moegeworden lezer tenslotte uit om deel te nemen aan de hypothetische maaltijd met de kinderen (r. 2775-79) Een wel bij uitstek fictieve gastvrijheid.

Wie wel fruit mag plukken, doet dit niet zonder uitvoerige begeleiding (r. 1397-1476). Het grote gevaar is hier de ondeugd van de gulzigheid, waarvan de gevolgen plastisch beschreven worden. Wie ziek wordt, is daar zelf de oorzaak van. Zo iemand zou eens op de redeloze koeien moeten letten die precies het verschil tussen 'Genoegh en overdaed' (r. 1422) kennen. De verteller zelf eet en drinkt trouwens ook matig. Veel citaten in de kantlijn bevestigen de waarde van deze deugd.

Direct met de gastvrijheid verbonden is de gelegenheid om buiten met vrienden over essentiële zaken te praten. Veel humanistische dialogen zijn, in navolging van Cicero, die weer het voorbeeld van Plato volgde, in een tuin gesitueerd.<sup>58</sup> Huygens verwijst expliciet naar deze filosofische traditie als hij het gesprek plaats laat vinden in de lanen die zijn boomgaard omgeven:

D' Atheensche Galerij daer Roomen self gingh halen  
De wandelende less van wetenschap en talen,  
Moet swichten voor dit pad, voor deser Paden groen. (r. 1489-91)

<sup>57</sup> Van Veen 1985, s.v. 'gastvrijheid', McClung 1977, s.v. 'Hospitality motif'.

<sup>58</sup> Comito 1991, p. 38. Cf. Lipsius: '[...] ende uyt die paden der hoven sijn uytgespronghen de overvloedighe fonteynen der wijsheydt [...]' (Lipsius 1640, II cap. 3, p. 113).

De vrienden zoeken hier, anders dan in het kwaadsprekende en ruziënde Den Haag, gezamenlijk naar de waarheid (r. 1525-1693). Uitspraken van Seneca, Cato, Horatius en Plinius de Oude ondersteunen het belang van dit gesprek buiten de stad. Zo citeert Huygens van Horatius:

Daarom ontpint zich een gesprek niet over andermans landgoederen en huizen, en of Lepos al of niet mooi kan dansen; maar we hebben het over wat meer met onszelf te maken heeft, en over wat niet te weten slecht zou zijn (Horatius, *Satiren* II, 6, r.70-73, vanaf de editie-1658 bij r. 1519).

'Gods een en ander Boeck', de bijbel en de natuur zijn de belangrijkste gespreks-onderwerpen. Wat we er onduidelijk in vinden, zegt de verteller, is een gevolg van ons gebrekkige lezen. In deze twee boeken staat de waarheid.

In zijn beschouwing over de bijbel heeft Huygens het eigenlijk alleen over tolerantie. Deze geldt tegenover vrienden met wie je een beetje van mening verschilt – twee willen naar het zuidwesten en twee naar het westen (r. 1542) –, maar ook tegenover de mensen met wie je het wezenlijk oneens bent: heidenen, joden en, onder de christenen, rooms-katholieken.

Meningsverschil over de juiste interpretatie van de bijbel onder vrienden – 'Om dat hij sijn Geloof in 'tmijne niet en vindt' (r. 1548) – is nog geen reden om van een vriend een vijand te maken. De verteller heeft het hier niet over de officiële, publieke tolerantie ten aanzien van andere protestantse denominaties. Hij heeft in de inleiding op het gesprek al gezegd dat hij op het land geen ruziemakende Arminianen (remonstranten) en Gomaristen (contraremonstranten) wil tegenkomen (r. 1503-12, zie ook r. 439-40). Die moet hij in Den Haag soms dulden, maar hier gaat het om een beter soort gesprek waarin je samen de waarheid probeert te vinden. Als zijn naaste van de juiste weg afdwaalt probeert hij hem weer op het rechte pad te krijgen, zoals hij hoopt dat men met hem in het omgekeerde geval zal doen.

Vervolgens bepleit Huygens een veel verder gaande tolerantie, namelijk tegenover groepen die op essentiële punten een afwijkende mening hebben. Over de joden en de heidenen is hij kort:

Wie deert Gods erfdeel niet, wie treurt niet om de Joden,  
Het heilighe geslacht, dat haren Heiland doodden,  
Wie deert de blindheid niet van 's werelds grootste deel,  
Dat Hell en Duijvels macht noch hebben bij de keel, (r. 1573-76)

Uitvoeriger gaat hij in op de dwalingen van de rooms-katholieken. Als vaker in zijn werk bestrijdt hij hier wat hij als misvattingen ziet, het leerstuk van de transsubstantiatie en de mogelijkheid om tegen geld missen en dergelijke te kopen. Alleen een wonder kan deze zaken weer recht trekken. Maar intussen is het enige wapen het gebed: 'Dat bidden is mijn haet, mijn vloeck, beminde blinden' (r. 1593).

Zo maakt Huygens tolerantie tot een centraal onderwerp van het vrome gesprek op het land. De vrijheid van geweten die hij bepleit was overigens al vastgelegd in artikel 13 van de Unie van Utrecht (1579), waar staat dat 'een yeder particulier in syn religie

vry sal mogen blyven ende dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen [vervolgen] ofte ondersoecken'.<sup>59</sup> Tolerantie van staatswege ten aanzien van andersdenkenden was echter in de tijd dat Huygens *Hofwijck* schrijft opnieuw een belangrijk onderwerp. De gezamenlijke gewestelijke synodes van de Gereformeerde kerk hadden de Grote Vergadering van 1651 aangespoord – overigens met weinig succes – om strenger op te treden tegen katholieken, dissenters en joden, omdat de tolerantie in hun ogen te ver doorgeschoten was (Israel 1997, p. 22; Frijhoff en Spies 1999, p. 356-57). Mogelijk moet het vurige pleidooi van de dichter voor het gebed als enig wapen tegenover andersdenkenden tegen de achtergrond van deze situatie gelezen worden. Als zovelen in de Republiek telde Huygens veel niet-calvinisten in zijn kennissenkring (Hofman 1983, p. 99, Pollmann 2000, p. 205-06). Als het hem alleen om de verdraagzaamheid tegenover hen te doen was geweest had hij met het eerste gedeelte van zijn betoog over tolerantie kunnen volstaan. Dat iedereen recht heeft op zijn eigen mening, ook als die volstrekt foutief is, is een overtuiging van de dichter die hij, althans op het land, ook nadrukkelijk naar voren wil brengen.

Vervolgens is het 'Boeck van alle dingh' aan de beurt. Dat de natuur te lezen viel als het tweede boek waarin God Zich geopenbaard had, is een *topos* die zowel theologisch als literair geijkt is (Curtius 1967, p. 323-29, Scholz 1993, p. 51-74). Het is hét contemporaine begrip waarmee men de visie op de natuur omschrijft. Algemeen zag men de schepping als drager van de een goddelijke boodschap (Jorink 2004, p. 23-24). In de woorden van Cats: 'En wat ick immer sie dat roept de Schepper uyt' (Cats 1996, deel 2, 305). Huygens leest dit boek echter niet didactisch. In de lijn van Hondius ziet hij de natuur niet in de eerste plaats als een bron van wijze lessen, maar als terrein van empirisch onderzoek (De Vries 1998, p. 89-90 en p. 117-19).

De nieuwe bijbelbeschouwing van de reformatie is een van de oorzaken van een nieuwe visie op de natuur in de zeventiende en de achttiende eeuw. Al vanaf de kerkvaders zocht men in de bijbelse hermeneutiek naast de letterlijke betekenis van de tekst naar de allegorische en morele betekenis die erin verborgen lag. Op analoge wijze zag men de natuur als een boek vol spirituele en morele lessen (Harrison 1998, p. 11-63, Jorink 1999, p. 17-18). De emblematiek biedt hier in de letterkunde het duidelijkste voorbeeld van (Porteman 1977, p. 25-27). De reformatoren Luther, Calvijn en Melanchton verdedigden dat alleen de letterlijke betekenis van de bijbel relevant is, tenzij de tekst zelf een andere leeswijze vooronderstelt (Harrison 1998, p. 108). De verwerping van een allegorische interpretatie van de bijbel had als consequentie dat ook het boek van de natuur op een andere manier gelezen moest worden. Harrison vat de ontwikkeling zo samen:

'No longer were objects in the natural world world linked to each other by sets of resemblances. (...) and the vacuum created by this loss of intelligibility was gradually to be occu-

---

<sup>59</sup> Als geciteerd in Groenveld e.a. 1979, p. 178.

pied by alternative accounts of the significance of natural things – those explanations which we regard as scientific. In the new scheme of things, objects were related mathematically, mechanically, causally, or ordered and classified according to categories other than those of resemblance (a.w., p. 114-15).

In de zeventiende eeuw is de symbolische of de didactische interpretatie van de natuur natuurlijk niet zomaar verdwenen. Ook Calvijn, die in zijn theologie grote aandacht aan de visuele openbaring van God in de natuur besteed heeft en van oordeel is dat zorgvuldige beschouwing van de natuur de mens tot de Maker ervan leidt, vindt dat daarnaast uit de natuur morele lessen te leren zijn. Hij verwijst bijvoorbeeld naar de oievaar die voor zijn oude ouders zorgt als voorbeeld van de juiste zorg van kinderen voor hun ouders (Bakker 2003, p. 150-54). Huygens, die zelden lessen trekt uit de natuur, voert wel in zijn aanprijzing van de matigheid de koe op als een dier dat nooit te veel eet (r. 1420-29).

Maar voor Huygens is in de eerste plaats de nieuwe visie van de natuur als terrein van onderzoek van belang. Het is tegen die achtergrond dat dit gedeelte van het gesprek met de vrienden in *Hofwijck* zo fascinerend wordt. Niet door de mededelingen zelf – het is geen gesprek, de dichter meldt alleen wat 'wij' weten en dat is lang niet allemaal nieuw – maar door de triomfantelijke toon waarop de verteller getuigt van de kennis van de natuurverschijnselen als op zichzelf waardevol.

Huygens behandelt de hele schepping in zijn korte overzicht, te beginnen bij de hemellichamen: 'All zijn de Sterren veel, wij wetense te tellen,' (r. 1606). Dan komen de weersgesteldheden aan de beurt, de zee, de aarde met haar metalen, de planten en de dieren. Tenslotte komt hij bij 't allerwonderlixt der wonderen', de mens. Wij weten:

Wat Ziel, wat Lichaem is, en hoe sij konnen paren;  
Hoe 't vier in't herte komt, hoe 't silver inde haren, (r. 1653-54)

en zo behandelt hij summier allerlei functies van het menselijk lichaam.

Huygens was van de nieuwste ontwikkelingen in het natuuronderzoek op de hoogte. In het verhaal over zijn jeugd (1631) zegt hij dat men in de oudheid lang niet alles heeft geweten en dat hij openstaat voor recente meningen, mits men maar zijn beweringen proefondervindelijk kan bewijzen (Huygens 1987, p. 111 en p. 124). Hij uit zijn grote bewondering voor de werken van Bacon die een op waarneming gebaseerde methode van onderzoek propageerde (a.w., p. 124-27). Hij waardeert ook de nogal omstreden Hollandse natuuronderzoeker en uitvinder Cornelis Drebbel, die hij in Engeland ontmoet heeft. Huygens noemt hem de maan naast de zon Bacon (a.w., p. 127). Cornelis van der Woude vertelt in zijn *Kronyk van Alckmaar* (1645) dat Drebbel een glazen bol heeft gemaakt met behulp waarvan men kan begrijpen 'Wat de koude is, wat de oorsaeck van het primum mobile, wat de oorsaeck van de Sonne, hoe die beweecht den Hemel, alle Sterren, de Maen, de Zee, den Aerd bodem, wat de oorsaeck van Ebbe, van Vloedt, van Donder, van Blixem, van Regen, van Wint: ende

hoe alle dingen wassen en vermeerderen, etc.’<sup>60</sup> Het is bijna alsof we een gedeelte van Huygens’ ‘wij weten’-stuk lezen.

Huygens was zelf geen natuuronderzoeker en zijn feitelijke kennis van de nieuwe ontwikkelingen in de wetenschap was vaak beperkt. Hij bleef in de woorden van Bots een ‘virtuoze dilettant’ (Bots 1987, p. 158, cf. Matthey 1973, p. 334-391). Wel had hij op verschillende terreinen een goed oog voor wat er nieuw was, zoals hij ook, gezien zijn correspondentie met allerlei geleerden, waaronder Descartes, geïnteresseerd was in nieuwe ontwikkelingen. Weisgerber citeert in verband met het ‘wij weten’-stuk een passage uit *Discours de la méthode* (1637) van Descartes:

[...] connaissant la force et les actions du feu, de l’eau, de l’air, des astres, des cieus et de tous les autres corps qui nous environnent, aussi distinctement que nous connaissons les divers métiers de nos artisans, nous les pourrions employer en même façon à tous les usages auxquels ils sont propres, et ainsi nous rendre *comme maîtres et possesseurs de la nature* (Weisgerber 2001, p. 39).

Het besef van een nieuwe visie op de natuur en van de verovering van nieuwe kennis klinkt door in zijn ‘wij weten’-stuk. Gods tweede boek heeft niet meer een vooral verwijzende, symbolische waarde, maar wil aan de empirische onderzoeker zijn geheimen prijs geven:

dit Boeck, dit Boeck der Boecken,  
Is soo voll ondersoecks, soo voll van soete hoecken,  
Als Hofwijck bladeren aen Boom en Kruiden telt: (r. 1677-79)

Het is opvallend dat dit hele kennisstuk het zonder citaten in de marge moet doen. De dichter heeft het hier over actuele kennis die eventueel in kan gaan tegen de ‘serviele en op vooroordelen gefundeerde trouw aan de antieke inzichten’, waar hij in zijn autobiografie van spreekt (Huygens 1987, p. 124). Uit het commentaar van Van Strien bij deze passage blijkt dat Huygens klassieke en moderne kennis moeiteloos naast elkaar zet. Hij gaat uit van het Ptolemeïsche wereldbeeld, terwijl hij bijvoorbeeld in het eerdere *Oogentroost* liet blijken dat hij op de hoogte was van de nieuwe opvattingen op dit punt. Zo wordt in de toelichtingen zowel naar Aristoteles en Plinius verwezen als naar modernen als Tycho Brahe, Kepler en Descartes. Terecht zegt Anthony Grafton van Huygens ‘[he] combined humanist and scientific interests, classical and modern tastes without strain. He saw no opposition between his up-to-date and his traditional endeavors’ (Grafton 2001, p. 98). Een vergelijkbare rol speelt hij in de rij van ‘liefhebbers’ die geïnteresseerd zijn in het onderzoek van het boek der natuur waar Jorink een groot deel van zijn onderzoek aan gewijd heeft. Het nieuwe van dit gesprek in *Hofwijck*, zegt deze, is dat Huygens de zintuiglijk waarneembare natuur beschrijft die naast, maar relatief los van, de tekst van de Bijbel een bron is van godskennis’ (Jorink 2004, p. 74).

<sup>60</sup> Van der Woude a.w., als geciteerd in Snelders 1980, p. 110. Overigens zegt Huygens dat hij dit perpetuum mobile zelf niet gezien heeft (Huygens 1987, p. 128).

Tevredenheid over nieuwe kennis betekent voor Huygens ook geen afscheid van de klassieke wijsheid. Wanneer het boek der natuur voor het eerst aan de orde komt (r. 1599), staan er twee citaten bij uit Epictetus en Seneca waarin gezegd wordt dat de mens Gods werken moet bekijken én interpreteren, en dat de wijze de hele wereld moet beschouwen; het universum is de republiek waarin hij thuishoort. Aan het slot van het stuk (r. 1677) citeert Huygens Philo van Alexandrië, die zegt dat kennis grens noch einde heeft.

Tenslotte zet de dichter dit hele stuk opnieuw in het kader van willen luisteren naar elkaar, het is een 'strijd van vreedsaemheid,/ Daer ijeder op sijn' beurt sijn' stille meening seidt' (r. 1683-84). De verteller is geen bijbel- of natuuronderzoeker, maar een beschaafde landheer die met vrienden vredig langs de boomgaard wandelt en praat over wat hen raakt:

Dit zijn de besigheden

Daer in wij Ziel en Lijf vermaken en vertreden: (r. 1681-82)

De gedachte aan het paradijs is zelden ver weg in een tuingedicht (Van Veen 1985 s.v. 'hof van Eden', Comito 1978, p. xi). Huygens, die als calvinist beseft dat het paradijs op aarde nooit te vinden is, situeert haaks op deze conventie de hof van Eden net buiten zijn landgoed. Vanuit een van zijn tuinhuisjes luistert de verteller de dialoog in dialect tussen Kees en Trijn af. Trijn is een rijke boerendochter, maar Kees zegt: "K hebb mé kleij an me gat' (r. 1775). Het gaat mij, zegt hij (in petrarcistisch idioom) om 'You kaeckjes as en roos, jouw ooghjes as en gett [git]' (r. 1783). Ze vinden elkaar in hun verontwaardiging over de oneerlijke Haagse gewoonten. Als vaker in het gedicht verwerkt de dichter hier het thema 'verwerping van de stad'. De verteller concludeert: 'Mij docht Kees Adam was, en Trijn mocht Eva wesen, En 't Paradijs hier naest' (r. 1849-50). Hieraan verbindt hij een uitvoerige beschouwing over de juiste manier van hofmaken, de goede huwelijkskeuze en de rol van de ouders daarin, waarbij niet alleen land en stad tegenover elkaar worden gezet, maar ook het eigen handelen van de verteller weer als voorbeeldig wordt opgevoerd (r. 1851-1952). Ook dit onderwerp past in een hofgedicht waarin, anders dan in de pastorale, het huwelijk tot de bezongen waarden behoort (Van Veen 1960, p. 120).

Enkele uitweidingen tenslotte vinden wel hun aanleiding in iets wat op Hofwijck te zien is, maar vallen buiten het kader van de buitenleventhematiek. Zo is de uitkijktoren op de berg uitgangspunt voor verschillende overwegingen en lessen over zien en gezien worden (r. 815-876). Wanneer de verteller in een bootje zit brengt de weerspiegeling van het huis en de rozen in het water van de vijver hem tot een mooie beschouwing over schijn en wezen en de vergankelijkheid van alles (r. 2701-2740).

### 3.4.2.6 Opinions over actuele onderwerpen.

#### - *De Engelse 'koningsmoord'*

Op Hofwijck is het gesprek over politieke en kerkelijke twisten uitdrukkelijk verboden en de verteller laat zich op de wandeling hoogst zelden over actuele onderwerpen uit. Er zijn wel enkele uitzonderingen: de tuinarchitectuur, de al dan niet verwerpelijke luxe van een tweede huis, en de onthoofding van de Engelse koning, Karel I.<sup>61</sup> Van de eerste twee onderwerpen is het duidelijk, dat zij verband houden met het buitenleven, maar anders staat het met de Engelse koningsmoord.

Op beschuldiging van hoogverraad werd Karel I in 1649 onthoofd. Tweemaal spreekt Huygens in zijn gedicht zijn afschuw hierover uit. Bij de essen verwerpt hij de oorlog en bidt hij om vrede. Dat gebed eindigt met:

Laet dijn geterghde wraeck versaedt zijn in't verderf  
Van ons gebuerigh volck, daer nu dijn heiligh erf,  
Dijn' Kercke light versmoort en in haer bloed versopen,  
Haer Conincklicke bloed,  
[...]  
Daer was ick over Zee: afgrijsen doet mij keeren, (r.1235-38, 1241)<sup>62</sup>

Nu was dit bepaald geen controversiële mening. Er ging een golf van verontwaardiging door Europa over dit vergrijp tegen een koning bij de gratie Gods. Door de familiebanden tussen de Oranjes en de Stuarts leefde dit gevoel in de Haagse hofkringen sterk, maar ook verder in de Republiek, waar men over het algemeen monarchaal dacht, was dit het geval (Groenveld en Leeuwenberg 1985, p. 131, Duits 1994, p. 115). In de in 1651 verschenen bloemlezing *Verscheyde Nederduytsche Gedichten* is bijvoorbeeld een aparte afdeling opgenomen met 'Klaegh-Dichten Over de Moordt Des Koninghs Van Groot Britanje' en de dichter Joan Dullaert reageerde snel met een treurspel over dit onderwerp. Huygens vertolkt hier eerder een voor hem en zijn omgeving vanzelfsprekende waarheid dan dat hij een opinie probeert te beïnvloeden.<sup>63</sup>

#### - *Tuinarchitectuur*

Wel iets nieuws zegt Huygens in zijn opmerkingen over tuinarchitectuur, waarbij hij symmetrie bepleit en alles wat scheef en onregelmatig is verwerpt. De tuin van Hofwijck is een vroeg voorbeeld van de Hollands-classicistische stijl (cf. par. 1.1), die met een ver doorgevoerde symmetrie aangelegd is. Van Pelt en anderen hebben, als gezegd, aangetoond dat Huygens zich bij zijn tuinaanleg heeft laten inspireren door de

<sup>61</sup> Opiniërend is ook de spot met de vele Franse woorden in de amoureuze taal van de Haagse saletjonkers (r. 1854-67).

<sup>62</sup> Zie voor de tweede keer r. 2150-54.

<sup>63</sup> Zie voor de opinie over de koningsmoord in de Republiek ook Grosheide 1951, p. 8-10, voor literaire reacties erop p. 10-20.

ideeën van Vitruvius. Huygens zelf heeft in *Hofwijck* een vergelijking gemaakt tussen zijn tuinaanleg en het menselijk lichaam. Bij het ontwerp van de tuin spreekt de dichter over 'Een ding dat Armen hadd en schouderen en Beenen,/ Een redelick gestell van 'thoofd af tot de Teenen,' (r. 93-94). Hij verwijst weer naar het menselijk lichaam, als hij het symmetrische grondplan van de boventuin bespreekt: 'K besagh mijn selven; meer heeft niemand niet van doen.' (r. 980) en even verder: 'wegh, riep ick, scheeve hoecken, /en oneenpaericheid, en ongeregelt scheel [verschil zonder regelmaat],' (r. 986-87). Hij zegt dat hij koortsig wordt van kriskras aangelegde paden. Iets minder stellig is hij over de hoeken die zijn lanen maken:

Nu rechts of slinghs gewent; of quellen u de Bochten  
Die dese wereld laeckt en d' oude tijden sochten? (r. 1161-62)

Lange lanen bieden een fraai perspectivisch effect, maar een hoek omslaan biedt weer afwisseling. Ieder moet zijn eigen smaak maar volgen, in de mode verandert er ook steeds iets.

Toch, hoe serieus Huygens de aanleg van zijn tuin ook neemt, ook hier volgt weer binnen de tekst een relativering. Deze komt wel uit de mond van een onbetrouwbare 'kakelaer', maar toch. Een passagier van de Delftse veerschuit becommentarieert in het voorbijvaren de tuin van Hofwijck als volgt:

Soo moet daer alles staen in 't lood en op de rij,  
[...]  
van vlackte maecktmn bergen,  
„T land wordt tot Vijvertjens versnippert en gekerft,  
„En 't is de braef[s]te mann die 't konstelict bederft: (r. 2388; r. 2402-04)

Intussen is wel duidelijk geworden, dat een moderne tuin in strikte regelmaat aangelegd dient te worden.

#### - *Het bezit van een tweede huis*

Huygens begeeft zich midden in een actuele discussie, wanneer hij de vraag naar de morele rechtvaardiging van de luxe van een tweede huis in zijn gedicht uitvoerig aan de orde stelt.<sup>64</sup> Theologen en humanisten van zijn tijd veroordeelden gelijkelijk het vertoon van grote rijkdom (Schama 1987, p. 323-43). De invloedrijke predikant Udemans zegt in 'T *Geestelyck Roer Van 't Coopmans Schip* (1638) in de afdeling 'Van de matigheyt, die een Koopman moet betrachten':

Wij en souden op dit stuck soo breet niet staen, ten ware dat wij eenen tydt beleefden, daerinne dat de menschen geen eynde noch mate en weten van hare trotzigheydt, ende die, onder andere met hare huysen, niet alleene die sy inde steden bewoonen, maer oock hare speel-huysen of somer-huysen, alsulcken onlijdelijcken pracht bedrijven, alwaer datse Koningen, of Prinçen waren daer sy over weynighe jaren maar gemeene Burgers geweest en zijn (Udemans 1655, p. 49).

64 Uitvoeriger handelt hierover De Vries 1987.



De vraag of het bezit van zo'n tweede huis te rechtvaardigen valt stelt Huygens in zijn gedicht uitgebreid aan de orde. Op drie plaatsen laat Huygens stem en tegenstem hierover horen (r. 1013-48; r. 1717-30; r. 2210-2456), waarbij hij opvallend veel plaats voor negatieve geluiden inruimt.

Een van de aantijgingen luidt dat voor de aanleg van het buitengoed vruchtbare weidegrond is opgeofferd: 'Wat is daer gronds bedorven,/ En klare kleij gespilt om overdaed van lust!' (r. 1722-23). Drie critici, een zuinige boer, een passerende wandelaar en een passagier van een voorbijvarende veerschuit komen met dit bezwaar. De *refutatio*, weerlegging, van de verteller luidt dat niet alleen het lichaam, maar ook de geest gevoed moet worden. Het hart dat gekwetst is door het wereldse bedrijf, kan door dit onschuldige genoegene genezen. Een wandelaar voegt hier nog een esthetisch argument aan toe. De altijd groene takken van de dennen zijn mooier dan de oorspronkelijke moerassige weidegrond. De planter vond terecht 'matelick verquisten' (r. 1728) een deugd.

Dieper gaat de kritiek van de binnenschipper. De verteller staat aan de Vliet en maakt een praatje met de schipper. Als de schuit voorbij is, stelt hij zich voor wat schipper en knecht over hem zullen zeggen: Wat heeft die man een tijd voor praatjes, het zal wel een Hagenaar zijn. Dan volgt een uitval tegen het snelle, oneerlijke geldverdiene in de stad. Dat geld moet dan weer rollen, ze bouwen er kastelen zo hoog als torens van. Ik zou ook wel rijk willen zijn, zegt de schipper, maar ik heb nooit de kans gekregen om naar school te gaan:

Een handje voll Latijn, hebb ickme late segge,  
Daer komt het miest op an, en dat's goed op te legge,  
We hebbe me verstant, we bennen al ien slagh, (r. 2269-71)

In deze passage zijn niet de buitenhuizen het voornaamste onderwerp van kritiek; deze zijn alleen maar een gevolg van rijkdom. De eigenlijke vraag is: zijn alle mensen gelijk, waarom is er dan zo'n ongelijke verdeling van kennis en bezit in de maatschappij? De verteller antwoordt dat er wel waarheid in deze kritiek zit, maar meer schijn van waarheid. Hij wijst op de morele last die hij als een eerlijk man heeft te dragen aan het hof, dat vol laster en nijd is. Op Hofwijck ziet hij er tegen op om weer naar de verderfelijke stad terug te moeten gaan. Als de schipper wist 'hoe dat hert, in't midden van zijn' Roosen/ Sijn' kommeren veeltijds niet weet waer langs te loosen' (r. 2285-86), dan zou hij zijn eigen bestaan verkiezen. Huygens heeft hier het vraagstuk van het bezit van een buitengoed in een breder kader gesteld. Het impliciet gehouden argument dat een plek van rust noodzakelijk is voor een oprecht mens aan het hof, wordt expliciet gemaakt in de ondersteunende citaten bij r. 2285.

Zo kent de lezer die inmiddels aan de laatste vijfhonderd regels van *Hofwijck* is toegekomen, al aardig wat argumenten voor en tegen buitenplaatsen, wanneer hij aan het belangrijkste stuk over dit onderwerp begint. Twee passagiers – die in verschillende trekschuiten voorbijvaren – houden een pleidooi voor en tegen. De dichter stuurt het oordeel van de lezer wel. Bij de introductie van de personen maakt hij meteen duidelijke

lijk wie er betrouwbaar is en wie niet en hij adstrueert gelijk en ongelijk met citaten uit de bijbel en de klassieken. De 'kakelaer', de zwetser, krijgt bijvoorbeeld bij het zinnetje 'Die klapper tast mij aen' (r. 2362) acht negatieve Griekse en Latijnse citaten mee.

De lofprijzer gaat voorop. Hij opent met een algemene stelling: niet het bezit van geld is het probleem, maar de juiste besteding ervan. Vervolgens spitst hij zijn betoog toe op het concrete geval. De bezitter van Hofwijck, zegt hij, 'besigden een deel van onbesproken winst/ Tot onverboden vreughd' (r. 2327-28). Onbesproken winst: hij heeft er lang voor gezwoegd in dienst van prins en vaderland, hij heeft niemand uitgezogen, de rechtschapenen geholpen en een 'Christelick gemoed/ In't Christeloos gewoel van Haegh en Hof behouden' (r. 2324-25). Onverboden vreugd: hij heeft een toevluchtshaven nodig om 'heul en ademtocht van ziel en lijf te vinden' (r. 2330). Een volgende vraag is of zijn kinderen zo niet te kort komen. Nee, verkwisting is verkeerd, maar wijzen vinden het goed om iets voor jezelf uit te durven geven. 'Wel hem die wel vergaert,/En matelick verspilt 'tghen' hij wel heeft gespaert.' (r. 2335-36). Hij laat zijn kinderen wel wat na, maar vooral immateriële schatten van deugd en wetenschap. De passagier herhaalt hier de argumenten die de verteller al eerder had gebruikt (r. 1018-48). Zij krijgen zo binnen het gedicht dubbele zwaarte.

De wijsheid van de ouden ondersteunt de tekst bij elk onderdeel van de bewijsvoering. Bij de behoefte aan rust citeert Huygens Seneca: Laat het grootste deel en zeker het beste deel van je leven aan de publieke zaak gewijd zijn; maar neem ook een deel van je tijd voor jezelf (bij r. 2318). Bij de eerlijke manier waarop hij zijn geld verdiend heeft, voegt hij citaten uit onder anderen Euripides en Seneca met de strekking dat rijkdom geoorloofd is, als je deze op de juiste wijze verworven hebt. De gedachte dat men zichzelf niet alles hoeft te ontzeggen ter wille van de kinderen, adstrueert hij onder meer met een aanhaling uit de vroeg-christelijke dichter Prudentius: Gelukkig wie zijn zegeningen met mate heeft weten te gebruiken, en zuinig heeft kunnen genieten (bij r. 2335). Ook het belang van de geestelijke erfenis die zijn zonen meekrijgen, wordt met een zevental citaten geïllustreerd.

Zo is de keuze voor Hofwijck van alle kanten bepleit en toegelicht, wanneer de 'kakelaer' uitvoerig zijn bezwaren mag laten horen. Het zwaartepunt van zijn betoog is gericht tegen de verspilling van het geld en tegen de stadse weelde op het land: 'Bedenckt eens watter gelds aen sulcke raserij gaet' (r. 2381). Na uitvoerig de hoge kosten van de aanleg en het onderhoud van de tuin beschreven te hebben, klaagt hij over de weelde binnenshuis. Hij eindigt met de mooie wens: 'K wouw dat hij met sijn' poort [achterste] in sneew en Hagel sat/ Die Land-heer heeten will en woonen als in Stadt' (r. 2423-24).

Hondius stelt de vraag naar de juiste besteding van geld in zijn gedicht ook aan de orde, en wijst kort op de afgunst ten aanzien van zijn buitengoed (De Vries 1998, p. 119-20). Huygens gaat veel verder. Niet alleen stelt hij expliciet het bezit van een tweede huis ter discussie, hij noemt daarbij ook Hofwijck bij name (r. 2377). Hij geeft de 'kakelaer' alle ruimte, al weten we als lezer dat deze onbetrouwbaar is. Bovendien geeft hij geen directe weerlegging meer van diens betoog. De verwijten van weelde

worden ook niet weersproken. Hofwijck had inderdaad geen eenvoudig rieten dak en stónd 'slotsgewijs' te pronken.

De twee passagiers die los van elkaar lof en kritiek uitspreken, functioneren in feite in het gedicht als verdediger en aanvaller. Zij redetwisten over een morele vraag: is het aanleggen van een buitengoed een zinloze verkwisting uit weeldezucht of een manier om eerlijk verdiend geld aan een gerechtvaardigd doel uit te geven? De verteller geeft geen nieuwe argumenten meer – die zijn nu ook wel bekend – maar transponeert de discussie als het ware van de rechtzaal naar het binnenhuis. Hij voelt zich geraakt door deze woorden, zegt hij, en zou willen dat zijn kwaadspreker zijn oprechte huisvriend zou zijn. In een vriendschappelijk gesprek zouden ze alles zorgvuldig overwegen, zo:

Dat laken lichtelick verkeerem sou in prijsen;  
Of kond 't geen prijsen zijn, ten minsten tot gedoogh  
Van hier een balck en daer een' splinter in ons oogh. (r. 2438-40)

Daarna beklemtoont hij dat alleen aan God het oordeel toekomt, omdat wij mensen maar 'dolen bijden tast' (r. 2448). Drie bijbelplaatsen in margine bekrachtigen dit, zoals Mattheüs 7:1: 'Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt'. De dichter eindigt met een kort gebed: 'Herstelt mij op de baen van dijn' gerechtigheid: // Die mij het oordeel van mijn Broeder hebt ontseit' (r. 2451-52).

Huygens sluit dit onderwerp, tegen de lezersverwachting in, niet af met een ondubbelzinnig 'vonnis'. Hij verklaart het menselijk oordeel onbevoegd en laat ook bij zichzelf de mogelijkheid van dwaling open. Hij heeft zich bij het eerder aantonen van zijn gelijk kunnen beroepen op een geheel van klassiek-humanistische wijsheid, waarbij, als zo vaak bij hem, de stoïsche gulden middelmaat ('matelick gespill') de norm uitmaakt. Tenslotte gaat hij echter een stap verder. Hij stelt de 'kakelaer' en zichzelf op één lijn als blinde mensen die onder Gods oordeel vallen.

Deze passage over de splinter en de balk, over niet kunnen oordelen en over terugkeren van de verkeerde weg heeft natuurlijk betrekking op de menselijke situatie in het algemeen. Gezien de context waarin dit staat, lijkt het me echter goed mogelijk, dat Huygens ook enige twijfel heeft willen laten bestaan over de juistheid van zijn geldbesteding. Hij heeft Seneca cum suis als getuigen voor zijn gelijk kunnen aanvoeren, maar ook in de visie van de neostoïci was meer willen hebben dan nodig was voor de elementaire levensbehoeften, een gevaarlijke zaak (Smits-Veldt 1986, p. 188-92). Eenzelfde soort boodschap hebben de predikanten in Huygens' tijd van de kansel verkondigd. De Heidelbergse Catechismus, de samenvatting van de calvinistische geloofsleer, waaruit elke zondag in de middag- of avonddienst geprekeerd werd, geeft bij de uitleg op het achtste gebod 'Gij zult niet stelen' niet alleen een veroordeling van alle onrechtmatig verkregen goed, maar ook van 'alle gierigheyt, alle misbruyck ende verquistinge sijner [Gods] gaven' (*Catechismus* 1623, p. 39). Deze tekst, zegt de kerkhistoricus Augustijn, geeft zo 'in kort bestek een ethiek van bezit en van het economisch leven in zijn verschillende facetten. Hij bood de uitleggers de volle gelegenheid, nadere ethische richtlijnen te geven' (Augustijn 1986, p. 63). In de vele catechis-

musverklaringen die in de zestiende en zeventiende eeuw verschenen zijn, gaat het er steeds om, de 'smalle weg tussen de dreigende gevaren van gierigheid en spilzucht in' te vinden (a.w., p. 73). Wel zijn er verschillende gradaties in de uitleg te zien. Ernst Beins citeert als vertegenwoordiger van de radicaalste groep ds. Trigland: 'Gebruyckt het [het geld] dan en neemt er uw nooddruft van en geeft de rest aan de armen' (Beins 1931, p. 47). Theologen als Amesius en Udemans zijn wat ruimhartiger in hun interpretatie van nooddruft. Zij staan niet alleen uitgaven voor de eerste levensbehoeften toe aan de christen, maar vinden ook dat zij mogen leven zoals past bij hun stand en dat zij geld aan eerbare vrijetijdsbesteding mogen besteden.<sup>65</sup>

De verteller heeft het in r. 2427 over de 'waerheid' van de kakelaar en in r. 2433 wenst hij een gesprek tussen de landheer en zijn criticaster over hun waarheden en hun schijnbare waarheden. Misschien heeft de humanistisch geschoolde calvinist Huygens de mogelijkheid van een kern van waarheid in de kritiek van de 'kakelaar' opengelaten, omdat hij beseftte, hoe moeilijk het is om vast te stellen, wanneer 'matelick gespill' verandert in verkwisting.

### 3.4.3 Peroratio.

Verheught u Leser-lief: 't is met mij omgekomen,  
Mijn' penn is afgedicht; (r. 2769-70)

Zo begint de dichter zijn slotpassage. Zoals gezegd wordt de lezer als dank voor zijn inspanning uitgenodigd bij de maaltijd met de kinderen. Hij wordt het huis binnengevoerd en bekijkt vandaaruit met de landheer de omgeving. Daarna mag hij de bibliotheek bewonderen. De 'Boeren-boeckjens' (r. 2806) gaan voorop, daarna noemt de dichter de boeken uit de stad, wijsheid in het Grieks, Latijn, Frans, Italiaans, Spaans en Engels en Nederlands, en muziekboeken. De verteller laat nog even zien, dat de cultuur een elementair onderdeel van het goede buitenleven is. De lezer zal tenslotte zeggen:

'K ben Hofwijck satt gesien, gelesen en gegeten,  
En wend het naer den Haegh: al wilt ghij hem vergeten,  
'T is oock een soet verblijf, spijt Hofwijck en sijn Heer. (r. 2817-19)

De verteller bevestigt dit en zo komen de lezer en de landheer, die het even daarvoor al over 'den lieven Haeghschen Toren' (r. 2798) heeft gehad, eenstemmig tot de conclusie, dat de stad ook een goede verblijfplaats is. Een uniek en onverwacht slot voor een gedicht ter ere van het buitenleven, maar wel één dat past bij Huygens' relativiserende houding ten aanzien van stad en land. De laatste regels nemen vervolgens de beginregel weer op:

<sup>65</sup> Ibidem, p. 47. Huygens bezat het door Beins benutte boek van Amesius, *De conscientia et eius iure vel casibus*.

Moe Leser, dien ick flus voor d' eerste groete gaf,  
Nu voor de leste geef, De groote webb is af. (r. 2823-24)

De 'groote webb' heeft nu niet meer met zijn levenstaak te maken, maar is het dichtwerk geworden dat *Hofwijck* heet.

4 DE LITERAIRE CONTEXT (VERVOLG): SPEL MET ENKELE CONVENTIES VAN DE BUITENLEVENLITERATUUR

Huygens weet een filosofische academie in het Hollandse polderlandschap te plaatsen en het paradijs net naast zijn landgoed te localiseren. Deze intertextuele verwijzingen houden meteen een zekere relativering van deze topen in. Het hoort tot de complexiteit van *Hofwijck*, dat de dichter een aantal thema's van de buitenlevenliteratuur soms ironiseert, terwijl hij ze op andere plaatsen in zijn gedicht wel serieus benut.<sup>66</sup>

Ik heb al gewezen op zijn relativiserende manier van schrijven over de juiste plaatskeuze (deze inleiding, par. 3.3.2) en op de rozen, die door Huygens zoals gebruikelijk om hun schoonheid geroemd worden, maar toch vooral als een goed soort mest (par. 3.4.3). Op een zelfde manier spreekt de dichter ironisch over een veel bezongen bezigheid op het land, de jacht. Dit vermaak was in de zeventiende eeuw aan de adel voorbehouden en was aan strenge regels gebonden (Hendriks 1999). Huygens vertelt terloops dat er een lijster uit een strik wordt gehaald (r. 2659), maar de enige wat uitvoeriger beschreven jachtpartij is het pijlschieten op een houten papegaaï met zinnen als:

De wett seght, veer met veer; wij nemen't niet soo teertjens,  
Het komt ten naesten bij, 't is hout met hout, en veertjens. (r. 541-42)

Dit zijn min of meer terloopse grapjes, maar ook twee centrale thema's van het genre, de verhouding tussen natuur en kunst en de superioriteit van het leven op het land boven dat in de stad, behandelt de dichter soms met de nodige ironie.

De nachtegaal is een veelbezongen vogel in de literatuur. Sinds Plinius de Oude is de vergelijking tussen zijn zang en de menselijke muziek gebruikelijk. Hierbij komt vaak de vraag naar de verhouding tussen *ars* en *natura* naar voren. In de Renaissance verdedigt men zowel de stelling dat de kunst de natuur te boven gaat als het omgekeerde. Maria Tesselschade verkiest bijvoorbeeld in het bekende 'Onderscheyt, tuschen een wilde, en een tamme zangster' de mensenstem boven de nachtegalezang (Sneller en Van Marion 1994, p. 78-83). Jacob Cats zegt daarentegen in een drempeldicht bij *Ockenburgh* van Jacob Westerbaen: 'En hebben oock Musijck en sangers over mael,/ Maer prysen boven al den soeten Nachtegael'.<sup>67</sup> Het hoort dan ook tot de grondhouding van de buitenlevenliteratuur om de natuur boven de kunst te stellen.

<sup>66</sup> Uitvoerder hierover De Vries 1978.

<sup>67</sup> In: Westerbaen 1672 deel I, *Ockenburgh*, p. 20. In de eerste druk (Westerbaen 1654) luidt de tweede regel: 'De Leewerck in de lucht, int hout de Nachtegael'.

Zoals Huygens het formuleert:

Wat magh de sotte konst haer selven onderwinden?  
Haer uijterste geweld is qualick werck van blinden  
Bij 't minste Bercken-blad, den minsten Elsen-tack, (r. 349-51)

Verderop in het gedicht verklaart hij nog de schoonheid van de rozen groter dan die van de Haagse meisjes (r. 2043-44). Maar in de volgende passage over de zang in het bos treedt de dichter bewust buiten de conventies van het genre:

'K spreek van geen' Nachtegael; die heeft' er oock sijn nest,  
En maect' er meer geschals dan all' de vlugge rest:  
'K spreek van gevogelte met kostelicker Veeren,  
Veel aerdiger gebeckt en in veel langer kleeren. (r. 403-06)

Hierna vertelt hij over het zingen van Utricia Ogle 'Die hebb ick hier gesien de Nachtegaleen stooren [doen zwijgen],' (r. 410). Huygens opteert zo in zijn tuingedicht voor de gecultiveerde, menselijke stem en, nog veel kunstmatiger, voor menselijke kleding.

De superioriteit van het land boven de stad behoort tot het vaste gedachtegoed van de buitenlevenliteratuur sinds de klassieke oudheid (Røstvig 1962, Uhlig 1973, Lohmeier 1981 passim). Van Borsselen en Hondius hebben er over gedicht en ook Huygens neemt deel aan deze traditie. Hij klaagt over de volle, rumoerige stad (r. 810-12, r. 1103) en ook hij heeft vooral morele bezwaren. Uit het vriendengesprek bant hij, als gezegd, alles wat met de stad, waar men altijd over alles twist, te maken heeft (r. 1499-1501) en hij stelt de eerlijke boerenrijage boven het onechte, stadse hofmaken (r. 1854-67). Andere stemmen in het gedicht, van de vrijer en van de schipper op de Vliet, veroordelen de stadse oneerlijkheden en weeldezucht, hierbij ondersteund door de verteller.<sup>68</sup> Juvenalis vroeg zich af: 'Wat moet ik in Rome doen, ik kan niet liegen' en Abraham Cowley constateerde: 'God the first garden made,/ And the first city, Cain'.<sup>69</sup> In deze traditie hoort Huygens thuis met zijn verwerping van wat '[...] te stéwaerd blinckt,/ En achter de gordijn van't aensien hinckt of stinckt' (r. 2299-2300).

Maar ook nu is Huygens' behandeling van het thema complexer dan gebruikelijk in de buitenlevenliteratuur. Stad en land zijn bij hem geen gescheiden domeinen, ze interfereren. De dichter noemt bijvoorbeeld de perken met vruchtbomen 'saletten' (r. 1369). 'Mooie straat met stadshuizen', zegt hij van de laan waar Hofwijck aan ligt (r. 933). Het moet voor de tijdgenoot als regelrechte spot met de *topos* 'verwerping van de stad' geklonken hebben, dat Huygens ook zijn tuin stadsgelijk verklaart en zijn lanen met Haagse straatnamen benoemt:

Die naer 't Lang Achterom het Korte door will loopen,  
Is niet verr van de Merckt: soo gaet het hier in't groen.  
[...]

<sup>68</sup> r. 1809-26; r. 2240-44; r. 2285-2300.

<sup>69</sup> 'Quid Romae faciam? Mentiri nescio', Juvenalis, Sat. 3, 41; Cowley 1967, dl. I, p. 327.

Denckt dat wij 't schoon Voorhout ten einde zijn gekomen:  
Nu volgt de Kneuterdijck, en strax de Plaets daer aen: (r. 1190-91; 1194-95)

Eenzelfde ironie is te horen, wanneer de vissen in de vijver elkaar waarschuwen, dat het daar wel veilig lijkt, maar dat de pannen in de keuken al klaar staan: 'Dat's Hofwijcks, en dat's Haeghs' (r. 2698).

Zo vermaakt de dichter de lezer door soms tegen diens verwachtingspatroon in te gaan. Hij veronderstelt hierbij kennelijk dat zijn lezer in de buitenlevensliteratuur geverseerd is.

## 5 RECEPTIE EN DOORWERKING VAN HET GEDICHT

*Hofwijck* heeft een belangrijke impuls betekend voor de ontwikkeling en de populariteit van het hofgedicht in Nederland. In de eerste plaats blijkt dit uit de produktieve receptie van het gedicht in de vorm van imitatie op tekstniveau. Sommige hofdichters hebben regels uit *Hofwijck* al dan niet letterlijk overgenomen of verwezen naar een passage eruit. Ook wordt het gedicht regelmatig door latere hofdichters en drempeldichters als voorbeeld genoemd, al dan niet in combinatie met *Ockenburgh* (1654) van Jacob Westerbaen en *Ouderdom en Buyten-leven* (1655) van Jacob Cats.<sup>70</sup> De navolging van Huygens' titelopbouw verdient aparte aandacht.

Een jaar na *Hofwijck* publiceert Westerbaen *Ockenburgh*. De dichter wijst zowel in zijn voorwerk als in het *exordium* van zijn gedicht nadrukkelijk op *Hofwijck* als voorbeeld en directe bron van inspiratie. Hij zegt tot zijn landgoed: 'Daer Hofwijck is de Vrouw sult ghy de Joffer zijn' (Westerbaen 1654, p. 8). In de opzet van het gedicht, een wandeling over het buitengoed op één dag, is *Hofwijck* duidelijk zijn voorbeeld geweest. Af en toe klinken er ook echo's van dit gedicht in zijn tekst door. Zo klaagt het landgoed Ockenburgh in het *exordium* van het gelijknamige gedicht dat iemand op zijn poort zal komen schrijven, dat de eigenaar wel andere gedichten heeft geschreven, maar hij 'mocht de moeyte niet zijn eigen Herbergh hier/ Te cieren met een krans van zijn bekladt papier' (a.w. p. 8) Dit is een duidelijke variant op Huygens' fictieve grafschrift met de regels 'en moght de moeyte niet/ Sijn eighen maeckseltjen te cieren met een lied' (r. 19-20). Wel heeft Westerbaen een heel ander gedicht dan Huygens geschreven, hoezeer hij zich ook op deze beroept (De Vries 1998, hfdst. 5.5).

Een sterk staaltje van *imitatio* levert J. van Someren die in een lofdicht op Cats een overzicht van al diens werken geeft. In de passage over *Buyten-leven* staat:

Hier singht de Gout-vinck staech, de Kneeu, de Spreeu, de Lijster  
Hier sit de Nachtegael en gorgelt met syn Vryster,

---

<sup>70</sup> Uitvoeriger hierover De Vries 1998, hfdst. 4.5 en 6.5.

De Koeckoek slaet de maet en roemt van zijn bedrijf  
In volle vryheyt, want hy hoorter geen gekijf,<sup>71</sup>

Het zijn regels die bijna letterlijk overeenstemmen met de al eerder geciteerde passage van Huygens over de vogels op zijn buitengoed (deze inleiding par. 3.1, r. 1105-1108). Van Someren zal wel herkenning van deze regels bij Cats verondersteld hebben, maar dit eerbetoon aan Huygens in een lofdicht op het werk van Cats is opvallend.

In zijn eigen hofdicht 'Op Groepsteyn' borduurt Van Someren voort op Westerbaens beeldspraak van *Ockenburgh* als Joffer van Vrouwe *Hofwijck*. Hij hoopt dat 'Op Groepsteyn' de dienstmaagd van beide zal zijn:

'tHof heeft geen volkomen lede,  
Soo de Maeght geen kamer vaeght. (p. 275)<sup>72</sup>

Jan Vos publiceert in 1663 een mythologisch zwaar beladen hofdicht *Kommerrust*. Zijn manier van vertellen is heel anders dan die van Huygens, maar als hij bij de berg op Kommerrust is gekomen, verwijst hij naar de berg op Hofwijck:

Ik vindt my aan de berg die uit de tuin komt stijgen,  
Daar Zuilichem onlangs zijn overgrootte geest  
Uitstorten deur zijn pen, om d'ongemeene leest  
Van 't hof te schildren, na de heerlijkheid der gaaven (Vos 1663, p. 104).

Worp heeft al gewezen op een aparte uitgave in 1681 in liedvorm van Huygens' betoog over de tolerantie (Inleiding Apparaat, par. 1.2.5).

Claas Bruin verwijst in *De lustplaats Soelen* (1723) naar Huygens' betoog over het voor en tegen van buitenplaatsen, dat voor hem afdoend is. Hij beschrijft de 'Jaagschuiten' op de Amstel en zegt dan:

De Reiziger staat op  
En staroogt op deez' Hoeve en haalt haar roem in top;  
Of laakt door onverstand of afgunst ingenomen,  
[...]  
'k Sprak breeder van die zaak had Huigens 't niet gedaan,  
Wiens dichtpen zo volmaakt heeft van deez' stof geschreven  
Op Hofwyk, dat zyn naam op ieders tong zal zweeven (Bruin 1742, p. 50).

71 'Aen den Heer Jacob Cats, Ridder, etc. Oudt Raedt-Pensionaris van Hollandt, Op syn Ed. Beeltenis, staende in het midden van alle syn Ed. Wercken, onder de gedaente van Apollo en verscheyde Maeghden, nieuwelijcks uyt-gegeven en gedruckt in folio tot Amsterdam'. In Van Someren 1660, p. 333-42, het citaat op p. 339.

72 Alleen in handschrift is een gedicht uit 1660 van de kunstschilder G. van Eeckhout bewaard: *Delfse-Reijse Toegestap Op het Voorburghse en Beschreven HOFWYCK Vanden E.E. Heer [...] Konstantijn Huijgens* etc. Van Eeckhout beschrijft een tochtje waarin hij Hofwijck bekijkt. Vervolgens leest hij *Hofwijck*: 'Vrucht vol van vruchtbaerheijt, loff noijt genoegh gelooft/ Dat schrand're lessen teelt uijt sijn volharssent hoofd' (Handschrift Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, KA XLIIa, nummer 46).



Drempeldichters stellen gewoonlijk de hofdichter over wie zij het hebben, naast het beroemde drietal. Zo roept Pieter Schim in een drempeldicht bij de hofdichten van zijn zoon Hendrik de 'Hofgezinde Kunstgenooten' op om deze hoven te bezingen, dan zullen Hofwijck, Ockenburgh en Sorgh-vliet 'de vlag schier stryken' (Schim 1737, [xxx]2r).

Latere hofdichters verwijzen zelf ook vaak naar het drietal bekende dichters dat in de korte spanne tijds van 1653 tot 1655 de ontwikkeling van een nieuw genre voor een belangrijk deel bepaald heeft. Drempeldichters en hofdichters samen hebben *Hofwijck* vierentwintig keer vermeld, *Ockenburgh* eenentwintig keer en *Ouderdom en Buyten-leven* vijftien maal. Nog in 1765 noemt Laurens van Santen in zijn 'Elegia de vita rustica' waarin hij een groot aantal liefhebbers van het buitenleven opsomt, de drie dichters:

Catzius hic curas, vitatque Hugenus aulam<sup>73</sup>

Enige regels later vermeldt hij ook de heer van Ockenburgh. Wel is dit de laatste keer dat in de tweede helft van de achttiende eeuw naar alle drie de dichters verwezen wordt. Wanneer Bartholomeus Ruloffs in *Vredestein, hofzang* (1780) een tiental voorgangers noemt, is Huygens nog de enige zeventiende-eeuwer die in zijn rijtje voorkomt (Ruloffs 1780, p. 7).

Huygens heeft in de titel van *Hofwijck* alleen het gelocaliseerde buitengoed en zijn bewoner genoemd. Deze titelkeuze heeft navolging gevonden, waardoor we een zekere genrevorming zien beginnen. Voortaan noemen de meeste auteurs een gedicht waarin een buitenplaats centraal staat, eenvoudig bij de naam van het buiten, waarbij meestal ook nog de naam van de bezitter genoemd wordt. Zo doen bijvoorbeeld Westerbaen (*Ockenburgh* 1654), Van Someren (*Groepsteyn* 1660), Jan Vos (*Kommerrust* 1663), Meyster (*Nimmer-dor berymt* 1667) en Antoni Jansen, met verschillende gedichten die de titel dragen 'Op de hofstede van' of varianten daarvan (Van Veen 1985, p. 47-48). Ook wanneer Wellekens en Vlaming de genrebenaming 'hoefgezag' geïntroduceerd hebben (1710), blijft een aantal hofdichters alleen de naam van het buitengoed voor hun gedicht gebruiken, zoals bijvoorbeeld Frans Ryk (*Westermeer* 1721) en Daniël Willink *De Lustplaats Groot Heerema* (1734).

Van Strien heeft laten zien dat Huygens na zijn dood in het algemeen een bewonderd dichter is gebleven, maar dat zijn werk in de achttiende eeuw wel meer kritiek dan vroeger ondervindt (Van Strien 1990, p. 71-76). *Hofwijck* is echter de hele achttiende eeuw door voor de hofdichters als onbetwiste standaard blijven gelden.

## 6 PLAATS EN FUNCTIE VAN *HOFWIJCK*

In de inleiding heb ik gezegd dat *Hofwijck* ingebed ligt in de Westeuropese buitenlevenliteratuur. De daaropvolgende paragraaf over Huygens' bibliotheek maakt duidelijke

<sup>73</sup> Van Santen ca. 1768, p. 35. In vertaling: Cats vliedt hier de zorg, Huygens ontwijkt hier het hof.

lijk hoeveel boeken op dit gebied tot zijn bezit behoorden. Hier wil ik de plaats van *Hofwijck* binnen deze buitenlevenliteratuur nader preciseren. Vervolgens probeer ik te bepalen als welk type gedicht Huygens zelf *Hofwijck* gezien zal hebben, waar een gedicht over een buitenplaats in zijn dagen nog niet als een zelfstandig genre gold, en welke verbreding van de mogelijkheden dit type betekend heeft in vergelijking met de algemene lof van het landleven. Tenslotte wil ik ingaan op de vraag welke functie het gedicht in de literaire en maatschappelijke context van zijn tijd gehad kan hebben.

Zoals uit de analyse gebleken is toont de dichter in *Hofwijck* een grote vertrouwdheid met de thematiek en de conventies van de buitenlevenliteratuur. Expliciete verwijzingen naar deze traditie geeft Huygens in het fictieve grafschrift, in sommige marginalia en door op de 'Boeren-boeckjens' in zijn bibliotheek te wijzen.

Met het fictieve grafschrift verwijst hij waarschijnlijk naar Nederlandse en Neolatijnse autobiografische tuingedichten (par. 2.2). De citaten in de marge zijn in de eerste plaats voor nadere morele instructie bedoeld, maar geven af en toe ook specifieke verwijzingen naar de klassieke buitenlevenliteratuur (par. 3.3.1). Soms lijkt het daarbij of de dichter al te vertrouwde verwijzingen vermijden wil. De bekendste klassieke buitenlevengedichten, de *Georgica* en 'Beatus ille' citeert hij nergens in zijn marginalia. Bij zijn trotse verslag van de moderne kennis der natuur benut hij niet de beroemde passage van Vergilius 'Felix qui potuit rerum cognoscere causas'<sup>74</sup>, maar een passage uit Epictetus: 'Maar God heeft de mens als toeschouwer ten tonele gebracht, van Hemzelf en van Zijn werken, maar niet alleen als een toeschouwer maar ook als interpreter' (bij r. 1599). Ook Huygens beschrijft de sinds Vergilius en Horatius traditionele *dapes inemptae*. Voor de kindermaaltijd komt alles van eigen bodem: room, bonen, vis, lijsters en peren. Hij verbindt hier echter geen commentaar aan, maar zegt alleen terloops, dat iedereen blij is met de vangst van 'ongekochte vissen' (r. 2658). Het enige citaat bij deze passage, pas toegevoegd bij de editie-1658, komt uit een toneelstuk van Plautus: 'We brengen onze dagen heerlijk door, waarachtig, precies zoals bij ons past: met uitgelezen drank en eten en goed vissen vieren wij het leven' (bij r. 2653).

In de kast met 'Boeren-boeckjes' stonden ongetwijfeld de *scriptores rei rusticae*, Cato, Varro en Palladius, die Huygens in een brief aan de Leidse bioloog Vorstius zijn huisvrienden op *Hofwijck* genoemd heeft (*Briefw.* V, p. 184-85). P.A.F. van Veen, die zich als eerste grondig in de herkomst van het hofdicht heeft verdiept, ziet een rechtstreeks verband tussen deze landbouwschrijvers en de hofdichters. Na een bespreking van elementen uit hun werk die in de hofdichten terugkeren, concludeert hij:

Aan de hand van de gegeven incidentele voorbeelden kan m.i. de conclusie worden getrokken, dat de behandelde Romeinse auteurs in zeer hoge mate verantwoordelijk moeten zijn voor het ontstaan van het hofdicht, en dat dit zonder hun werken moeilijk zijn typische gestalte had kunnen krijgen (Van Veen 1985, p. 144, zie ook p. 133).

<sup>74</sup> *Georgica* II, r. 490; vertaling: 'Gelukkig wie der dingen oorzaak mocht doorgronden' (Vergilius 1949).

Het lijkt me echter, dat Van Veen de lijn tussen de *scriptores rei rusticae* en de hofdichten, waaronder *Hofwijck*, te rechtstreeks en te smal getrokken heeft. Hij noemt twee grote verschillen tussen de Latijnse landbouwwerken en het hofdicht. In de eerste plaats is er het christelijk karakter van de meeste hofdichten, een verschil dat voor zichzelf spreekt. Ten tweede beperken de hofdichters zich tot de tuinbouw en laten akkerbouw, veeteelt en dergelijke ter zijde. Bij Columella, zegt Van Veen, zien we al de verbijzondering 'tot tuindicht, die in een later optredende lokale binding hofdicht genoemd wordt' (a.w., p. 147). Columella's *De re rustica* is een handboek in proza voor het boerenbedrijf, waarvan het laatste boek over de tuinbouw in hexameters is geschreven, zonder dat daarmee het karakter van het boek wezenlijk verandert.

Het is de vraag of de hofdichten in deze didactische zin tuindichten genoemd kunnen worden. De tuinbouwkundige instructie, die bij Columella centraal staat, is in *Den Binckhorst* schaars, in *De Moufe-schans* overvloediger, maar nooit zo directief als bij Columella en beperkt zich in *Hofwijck* tot mededelingen over het mogelijke nut van verschillende houtsoorten. In de *Georgica* en meer nog in de werken van de andere *scriptores rei rusticae* staat het werk, *labor*, centraal. *Hofwijck* en de meeste hofdichten beschrijven daarentegen de juiste besteding van de vrije tijd, het *otium* van de landheer, niet zijn *negotium*, zijn werkend bestaan. Kenmerkend voor dit *otium* was de geestelijke en intellectuele bezinning.

Huizinga trekt een lijn vanuit het humanisme naar *Hofwijck*. Hij schrijft in zijn boek over Erasmus dat diens ideale levenswens bestond uit conversatie met vrienden in de koelte van een huis onder bomen:

In Erasmus' geschriften keert die ideale wensch steeds weer terug in den vorm van een vriendschappelijke wandeling, gevolgd door een maaltijd in een buitenhuis [...]. Vooral in het *Convivium religiosum* heeft Erasmus zijn droom uitvoerig verbeeld. [...] *Hofwijck* is een regelrechte spruit van Erasmus' wensch. De Hollandsche buitentjes en koepels, waarin de volksaard zijn innigste behagen vond, zijn vervullingen van een zuiver Erasmiaansch ideaal. (Huizinga 1950, dl. VI, p. 100).

De humanisten zien de tuin vooral als een plek van geestelijke recreatie (Battisti 1972, p. 4-6, Comito 1991). Petrarca beschrijft als eerste in *De vita solitaria* (1366) het zelfstandige spirituele en intellectuele leven op het land, dat tot dan toe aan kloosterlingen voorbehouden was. Hij poneert het belang van de *vita contemplativa* op het land tegenover de *vita occupata et urbana*, het drukbezette leven in de stad (Petrarca 1990, p. xxvii-xxx1). Erasmus geeft in zijn invloedrijke *Convivium religiosum* ('Het vrome tafelgesprek', 1522) een gesprek tussen vrienden weer, dat in een tamelijk uitvoerig beschreven tuin gehouden wordt. De gastheer Eusebius omschrijft zo de functie van de tuin:

'Ja deze heele plaetse comt de geneughte toe, doch eerlijcke: namelijk tot verlustinge der oogen, tot vermakinge der neusen, en verquickinge der herten'.<sup>75</sup>

<sup>75</sup> Erasmus 1622, p. 3-4. De oorspronkelijke tekst luidt: 'Totus hic locus voluptati dictatus est, sed honestae, pascendis oculis, recreandis naribus, reficiendis animis' (Erasmus 1965, p. 51).

In 1625 opent Francis Bacon zijn essay 'Of Gardens' met: 'God Almighty first planted a garden. And indeed, it is the purest of human pleasures. It is the greatest refreshment to the spirit of man' (Bacon 1962, p. 137).

Het uitvoerigst over tuinen spreekt Lipsius in zijn bekende neostoïcijnse *De Constantia*. Lipsius bewondert de geordende aanleg van de tuin van zijn wijze gespreksgenoot Langius. Als hij echter iets te enthousiast over de zintuiglijke genoegens ervan uitweidt, wijst Langius op het gevaar van ijdelheid, vertoon en luiheid. Tuinen, zegt hij, 'sijn toch ingestelt voor 't verstant, niet voor 't lichaam: om dat te verlustigen, niet om dit te verslappen: en tot een heylsaem vertreck van [toevluchtsoord uit] sorghen ende beroerten'.<sup>76</sup> Tenslotte omschrijft hij de vooral morele functie van tuinen als volgt:

Siet, Lipsi, wat het waerachtigh gebruyck en eynde [doel] der hoven is: ruste segghe ick, vertreck [afzondering], overpeynsen, lesen, schrijven. En nochtans dat altemael, al oft ghy niet[s] dedet, maer al spelende.<sup>77</sup>

Van Veen heeft wel aandacht aan het *Convivium religiosum* geschonken en zegt dat het gezag van Erasmus groot genoeg was om aan te nemen dat de hofdichters onder zijn invloed stonden, maar staat niet stil bij het verschil met het werk van de *scriptores rei rusticae*. De wezenlijke tegenstelling tussen de arbeid op het land die alle aandacht krijgt bij de *scriptores rei rusticae*, het 'labor omnia vincit' van de *Georgica*, en de geestelijke recreatie die het humanistische ideaal van het buitenleven beheerst, blijft zo onopgemerkt.

Het is in deze humanistische traditie dat ook *Hofwijck* gesitueerd moet worden. Dit ideaal vindt zijn klassieke voorbeelden in de eerste plaats in werken als de beschrijving van het eigen buitenleven door Horatius en Plinius de Jonge (par. 2.1). Ik noem in verband met *Hofwijck* nog *De otio* van Seneca, waarin deze betoogt dat het stellen van essentiële vragen ten aanzien van God, deugd en natuur tot de juiste vrijetijdsbesteding behoort (Seneca, *De Otio* III, 4, 2). De literaire voorgeschiedenis van *Hofwijck* omvat veel meer dan de landbouwschrijvers. Andere Romeinse schrijvers hebben een rol gespeeld en ook contemporaine opvattingen hebben invloed uitgeoefend op zijn ideaal van een welbested *otium*.<sup>78</sup>

Het gaat hier om een belangrijk accentverschil, maar niet om een absolute tegenstelling. Beide soorten landlevenliteratuur hebben bijvoorbeeld de verwerping van de stad en de verheerlijking van het landleven, waar ook de boeken een rol in spelen, gemeenschappelijk. Hoezeer voor Huygens de 'humanistische' schrijvers en de *scrip-*

76 Lipsius 1640, bk II, hfdst. 1-3, het citaat op p. 114. De Latijnse tekst luidt: 'Scilicet menti parati illi, non corpori: ad eam recreandam, non ad hoc laxandum: et ad salubrem quandam secessum à curis atque turbis' (Lipsius 1586, p. 81).

77 Lipsius 1640, bk II, p. 114; In het Latijn: 'En Lipsi, Quae vera hortorum usio & finis. otium inquam, secessio, meditatio, lectio, scriptio: & ea tamen omnia velut per remissionem & per lusum' (Lipsius 1586, p. 82). Cf. Morford 1987, p. 160-63. Huygens bezat de hier genoemde werken van Erasmus, Bacon en Lipsius.

78 Zie voor de 'humanistische tuin' Morford 1987 en Comito 1991. Een goed overzicht van het werk van de *scriptores rei rusticae* biedt Leeman 1987.

*tores rei rusticae* eenzelfde geest ademen, blijkt bij het geleerde gesprek met vrienden. Dit centrale gedeelte in het gedicht heeft Huygens ingeleid met citaten uit verschillende klassieke schrijvers. Juist hier haalt hij (zij het pas in de druk van 1658) een van de landbouwschrijvers aan, Cato, die zegt: Wie zich met de beoefening van de land- en tuinbouw bezighouden, zijn niet de slechtsten (bij r. 1519). Het gesprek in de tuin wordt zo tot *agriculturae studium* gerekend! Dat Huygens anderzijds de term 'boerenboekjes' ruim opvat blijkt ook uit het citaat van Horatius uit de bekende satire over de stads- en de veldmuis dat hij bij de betreffende regel 2806 plaatst: 'En wanneer zal ik nu eens met oude boeken, dan weer met slapen en nietsdoen de vergetelheid mogen indrinken van een moeizaam leven?'

Huygens heeft Hofwijck in zijn gedicht getoond als een ideale humanistische tuin, als een plek waar gastvrijheid, muziekbeoefening, meditatie en een gesprek met vrienden over wezenlijke zaken mogelijk is.

Zoals gezegd heeft Huygens, door in de 'kale' titel van *Hofwijck* elke verwijzing naar de lof van het landleven in het algemeen te vermijden, de nadruk gelegd op een ander aspect van zijn gedicht, de beschrijving. In de correspondentie over het gedicht gebruikt Huygens inderdaad de term 'beschrijving' en ook zijn vriend Westerbaen heeft het over: 'tua ista ingeniosissima et doctissima Vitaulii descriptio'.<sup>79</sup> Een verschuiving dus van lofprijzing naar beschrijving. Deze stap is ook weer niet zo groot, omdat de grenzen tussen prijzen en beschrijven vaak moeilijk te trekken waren.<sup>80</sup> Dit geldt temeer omdat deze beschrijving uitgaat van de werkelijkheid zoals deze zou kunnen of behoren te zijn. Dit soort beschrijving is altijd verbonden met de Aristotelische mimetische ideeën. Daarom waarschuwt de dichter in 'Aenden Leser' dat men maar niet naar het echte Hofwijck moet komen kijken, omdat de teleurstelling dan te groot zou zijn.

*Ekphrasis* of *descriptio* is een begrip dat uit de rhetorica stamt. Het is het belangrijkste middel om de *evidentia*, 'die lebhaft-detaillierte Schilderung eines rahmenmäßigen Gesamtgegenstandes', te bewerkstelligen, waarbij het doel is van de toehoorder als het ware een toeschouwer te maken.<sup>81</sup> In de *progymnasmata* behoorden *descriptions* tot de standaardopdrachten.<sup>82</sup> De Romeinse dichter Statius (1<sup>e</sup> eeuw na Chr.) verheft als eerste beschrijvingen tot een zelfstandige dichtsoort. Hij heeft onder meer in zijn *Silvae* twee uitvoerige villabeschrijvingen gepubliceerd.<sup>83</sup> De Galliër

79 *Briefw.* V, nr. 5296, aan V. Conrart, en nr. 5243, van Westerbaen. Vertaling: 'Je erg sierlijke en vernuftige beschrijving van Hofwijck'.

80 Slits 1990, p. 6. Scaliger zegt bijvoorbeeld dat hij van bronnen, meren en dergelijke aan zal geven hoe men ze beschrijven of loven kan (Scaliger 1995, III, cap. cxix).

81 Lausberg 1960, § 810-819, het citaat op p. 399; zie ook Arbusow 1963, p. 26-28.

82 Race 1988, p. 56; Kier 1933, p. 2. De humanistische opvoeders zetten deze praktijk voort (Grafton en Jardine 1986, p. 17).

83 Conrady 1962, p. 97, Van Dam 1984, p. 187-90. Huygens bezat de werken van Statius in tweevoud (*Catalogus* 1688). W.H. Race stelt: 'There is also a whole tradition of *ekphrasis* of private buildings beginning with the description of Alcinoos' palace and garden (...) and continuing through Ovid,

Ausonius (4<sup>e</sup> eeuw) beschreef in zijn *Mosella* het Moezeldal. Ook in de Neolatijnse poëzie komt veel beschrijvende poëzie voor<sup>84</sup>. Lohmeier bespreekt bijvoorbeeld een groepje gedichten over 'Landleben als Sommeraufenthalt', waarin het buitenleven alleen beschreven wordt zonder verdere argumentatie voor of tegen (Lohmeier 1981, p. 126-34).

*Descriptio* werd vanouds behandeld onder de stijlfiguren die in dienst staan van de *laus*. Hetzelfde gebeurt in de poëtica's van de zestiende en de zeventiende eeuw.<sup>85</sup> Voor Huygens en Westerbaen heeft het begrip kennelijk zelfstandigheid genoeg gehad om er, in de lijn van Statius en Ausonius, een apart gedicht mee te kunnen benoemen.

Door in de titel te benadrukken dat het om een concrete buitenplaats van een met name genoemde eigenaar gaat scheidt Huygens – net als eerder Hondius en Westerbaen en Cats na hem – ook ruimte voor autobiografische opmerkingen binnen de tekst. Deze waren uit de aard der zaak niet mogelijk in het grootste deel van de buitenlevenliteratuur, de lof van het landleven in het algemeen. Huygens vertelt bijvoorbeeld over het feit dat Utricia Swann zo mooi zingt en hij laat zelfs Jan Maertenszoon in een praam stappen zonder uit te leggen dat dit zijn tuinopzichter was. Zo laat hij enerzijds zien hoe het ideale *otium* van de landheer vorm krijgt, en anderzijds ruimt hij in zijn lange gedicht plaats in voor persoonlijke gegevens die geen algemene strekking hebben. Hij combineert een poëtica van het universele met een poëtica van het particuliere. In een gedicht waar de lezer als ook wel als vriend wordt aangesproken, is deze combinatie voor de dichter waarschijnlijk vanzelfsprekend, zoals het ook past in zijn werk in het algemeen (cf. Schenkeveld-van der Dussen 1987, p. 124).

Het ideale bestaan van een landheer op een buitengoed sluit evenmin uit dat hij zich bekommert om actuele kwesties. Verschillende hofdichters tonen aandacht voor politieke of maatschappelijke kwesties (De Vries 1998, p. 278). Ook Huygens, die tijdens zijn *otium* niet over politieke en kerkelijke twisten wil spreken, heeft de actualiteit niet helemaal verbannen.

Hij is tevens de dichter die het vraagstuk van de rechtmatigheid van het bezit van een weelderig landhuis expliciet aan de orde stelt. Dat hij dat nodig vond, laat zien dat hij die kwestie hoog opnam. Betekent dat ook dat zijn hofdicht – en de hofdichten in het algemeen – geschreven zijn ter rechtvaardiging van het elitaire bestaan op een buitenplaats? Men is het erover eens dat de hofdichten in de eerste plaats een beeld willen geven van het ideale buitenleven. Over de vraag met welk doel dit gebeurt, zijn de meningen van moderne onderzoekers verdeeld. Sommigen zien het aanvaardbaar

---

Statius and Martial to the country house poems of the seventeenth and the eighteenth centuries, including Jonson's 'To Penshurst'.' (Race 1988, p. 85, nt. 49).

84 Georg Ellinger had het vierde, nooit verschenen deel van zijn *Geschichte der neulateinischer Literatur Deutschlands* o.a. aan de beschrijvende poëzie, in het bijzonder van steden en landschappen, willen wijden (Ellinger 1929, dl.I, p. IX).

85 Lausberg 1960, § 1133, Scaliger 1995, III, cap. xxxiv. Irene Behrens signaleert alleen een apart genre 'description' in de poëtica van Sebillet (1548), maar hierbij gaat het om korte gedichten (Behrens 1940, p. 106).

maken van een maatschappelijk verschijnsel als de belangrijkste functie van dit soort poëzie. Gelderblom zegt bijvoorbeeld dat de hofdichten zijn op te vatten als de 'literaire legitimering van het deftige en geleerde buitenleven' (Gelderblom 1994, p. 132). Schmidt stelt het nog algemener: 'Maar niet alleen deze expliciet rechtvaardigende passages, het gehele hofdicht draagt een legitimerend karakter' (Schmidt 1978-79, p. 105).

Huygens heeft de bezwaren die tegen het vertoon van rijkdom door middel van buitenhuizen in de maatschappij klonken, luid en duidelijk in zijn gedicht laten horen (par. 5.6). Zijn weerlegging betreft vooral een morele vraag: mag ik mijn geld aan deze luxe besteden? Zijn antwoord luidt: ja, het buitengoed is met eerlijk verdiend geld bekostigd en dient als rustplek in het leven van een druk bezet man, maar tenslotte komt het oordeel over ons handelen aan God toe.

Huygens is de enige hofdichter die zich zo expliciet over dit onderwerp heeft uitgelaten.<sup>86</sup> Wel heeft Hondius al eerder de vraag van rijkdom en armoede aan de orde gesteld in het gedeelte van zijn gedicht dat over de overvloedige tafel op de Mofschans handelt. Zijn antwoord luidt – geheel in de lijn van het calvinisme van zijn dagen – dat rijkdom als een zegen van God gezien mag worden, maar dat de rijke wel verplicht is om armen te steunen (De Vries 1998, p. 119-121).

Bij Hondius en Huygens kan men dus een verdediging van hun leefwijze op het buitengoed lezen. Het is, zoals gezegd, niet een vraag waar andere hofdichters zich openlijk om hebben bekommerd. Nu zeggen Schmidt en Gelderblom dat het hofdicht als zodanig een rechtvaardiging van dit welvaartsverschijnsel inhoudt. De veronderstelling dat legitimering de belangrijkste functie van deze dichtsoort is, lijkt mij een overschatting in te houden van het belang van de maatschappelijke realiteit in dit soort poëzie en een onderschatting van het verlangen naar het zuivere buitenleven, dat een wezenlijk deel uitmaakt van de West-Europese literatuur van de Renaissance. Wie de betreffende passages in *Hofwijck* leest, ziet dat Huygens de maatschappelijke implicaties van zijn buitenhuis serieus ter discussie stelt en dat hij zelfs zijn legitimering van dit bezit enigszins relativeert. Wie echter heel *Hofwijck* leest, ziet dat hier vooral een cultuurideaal gestalte krijgt, dat, gevoed door de klassieke en contemporaine buitenlevensliteratuur, een authentiek verlangen naar het zuivere buitenleven verwoordt. Op zo'n geïdealiseerd beschreven buitengoed, waar de bomen, anders dan in de werkelijkheid, al groot en stevig hun schaduw bieden, wil de landheer, die als drukbezette hoveling vermoedelijk heel weinig op zijn buitengoed vertoefd heeft, de waarden van het buitenleven realiseren. Dat kan hij vooralsnog alleen in poëzie.

Het is de literaire functie van het hofdicht, dat dit de droom van het zuivere buitenleven concretiseert in een gedicht over een bepaalde buitenplaats van een met name genoemde landheer. Dat is de grote vernieuwing waarmee Van Borsselen en Hondius begonnen zijn en die Huygens een paar decennia later als eerste weer heeft opgenomen. Deze concretisering verbreedde meteen de mogelijkheden van dit soort gedich-

---

<sup>86</sup> Claas Bruin verwijst, als gezegd, critici van buitenplaatsen naar *Hofwijck* voor een antwoord (par. 5).

ten. Ze kunnen daardoor persoonlijker en actueler worden dan in algemene lof van het landleven mogelijk was. Dit zuivere buitenleven speelt zich vooral in de tuin af. De beschrijving van de gecultiveerde natuur is een essentieel bestanddeel van het hofdicht. Dit betekent dat de dichter ook altijd een bepaalde visie op de natuur geeft. Onder de grote zeventiende-eeuwse hofdichters zijn het vooral de calvinisten die daar het meeste over zeggen, maar elke hofdichter leest op een of andere manier de natuur als Gods tweede boek (De Vries 1998, s.v. 'visie op natuur'). Huygens heeft dit al beschrijvend gedaan, elke boomsoort is de moeite waard, en hij heeft kennis van de natuur tot een belangrijk onderwerp in het gesprek met de vrienden gemaakt. Zijn beschrijving van Hofwijck is een lofprijzing van Gods werk in de natuur. Zo kan hij onder aan zijn manuscript schrijven: 'deo gloria in aeternum'.

Huygens heeft zich behalve in 'Aenden lesler' in 1653 nog een keer over de opzet van zijn gedicht uitgelaten. In een brief aan prinses Elisabeth van Bohemen, die om een exemplaar van *Hofwijck* gevraagd had, zegt hij:

V.A. y trouvera du serieux et du follastre, du physique et du moral, selon la disposition du subject, qui est un petit lieu de plaisance que j'ay à une demie heure d'icy, sur le canal de Leiden.<sup>87</sup>

De aard van het onderwerp Hofwijck brengt hem tot een serieus en speels gedicht waarin geestelijke en stoffelijke zaken gecombineerd worden. Het is een serieus gedicht waarin hij het ideale, christelijk humanistische *otium* in een nauwkeurig beschreven, maar tevens geïdealiseerde tuin laat zien, waarbij ook uit veel zaken lering valt te trekken. Het is een speels gedicht, onder meer doordat de dichter een ironisch spel met de buitenleventopen speelt, waarbij hij zelfs geheel tegen de literaire traditie in aan het slot van zijn gedicht de stad 'oock een soet verblijf' kan noemen. Dat Hofwijck een zoet verblijf is, heeft hij inmiddels op superieure wijze duidelijk gemaakt.

November 2004.

---

<sup>87</sup> *Briefw.V.*, nr. 5323. Vertaling: Uwe Hoogheid zal er ernst in vinden en luim, stoffelijke en geestelijke zaken overeenkomstig de aard van het onderwerp: een klein buiten een half uur van hier, langs de vaart naar Leiden. Zie ook Strengolt 1980, p. 10.





# Annotatie

## I. VERANTWOORDING VAN DE ANNOTATIE

Het heeft iets paradoxaals een dichter als Huygens, die er een eer in stelde zijn lezers met scherpe en prikkelende formuleringen aan het denken te zetten, zo uitvoerig van toelichtingen te voorzien als hier gebeurt; zeker waar die uitleg zich niet beperkt tot in onbruik geraakte woorden en zinsconstructies en historische achtergrondinformatie. Ook typisch huygensiaanse 'vondsten' worden hier geannoteerd, die in principe voor zeventiende-eeuwers net zo moeilijk waren als voor moderne lezers, en in het ontraadselen waarvan voor Huygens nu juist de aardigheid van poëzie school. Een excuus is dat hij ons hierin zelf is voorgegaan, toen hij zijn *Dagh-werck* van verklarende noten voorzag, onder het motto: 'Mijn recht is, gelesen te werden soo 't mij lust' (Zwaan 1973, p. 68). Maar dat had al iets onlogisch, zoals al eens is opgemerkt (Schenkeveld-van der Dussen 1988, p. 22), en hier hebben we nog niet eens de garantie dat de gegeven uitleg ook inderdaad naar zijn zin is. Als handreiking aan de liefhebber beantwoorden ze niettemin hopelijk aan hun doel. Een principiële beschouwing over de commentaar bij historische teksten geeft Jacobs in een vorig *Monumenta*-deel (Six van Chandelier 1991, II, p. XX-XXX), waar ik me voor het overige graag bij aansluit. Ik demonstreer en beargumenteer mijn lezing van de tekst, geregeld in gesprek met vakgenoten, en weeg verschillende mogelijkheden tegen elkaar af.

De geboden overvloed is niet, zoals het in oudere edities wel heet, een kwestie van 'liever te veel geven dan te weinig'. Te veel lijkt mij een verklaring als die Eymael geeft bij de omschrijving 'Wandelaers met vier gekloofde voeten', die mij 't bedd uijt loeijen' (r. 2785-2787), of die Eymael en Zwaan beiden geven bij 'Parijsch-werck' in r. 2809. Maar als Huygens, in een vooruitblik naar een mogelijk te beleven rampjaar, schrijft (r. 198):

Van nu af schrabb ick uijt wat in mijn Testament stond:

- dan lijkt me de noot van Zwaan, die 'nu' vertaalt met 'dat ogenblik', juist weer te weinig. Ze miskent het ongewone karakter van 'nu' op deze plaats: Huygens lijkt zich totaal in te leven in een nog geheel denkbeeldige situatie. Ook dat soort zaken wil ik aangeven, zodat in de annotatie ook het (mogelijke) effect van een bepaalde woordkeus aandacht krijgt.

Toch zijn ook daar grenzen aan. 'Met reden eischte men de schuld van mijn gebeent,' schrijft Huygens (r. 16 e.v.):

„Met reden schreefm'er op: Hier light een Mann begraven,  
„Die meende te volstaen met planten en met graven,  
„De slechte boeren-konst [...]

Ook hier klopt uiteraard iets niet. Een grafschrift wordt nu eenmaal niet op het gebeente aangebracht. Het is duidelijk dat we hier een geval hebben van metonymia, met (tenminste in mijn beleving) een zeker humoristisch effect, kenmerkend voor de losse toon van het hele gedicht. Maar het is onbegonnen werk zulke gevallen stuk voor stuk in de annotatie aan te wijzen, laat staan toe te lichten. Het lijkt me niet eens gewenst. Hofwijck is een gedicht dat 'leeft' van het klank- en woordspel en de 'oneigenlijke' formuleringen, maar behalve dat die vaak pas bij herhaalde lezing opvallen (en dat ik er dus ongetwijfeld nog heel wat van gemist heb), zal de ene lezer ze ook altijd heel anders beleven dan de andere – ik weet inderdaad wel zeker dat er lezers zijn die er in dat opzicht veel meer uithalen dan ik. Mijn annotatie levert al met al niet meer dan de basis van een interpretatie, die voor elke lezer toch weer anders zal uitvallen. Voor een bespreking van de 'toon' van de dichter verwijs ik verder naar de inleiding van de herspelde editie (Van Strien en Van der Leer 2002, p. 14-16), en vooral naar de boeiende beschouwingen van Van Es in deel IV van de GLN, Van Es 1948, m.n. p. 136-137).

Veel aandacht is er in de annotatie voor de referentiële aspecten van de tekst. *Hofwijck*, idealiserend als het is, is toch bij uitstek een gedicht over een concrete werkelijkheid, zowel in de beschrijving van de 'wandeling', als in de '(ver)handelingen' die daaraan zijn gekoppeld. Huygens heeft het over zijn tuin, zijn bomen en zijn huis, over zichzelf, zijn familie, bezoekers en burens, boeren en passanten, en over de wereld zoals hij die zag, het kortstondige en vergankelijke toneel van dat alles: de aarde, omringd door de dampkring en de hemelsferen, gemaakt door en besloten in Gods hand. Naar die wereld verwijst hij, en hij gaat ervan uit dat zijn lezers daar ook een concrete voorstelling bij hebben. Een kaart en platen van Hofwijck voegde hijzelf al bij zijn gedicht, maar na driehonderdvijftig jaar is een kaart van de wijdere omgeving, zoals die er toen uitzag, evenzeer gewenst. En waar Huygens de familienaam 'Hoonart' (r. 495) kennelijk bij zijn lezers bekend veronderstelde, is nu een aantekening vereist. Het is zo'n detail waaruit valt af te leiden hoe klein het publiek was dat Huygens bij het schrijven voor ogen had, en hoezeer ook hij voor lezers van zijn eigen tijd schreef, ondanks zijn vertrouwen in het voortbestaan ervan (r. 30). Hij zal wel geweten hebben dat er lezers buiten de boot zouden vallen, maar dat nam hij kennelijk op de koop toe; daar zijn wel meer voorbeelden van (vgl. Schenkeveld-van der Dussen 1987, dez. 1988 p. 21-22, en bijv. Van Strien 1990, p. 354-255).

Het lijkt hoe dan ook het beste om de lezer van nu maar in de gunstigst mogelijke positie te plaatsen. Waarover spreekt men op Hofwijck? Letterlijk over van alles en nog wat. 'Wij weten...' zegt Huygens in een beroemde passage en claimt een werkelijk verbazende kennis van aarde en kosmos (r. 1605 e.v.):

All zijn de Sterren veel', wij wetense te tellen,  
Te passen op een' mijl [...]

en zo gaat het zeventig regels door. Het is voor ons wel duidelijk dat Huygens in de verste verte niet 'wist' hoeveel sterren er zijn en wat hun positie ten opzichte van

elkaar is, of wat de oorzaak van eb en vloed is (r. 1629) of van het ontstaan van metalen (r. 1635-1636), laat staan 'hoe het komt' dat diamanten zich alleen in het oosten laten vinden en nooit in het westen (r. 1636-1639), wat niet eens waar is. Maar er bestonden antwoorden op die vragen, waar Huygens impliciet aan refereert, ook zonder dat hij of zijn lezers ze misschien allemaal paraat hadden. Die horen dus in de annotatie thuis. De oude, maar zo mogelijk ook de nieuwste antwoorden, want dat iemand al Huygens ook de inzichten en ontdekkingen van zijn eigen tijd in zijn gesprekken betrok, kunnen we zonder meer aannemen. Terecht wijst De Vries in haar inleiding op de modern-wetenschappelijke geest die uit de passage spreekt: het gaat er om kennis van de natuur en niet om lessen uit de natuur. Onnodig te zeggen dat het uitzoeken van dit soort dingen niet het minst boeiende onderdeel van het annoteren is.

Dit alles is filologie, in de brede betekenis van dat woord. Het doel is het geven van toelichtingen bij de tekst als historisch document. Wat de tekst verder mogelijk nog aan boodschappen en onuitsproken signalen bevat, zoals die bij een 'deconstruerende' benadering aan het licht kunnen komen, blijft hier buiten beeld. Zonder twijfel hebben nieuwe manieren van lezen het oog gescherpt voor aspecten van de tekst die tot voor kort niet of nauwelijks opvielen. 'Ouders, houdt rekening met de aanleg van uw kinderen', zo vat Zwaan de eerste moralisatie (r. 53-64) samen. Maar bij nader toezien blijkt het daar niet over de opvoeding van kinderen, maar over die van jongens te gaan. 'Deernis met heidenen, joden en katholieken' heet het in Zwaans samenvatting van r.1572-1583, wat op zich correct is; maar opmerkelijk mag het toch wel heten dat zelfs Nederlandse katholieken hier feitelijk als lezers worden buitengesloten, terwijl ze een aantal regels verderop wel weer worden aangesproken. Zulke 'betekenisconflicten' verdienen aandacht, zoals Gelderblom heeft laten zien (bijv. Gelderblom 1991, p. 92). Maar dat is in deze commentaar dus niet aan de orde.

De hier geannoteerde tekst is, zoals verantwoord in de inleiding van het Apparaat, par. 3.3.2, gebaseerd op de tekst van de apograaf. Waar nodig betrek ik ook oudere, in de handschriften doorgehaalde, of latere redacties uit de drukken in de annotatie, maar dikwijls gebeurt dat toch niet: de meeste vervangingen spreken voor zichzelf, of liever gezegd, er valt weinig anders over te zeggen dan dat Huygens ze kennelijk verbeteringen vond. Voor zover formeel gemotiveerd zijn ze bovendien al besproken in het hoofdstuk over de tekstgeschiedenis, m.n. par. 2.1.2. en 2.2.2. Zo verwijs ik ook maar een enkele keer naar de citaten: hun functie bij het gedicht is behandeld in de inleiding van De Vries en in de inleiding van het apparaat, par. 2.2.3. en in het commentaar, par. 4.1. Ter wille van de overzichtelijkheid en om de gang van het gedicht goed te laten uitkomen heb ik de annotatie verdeeld over korte, samenhangende fragmenten, telkens voorafgegaan door een korte samenvatting van het desbetreffende tekstgedeelte. Uiteraard zijn deze samenvattingen evenzeer 'interpretaties' als de noten zelf, en niet minder vatbaar voor kritiek.



2.1 *De opdracht*

Constantijn Huygens (junior) was geboren op 10 maart 1628 en zou zijn vader in 1672 opvolgen als secretaris van de Prins van Oranje. Geertruid Huygens, geb. 1599 (overl. 1680) was de oudste van Huygens' twee nog levende zusters. Ze was gehuwd met Philips Doublet (1590-1660), heer van St. Annaland. Zie over haar Keesing 1987, via index p. 194-195.

1-16: De klassieken zeiden het al: de combinatie van nut en vermaak levert een duurzaam produkt. Zo heeft mijn vader het aangename van Hofwijck op zo'n manier beschreven dat de ziel er profijt van heeft, en een gedicht gemaakt dat ook latere generaties zal boeien. Dankzij mijn aandringen heeft hij ook niet gewacht met uitgeven, maar het al voor lezers van nu ter beschikking gesteld.

- opschrift *Vrouw [...] Huijgens*: Zij heet 'Vrouw' ('vrouwe') als echtgenote van een 'Heer'. *geseght*: die genoemd wordt. In de wandeling heette zij dus wel 'mevrouw Doublet'.  
*St. Anneland*: St. Annaland, op het Zeeuwse eiland Tholen, was een ambachtsheerlijkheid.
- aanhef *Waerde Moeije*: lieve tante
- 1 *De [...] verstaen*: D.w.z. de klassieken waren al van oordeel
- 3 *in een getwernt*: in één gedraaid (getwijnd)
- 4 *deughdelixten*: sterkste
- 4-7 *Daer [...] raecten*: daarop, zag ik, had mijn vader gelet, toen hij de vrije loop gaf aan zijn neiging om de tastbare (maar ook: stoffelijke en dus vergankelijke) vreugden van Hofwijck zo te beschrijven dat ze de ziel zouden raken. Vgl. WNT *gelusten* I: 'den lust [...] naar iets in zich laten opkomen, zonder zich daartegen te verzetten; met het bijdenkbeeld, dat die begeerte afkeuring verdient.' De suggestie is dus 'hij kon het weer eens niet laten', de poëzie van Huygens zoals zo vaak voorgesteld als een 'zwak'. Tegelijkertijd is de inzet toch niet gering: de uitbeelding van het lichamelijke, vergankelijke (dat slechts 'Vermaeck' oplevert), moet 'de ziel raken' en krijgt daarmee zin in het perspectief van de eeuwigheid ('Voordeel').
- 8 *makende [...] Handeling*: door van de wandeling daar een 'verhandeling' (betoog, iets waar men wat van leren kan) te maken
- 9-10 *die [...] moght*: die na hem zijn erfgenamen, (zelfs) na het verdwijnen van de plaats zelf, van nut zou kunnen zijn. Als de wandeling ('Vreughd') op Hofwijck niet meer mogelijk is, is de 'verhandeling' er nog (die 'Vrught' oplevert).
- 10-16 *Ende [...] maken*: en toen dat verleidelijke voornemen ook volgens plan was uitgevoerd, vond ik dat het resultaat een te bruikbare lamp was om onder

de korenmaat te zetten, waaronder hij bestemd was om in eerste instantie te staan walmen, als ik niet zoveel moeite had gedaan om het ook ónze eeuw te mogen bekendmaken. De formulering is zeer compact: het gedicht was bestemd om voorlopig onder de korenmaat gezet te worden, *en dat zou ook gebeurd zijn* als ik niet etc. Voor de beeldspraak vgl. Mattheus 5:15. Op grond van deze passage (en ook r. 29-31, *mij [...] vertrouwt*, zie bij die regels) wordt Constantijn jr. als tekstbezorger van *Hofwijck* beschouwd (vgl. Eymael, Inleiding p. ix; De Vries 1998, p. 138). Over wat die rol inhield zie het hoofdstuk over de tekstgeschiedenis, in het bijzonder par. 2.3.2.1.

16-40: Wat die ervan zullen vinden, met al hun inbeelding, moeten we maar afwachten. U zult er zeker blij mee zijn: de mens Huygens is u te dierbaar dan dat u een stuk werk van de dichter zou verwerpen. Een stuk werk, of liever, bijwerk, want het is – we kunnen het nauwelijks geloven – geschreven tussen de bedrijven door in de drukste maanden van zijn leven. Nu het kind er zo snel gekomen is heeft het extra bescherming nodig, en ik kan het aan niemand beter opdragen dan aan u, oudste tante van ons beiden; ook omdat u wel wat ontspanning kunt gebruiken na de dood van twee van úw drie kinderen.

- 17 *staet te sien*: staat te bezien. In één moeite door wordt een eventueel negatief oordeel bij voorbaat gediskwalificeerd! De dichter, staat hier, is hoe dan ook in zijn opzet geslaagd: ‘het soete voornemen *alsoo* uijtgevoert’. Wat ‘deze neuswijze wereld’ ervan vindt staat te bezien, maar het nageslacht zál er baat bij hebben.
- 17-18 *Bij [...] hebben*: Van Uwe Edelheid (U, geheel anders dan deze ‘neuswijze wereld’) meen ik geen ondank verdiend te hebben (voor de moeite die ik mij getroost heb om dit gedicht onder de korenmaat vandaan te houden)
- 19 *haer*: Slaat terug op ‘Edelheid’, dus ‘u’.
- 21 *Een [...] beter*: een ‘stukje bijwerk’, zou ik het beter kunnen noemen
- 22 *dewijle*: omdat
- qualick*: nauwelijks
- 23 *all [...] staende*: D.w.z. tussen de bedrijven door
- 25-26 *vier [...] heeft*: Zie Inleiding Apparaat, par. 2.1.1.
- 26 *sonder [...] hebbe*: waarbij niemand ook maar een vermoeden heeft gehad
- 27-28 *ijet sulx*: iets van dien aard
- 28-31 *Nu [...] vertrouwt*: Nu het ‘kind’ (datgene wat mijn vader ‘onder de leden had’) zo haastig ter wereld is gekomen, en, als het jongste van de kinderen uit het tweede huwelijk (met de Muze nl.), is toevertrouwd aan de hoede van mij, de oudste van de kinderen van het eerste huwelijk
- 31-32 *weet [...] Moeije*: weet ik geen betere plaats om het ‘te besteden’ (zoals men een kind bij familie of een min ‘besteedt’, in huis brengt) dan bij u, de oudste tante van beiden (van ‘dat kind’ en van mij)
- 32-34 *die [...] zijn*: (u) van wie ik zou willen dat u zich er af en toe eens mee wilde

	vermaken, als tegenwicht tegen de buien van zwaarmoedigheid waaronder u nog wel zult lijden
34-36	<i>zedert [...] halen</i> : sinds u twee van de drie geliefde vruchten van uw eigen bed 'uit de tijd heeft zien halen' (heeft zien sterven). Van de drie zoons van Geertruid waren er twee jong overleden (vgl. Unger 1885, Bijlage H).
36	<i>wel [...] tijds</i> : wel vroegtijdig
37	<i>te [...] dewijl</i> : op de juiste tijd, omdat
38-39	<i>in [...] tijden</i> : D.w.z. in dit leven en hierna; parallel met 'tijdelick' en 'eewigh wel-zijn'.
ondert.	<i>V.E. [...] dienaer</i> : uw onderdanige neef en dienaar

## 2.2 *Aenden Leser; voor de Bij-schriften*

1-16: Een uitnodiging aan iedereen die tijd over heeft, en niet wil dobbelen en gokken: kom wandelen met mij op Hofwijck. Daar hoeft men zijn huis niet voor uit. Het kan al met een blik op de plaat, en wie geen goede ogen heeft kan zich het gedicht laten voorlezen. Horen en zien zijn hier gelijk: blinden noch doven zijn in het nadeel. En kenners van tuinen en huizen zullen geen spijt hebben van de wandeling.

titel	<i>Bij-schriften</i> : Bedoeld zijn de aanhalingen uit klassieke auteurs en kerkvaders onder aan de pagina's.
1	<i>sich selfs</i> : zichzelf
2	<i>kostelicken</i> : kostbare
3	<i>Om [...] zijn</i> : om zijn vrije tijd op een aangename manier door te brengen <i>wien [...] Berd</i> : wie heeft een afkeer van de dobbelsteen en de speeltafel. Huygens denkt vermoedelijk aan 'een soort van <i>trictrac</i> [...] of <i>backgammon</i> ', 'het werd gespeeld met schijven en het verloop ervan werd bepaald door het vallen der dobbelsteenen en de behendigheid der spelers' (WNT <i>verkeerbord</i> bet. 2).
4	<i>dat [...] werdt</i> : dat voor spel doorgaat
5	<i>Hij [...] gae</i> : laat hem komen waar ik heenga
6	<i>Hij [...] is</i> : laat hem blijven waar hij is. Verduidelijking van de vorige zin: wie mij op Hofwijck wil volgen, bedoelt Huygens, hoeft daar zijn huis niet voor uit. Zie verder de toelichting bij de volgende regels.
8-9	<i>Hij [...] Oor-deel</i> : hij kan zijn verlangen met een blik van zijn oog voldoen, of, als hij een 'lui oog' heeft (als zijn gezichtsvermogen daarvoor tekort schiet), met een 'geduldig oordelend oor' (men kan zich het hele gedicht laten voorlezen). Het betreft hier een veelbesproken passage; zie m.n. Strengolt 1979 en De Vries 1983, beide met vermelding van oudere literatuur. Het gaat vooral over de vraag wat precies met 'een ogenblik' is bedoeld. De opvatting van Eymael en Zwaan, dat Huygens daarmee een bezoek aan het reële



Hofwijck op het oog heeft, lijkt mij wel voldoende weerlegd (Strengolt 1979, p. 155-160), maar dan blijven er nog twee mogelijkheden: het gedicht lezen (Strengolt), of de bijgevoegde plaat bekijken (De Vries)? Ik voel het meest voor de tweede opvatting. Het dubbelzinnige woord 'ogenblik' wijst in die richting: lezen van *Hofwijck* is niet bepaald een kwestie van 'een blik van het oog'. Voor horen voorlezen is daarentegen inderdaad 'een geduldig oor' nodig. Ook past deze opvatting het best bij het vervolg, waarin Huygens uiteenzet dat de blinde (die het gedicht hoort lezen) dubbel geniet: de 'rijm-pen' maakt alles immers veel mooier dan de werkelijkheid. De bekijker van de plaat geniet, maar de hoorder van het gedicht geniet dubbel (ook al berust diens genot op een 'leugen')! Zie ook *Hofwijck* zelf, r. 25-26 en de aantekening daarbij.

- 10 *Daer [...] voordeel*: waar horen zoveel als zien is (ook luisterend ziet men Hofwijck immers voor zich), is een ziende (hier) niet in het voordeel
- 12 *en [...] spoor*: en 'in mijn voetspoor treden' (lopen waar ik loop)
- 13 *Men [...] dan*: hoe dan ook, of men mij nu hoort of ziet (mijn gedicht hoort of mijn plaat ziet)
- 13-14 *ick [...] bouwen*: ik garandeer dat niemand die verstand heeft van planten en bouwen (van tuinen en huizen) spijt zal hebben (van zijn 'horen' of 'zien').
- 15-16 *En [...] vin*: en ik garandeer (of anders ben ik verleid door betoverende eigenliefde), dat beiden Hofwijck zo zullen vinden als ik het vind – dat zowel de kenners van tuinen als van huizen er tevreden over zullen zijn. Anders gezegd: ik zou mijzelf wel heel erg voor de gek moeten houden als de deskundigen niet hetzelfde oordeel over Hofwijck hadden als ik. Hofwijck voldoet aan de eisen: dat is te zien op de plaat en te lezen in het gedicht. In het vervolg neemt Huygens hier niets van terug: wel bekent hij daar dat hij het in het gedicht allemaal wel érg mooi voorstelt, door te spreken over hoge bomen, diepe schaduwen etc. Daar is (nog) geen sprake van.

17-40: Toch, vervolgt de dichter (teruggrijpend op wat hij over de doven en de blinden schreef) spreek ik nog maar de halve waarheid. Horen en zien zijn hier gelijk, maar de blinden, zij die het gedicht horen, zullen niet evenveel, maar tweemaal zoveel genieten als zij die de plaat bekijken. Want de plaat stelt Hofwijck slechts voor zoals het is, maar in het gedicht wordt – zo gaat dat in gedichten – alles veel mooier voorgesteld: wie *Hofwijck* eerst leest en de buitenplaats vervolgens in werkelijkheid gaat bekijken, zal zich zwaar bekocht voelen.

- 17 *Noch*: toch
- 18 *genucht*: plezier
- 19 *Bij [...] oogh*: vergeleken bij het enkele plezier dat het oog geeft (de blik op de plaat)
- 20-21 *ten [...] kunst*: deels uit gewoonte en deels om aan de eisen van de kunst te voldoen; m.a.w. deels min of meer onbewust, deels ook expres (vgl. r. 48).

- die*: zij die  
 22 *'t loss aensienelick*: de frivole schoonheid  
 23 *van't pad*: op een dwaalspoor  
 23-24 *als [...]* *Caert*: als zij die het ongebonden karakter van het fantasierijke  
 schilderspenseel (abstractum pro concreto: een gefantaseerd schilderij) voor  
 een landkaart aanzien  
 25 *van [...]* *geven*: voortbrengen  
 26 *rouw' Land-meterij*: landmeterij uit de losse pols  
*daer [...]* *neven*: daar komt geen passer aan te pas  
 27 *En [...]* *vracht*: en wie een dubbeltje wil uitgeven aan het vervoer (met de  
 trekschuit). Bij een afstand van een kleine 4 km komt dit tarief aardig overeen  
 met de opgave in De Vries 1981, p. 76: 'The average fare of all routes in the  
 Holland-Utrecht region was 4.8 p. per km.' (vgl. ook r. 41).  
 30 *Wel [...]* *segg*: 'ik zeg' is hier vermoedelijk niet meer dan een soort formule,  
 enigszins vergelijkbaar met een krachtterm (vgl. WNT *zeggen* (I), II 7 d).  
*het [...]* *Boecken*: Onduidelijk: het WNT verklaart in aansluiting bij *Bilderdijk*  
 en *Eymael* 'voer' als 'manier van doen', maar dit *voer* (*voer* IV, bet. 2) is altijd  
 vrouwelijk, zoals *Zwaan* ook al aangeeft. Misschien moet gedacht worden aan  
 'de vracht, de inhoud van boeken' (*voer* II bet. 2)?  
 31 *die [...]* *treckt*: dat naar de werkelijkheid verwijst, een beeld geeft van de wer-  
 kelijkheid  
 32 *vertreckt*: vertelt  
 34 *het [...]* *Casteel*: Toch spreekt Huygens nergens in *Hofwijck* in die termen  
 over het huis. Eerder wil hij daar juist de indruk wekken dat het maar om  
 een bescheiden optrekje gaat; als hij het een 'casteel' noemt (r. 2495 e.v.) gaat  
 dat met ostentatief veel slagen om de arm, en vgl. ook r. 2777-2778. Alleen  
 de 'snapper in de veerschuit' en de jaloerse schipper hebben het over 'een  
 Casteel' (r. 2366) en 'Castele as Toorens' (r. 2249-2250).  
 35 *Die [...]* *Hemel-hoogh*: Vgl. r. 154-156.  
*Masten-woud*: Vgl. r. 210 e.v., r. 1345, 1486, 2024-25 en 2040.  
 36 *het [...]* *Voorhout*: Vgl. r. 1088-1100 en 1149.  
 37 *Bergh*: Vgl. o.a. r. 506 e.v., r. 594, 630, 760 (alleen in r. 694 heet het een  
 'berghje').  
*een Vijver*: D.w.z. 'een tweede Hofvijver' (op zich is het gebruik van het  
 woord 'vijver' voor het water rond het huis niet zo aanmatigend).  
 38 *verweende*: verwaande  
 40 *sat [...]* *werck*: zat ik nog aan mijn werk, deed ik nog iets nuttigs

41-80: Op die gedachte borduurt de dichter verder. Dichters zijn in de eerste plaats op zoek naar woorden, woorden die goed klinken en die in het rijmschema passen. Het is met ons als met een schip op de oceaan. De wind komt uit de goede richting en alles lijkt voorspoedig te gaan, maar wat niemand merkt is dat het door een zeestroming afdrijft. En als er dan land in zicht komt, blijkt het niet het beoogde St Helena te zijn, maar Sao Tomé of Brazilië – mijlenver uit de koers. Zo gaat het met dichters: ze weten wat ze willen, het schrijven gaat goed, de woorden komen als vanzelf, maar de eerste de beste keer dat ze met een rijmwoord niet uitkomen, gooien ze het over een andere boeg. Feitelijk bepaalt het rijm dus de koers; en zo drijven ze af, steeds verder tot ze de draad volkomen kwijt zijn – om over hun lezers maar te zwijgen.

- 41 *sestien duijten*: Een dubbeltje (een zilveren munt) was twee stuivers, een stuiver acht duiten.
- 42 *rijp en groen*: zin en onzin (Eymael), goede (juiste) en verkeerde (onjuiste) dingen (Zwaan; vgl. ook WNT *groen* I, bet. 2)  
*om dat*: opdat
- 44 *sonder weergae*: ‘weergaloos mooi’, maar ook: ‘zonder gade’, d.w.z. ‘zonder (rijm)partner’.
- 45 *braever*: mooier  
*seggen*: betekenen
- 46 *Moet [...] topp*: moet ‘Onrede’ (dwaasheid, onwaarheid) gehesen worden (als een vlag, een banier)  
*en [...] leggen*: en moet ‘Rede’ onder liggen
- 47 *Mits ...] dicht*: als het maar klinkt (als een klok), dan is het onnozelsest gedicht het beste
- 48 *die [...] verdicht*: die zijn onderwerp op de meest kunstige wijze ‘verdicht’ (door dichten vervormd) weergeeft’. Pregnant gebruik van ‘verdichten’, zoals in *Hofwijck* r. 60-61 ‘verploeght, verweven, verschaeft’. ‘Verzinnen, fantaseren’ (Zwaan) is hier m.i. niet aan de orde: de dichter ‘verdicht’ de werkelijkheid, dat is juist het probleem.
- 49 *Beschaemt [...] heeten*: ‘Uitdrukking, ontleend van het toen gebruikelijk Goochelaars formulier [=de formule die goochelaars toen gebruikten], ‘t geen men nog in mijne kindsheid overal by te pas bracht: *Die de kunst verstaet, beschaam’ de Meester niet*; hetgeen de Hansworst aan de toeschouwers richtte’ (Bilderdijk, p. 228-229). ‘Huygens keert de aanmaning om: zet de meester gerust in zijn hemd, collega’s!’ (Zwaan).
- 50 *een voor een*: allemaal
- 52-53 *wij [...] aen*: we zetten koers naar de rede van Rede (wij zijn van plan iets zinvol te zeggen)
- 54 *En [...] feilen*: en volle zeilen en ruime (losse) schoot wekken de indruk dat er niets mis kan gaan. Vgl. WNT *schijnen* bet. 5a: [een indruk wekken] ‘zonder de bedoeling dat de indruk bepaald onjuist is’. ‘Feilen’ slaat hier m.i. niet op

- een eventueel tekortschieten van zeilen en schoot, maar op mislukken van de tocht in het algemeen (WNT *feilen* I bet. 7b). Het schip vaart voor de wind op zijn doel af: er kan niets fout gaan.
- 55 *midden-boorts*: D.w.z. precies in de lengterichting van het schip.
- 56 *De [...] wraecht*: D.w.z. de kompasnaald vertoont geen enkele afwijking (WNT *wraken* II bet. b).
- alle [...] sluijt*: en de schatting van de positie komt altijd uit
- 57 *En [...] vast*: en alle berekeningen laten geen twijfel (blijkens het vervolg betekent dit nog niet dat de schattingen en berekeningen ook werkelijk kloppen)
- voor-wind [...] streken*: wind mee maakt een rechte koers (er hoeft niet gela-  
veerd te worden)
- 59 *St. Helene*: St. Helena, midden in de zuidelijke Atlantische oceaan (het schip is op weg naar Indië)
- 60 *St. Thomé*: São Tomé (ongeveer op de evenaar in de bocht van Guinea, ca. 1000 km ten noordoosten van St. Helena).
- Brazil*: D.w.z. zeker 1200 km te veel naar het (noord)westen.
- 61 *blinde*: onzichtbare
- 62 *in't beleid [...] dromen*: in de manier waarop rijmers werken en in hun 'dromen' (hun mijmerijen, hun gedichten). De zinsbouw lijkt wat merkwaardig (vgl. ook Zwaan). Misschien bedoelt Huygens iets als: 'zo gaat het met dichters in het beleid van hun dromen' (het vormgeven van hun verzinsels).
- 63 *Sij [...] bevracht*: zij zetten koers naar de kust waarvoor het schip lading heeft (m.a.w. ze weten wat ze willen zeggen)
- 65-66 *Maer [...] wedervaren*: maar tijdens het zeilen is hun, machteloze schippers, iets onverwachts overkomen in de zee en zijn golven
- 67 *drift*: zeestroming. Maar hier ook: 'neiging'.
- verleidt*: uit de koers gebracht (vgl. 'verlijeren'). Maar ook 'verleid'.
- 68 *voordachteloos mis-seidt*: onopzettelijk op een foute (onbruikbare) plaats gebruikt
- 69 *Goe'en [...] Redens-ree*: 'Goedenavond (vaarwel) rede van de Rede!' (vgl. r. 53)
- 70 *Of't [...] streeck*: of het 'in de koers past of niet'. Ook: of het steek houdt of niet, al of niet ergens op slaat.
- ongelijmt*: D.w.z. niet 'dicht', niet vast. Het rijm is de lijm die de regels verbindt; vgl. voor deze beeldspraak (en voor de hele gedachte van deze passage) ook *Oogentroost* r. 911-940.
- 71 *voort aen*: verder
- 73 *Verzeilt [...] 's weegs*: uit de koers gezeild en verdwaald
- loeven en laveren*: Hier nagenoeg synoniem: heen en weer varen.
- 74 *hoe gracelick*: hoezeer met hangen en wurgen
- 75 *staet [...] mond*: 'met open mond staat te gapen' (stomverbaasd toekijkt)
- 77 *Die [...] waer*: die (alleen maar) goed te begrijpen zou zijn

- 79 *Om [...] gesegh:* om het raadsel van het onsamenhangende gepraat te doorgronden  
 80 *verruckt [...] wegh:* (zelf) de weg volkomen kwijt is

81-136: Ik sta dus in mijn hemd. En toch: ik heb nog iets te zeggen. Het is waar: Hofwijck, het buiten, heeft niets bijzonders en het gedicht is dan ook holle opschepperij. Maar langs modderige beken kan men soms prettig wandelen; aan de kust van de onvruchtbare zee groeien mooie en geurige bloemen en kruiden; de probeersels van leerlingen in de schrijfkunst staan in de kantlijn vol met verbeteringen in de hand van de meester; een matig schilderij zit soms in een kostbare lijst. Zo is het met mijn gedicht. Het is waardeloos, maar aan de kant staat het vol met spreuken en aanhalingen uit de beste schrijvers. Met de kostbaarste juwelen van de oude Grieken en Romeinen is mijn werk versierd, de meest geïnspireerde passages uit het werk van de kerkvaders heb ik mij toegeëigend. En zo moet u *Hofwijck* toch gaan lezen: niet om zichzelf, maar om de rand; het is een gedrocht, maar mooi aangekleed.

- 81 *Vijgen-bladen:* Vgl. Genesis 3:7: '[...] en zij werden gewaar dat zij naakt waren; en zij hechtten vijgeboom-bladeren te zamen en maakten zich schorten.'
- 82 *masker:* bedekking
- 83 *sien [...] geduld:* Vgl. r. 9-13; alleen moet 'sien' op deze plaats wel 'lezen' betekenen (want alleen het gedicht is 'met loghens opgepronckt', de plaat juist niet).
- 84 *Met [...] vergult:* Vgl. r. 45, 'braeuer' woorden 'dan woorden die wat seggen'.
- 85 *drij [...] verschoonen:* een paar verontschuldigende woorden
- 86 *Noch:* toch  
*sus bethoonen:* als volgt bewijzen
- 87-88 *All [...] noem:* D.w.z.: zowel het gedicht als het buiten.  
*Of-wijck [...] betre'en:* 'af-wijk' (weg, afgeweken) van de weg die waardig is te betreden (het buiten is de moeite niet waard en het gedicht bevat niets dan leugens)
- 88-89 *indien [...] samen:* Hier alleen over het buiten: als ik 'wijkplaats van behoefte' zeg, spreek ik tegelijk namens mijn beurs en namens mijn hart (het heeft mijn portemonnee behoeftig gemaakt en ik wijk erheen uit de behoefte van mijn hart).
- 90 *Maer [...] namen:* Over het buiten én het gedicht: 'Maar ook 'stofwijk' zou een goede naam zijn (het is een stoffige, armzalige bedoening en het is ook een vrijplaats voor opschepperij, vgl. r. 91-92).
- 91 *En [...] stof:* zowel vanwege de eenvoudige stof
- 92 *En [...] maer:* als vanwege de mateloze grootspraak (het 'stoffen') van de dichters
- 93 *En [...] slecht:* en als het buiten (het huis en de tuin, waar dit gedicht zo groots over spreekt, in werkelijkheid) zo waardeloos is
- 93-94 *wat [...] noemen:* waardoor zal het gedicht dan 'verbloemd' (acceptabel

- gemaakt) kunnen worden, (het gedicht) dat iedereen die verstand van tuinen heeft (en dus de werkelijkheid kan beoordelen) zonder aarzelen 'Holwijk' (vrij-plaats voor holle praat) zal durven noemen?
- 96 *Een [...] boonen*: Kinderspeelgoed (rammelaar), bekend zinnebeeld van ijdelheid.
- voddighe geraes*: onbetekenende geklets, breedspakige vod
- 97 *Verhaest [...] schroomen*: neem de tijd voor uw oordeel – ja spreek het onbeschroomd uit. Bedoeld is m.i.: 'meer tijd dan de seconde die ik u geef, hebt u niet nodig.' Anders dan Eymael en Zwaan geloof ik niet dat Huygens met 'Verhaest [...] niet' al vooruitloopt op wat hij in r. 101 gaat zeggen. Dan zou ik ook hier toch een woord als 'Maar' verwachten, en dan nog zou het betoog daarmee een onkarakteristiek verbrokken karakter krijgen. M.i. denkt Huygens aan de uitdrukking 'verhaest je niet' (WNT *verhaasten* bet. 2b): 'neem de tijd'. Om er direct aan toe te voegen dat er geen tijd nodig is.
- 98 *'t zijn [...] droomen*: ijdromen als van een lijder aan derdendaagse koorts (een om de drie dagen terugkerende koorts, 'genoemd als voorbeeld van eene kwaal die moeilijk te verdrijven is', WNT *derdendaagsch*)
- 99 *Daer [...] onthael*: waarop ik u tracteer  
*ongerijmde*: onzinnig
- 100 *Een [...] slijm*: een graf dat van buiten mooi is, maar van binnen as en slijm bevat. Vgl. Mattheüs 23:27: 'Wee u [...] gij geveinsden! want gij zijt den witgepleisterden graven gelijk, die van buiten wel schoon schijnen, maar van binnen zijn zij vol doodsbeenderen en alle onreinigheid.'
- 101 *Maer [...] in*: maar toch, houdt uw uitspraak nog even voor u  
*noch eens*: nog éénmaal
- 102 *Die*: wie
- 104 *sout*: D.w.z. dor, als een woestijn.
- 105 *Besett*: begroeid
- 106-07 *Daer [...] voldoet*: (gewas) waar het kieskeurige oordeel van, niet neuswijze, maar werkelijk neus-wijze mensen (geurdeskundigen) plezier aan beleeft
- 107-08 *en [...] word*: en waar het kieskeurige oordeel van die mensen de wegen kort vindt, omdat er hier iets moois en daar wat nuttigs gevonden wordt.
- 109 *geschrift*: geschrijf  
*teere*: prille, beginnende
- 110 *bij [...] hand*: door de hand van de meester. Bedoeld is een meester in de schoonschrijfkunst, in de zeventiende eeuw een hoog gewaardeerd specialisme met een sterk artificieel karakter (vgl. 'ringen, strikken en spinnewebben').
- 112 *En [...] betiereliert*: en hoe slechter het is, des te meer van krullen voorzien. De slechtste werkstukken worden het aantrekkelijkst, omdat de meester er het meest heeft bijgeschreven.
- 113 *Ebben lijst*: lijst van ebbenhout (kostbare houtsoort)  
*een [...] verrijcken*: van een onbetekenend schilderij iets kostbaars maken

- 114 voor: als
- 115 *Die [...]* u: die strikken span ik voor u (Zwaan), op die manier probeer ook ik u te verschalken (ik maak slecht werk aantrekkelijk met een mooie rand)
- 115-16 *mijn' [...]* *Schilderij*: Recapitulatie van r. 102-114.
- 117-18 *recht [...]* *geseght*: zonder omhaal (zonder beeldspraak) gezegd
- wandelen [...]* *kijcken*: Parallel met de opsomming in r. 115-116 (al lijkt de volgorde van 'lesen' en 'kijcken' eerder door het rijm gedictteerd).
- 119 *strick*: Vgl. r. 111 (de parallel steeds volgehouden).
- 120 *Zijn [...]* *verstand*: kunnen de kritiek doorstaan van de kieskeurigste kenner
- 121 *selfkant*: rand (van een lap stof)
- 122 *'t soet behulp*: de welkome hulp
- afgestorven*: dode
- 124-25 *En [...]* *omgedaen*: en ik heb van hun 'lappen' (flarden, fragmenten) een feestelijk (veelkleurig) gewaad voor mijzelf aan elkaar genaaid en het mij aange-trokken
- 126 *versien*: voorzien
- kostelixte steenen*: de kostbaarste edelstenen
- 127 *does' [...]* *was*: toen die op het hoogtepunt van haar glorie was
- 128 *gelesen*: verzameld
- 129 *En [...]* *geborduert*: en daar heb ik mijn kleed mee versierd
- 129-31 *der [...]* *vleesch*: van de kerkvaders heb ik het beste bloed van hun (in ijver voor God) ontbrande aderen in mijn vlees doen opgaan (cf. Zwaan). Onder *Hofwijck* staan, behalve citaten van klassieken, ook vele aanhalingen uit het werk van de kerkvaders. Overigens lijkt Huygens hier een onderscheid te maken. Van Athene en Rome heet het dat hij parels en edelstenen op zijn werk heeft genaaid, ter versiering. Het beste van de kerkvaders daarentegen, zegt hij, heeft hij zich geheel en al eigen gemaakt: die gedachten 'versieren' niet zijn 'kleed', maar zijn 'gesmolten in zijn vlees'. Betekent dat dat zijn gedicht daarvan echt is 'doortrokken', terwijl de 'heidense' klassieken alleen maar opsmuk leveren?
- gebeent*: D.w.z. wat zij hebben nagelaten.
- 132 *Het [...]* *geleent*: 'het meest onverrotte merg gezogen (d.w.z. de kern van hun nalatenschap, en daarvan het allerbeste), en geleend voor mijn eigen werk'.
- 133 *Nu [...]* *gedulden*: nu sta ik (onbeschroomd) met het roofgoed (de citaten) te pronken, nu tart ik uw lijdzaamheid, m.a.w. nu ben ik níet meer bang dat ik uw geduld op de proef stel. Immers: *Hofwijck* is dankzij de citaten zeer de moeite waard!
- ondert. *CONSTANTER*: Huygens' motto, 'standvastig'.

### 2.3 *Aenden Drucker*

Een epigram, 'dat één en al woordspeling is' (Eymael), en dan ook nagenoeg onvertaalbaar, over de 'druk' waarin het drukken van *Hofwijck* dichter en drukker zal brengen. Mijzelf stel ik ermee bloot aan publieke belangstelling, voorspelt de dichter, en, drukker, wat u betreft: u moet erop rekenen dat u niets van uw investering terug ziet. *Hofwijck* is volslagen oninteressant! Net als door *Aenden Leser* heeft Westerbaen zich ook door dit gedicht laten inspireren (*Gedichten* 1672 I, p. 53 [=35]).

- 1 *uijgedrukt*: De betekenis van *drukken* = 'ontlasten' wordt in het WNT niet genoemd.  
*t' uwent*: bij u
- 2 *Verdruckt mij*: Meerduidig: druk mijn boek, benauw mij, mogelijk ook 'druk mij nogmaals' (WNT *verdrucken* bet. III, II)  
*helpt [...] druck*: D.w.z.: zorg dat u aan het werk komt en dat ik gedrukt word; én: help ons in de ellende (van de gevolgen van het drukken, vgl. de volgende regels).
- 3-4 *Mij [...] lispēn*: Mij in de 'druk' (ellende; ook: drukte) van eer of oneer, resp. (chiastisch) kritiek of lof, al naar gelang de mensen resp. (opnieuw chiastisch) hardop (lof) of zachtjes (kritiek) zullen spreken. Huygens suggereert: wat de mensen ook zullen zeggen, ik zal er hoe dan ook last van hebben. Ik houd er niet van het onderwerp van gesprek te zijn.
- 5 *inden [...] druck*: in de grotere 'druk' (dan ik lijd, én: dan u door het drukken zelf al lijdt). Mogelijk ook met de bijgedachte aan 'vermeerderde druk'.
- 6 *Als Ketter-vleesch*: De vergelijking lijkt willekeurig; van een nadere associatie van de inhoud van *Hofwijck* met 'ketterij' is althans geen sprake.
- 7 *die [...] zijn*: op die manier zullen wij worden 'nagedrukt' (door ellende en berouw namelijk, niet door op winst beluste drukkers, want die kijken wel uit). In EP staat 'de nadruk [...] zijn', waardoor de clou verloren gaat: 'we zullen zeker worden nagedrukt' en: 'we zullen zeker berouw krijgen.' Huygens wil juist suggereren dat van gewone 'nadruk' (hoe betreuenswaardig ook voor de drukker) geen sprake zal zijn: daarvoor is het boek eenvoudig te oninteressant.
- 9 *Die [...] vervult*: D.w.z. hij heeft mij met zoveel woorden gewaarschuwd voor de gevolgen.
- 10 *Mijn [...] schuld*: 'de druk dien ik ondervind (d.i. de schade die ik lijd), is door mijn eigen schuld veroorzaakt' (WNT *onderdrukken*, aanm.). Misschien met de bijgedachte aan de bet. 'niet laten drukken' (WNT *onderdrukken* II 2aß): 'het feit dat ik een "onderdrukker" ben geworden, d.w.z. geen boeken meer druk' (omdat ik ben geruïneerd), is mijn eigen schuld.



2.4 *Het lofdicht van Graswinckel*

Dirk Graswinckel (1600-1666), jurist en neolatijns dichter, was tot 1653 onder meer griffier van de Staten-Generaal en werd in dat jaar griffier van de Chambre-mipartie te Mechelen. Hij was al sinds hun studietijd zeer bevriend met Huygens.

2.4.1 Vertaling (met dank aan dr. Harm-Jan van Dam, Vrije Universiteit)

*Aan de onvergelykelijke en boven alle lof verheven Heer van Zuilichem, bij de publicatie van zijn 'Aulifugium'.*

- 1-2 Het voedsel dat altijd het aangenaamste is voor een verstandige geest  
verstrekt enerzijds Moeder Natuur, anderzijds God.
- 3-4 Zij snelt voort in haar omwegen, vormen en zijnswijzen,  
Hij is in alles, overal alles.
- 5-6 Een leven dat dichtbij de hemel staat, dichtbij de hoogsten, aan zichzelf  
gewijd, wil de Natuur en God volgen.
- 7-8 Dat zijn uw idealen, grootste der mannen, uw geestesoog is er totaal op  
gericht, en het is de verdiende beloning voor uw genie.
- 9-10 Wie de rijkdommen van de natuur doorzocht heeft, en de goddelijke ontsluit,  
moet ik hem een zoon van de natuur of van God noemen?
- 11-12 Vlijt gaat boven nietsdoen; maar ook daarvan wilt gij ons doen weten dat het  
aangenaam is, bedolven als ge zijt onder zware taken.
- 13-14 Laat de natuur versteld staan over u, de hare; moge God deze ene begunsti-  
gen, wie hij bevolen heeft aan Hem én aan alle dingen te zijn toegewijd.

*Theod. Graswinckel*

2.4.2 Noot

*Aulifugium*: Net als Boxhorn in zijn brief van 31 oktober 1652 lijkt Graswinckel de naam 'Vitaulum' te vermijden; zie apparaat par. 2.1.3. Op zich is er tegen de door Huygens gekozen vorm niets in te brengen. Ik vat *in Genii* (r. 8) op als één woord: *Ingenii* (van uw geest). Met 'deze ene' in r. 13 moet wel Huygens bedoeld zijn. Overigens is dit gedicht niet overal even helder, met name is het onduidelijk wat precies bedoeld kan zijn met r. 8. Van Dam betwijfelt zelfs of r. 9-10 wel goed Latijn is.

2.5 *De gedichten van Westerbaen*

Jacob Westerbaen (1599-1670), was een goede vriend van Huygens en een produktief dichter en vertaler. Behalve tot deze versjes heeft de lectuur van *Hofwijck* hem geïnspireerd tot het bezingen van zijn eigen landgoed, *Ockenburgh*, 1654 (zie de inleiding door W.B. de Vries, par. 5).

2.5.1 Aen mijn Heer [...] van Zuylichem.

Onlangs liep ik door mijn eigen tuin en dacht ik terug aan de lectuur van uw *Hofwijck*, dat onvergankelijke en onvergankelijke gedicht. Zo kwam ik aan het nadenken over wat u schrijft over het houten gebouwtje op de berg van Hofwijck. Wie daar de leukste en passendste naam voor verzint, schrijft u, mag het officieel ten doop houden – en die is daarmee uiteraard ook uitgenodigd op een maaltijd. Ik dacht meteen: dat ga ik doen, maar tegelijkertijd besefte ik dat zoiets mijn krachten verre te boven gaat. Toch gaf mijn eerzucht de doorslag, en hier volgen dan mijn probeersels.

- 4            *'t lof*: het loof  
6            *'t lommeren*: het gebladerte  
7            *een deel*: één plank  
9            *weeren*: Hier te vertalen met: 'ervoor zorgen'.  
12           *Als [...] naeck*: D.w.z. als de langste dag nadert.  
14           *versuchten*: zuchten  
15           *aersel [...] schâe*: terugdenk aan het verlies. Westerbaens vrouw was in 1647 overleden.  
17           *Wie [...] verkrachten*: wie kan de mens steeds overwinnen; m.a.w. 'wie heeft zichzelf altijd in de hand'.  
20           *leckre letter-blaen*: 'smakelijke bladen vol letters'  
21           *even*: kort tevoren  
24-25       *Van [...] gegeven*: die door de hand van een aardige 'joffrouw' (jonge dame) volgens uw wil (in uw opdracht) aan mij waren gegeven. Huygens had dus een afschrift van *Hofwijck* aan Westerbaen laten bezorgen; door welke 'zoete joffer' is onbekend – mogelijk Susanna Huygens.  
29           *abbeele kruijnen*: de kruinen van de abelen. Vgl. *Hofwijck* r. 894 e.v.  
32           *seijssen*: zeis. De beeldspraak ('zeis' voor 'snijdende wind') is niet uit *Hofwijck* overgenomen.  
34           *koppen*: Hier: kruinen.  
35           *Sullen [...] pas*: de doorgang zullen weigeren  
36           *'t gebas*: het loeien  
37           *nortse*: norske, strenge (ook woordspelend met 'noord')  
38           *bloeysem*: bloesem  
42-44       *Die [...] blaeder-dack*: die nauwelijks onder willen doen voor 'het Voorhout, die joffrouwendreef, dat monniktuintje, dat bladerdak' (vgl. *Hofwijck* r. 1083-

- 1096 en *Batava Tempe* r. 10 en 12, waar het Haagse Voorhout o.a. 'Monick-tuyntje' wordt genoemd omdat het oorspronkelijk de wandelplaats was van het aangrenzende Predikherenklooster (vgl. Strengolt 1978, p. 1).
- 45-48 *Dat [...]* *spant*: (het 'joffrouwenrak' etc., het Voorhout) dat door de lof van uw verzen (nl. *Batava Tempe*) voor niets hoeft onder te doen dat in binnen- of buitenland pocht op schoonheid
- 49-52 *Langer [...]* *Hof*: langer dan de mastbomen met altijdgroen loof het pad, dat rondom uw tuin loopt, aan weerszijden zullen flankeren. Vgl. *Hofwijck* r. 1486-1491.
- 53 *Als [...]* *Climmen*: en langer dan de altijd groene klimopplanten
- 57 *Van [...]* *Vierelingen*: Vgl. Westerbaens eigen noot en *Hofwijck* r. 1699-1717. Tevens een woordspeling met de partijnaam 'Hoeks' (van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, vgl. r. 61).
- noot bij r. 57: *Clim*: klimop
- 58 *Al [...]* *dingen*: volkomen gelijk in alle opzichten
- 60 *al [...]* *eens*: precies eender
- 61 *Daer [...]* *Cabbeljaeus-gesinden*: waar de mensen die houden van kabeljauw (tevens woordspeling, vgl. r. 57).
- 62 *Noch [...]* *vinden*: toch nog wel onthaald zouden worden (hoewel de huisjes 'Hoeks' zijn, vgl. r. 57).
- 63-64 *So [...]* *sond*: als de landheer het zo zou bepalen dat hij die (kabeljauwen nl.) in schotels zond
- 65 *'T lijf [...]* *gebraeden*: met gekookt lijf en gebraden staart
- 67 *Deel*: 'Deelwijn' was 'de naam van eene zeer gezochte soort van Rijnwijn' (WNT *deelwijn*). Westerbaen wekt de indruk aan een rivier de Deel te denken, maar het is natuurlijk ook mogelijk dat hij een grapje maakt.
- 68-69 *Om [...]* *drincken*: om het allang door ouderdom onnozel geworden conflict met een glas af te drinken. Westerbaens associaties lijken met hem op de loop te gaan: 'hoeks' produceert 'kabeljauws', en zo voort; het verband met *Hofwijck* is ver te zoeken.
- 72 *In [...]* *Zael*: in uw schone ('zindelijke') zaal. Bedoeld is de grote kamer op de 'bel-etage' (begane grond boven de kelder) van *Hofwijck*. Westerbaen heeft het hier heeft over 'marmer dat te praal staat' (marmeren muren, schoorstenen?), terwijl Huygens in het gedicht de inrichting van het gebouw juist als weinig kostbaar wil voorstellen (vgl. bijv. r. 2621). Wel laat hij de tweede 'kakelaar' smalen over 'gemarmerde saletten' (r. 2417), en uitgerekend die noemt Westerbaen nu om een compliment te maken! Net zoiets gebeurt in r. 80 (ook de vergelijking van *Hofwijck* met een slot en een 'fles in een koelvat' ligt in de mond van de lasteraar, r. 2405).
- 74 *even-zijdse*: gelijkzijdige (even grote)
- 76 *Dat*: nl. het water
- 77 *vissen*: vgl. *Hofwijck* r. 2679-2700.

- 79 *van 't Zuyden*: Nl. vanaf de Vliet.
- 80 *Dat [...] lijckt*: Vgl. de aantek. bij r. 72.
- 81 *'t paerdt*: de paarden voor de trekschuiten
- 83 *den Dam*: (de) Leidschendam (zie de noten bij r. 2221 en 2229)
- 84-85 *Alsser [...waeren*: (langer) dan er schepen met hun vracht, (veer)schuiten met hun volk en kagen met hun waren [zullen voorbijvaren]. Westerbaen gebruikt hier de stijlfiguur van de *versus rapportati*, waarbij bijeenhorende zinsdelen op systematische wijze uit elkaar zijn geplaatst, waardoor een zekere mate van ondoorzichtigheid ontstaat (ook al zijn in dit geval 'schip, schuit en kaag' elk voor zich ook wel met zowel 'vracht' als met 'volk' als met 'waren' te associëren). Zie over deze figuur Strengholt 1976, p. 107-111. Een kaag is een bepaald type (vracht)boot (WNT *kaag* II).
- 87-88 *Die [...] schiet*: Onduidelijk, ik vraag me zelfs af of er niet een aantal (tenminste vier, blijkens het rijmschema!) regels ontbreken. Vlg. Eymael slaat 'die' terug op 'kaag', maar hoe zou een schip (van welk type dan ook) door een duiker (watergang onder een dijk of weg door) heen kunnen 'schieten'? Dat lijkt eerder iets wat men van water zegt. Eymaels vertaling van 'Duijcker' met 'sluis' verheldert ook niet zoveel. In de uitgave van Westerbaens verzameld werk (*Gedichten*, 's-Gravenhage 1672, deel I, p. 407-419) zijn de regels intussen onveranderd. Zie ook r. 115 en Westerbaens tweede gedicht, r. 39.
- 89 *So langh*: Nog altijd afhankelijk van r. 26: 'Blaen, daer HOF-WYCK door sal leven'.
- Duijts*: Nederlands
- 91 *aerdigh Rijm*: mooi gedicht
- 92 *pit en kruijm*: De traditionele lof voor de 'kernachtigheid' van Huygens' poëzie, ze geeft stof tot 'knagen' (nadenken). De toon was al direct gezet door het lofdicht van Cats voor *Batava Tempe* en *Kostelick Mal* (1622). Zie ook r. 97.
- 93 *Wijl [...] mijmer*: terwijl ik (zo) zit te dromen
- 94 *Opgetoogen*: vol bewondering
- 95-96 *In [...] lof*: zo ongewoon veel roem verdient in zulke gewone materie. N.B.: de lof voor de dichter leidt nu tot het 'neerhalen' van diens onderwerp: zo 'gemeen' was Hofwijck in Huygens' ogen toch ook weer niet!
- 97 *kluchten*: grappen, vrolijkheid. Eveneens traditionele lof voor Huygens' combineren van ernst met vrolijkheid (vgl. r. 92).
- 98 *onder jock*: tijdens de scherts, of: tussen de scherts door.
- tuchten*: vermanen, beleren
- 101 *Vind [...] gekomen*: Nl. in gedachten.
- 104 *Wist ick*: wist ik maar
- 106-12 *Datter [...] aengenaem*: dat er de winst van een eervol (ik lees met de drukken 'heerlijck') peterschap (naamgeverschap) was te winnen voor degene

- die het hoogste niveau in het mikken (?) op het meest profijtelijke vermaak kon bereiken in het geven van een naam die zowel nuttig als aangenaam is. Westerbaen denkt aan *Hofwijck* r. 799-800: '[...] hij sal Peter zijn van't nieuwe houten kind, die inden vrolixten den nutsten toenaem vindt.' Huygens vraagt daar om een naam die karakteristiek en leuk is. Wat Westerbaen echter precies bedoelt met 'geraken op de hoogste trap in het gissen van het profijtelijkste vermaak' etc. is mij niet duidelijk.
- 114 *Van [...] Reden*: door mijn 'hartstochten' (begeerte om roem te vergaren door een naam te verzinnen) en door de Rede (vgl. het vervolg).
- 115 *laeten*: Klaarblijkelijk verschrijving voor 'waegen', blijkens de context; zo staat het ook in de editie-1672 van Westerbaens *Gedichten* (deel I, p. 411).
- 116 *D' ander [...] houw*: de ander (de rede) riep daartegenin: ho, stop
- 120 *vermeet sich*: waagt
- 121 *Dat [...] vergen*: dat (alleen) van een kameel is te vragen
- 123-24 *Die [...] aerd*: die al moeite genoeg heeft met het kruipen over de aarde
- 125 *nae reen*: redelijk, verstandig
- 126 *quamper [...] stoocken*: kwam me daartegen opstoken
- 131-32 *Vele [...] voldae*n: Vgl. de bekende zegswijze *in magnis et voluisse sat est* (Propertius): in grote zaken is het ook al genoeg als men zijn wil getoond heeft.
- 134 *voor desen*: vroeger
- 135 *ontvil*: ontviel. Westerbaen denkt misschien aan *Hofwijck* r. 567-573 (al is er geen woordelijke overeenkomst).
- 137 *raecken*: raak schieten
- 139 *tijldigh*: welgekozen
- 141 *mee*: tevens (pleonastisch)
- 142-43 *voor [...] los*: 'die voor snelle honden is weggelopen zodat hij vrij en los is'. De hier volgende versie van het verhaal 'hoe een koe een haas vangt' wordt ook vermeld in het WNT (*haas* I), met de toevoeging 'Gron[ings]'.  
*Wijl*: terwijl
- 146 *Daer [...] was*: waar het wild (de haas) lag
- 148 *een [...] scheen*: een blauwtje
- 152 *Vrijers [...] daegen*: jongens op vrijersvoeten lopen elke dag blauwtjes op
- 154 *Dus [...] wan*: terwijl ik op die manier in een wan geschud werd. Een *wan* is een instrument waarin men het koren schudt om het kaf ervan te scheiden.
- 156 *Dus [...] beijden*: zo 'hangend' tussen de twee mogelijkheden
- 157 *gescheijden*: beslist
- 158 *vermant*: overwonnen
- 159 *swijmen*: bezwijmen, flauwvallen
- 161 *veder [...] int*: pen in de inkt
- 163 *ijver [...] verbluft*: ambitie waardoor de rede overtroefd was
- 166-67 *dit naeschrift*: D.w.z. de gedichten die hierna volgen.
- 172

173            *wit*: doel  
 177            *raemen*: verzinnen  
 178-80        *Wilt [...]* *gunst*: wil (dan) de meester niet voor de gek zetten, en laat degene die ook 'van de kunst is' (ook dichter is) mijn tekortkomingen (mijn falen) met zijn goedgunstigheid bedekken. Vgl. *Aenden Leser*, r. 49, waar Huygens de goochelaarsformule omkeert: 'zet mij gerust in mijn hemd, collega's' – laat gerust zien op welke manier ik de mensen voor de gek hou. Westerbaen vraagt aan zijn collega-dichters of ze een eventuele mislukking van hem niet aan de grote klok willen hangen.

2.5.2            *Prosopopoeia*.

Westerbaen leidt zijn 'probeersels' in met een vers waarin hij het houten gebouw zelf sprekend opvoert. Kijker, wat ben ik? Het gebouw geeft een uitvoerige beschrijving van zichzelf en nodigt alle kijkers uit om een passende en leuke naam te verzinnen. De eer en een goede maaltijd staan op de winnaar te wachten.

titel            *Prosopopoeia*: Naam van de stijlfiguur waarin een levenloos object sprekend wordt opgevoerd. Hier spreekt het 'houten gebouw' op de berg van Hofwijck. *Burgh*: Huygens heeft het altijd over zijn 'berg', maar misschien was er in de wandeling ook wel sprake van een 'burcht'. Vgl. ook het eerste antwoordgedicht, r. 44 ('Kasteel').

1                *Dus*: zo  
 een [...] *wegen*: iemand namens hem

2                *hij*: Slaat terug op 'iemand namens hem'. De situatie is die zoals geschetst in het begin van het vorige gedicht.

3                *dat wesen*: die vorm

4                *Een [...]* *avond-luijm*: Eig. een slecht avondhumeur, een kwade 'bui', 'vlaag'. Vgl. *Hofwijck* r. 753-774.

5                *Die [...]* *heuvlen*: Vgl. het bekende 'summa petit livor' (Ovidius, *Remedia Amoris* r. 369; ook aangehaald door Huygens bij *Hofwijck*, r. 546).

6                *eer [...]* *sneuvlen*: Lett. 'voordat hij mij deed wankelen' (ik werd totaal onverhoeds omver geworpen).

10              *Een [...]* *seven-tal*: Traditioneel werden zeven wereldwonderen onderscheiden, waaronder de piramiden. Wij zouden het bouwsel eerder een obelisk genoemd hebben, maar Huygens spreekt (tenminste in zijn Nederlandse teksten) ook van 'piramide', zie o.a. de plaat bij *Hofwijck*.

12              *noch [...]* *stoft*: zich nog op beroemt

14              *Verstreckten tot*: dienden als

16              *belipt*: bekritiseerd. Vgl. (ook voor de volgende regel) *Hofwijck* r. 709-714.

- 18-23 *Ick [...] verstaet*: (anders gezegd) een van die spitsen (nog steeds de piramiden) waaraan, voor men aan de top raakt(e), de bouwer ruim [100+100+100+70+9] ton goud zag besteed aan look, ui en kaas, als ik het goed heb en als men de berekening van Steven goed begrijpt. Met 'Steven' is blijkens Westerbaens eigen noot bedoeld Stephanus Byzantinus (begin 6e eeuw), auteur van een lexicon van plaatsnamen (*Ethnika*). Westerbaen citeert kennelijk niet rechtstreeks, maar via een of ander geschiedenisboek: 'In de bouw van de piramiden, zegt Stephanus, zijn vijftienduizend talenten besteed, alleen al voor look, uien en kaas' (dus niet, zoals Eymael zegt, 'voor het onderhoud van het werkvolk', want die zullen nog wel meer nodig hebben gehad). Een talent gold als een bedrag van ca. 2500 (gouden) guldens. Vgl. verder Eymael: 'één talent tegen 2527 gl gerekend, 379000.000 gl. = 379 ton' (hier staat klaarblijkelijk een nul te veel: de precieze uitkomst van de som (15.000 x 2527) is 37.905.000 (is ca. 379 ton).
- 25 *hier [...] sijn*: het slimst en knapst aan het werk gaat (om een naam te verzinnen)
- 26 *En [...] vind*: Vgl. het vorige gedicht, r. 106-112 en *Hofwijck* r. 799-800.
- 27 *Compeer*: Eig. doopvader; hier zoveel als 'mede-vader' (als naamgever)  
*JAN*: Jan Maertensz, beheerder van Hofwijck (vgl. *Hofwijck* r. 2656).  
*bosch-heck*: De zuid- of noordpoort van het bos, aan resp. de Heerenweg of de Lijweg (de letter N op de kaart).
- 31 *op*: open
- 32 *een [...] dier*: D.w.z. een misgeboorte (een schaap met vijf poten en dergelijke kermisattracties).
- 34 *versnoept*: verspild
- 35 *Uyt [...] Naeyster-slooren*: het met de voet tegen de beste naaimiepjes kon opnemen ('sloor' voor vrouw van lagere stand)
- 37 *en [...] heen*: en vlijtig doornaaide
- 38 *volkoomen*: volwassen
- 39 *dyen*: dijen (hier uit te spreken als één lettergreep)  
*van een span*: Een span is een lengtemaat (ca. 15 cm).  
*Een [...] Aepen land*: Onduidelijk: iemand die een reus is in het apenland, is niet bijzonder klein. Mogelijk is er bij het overschrijven weer (vgl. ook het vorige gedicht, r. 87-88 en 115) iets misgegaan en had hier 'dwerg' moeten staan: een dwerg onder de apen (gemiddeld half zo groot als mensen), maar (vgl. r. 39) alleen een 'Karel' onder de pygmeeën (die golden als slechts tweemaal zes duim hoog). De editie-1672 van Westerbaens gedichten (deel I, p. 414) heeft eveneens *Reus*.
- 40 *hoos*: broek (vissersbroeken waren wijd)
- sou*: zou kunnen
- 41 *Karel*: (hele) kerel, reus
- 42 *Twe [...] strijden*: Vgl. de noot bij r. 39. De jaarlijks weerkerende strijd van de pygmeeën tegen de kraanvogels wordt al vermeld door Homerus (*Ilias* 3, 3-9).

- 43-44 *Een [...] Kreeft*: D.w.z. 'iemand met de lengte van een schaduw op een zomermiddag' (vgl. Huygens' zedeprint 'Een dwergh', r. 5: 'een' ronde middagschouw').
- 45 *gebaerde knecht*: een man met een baard
- 45-48 *die [...] gebrack*: 'Hier wordt een man bedoeld, die zich uitgaf voor dood tot aan zijne borst; maar daar hij goed drinken kon en *op den toonbank* (waaronder natuurlijk benen en onderlijf verborgen waren) *sprack*, zal 't wel hetzelfde boerenbedrog zijn, als wanneer thans in een kermistent een man onthoofd wordt' (Eymael).
- 47 *mocht [...] uijt*: kon zijn kroes goed uitdrinken (hield wel van een slok)
- 49 *Oock [...] voeten*: ook aan dit lijf (het houten gebouw spreekt weer over zichzelf) ziet men geen benen of voeten
- 52 *sijn bescheedt*: zijn goede reden
- 53 *Weet [...] soolen*: weet dat ik 'Rodenburg' onder mijn zolen heb. Vgl. voor deze regels Westerbaens eigen aantekening en *Hofwijck* r. 625-700 (m.n. 669). Het houten bouwsel staat in deze voorstelling van zaken op het rode zand dat het middelpunt van de berg vormt; Huygens zelf (*Hofwijck* r. 704) lijkt overigens iets anders te zeggen.
- noot bij r. 53* *uijtgaaen*: doodgaan
- verlaten*: uitgeschept, verplaatst
- 54 *tree*: trap
- 56-57 *En [...] deen*: en die (antecedent zijn de 'koolen') mijn burenen (de eikenbomen) deden sterven door een kwade ziekte, ontstaan uit giftig zand
- 57 *dees*: Nl. deze 'rodenburg'.
- 58 *tot [...] hert*: D.w.z. met mijn voeten in zijn binnenste
- daer [...] vin*: waar, naar ik merk, het vuur nu gedooft is
- 60 *tien en tienmael*: Binnenin het gebouw stonden waarschijnlijk twee (steile) trappen van elk 10 treden (vgl. ook *Hofwijck* r. 855-856).
- 62 *laed'*: Hier in de zin van 'dragen'.
- 63 *vrij*: gerust
- 65 *geen [...] braegoenen*: Westerbaen zinspeelt op de beroemde aanhef van *Kostelick Mal*: 'Een' op-gesnoeide Broeck, een' sackende Bragoen' [...]. Daar betekent 'bragoen' een 'van de schouder afhangende strook, behorende tot de Spaanse klederdracht (Strengholt 1978, p. 31). Hier zijn de spijlen van de balustrade bedoeld.
- 66 *Die*: wie
- 68 *krack [...] bocht*: voor kraken noch voor doorbuigen
- 69 't *grootst waerom*: de belangrijkste reden (nl. het uitzicht, vgl. *Hofwijck* r. 801-876)
- 70 *die [...] roudede*: die spijt had van de moeite (die ik ga noemen)
- 71 *den hoender-trap*: Vgl. de aantekening van Westerbaen. Op de plaat (kleine afbeelding rechtsboven) ziet de trap er intussen niet zó oncomfortabel uit.



- 72 *Tot: opdat*  
*gedarmt: ingewanden*
- 73 *der [...] achter-weijen: van de weiden voor en achter Hofwijck (links en rechts stonden huizen)*
- 74 *meijen: berken (WNT mei bet. 3). Of: takken (in het algemeen, bet. 2).*
- 76 *verheven: hoog gestegen*
- 77 *Gesticht: gebouw*  
*gedoocken: in de diepte*
- 78 *gebroocken: nederig, vernederd*
- 79 *Sie [...] siet: D.w.z. kijk op uw gemak.*
- 81 *daer [...] veelen: daar kan ik weinig verdragen*
- 82 *Met [...] speelen: het is een beetje gevaarlijk om met 'halzen' (met de eigen hals, maar ook: met domoren) te spelen*
- 84 *een [...] hooft: Vgl. Hofwijck r. 529-542, waar sprake is van een houten papegaai (Westerbaen heeft het over een 'vergulden kop', r. 97). Het object zal wel eens aan vervanging toe zijn geweest.*
- 86 *En [...] sollen: en toch altijd even netjes (geen haar door de war), hoezeer de winden het sollen*
- 88-89 *Maer [...] smaelen: maar, als het bij al zijn kostbare verguldsel (ook nog) hersens had, welke afgunstige Reinaart kon dan iets aan te merken hebben op mijn schoonheid? De gedachtengang is niet erg helder: kennelijk 'bedoelt' het houten gebouw dat zijn schoonheid boven alle kritiek verheven zou zijn als hij niet zo'n zotte 'hals' en kop op zijn schouders had staan – de kop is wel verguld, maar dom, want waait met elk zuchtje wind mee. Wat 'Reyntje' betreft: Eymael geeft al aan dat hier aan de fabel van de vos en de druiven gedacht moet worden (van Aesopus): de vos kon niet bij de druiven en smaalde daarom dat ze zuur waren.*
- 90 *leppigh: smalend*
- 92 *Kraen: kraanvogel*
- 93 *om niet niet: niet voor niets*
- 97 *daer: waar*
- 98 *van [...] Buyren: D.w.z. van bewoners van Hofwijck en van burens (vgl. Hofwijck r. 493)*
- 99 *streckt tot: dient als*
- 104 *nae [...] sin: naar de zin van mijn bouwer ('nuttig en aangenaam', vgl. Hofwijck r. 799-800 en het eerste gedicht van Westerbaen, r. 108-112.*
- 105 *deughd gevoelen: genoeg belevens*
- 106 *Doop: naamgeving*
- 107 *Deele-wijn: Vgl. het vorige gedicht, r. 67.*
- 108 *Compeer: Vgl. r. 26.*

2.5.3 Kyckers antwoord en Keur van naemen.

De kijker reageert, en noemt drie namen die mogelijk in aanmerking komen. De eerste is: het gebouw heet 'je-ne-sais-quoi'. Dat is een naam voor een hoofddeksel van een vrouw waarvoor ook niemand een andere naam kent. Wie zegt 'ik weet niet hoe je heet' geeft dus feitelijk precies de juiste naam! Een andere mogelijkheid is: 'schouwburg', want men ziet vanaf het gebouw in een oogopslag de halve wereld, die immers één groot 'speeltoneel' is. Als laatste suggestie volgt 'kijk-in-de-pot': als Voorburg een stad zou zijn en Hofwijck binnen de muren zou liggen, zouden de verdedigers deze toren gebruiken als uitkijkpunt.

I. De Je-ne-sçay quoy van Hofwijck

titel	<i>Ie-ne-sçay-quoy</i> : Lett. 'ik weet niet wat'; aanduiding voor een soort hoofddeksel van dames (vgl. r. 33-36).
2	<i>altijds [...]</i> <i>lap</i> : niet altijd raak (vgl. <i>Hofwijck</i> r. 511)
3	<i>der</i> : er, d'r
4	<i>te been</i> : op de been <i>roer</i> : geweer
5	<i>d' alderminst</i> : de 'allerminste' van het gezelschap
6	<i>beleefde</i> : 'goedgunstige'. Wie tekortschiet in bekwaamheid moet het hebben van de 'welwillendheid' van pijl of kogel.
7	<i>mee</i> : ook <i>vlam op</i> : aas op <i>Compeerschap</i> : Vgl. het vorige gedicht r. 108 en 26.
8	<i>Meer [...]</i> <i>glas</i> : Vgl. het vorige gedicht, r. 106-107 <i>van [...]</i> <i>Heerschap</i> : van die voortreffelijke heer
9	<i>Fenix-pen</i> : onsterfelijke pen (naar de mythische vogel Phoenix, die zichzelf steeds verjongt)
10	<i>De [...]</i> <i>schijnt</i> : Van een falend dichter of schilder zegt men (bijv. Vondel in de <i>Aenleidinge</i> , Vondel 1977, p. 46-47) dat hij 'de zon schildert met houtskool'. Huygens is superieur!
11	<i>weer</i> : toch <i>Hoe [...]</i> <i>is</i> : hoe raak ik aan wat te ver is
13	<i>Hoe [...]</i> <i>koer</i> : Vgl. het eerste gedicht, r. 142-143.
15	<i>Wat [...]</i> <i>hoecken</i> : wat kan een blinde uitrichten in (donkere) hoeken en gaten
17	<i>Tiresias</i> : De blinde waarzegger in o.m. <i>Oedipus rex</i> . <i>Argus</i> : de honderdogige bewaker van Io (Ovidius, <i>Metamorphosen</i> 1, 625-667).
18	<i>van noo</i> : nodig <i>bloo</i> : bleu, timide

- 19 *deur gaen*: voorbij gaan
- 21-22 *Mijn [...] toegelacht*: Directe rede (de woorden van de vrouw die men te laat aanspreekt).
- 24 *Voor [...] aen*: aan de voorkant is ze te pakken. Het bekende beeld van Fortuna, die slechts een haarlok op het voorhoofd heeft en van achter kaal is – men moet haar dus ‘bij de haren grijpen’ op het moment dat ze verschijnt.
- 't is [...] rechten*: het is achteraf niet weer goed te maken
- 26 *tuijt*: vlecht  
*dies*: daarom
- 27 *Past [...] wel*: let goed op het vogelnet. Vgl. de uitdrukking ‘aan het vinke-touw zitten’, d.w.z. goed opletten of het tijd is om toe te slaan.
- 30 *slaet*: haalt (...) op (WNT *slaan* II, bet. 12)
- 31 *die*: Antecedent is besloten in ‘uw’.
- 32 *het nut [...] raedt*: Vgl. de aantek. bij het vorige gedicht, r. 104.
- 33 *Een [...] kap*: Misschien is gedacht aan de voorste helft van het hoofddekseel dat wel ‘tipmuts’ is genoemd: ‘een zwart schedelkapje met een daaraan verbonden bol van dezelfde stof [...]. Het kapje ligt helemaal vlak op het bovenste gedeelte van de schedel, en eindigt van voren in een punt’ (Der kinderen-Besier 1950, p. 150; de benaming ‘je-ne-sais-quoi’ ben ik daar niet tegengekomen).
- pluijs*: pluche.
- 34 *het [...] Vrouwen-scheel*: de tere vrouwenschedel
- 36 *met [...] naem*: bij zijn naam
- 37 *Nochtans [...] kent*: Immers iedereen weet dat het hoofddekseel een ‘je-ne-sais-quoi’ heet.
- 39 *Dit [...] gemeijn*: dit hebben u beiden (u, het houten gebouw op Hofwijck, en het hoofddekseel) gemeen. Voor allebei geldt ‘dat men niet weet wat ze zijn’, en daarom is ‘je-ne-sais-quoi’ voor beiden een passende naam (ook al lijken ze op elkaar als een koe op een eend, vgl. r. 42).
- 43 *so [...] kijck*: als men meer op redenering wil letten als op vorm en materiaal

## II. De schou-burg van Hofwijck

- 1 *Die [...] seij*: wie u een schouwborg noemde
- vertasten*: vergissen (misvatten)
- 2 *het [...] masten*: (Amsterdam), ‘het dode omgekeerde-mastenbos’ (vgl. *Batava Tempe* r. 102, ‘Averechte Masten-woud)
- 3 *geld-sack [...] Euroop*: Vgl. eveneens *Batava Tempe*, r. 104: ‘sack vol goud’.
- 4 *Niet lijden*: Amsterdam was destijds de enige stad in de Republiek met een ‘schouwborg’.
- 7 *Haer [...] wel*: haar schouwborg moge die naam geheel of gedeeltelijk terecht dragen. ‘Gedeeltelijk’ slaat misschien op het feit dat de Amsterdamse schouw-

- 12 burg feitelijk toch nauwelijks een ‘burg’ mag heten – terwijl op Hofwijck zowel van ‘schouwen’ als van een ‘burg’ sprake is, vgl. de volgende regels.  
*Daer [...] groot*: Toespeling op Vondels bekende opschrift boven de ingang van de Amsterdamse schouwburg: ‘De wereld is een speeltoneel // Elk speelt zijn rol en krijgt zijn deel.’

### III. De Kiik-in-de-pot van Voorburg

- titel *Kiik-in-de-pot*: Soort uitkijktoren, bij belegeringen gebruikt, om over de wallen van het vijandelijke kamp naar binnen te kijken – of naar buiten, zoals hier.
- 1 *door [...] Heeren*: “van Heeren” is ook bep. van “nood”. ‘t Was immers niet altijd uit *goedgunstigheid*, dat de Heeren aan een dorp [...] het recht schonken van zich met grachten en muren te omgeven; de ingezetenen wisten dikwijls hun gebied dit privilege af te persen, wanneer hij zich in *nood* of *verlegenheid* bevond [...]’ (Eymael).
- 3 *En [...] Slot*: en als het (Voorburg) daarbij zijn wallen uitbreidde tot om het slot van uw heer (m.a.w. als Hofwijck binnen de wallen van Voorburg zou komen te liggen)
- 4 *Kasteel*: het kasteel, de citadel (van Voorburg)
- citaten Het eerste citaat is een overbekende regel uit Horatius’ *Ars poetica*, r. 343: ‘Wie het nuttige met het aangename verenigt, verwerft ieders bijval.’ Het tweede is van de Griekse dichter Theognis (ca. 500 v.Chr.), Elegie I, 17: ‘wat mooi is, is dierbaar, wat niet mooi is, is niet dierbaar.’

#### 2.6 *Het lofdicht van Boxhorn*

Lof voor de dichter, en een spelletje met het dubbelzinnige woord ‘hof’: hoe kan een hof ‘hof-wijk’ heten? Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653), beroemd historicus in zijn tijd, was een verwant van Huygens. Hij was hoogleraar aan de universiteit van Leiden.

- titel *geestigen*: verstandige
- 1 *den [...] Hof*: de ware ‘hof’. D.w.z. de tuin, en niet het ‘foute’ hof, van Den Haag, met al zijn ‘geruchten’.
- 2 *De Wijsheijt [...] vruchten*: D.w.z. de Wijsheid en Rust zelf zijn er thuis, het is bij uitstek de plaats voor wijzen, om te lezen en te rusten.
- 3 *Een [...] blad*: Tussenzin: en dat ‘blad’ (het boek dat de wijsheid hier leest, vgl. *Hofwijck* r. 353-360) is mooi, aangenaam, ‘goed geschilderd’ (Hofwijck is, als ‘kunstwerk’, een geslaagde *mimesis* van de natuur)

- 4 *Als [...] sadt*: Onduidelijk: 'telkens wanneer Huygens "in het gras en onder de eiken" komt te zitten' (dan zijn de Wijsheid en de Rust hier thuis) (?)
- 5 *Daer [...] geslaegen*: Moet wel terugslaan op r. 1 'den rechten hof'.
- 6 *En [...] s'Gravenhaegen*: en waar hij (eigen) kweek (jonge planten) en bomen boven 's-Gravenhage (tevens: 'bossen van graven) stelt
- 7 *met verlof*: met permissie, als u mij toestaat
- 8 *t'is [...] Hof*: 'het is "weg van het hof" in de hof'. In de drukken gaat, als gevolg van een onduidelijkheid in de kopij voor EP, de zin luiden: 'Hoe kan het Hofwijck heten, als deze wijkplaats in de hof gelegen is?' Het is hetzelfde, om met Eymael te spreken, 'tamelijk zouteloze raadsel'.

## 2.7 *Het lofdicht van Bruno*

Huygens is iemand die zich niet door wereldse ijdelheden laat meeslepen en Hofwijck nodig heeft om bij te komen van het hof. Zijn huis op Hofwijck is niet zeer groot en kostbaar, zij het wel erg mooi; maar zijn gedicht erover overtreft alle andere, en is bovendien onvergankelijk. Henrick Bruno (ca. 1620-1664) was huisleraar geweest voor Huygens' zoons; sinds 1650 was hij conrector aan de Latijnse school in Hoorn. Hij had enige naam als Neolatijs en Nederlands dichter.

- 1 *van veel*: door velen
- 2-3 *midden [...] droogh*: Toespeling op *Hofwijck* r. 2665-2670, maar blijkens het vervolg ook in morele zin op te vatten: u zakt niet weg in het 'slijk' van de aarde.
- 4 *aen [...] oogen-blick*: Huygensiaans aandoend 'abstractum pro concreto': 'aan de ijdele, vergankelijke wereld' o.i.d.
- 5 *voeren*: rijden
- 7 *uws zelve*: van uzelf, eigen baas  
*een [...] boeren*: en waar u een heer onder de boeren bent (vgl. de aanspreking van Huygens door de schipper, *Hofwijck* r. 2217)
- 8 *u*: uw (3x)
- 10 *kostlickheijt*: kostbaarheid
- 11 *door-kunstigh*: door en door kunstig, met meesterschap
- 13 *'tvaentje-strijcken*: D.w.z. onderdoen (vgl. r. 9).
- 14 *onwaerderelijck*: 'nooit genoeg te waarderen'
- 15 *Bij [...] gelijcken*: waarmee niets is of was of zal zijn te vergelijken
- 16 *Is't reden [...] wijck*: behoort alles eerbiedig opzij te gaan
- 17-20 *Noch [...] verstandt*: Vgl. voor de gedachte *Hofwijck* r. 27-32.
- 20 *u verstandt*: uw geest

- 2.8 *De Latijnse disticha op de prent*
- 2.8.1 Vertaling.
- Het gedicht linksboven*
- titel (in het ontwerp-handschrift, ontbreekt op de prent):  
 tekst Onder de obelisk van Hofwijck [door de bliksem ter aarde geslagen].  
 Laat Memphis [Egypte] zwijgen over de stenen wonderen van de piramiden:  
 het hout was de afgunst van de hemel waardig.
- Het gedicht rechtsboven*
- titel (in het ontwerp-handschrift; ontbreekt op de prent):  
 tekst Onder de 'uitkijker' [die daarvoor in de plaats kwam].  
 Dat is nou dat verterende vuur, dat is nou de toorn van Jupiter: wat eerst een  
 blind baken was, is nu een nieuw baken én een 'uitkijker'.
- Het gedicht van 1 november 1652 (niet op de prent)*
- titel Onder hetzelfde object.  
 tekst Hoor nu wat je niet wilt dat het nageslacht niet weet: dat één obelisk bij  
 ongeluk vier obeliskjes heeft gebaard.
- 2.8.2 Noot
- Het eerste gedicht speelt met de bekende retorische 'Ueberbietung-formule':  
 die stenen piramiden laten de hemel onverschillig, mijn houten 'piramide'  
 (obelisk) daarentegen wekt zijn afgunst op. Huygens' formulering echoot  
 Martialis, *Liber de spectaculis* 1,1: 'Barbara pyramidum sileat miracula  
 Memphis' – 'laat het barbaarse Memphis zwijgen over de wonderen van de  
 piramiden.'  
 In het tweede gedicht wordt het ongeluk (net als in *Hofwijck*, r. 805-815)  
 gebagatelliseerd: het heeft alleen maar de weg gebaard voor iets beters. Met  
 de 'obeliskjes' in het niet-geselecteerde gedicht (hier moeten de Griekse  
 vormen ὀβελός en ὀβελίσκος zijn bedoeld) is mogelijk bedoeld op de pina-  
 keltjes op de hoeken van de balustrade van de uitkijktoren.



1-32: De dichter ziet het eind van zijn loopbaan naderen. Tegelijk neemt hij de eerste verschijnselen van ouderdom bij zichzelf waar en beseft hij dat hij mogelijk nog maar kort te leven heeft. Hij moet nu doen wat iedereen van een dichter als hij verwacht: 'zijn eigen maakseljesieren met een lied'. Hij neemt zich dan ook voor Hofwijck op papier te vereeuwigen, voor zover dat in zijn macht is.

1 *De groote [...] beschreven*: De opeenvolgende versies in de autograaf laten een verschuiving in het perspectief zien. Waar eerst het initiatief van de dichter lijkt uit te gaan ('Wijck Hof, 'tis Hofwijcks beurt...'), is er in de definitieve versie eerder sprake van onderwerping aan de feiten: 'Het grote web is af, en het hof genoeg beschreven.' De precieze betekenis van deze regel is al vaak onderwerp van discussie geweest. Eymael (p. 132) verklaart 'het grote web' als 'zijne loopbaan aan het hof'. Zwaan acht deze opvatting 'in strijd met de feiten': immers, aldus Zwaan, Huygens was, toen hij aan *Hofwijck* begon, nog 'in volle functie als Raad en Rekenmeester (...)'. Zwaan vat 'webb' dan ook op in de klassieke betekenis van 'dichtwerk' (*textus*), en denkt aan *Costelick Mall*, *Een wijs hoveling* en *Een sot hoveling*, fragmenten uit *Dagh-werck* en diverse kleinere gedichten. Daarin zou het hof 'beschreven' zijn, en die beschrijvingen zouden te zamen 'het grote web' hebben opgeleverd. M.i. terecht stelt Verkuyl 1978, p. 308, hierbij de vraag of men bij zulke verschillende fragmenten wel van een 'web' kan spreken. Hij geeft, met Strengholt en anderen (zie Verkuyls lit. opg.), dan ook de voorkeur aan de visie van Eymael, en wijst erop dat Huygens' werk aan het hof weliswaar nog lang niet ten einde wás, maar dat Huygens dat destijds wel zo gevoeld kan hebben. Dat klinkt plausibel: daar valt nog bij te bedenken dat Huygens zichzelf in de volgende regels vergelijkt met een snaar die nog 'helder klinkt'. Hij is nog volop actief. Maar hij weet dat daar ineens een eind aan kan komen, want hij ziet de verschijnselen van slijtage.

Een derde lezing van de regel is voorgesteld door Klein (2003): die vat 'de groote webb' op als een verwijzing naar de buitenplaats Hofwijck. Er staat dan in r. 1-2a: de tuin (met de gebouwen enz.) is af, over het hof is genoeg geschreven, eens moet *Hofwijck* aan de beurt komen (het gedicht namelijk). Klein voert hiervoor aan (tegen Eymael) dat dat het woord 'web' zeer ongebruikelijk is om iemands loopbaan mee aan te duiden; aansluitend bij Zwaan verbindt hij 'webb' met het Latijnse *texere* ('weven', *textus* is 'tekst'), maar dan in de betekenis 'bouwen' (*textum*: 'bouwsel'). Hier valt wel tegen in te brengen dat 'web' in het Nederlands even ongewoon is als aanduiding voor 'bouwsel' als voor 'loopbaan'. Ook ligt het m.i. voor de hand om regel 1b inhoudelijk te laten aansluiten op het voorgaande: 'het grote web is af, en het



hof (waar ik aan dat 'web' werkte) is genoeg beschreven...' Zo'n aanhef, met een afwijzing van stad en hof, past ook het beste in het genre (vgl. de inleiding van De Vries). Maar ik geef toe dat dit geen doorslaggevende argumenten tegen Kleins visie zijn. Verder ben ik het met hem eens dat er niet staat dat 'de grote web' heeft bestaan in het 'beschrijven' van het hof. Huygens zegt niet anders dan: a) 'het grote web is af' (wat het ook moge betekenen); en b) het hof is genoeg beschreven. Door anderen, of door zichzelf, dat laat hij in het midden. Maar als er per se aan zijn eigen gedichten gedacht moet worden, komen van de door Zwaan genoemde teksten in feite slechts de 'hoveling-printen' in aanmerking en verder misschien wat Latijnse en Franse versjes uit de jaren dertig en veertig. Zou het hof daarmee volgens Huygens 'genoeg' zijn beschreven? Het is waar, in het perspectief van iemand die niets liever wil dan het hof en alle hofse zaken van zich afschudden, was het ongetwijfeld meer dan genoeg.

- Er is nog een verklaring denkbaar bij r. 1b. 'Het hof beschrijven' kan ook betekenen: een vergadering van de leden van het hof bijeenroepen (*WNT* *beschrijven*, bet. 4). Huygens zal dat dikwijls hebben moeten doen, en wel met name in de tijd dat de 'voogdijkwestie' speelde. Dat suggereert meteen een andere lezing van r. 1a, althans de definitieve lezing daarvan, waarbij ik er dan wel van uitga dat die niet uit mei 1650, maar pas uit augustus 1651 stamt. Zoals uiteengezet in het hoofdstuk over de tekstgeschiedenis (deel 2, par. 2.1.1) kwam er op 13 augustus 1651 een overeenkomst tot stand inzake de voogdijkwestie, waarvoor Huygens al zijn diplomatieke vernuft had ingezet. Was dat niet een 'web' van overeenkomsten en afspraken? Op 13 augustus 1651 was dat af, op 14 augustus nam Huygens het schrijven van Hofwijck weer op (bij r. 253). Ik stel me zo voor dat op die dag ook nog eens naar r. 1 heeft gekeken.
- 2 *Eens [...] zijn*: 1. eens zal Hofwijck beschreven moeten worden; 2: eens zal ik van het hof moeten scheiden. Het *moeten* wordt nader toegelicht in de volgende regels: Huygens' ouderdom en zijn reputatie als dichter zullen hem dwingen allebei te doen.
- 2-3 *wie [...] taeij*: Hoewel de gedachte die hier wordt verwoord niet uitgesproken duister is, blijft de zinsstructuur mij (net als Zwaan) onduidelijk. Er lijkt sprake te zijn van een niet geheel regelmatige samentrekking: 'Wie kent de draad van het leven, wie kent [=weet? – deze betekenis niet in het *WNT*] hoe kort, hoe taai [=sterk] hij is?' Met andere woorden: wie weet of hij nog tijd en kracht genoeg heeft?
- 3 *die [...] luijdt*: die het helderst, luidst klinkt
- 4 *Scheidt [...] Luijt*: 1. scheidt vaak als eerste uit het leven en van het instrument; 2. houdt vaak als eerste op met 'leven' (lawaai) en geluid maken
- 5 *Verkracht*: geforceerd, te strak gespannen
- 6 *bend'er [...] gebeten*: heb mij erdoorheen gebeten
- 7 *Op [...] aen*: het wordt een kwestie van slijten (nu het 'over-rekken' niet fataal is geworden)

8	<i>Of [...]</i> wouw: al zou ik het willen ontkennen
9	<i>ves'len</i> : rafelen
10	<i>Soo [...]</i> <i>verhuijsen</i> : dan staat ze veelal op het punt om ineens 'heen te gaan'. Zodra een snaar tekenen van ouderdom begint te vertonen, is ze meestal ook heel snel kapot. Vergelijk het citaat van Seneca: ouderdom duurt maar kort.
12	<i>En [...]</i> <i>beviel</i> : en als het God inderdaad zo behaagde (dat mijn ziel 'verhuisde')
14	<i>En [...]</i> <i>Voorhout</i> : en een mindere positie innemen dan het Voorhout (dat Huygens zoals bekend wel bezongen had, in <i>Batava Tempe</i> , uit 1621).
14-15	<i>en [...]</i> <i>geleent</i> : en zou ik, die mijn pen in (jeugdige) overmoed aan anderen heb geleend, mijzelf in de steek laten
16	<i>eischte [...]</i> <i>gebeent</i> : zou men mijn stoffelijk overschot alsnog in gebreke stellen
18	<i>meende [...]</i> <i>met</i> : meende genoeg te doen met
19	<i>slechte</i> : eenvoudige
	<i>moght de moeijte niet</i> : bracht de moeite niet op om
22	<i>keeren</i> : voorkomen
23-24	<i>singhen [...]</i> <i>rijmen</i> : bezingen [...] berijmen. Over de aan <i>versus rapportati</i> herinnerende zinsconstructie zie Strengholt 1976, 107-III.
25-26	<i>'K will [...]</i> <i>lesen</i> : Net als over de beginregels is er al het nodige over deze verzen te doen geweest, waarbij de discussie zich heeft toegespitst op de betekenis van r. 26a: 'Den Vreemdelingh doen sien.' Zonder de discussie in zijn geheel te willen releveren meld ik slechts dat ik (ondanks de kritiek door Leerintveld 1999, p. 282) nog steeds het meest voel voor de opvatting die verdedigd is in De Vries 1983 (met lit.), mede met behulp van een vergelijkbare regel in Westerbaens <i>Ockenburgh</i> . De Vries maakt aannemelijk dat Huygens hier doelt op de plaat die bij het gedicht is gevoegd. Die opvatting past het best in de context. Huygens zegt (de syntaxis doet denken aan die van r. 23-24): 'Ik wil Hofwijck zoals het is aan de vreemdeling doen zien, ik wil Hofwijck zoals het zal wezen aan de Hollander doen lezen.' Met andere woorden: de vreemdeling, die geen Hollands kent, ziet Hofwijck zoals het is; de Hollander, die het gedicht kan lezen, ziet het zoals het zal zijn. Wat Huygens met dat laatste bedoelt maakt hij verderop duidelijk, in r. 129-130: hij zal Hofwijck beschrijven 'zoals het er over honderd jaar uit zal zien'. Die fictie houdt hij in het gedicht, althans in de beschrijvende passages, ook vol. De plaat met de plattegrond enz. daarentegen toont Hofwijck 'zoals het is', zij het dat de bomen op de kleine afbeeldingen er ook al iets 'geidealiseerd' uitzien voor een bos van net tien jaar oud. We mogen er hoe dan ook wel van uit gaan dat Huygens in een vroeg stadium van het schrijven al wist dat hij zijn gedicht geïllustreerd zou laten uitgeven (vgl. De Vries 1983, p. 298).
27	<i>duert [...]</i> <i>als</i> : is minder duurzaam dan
29-30	<i>Hier, Hier</i> : De herhaling is niet onfunctioneel: 'Hier, nee, kijk goed, hier...'
29	<i>Queeck</i> : onkruid (eig. een soort gras)

- 30 *in sijn' waerde*: in volle glorie  
 31-32 *sooder [...] vermant*: Twee mogelijkheden: mijn gedicht zal recht doen aan zijn onderwerp, als dat tenminste in mijn vermogen als dichter ligt. Of: als ik iets waardigs zal hebben nagelaten, dan zal in elk geval *Hofwijck* daartoe horen. De dichter wil 'het grafschrift keren' (r. 17-20) en belooft meer dan men vroeg: niet zomaar 'een lied', maar het beste van zichzelf.  
 32 *vermant*: overwonnen heeft

33-64: Met steeds kleinere cirkels op de kaart wordt aangegeven waar *Hofwijck* ligt. Vervolgens gaat Huygens in op de gesteldheid van het terrein zoals hij het aantrof: een deel klei, een deel zandgrond. Daarmee lag het toekomstige gebruik vast: de klei leende zich voor een boomgaard, het zand voor een bos. Zo, zegt Huygens – de eerste moralisatie van vele – moeten ouders ook letten op de natuurlijke aanleg van hun zonen. Die moet de doorslag geven als men een beroep voor ze kiest.

- 33-37 *In [...] lagh*: 'Huygens onderbreekt de [...] beschrijving telkens door enthousiaste [...] uitroepen' (Zwaan). Dus: 'In Holland (wat een land!) – om preciezer te zijn: in Noord-Holland (wat een landje!) – om nog preciezer te zijn: in Delfland (wat een klei!) [...] daar lag' etc. Vgl. bij deze regels De Vries 1978, p. 308-309: 'Enerzijds laat de dichter zien dat zijn *Hofwijck* aan de voorwaarden met betrekking tot verscheidenheid van grondsoorten en bereikbaarheid voldoet, anderzijds ironiseert hij deze traditie door de manier van opsommen met veel exclamaties en verkleinwoorden.'
- 33 *Noordholland*: Huygens schreef eerst 'Zuijd-holland'. Bake 1921, p. 194 citeert ter toelichting o.m. uit de *Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren* (1742): '[...] Onder Noordholland werden [eertyds] de Heemraadschappen van Rijnland, Delfland, Schieland en Woerden, benevens de Steden Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Schiedam, Oudewater, Woerden, Den Haage en Vlaardingen begreepen [...]. Met Zuidholland werden globaal de eilanden bedoeld. Intussen moet deze indeling rond 1650 al volkomen achterhaald zijn geweest, ze werd alleen nog gehanteerd in oudheidkundige literatuur, zoals *Oudt-Hollandt* (1654) van Jacob van Oudenhoven, waar Huygens een lofdichtje voor schreef (*Ged.* V, p. 127). Mogelijk heeft hij zich door de inzichten van deze kennis laten (mis)leiden (Smit 1923, p. 115-116).
- 34 *Delfland*: KA en KB hebben 'Rhyndland'. Beide aanduidingen zijn correct. Voorburg en omstreken vielen, wat de waterstaat betreft, onder het hoogheemraadschap Delfland, maar justitieel vielen ze onder de jurisdictie van het baljuwschap Rijnland (Gorris e.a. 1977, p. 34; ook Smit 1923, p. 110-111). Waarom Huygens deze verandering heeft doorgevoerd is onduidelijk.
- 35 *t Coets-pad*: De letter A in de marge. Op de plattegrond is dat 'de groote

Heerwegh met Abeelen besett' die dwars door Hofwijck loopt, in r. 40 door Huygens 'het groote spoor' genoemd (tegenwoordig het Westeinde). Het is strikt genomen niet (zoals Zwaan zegt) 'de rijweg van den Haag naar Voorburg'. Om naar Den Haag te komen moest men eerst naar de Achterweg (teg. Prinses Mariannelaan), daarover naar de Geestbrug en vandaar naar de Haagseweg (teg. Haagweg en Rijswijkseweg). Zie ook de aantekening bij r.

932.

*Vlied*: de letter L in de marge. Stroom, die bovendien ook 'Vliet' héét. Een typisch Huygensiaanse 'omkering' – men verwacht eerder: 'aan de Vliet (wat een water!).'

- 36 *Aen* [...] *siet*: (kortom) aan plaatsen die puur liefelijk ruiken en vrolijk ogen, m.a.w. opgewekt stemmen
- 37 *een* [...] *vet*s: een stukje vette grond (klei)
- een* [...] *mager*s: een stukje 'magere', arme grond (zand)
- 38 *beetje*: hapje
- treedje*: stapje (plaats om te lopen)
- 39 *dat* [...] *aen een*: een stuk land dat prima één geheel had kunnen vormen
- 40 *Maer* [...] *verscheiden*: maar dat door het 'grote spoor' (vgl. r. 35) verdeeld was
- 41 *verstonden* [...] *anderen*: waren hier met elkaar in overeenstemming. De weg lag op een plek die door de Natuur als het ware was aangewezen, nl. precies op de grens tussen zand- en kleigrond.
- 42-43 *op't* [...] *Kroft*: op de plaats (in het noorden) waar de weide veranderde in hoge zandgrond
- 43 *het scheel*: de verschillende gronden
- 44 *op en onder-deel*: boven- en onderkant
- 45 *In* [...] *Wambas*: in 'broek' en 'hemd' (metonymisch voor onder- en bovenkant)
- 45-46 *hoefde* [...] *gebruijck*: was geen nadenken nodig over de manier waarop de beide delen gebruikt moesten worden
- 46 *te wencken*: een wenk, advies te geven
- 47 *stommelingh*: zonder te spreken
- 48 *Mits* [...] *geschutt*: mits voorzien van een muur van 'wilde' (niet-vruchtdragende) gewassen als 'mantel' en beschutting
- 49 *niet als*: uitsluitend
- 50 *Die* [...] *Zoomen*: waar zij pas gereed voor zou zijn als ze goed omzoomd was met elzen (snel en dicht groeiende bomen als windkering)
- 51 *Elck* [...] *voldaen*: elk stuk grond heeft gekregen wat het koos (letterlijk: 'zijn voorkeur voldaan gekregen')
- 52 *En* [...] *onder nam*: en ieder stuk grond heeft de taak volbracht die het op zich had genomen (nl. resp. 'wilde' en 'tamme' bomen laten groeien). Met andere woorden: het bos en de boomgaard zijn ook inderdaad goed opgegroeid. De nu volgende moralisatie sluit hier op aan: ik heb succes gehad, omdat ik goed op mijn 'gronden' gelet heb.

- 53 *lett* [...] *gronden*: besteed veel aandacht aan het onderzoeken van uw 'gronden' – d.w.z. aan de aanleg van de kinderen waar u iets goeds uit wilt laten groeien.
- 54-55 *Veel* [...] *getucht*: velen hebben vergeefs geprobeerd om onverstandig getraind verstand van kinderen te 'overwinnen' (d.w.z. nog tot iets goeds te dwingen?). Niet geheel duidelijk, vgl. de volgende aantekening.
- 56-57 *Veel* [...] *vernufften*: Velen hebben op wrede wijze geesten, die zeker geschikt waren om iets goeds voort te brengen, in eeuwige ellende gekluisterd en geboeid. Zoals ik deze passage lees, is er in r. 54 en r. 56 dus sprake van twee groepen: 'velen' die vergeefs nog iets van verkeerd opgevoede kinderen trachten te maken, en 'velen' die kinderen verkeerd opvoeden. Erg logisch lijkt deze volgorde niet. Anderzijds bevredigt de verklaring van Zwaan mij evenmin: 'Velen hebben vruchteloos zich ertoe gezet het verstand van hun kinderen, dat zij met onverstand leidden, geweld aan te doen.' In die lezing is 'met onverstand getucht' nagenoeg pleonastisch.
- 58 *ondraghbaerlick*: onvruchtbaar  
*versuften*: verspilden
- 59 *haer* [...] *onbevoeght*: niet passend bij hun neigingen
- 60 *Haer* [...] *ongelijck*: niet overeenstemmend met hun krachten (te licht of te zwaar)
- 60-61 *sich* [...] *verschaeft*: zich uitgeput met ploegen, weven of schaven (als boer, wever, timmerman)  
*en* [...] *allen*: en niet één van allen is succesvol (tussenzin)
- 62-64 *Die* [...] *gemeen*: die ambtenaren of geleerden of krijgslieden hadden kunnen worden, en het met succes hadden kunnen zijn, en het hadden kunnen zijn tot eer en baat van zichzelf en van de gemeenschap

65-112: Voordat ik met de aanleg van Hofwijck begon, vervolgt de dichter, nam ik ruim de tijd om een plan te maken. Zo hoort het. Ook schaamde ik mij niet om hulp van een deskundige in te roepen, maar ik bleef de baas. Uiteindelijk stond er iets op papier dat handen en voeten had. Op basis daarvan ging ik aan het werk: té lang nadenken en overleggen is ook weer niet goed.

- 65 *Het scheel* [...] *gedeelt*: 1. nadat het 'geschil' zo was 'bijgelegd'; 2. nadat de verschillende 'gronden' (zand en klei) elk hun deel hadden gekregen
- 66 *Quam't* [...] *aen*: waren de spa's (schoppen) aan de beurt  
*delven*: graven
- 67 *Noch* [...] *maer*: Nee toch, het was pas mijn tweede zorg  
*had* [...] *in*: was belangrijker
- 68 *Tot* [...] *versinn*: bij werk hoort overleg, voor goed werk is goed nadenken nodig
- 69 *licht*: gemakkelijk
- 70 *bleef's* [...] *genoegh*: en er bleef genoeg van over om peper en vijgen in te

verpakken. Die 'dagelijkse' luxe kwam niet eens in de knel! Een eerste, nog mild-ironische buiging in de richting van de mensen die Hofwijck als pure verkwisting zouden willen afdoen. Ze komen in *Hofwijck* nog uitgebreid aan het woord.

- 71 *Of [...]* *hingh*: ook al zou ik er een heel pak van verkladden en aan mijn dromen besteden
- 72 *misverstand*: 'vergissing' (hier als aanduiding voor huizen, tuinen enz. die zonder nadenken zijn gebouwd of aangelegd)  
*redenloosigh dingh*: geïmproviseerd geval
- 73 *onteenen*: te schande maken
- 74 *verbrodde*: verknoeide
- 75 *bij geval*: willekeurig
- 76-77 *niewen [...]* *gerijmt*: ik vond overal nieuwe misère van nog kostbaarder dwaasheden dan waar ik zo'n ellenlang gedicht over heb geschreven (de satire 't *Costelick Mall* uit 1622). Ook (woorspelend): 'ik zag herdruk op herdruk verschijnen van een scherpere versie van mijn *Costelick Mall*.'
- 77 *of [...]* *leven*: Een spelletje met de 'letterlijke' betekenis van 'dood rijmen': 'ik heb die dwaasheden door mijn gedicht uitgerooid – of misschien wel vereeuw-wigd.' Het klinkt misschien bescheiden: 'Misschien heeft mijn satire wel een volkomen averechts effect gehad.' Tot men beseft dat beide mogelijkheden tot roem van de dichter Huygens strekken: zowel voor effectief 'dood rijmen' als voor 'vereeuwigen' is een dichter van formaat nodig.
- 78 *ongevall*: kwaad
- 79 'T *hiet Na-docht*: het heette 'Na-denken' (achteraf denken)  
*gespaert papier*: sparen van, zuinigheid met papier. Zwaan spreekt van een latinistische constructie, maar vgl. bijv. 'weggegooid geld', dat ook vaak 'geld weggoeien' betekent.
- 80 *oolickers*: kwalijkers  
*een [...]* *fier*: Lett. een onkundige koppigheid, een koppigheid die zich niet wil laten beleren (nagenoeg synoniem met het volgende, chiasmisch geplaatste 'een' stout' onwetenschap').
- 81 *stout*: arrogante  
*die [...]* *waghen*: die geen andere keus had dan het erop wagen
- 82 *liever [...]* *vraghen*: de voorkeur gaf aan 'niet twijfelen' boven vragen
- 83-85 *leij [...]* *keuren*: legde mijn 'onbewerkte stof' voor aan ogen waarvan ik wist dat ze tot volle tevredenheid en met lof zulke stof als die van mij hadden helpen beoordelen. Het beeld is dat van een kleermaker die een lap stof, alvorens ermee aan de gang te gaan, voorlegt aan ervaren keurmeesters die kunnen zien wat ervan te maken is en wat niet. Huygens doelt op Pieter Post en Jacob van Campen; vgl. verder r. 616-617.
- 86 *oorbaerlick [...]* *scheuren*: (en waarvan ik wist dat ze hadden geholpen, zulke stof) op voordelige wijze te versnijden, niet te versnipperen of aan flarden te scheuren

- 87 *Maer [...] mijn*: maar ik gaf mijn rechten niet uit handen  
*ick [...] vat*: ik hield een stem in het kapittel
- 88 *had [...] wills*: kreeg een beetje zijn zin
- 89 *De [...] geweld*: de regels van de (bouw)kunst werden niet overtreden. Vgl. hierna, r. 1005-1008 en r. 1165-1170.  
*reken*: oprekken, ruim interpreteren
- 90 *Ter [...] lust*: om mijn verlangens tegemoet te komen
- 90-91 *En [...] vast*: en zo (terwijl ik voorstellen deed en de deskundige zijn oordeel gaf) bleven een paar potloodstrepen uit duizenden staan (op schetspapier: het beeld van de kleermaker is losgelaten)
- 91-92 *en [...] staen*: en van al dat doorstrepen en toevoegen bleef uiteindelijk iets concreets over, zwart op wit op papier
- 93-94 *Een [...] Teenen*: M.a.w. 'een goed gebouwd lichaam'. Huygens zegt dat de schetsen op zeker moment iets opleverden dat 'iets reëls voorstelde'. In het begin waren het slechts 'dromen' (r. 71). Pas toen ze iets herkenbaars opleverden, was het goed.
- 94 *redelick gestel*: geheel dat aan de eisen van de rede voldeed
- 95 *Soo [...] moght*: voor zover ik kon zien – d.w.z. voor zover ik in staat was dat te beoordelen. Wat 'redelijk' is (een sleutelwoord in *Hofwijck* en in het denken van Huygens), ligt vast en dat is ook de norm, maar Huygens claimt niet dat Hofwijck daar ook geheel en al aan voldoet. Hij heeft er slechts naar gestreefd.  
*stond*: nl. op papier.
- 96 *sou staen*: nl. in werkelijkheid.
- 96-97 *nu [...] bescheid*: nu liep ik in het gareel van plannen en afspraken (nu zat ik vast aan mijn plan)
- 97 *hoe [...] schicken*: hoe het later (in de praktijk) ook zou uitvallen
- 98 *Ick [...] micken*: ik vond dat ik mijn plicht vervuld had met schatten en zo goed mogelijk berekenen. De onzekerheid blijft, zoals in de volgende regels wordt uiteengezet.
- 99 *in [...] belang*: in allerlei dingen die de mens aangaan
- 100 *overslaen*: overleggen  
*sijn' [...] lang*: alle tijd die daarvoor nodig is
- 101 *maer [...] maten*: maar lange tijd is ook beperkte tijd
- 104 *siet [...] uijt*: kijkt zichzelf dood  
*doorsiet*: dóór kijkt
- 105 *in 't werck [...] geswommen*: in de dingen waar het zich moe in heeft gekeken (zich zozeer in verdiept heeft dat het is uitgeput)
- 106 *vernuft beswijmt*: verstand duizelt  
*gelijck die*: zoals de mensen duizelen die
- 107 *waer heen*: waar ze heen moeten
- 108 *Om [...] bene'en*: om hun nek en botten intact naar beneden te krijgen
- 109 *bijster 's weegs*: verdwaald

110 *stadigh*: voortdurend  
 111 *en [...] gedaen*: zijn nooit klaar  
 112 *'T schael-tongesken [...] staen*: de wijzer van de weegschaal moet eens recht omhoog wijzen. Kortom: de afweging moet eens zijn gemaakt. Dat Huygens juist deze gedachte met zoveel omslag formuleert (twaalf regels) heeft iets humoristisch, en het is niet uitgesloten dat daar ook opzet achter zit. Hij blijkt zichzelf ook heel goed op dit soort paradoxen te kunnen betrappen en er de grap van in te zien (vgl. r. 850-851 en 877-884 en ook 2755-2757). Aan de andere kant gold *copia* (het retorische principe van 'veelheid') voor hem toch ook nog onverkort als een deugd: vaak zeggen is duidelijk zeggen.

113-136: Met het verhaal van de aanleg en de eerste jaren van Hofwijck zal ik de lezer niet vermoeien, zegt de dichter. Sterker nog: ik sla de hele eerste eeuw over en zal Hofwijck laten zien zoals het er over honderd jaar uitziet. Wat maakt het uit? Het heden is zo vluchtig dat de dingen die ik heb, of die ik hoop te hebben, beide toch alleen maar in mijn geest bestaan. Dus mijn fantasie is zo goed als de werkelijkheid.

113 *Doe [...] luren*: Hoe het, toen het kind geboren was (d.i.: toen Hofwijck volgens plan was aangelegd), ging met zijn luiers etc. 'Het kind' is niet, zoals Zwaan suggereert, het ontwerp van Hofwijck, maar Hofwijck zelf. Aan het ontwerp besteedt Huygens geen woord meer.  
 114 *swachtels*: linnen stroken waarin een kind gewikkeld (ingebakerd) werd  
 115 *ijemand*: wie dan ook  
 116 *En [...] vreughd*: genieten meestal alleen de ouders  
 117 *Nieuwigheid*: benieuwdheid  
*doen leven*: levend houden  
 118-20 *Die [...] draegh*: (benieuwdheid en hoop) die (echter) zelfs de ouders tegen het einde van hun taak verlaten, waarop men het geluk niet meer voelt – de droevige afstomping die het erfdeel van alle mensen is en waaronder ik zelf ook gebukt ga. Huygens zegt dus ongeveer het volgende: het geluk dat ouders aan kleine kinderen beleven wordt levend gehouden door het perspectief van 'later' – een klein kind dat altijd een klein kind blijft, schenkt op den duur geen geluk. Maar zelfs ouders voelen hun geluk op zeker moment niet meer, want (zie ook de citaten uit Claudianus en Gregorius van Nazianze): 'Verzadiging went, zo zijn mensen, en zo ben ook ik.' De aantekening 'puerile' in de marge bij het woord 'kindsch' lijkt wat overbodig; wat zou met 'kindsch gedeelte' anders bedoeld kunnen zijn dan *pars puerile*, 'kindsdeel'? Huygens ziet zichzelf als 'mensankind', dat zijn 'wettelijk erfdeel' heeft ontvangen van alle gebreken van de voorouders. Dat lijkt zonder de aantekening ook wel duidelijk. Dat Huygens tenslotte met deze korte uitweiding (r. 117-120) al heel ver van zijn onderwerp is afgedwaald, is iets wat we in *Hofwijck* vaker zullen beleven.  
 121 *'t kind*: Hofwijck



- 122           *'K hebb' [...] bemoeijen*: ik behoer niemand lastig te vallen  
 123           *Met [...] gekost*: met wat er tien jaar lang nodig is geweest (aan kosten en moeite) om het op te laten groeien  
 124           *De [...] kost*: spreekwoordelijke uitdrukking met ongeveer de betekenis: de gekken zorgen voor het eten en de wijzen schuiven aan (lett. 'eten mee').  
 125           *u [...] beswaren*: uw maag niet belasten  
 126           *Als*: dan  
 127           *of t te nacht*: alsof het vannacht  
 128           *Duijvels-brood*: paddestoelen  
 130           *Als [...] geleden*: alsof dat wat wij 'gisteren' noemen een hele eeuw geleden was  
 131           *met [...] goed*: in de bezittingen van (mijn) kleinkinderen  
 132           *Als [...] groot*: alsof ik grootvader was en zelfs twee à drie maal zo 'groot' als een gewone grootvader (m.a.w. alsof ik als over- en over-overgrootvader nog in leven was)  
 133           *Het [...] droomen*: het bezit van de dingen van deze wereld is toch niets anders dan dromen (net zo vluchtig en bedrieglijk)  
 134-36       *En [...] geheugheniss*: en of het ('het wereldsche besitt') al gekomen is of mischien nog moet komen: wat het schijnt te zijn (als we het nog niet hebben), of wat het is (als we het hebben) bestaat alleen maar in ons gemoed: ofwel als verwachting, ofwel als herinnering. Huygens wil zeggen (zie ook de citaten; het is trouwens een van zijn favoriete gedachten, vgl. bijv. *Ged.* V, 216) dat het moment van 'hebben' zo vluchtig is dat het feitelijk niet uitmaakt of men de dingen heeft of nog niet heeft. Een duurzaam bestaan hebben ze alleen in onze geest. Het is duidelijk waar hij heen wil: een beschrijving van het 'heden' is even veel waard als een van de toekomst. Ze komt immers in beide gevallen uit de geest van de dichter voort. En hij kiest nu voor de tweede mogelijkheid.

137-152: Nadere beschrijving van Hofwijck (zoals het zijn zal): ten Noorden van de weg naar Voorburg zien wij een aanzienlijk bos van vrij opgroeiende bomen, ordelijk gerangschikt: een tamme wildernis. Er is gestreefd naar orde en afwisseling, om het ideaal van evenwicht te bereiken.

- 137           *Dus*: zo  
 138           *naer*: na  
 139           *Noorden*: eigenlijk noordwesten, vgl. ook r. 1974-1975  
               *'t groot spoor*: de grote weg  
 140           *of [...] voor*: of noem het een stadje  
 141           *in [...] gesneden*: verdeeld in kleinere stukken  
 142           *bij [...] Treden*: in roeden en treden. Een Rijnlandse roede is een lengtemaat van ong. 3.75 m; een trede is ong. 75 cm. Huygens wil zeggen: vraag niet hoe

- lang het precies is (want dat zal tegenvallen); maar het is groot genoeg. Zie het vervolg.
- 143 *Die [...] niet*: wie aan de ingang staat ziet de uitgang niet. Het zicht door de hoofdas van het bos wordt immers onderbroken door de 'berg', vgl. de plattegrond.
- 144 *En [...] siet*: Een fraai gevonden gelegenheidsargument van Huygens. Het ideaal van de tuinarchitectuur van die tijd is een grote tuin aan weerszijden van een zichtas, die het mogelijk maakt de hele tuin in één rechte lijn te doorzien (vgl. De Jong 1993). Het einde ligt dan, 'onzichtbaar', in het verdwijnpunt. Huygens draait de zaak hier om: het einde is onzichtbaar dus de tuin is groot (genoeg).
- 145 *tamme [...] schicklickheden*: tamme wildernis bestaande uit 'geordende woestheden'. In de laatste woordgroep een typisch huygensiaanse omkering van kern en bepaling (er staat eig. 'woeste ordeningen'), zodat de regel een chiastische structuur krijgt en de paradox in het volle licht wordt geplaatst: het bos is opgebouwd uit ordelijk gerangschikte wildernissen. De bomen in de vakken groeien vrij uit (en zijn misschien ook niet op rijen geplant, dat valt uit de plattegrond niet op te maken), maar de vakken staan exact in het gelid.
- 146 *Soo [...] vertreck*: zo heet deze plaats
- 146-47 *ter [...] middelmaet*: terwille van de rede en van de 'gulden middelmaat'. De rede schrijft ordening voor, het ideaal van de 'gulden middelmaat' voorkomt dat de ordening te ver wordt doorgevoerd
- 148 *die [...] houw*: die ik (beide) zo hoog schat
- waer*: zou (...) zijn
- 149-50 *rouw*: ruw, grof
- dat [...] wild*: dat aan tweeërlei verlangen kan voldoen, tam en wild (zowel aan het verlangen maar het tamme als dat naar het wilde). Huygens schreef een komma na *voldoen*, die door de kopiist is vergeten.
- 150 *en [...] vermeeren*: en dat (zelfs) het ene genot (de voldoening van de ene begeerte) kan doen groeien door het andere genot (de voldoening van de andere begeerte). Huygens wil m.a.w. zeggen dat de voldoening van het verlangen naar 'tam' wordt vergroot door de gelijktijdige voldoening van het verlangen naar 'wild'. Het contrast vergroot het genot, *varietas delectat*, ook in de tuinarchitectuur een belangrijk principe (De Jong 1993, p. 134). De vergelijkingen in de volgende regels sluiten hier echter niet geheel bij aan. De gedachte die daar achter zit is veeleer: de voldoening van het verlangen naar 'tam' wekt het verlangen op naar 'wild', en andersom: zoals wat eten dorst maakt, etc. Dat is eigenlijk iets anders dan wat in deze regel staat.
- 152 *vervaeckt*: slaap doet krijgen

153-200: Vier lanen van hoog opgroeiende eiken zorgen voor een ordelijke indeling van het bos. De eiken zijn onschendbaar. Slechts drie situaties onderscheidt de dichter waarin zijn nakomelingen ze mogen laten omhakken: als ze buiten hun eigen schuld in behoeftige omstandigheden zijn komen te verkeren, als de bomen ziek en oud zijn, of als het vaderland erom vraagt.

- 153 *Den [...] lust*: aan het verlangen naar het tamme  
*wonderlicke drevēn*: indrukwekkende lanen
- 154 *Van [...] hout*: van zaagbaar eikenhout  
*streven*: met elkaar wedijveren
- 156 *onder weegh*: daartussen in (tussen aarde en lucht)  
*groen [...] gerucht*: groen en verkoelend geruis (ruisend lover, abstractum pro concreto)
- 157 *'K hebb [...] genoemt*: ik had het over 'zaagbaar hout'  
158 *Trouw-verlaet*: Door Huygens gevormd purisme, in de marge door hemzelf geannoteerd met 'Fideicommissum', een juridische term (uit *fides*=vertrouwen en *committēre*=overlaten) voor een (deel van een) erfenis waar een bepaalde verplichting aan verbonden is. In casu: wie Hofwijck erft, verbindt zich de eikenbomen intact te laten. In Huygens' laatste testament, uit 1682, worden deze bomen ook speciaal genoemd: het bos op Hofwijck, 'ende insonderheyt de Eicken Boomen' dient men 'sorgvuldigh [...] te cultiveren ende onderhouden, ende tot haeren volkomen perfectie [te] laten opwassen'. Verkopen van Hofwijck of een deel daarvan is verboden, behalve 'bij gemeene toestemminge', 'ende sulx nog niet anders als uyt gebreck van levens middelen, daer voor ick hope dat God haer alle [nl. zijn kinderen] genadighlyck sal beschermen' (gecit. via Schinkel 1851, p. 40-42).  
*t'ontdoen*: te niet te doen
- 159 *Daer's [...] aen*: er bestaat iets wat men 'potgeld' (opgepot geld, waar men niet aankomt) noemt, beschouw dit als 'pootgeld' (de bomen hebben een zekere geldswaarde, ook daar moet men niet aankomen)
- 160 *Ick [...] eew*: Geen bekende uitdrukking. Huygens zal iets bedoelen als 'ik zeg het voor de ene en de andere eeuw', voor nu en voor altijd. De uitleg van Zwaan ('kindskinderen, laat het eeuw voor eeuw staan') levert m.i. een al te wonderlijke zinsbouw op en bevredigt ook logisch niet helemaal.
- 161 *hiet waschen*: zei te groeien (waarvan ik zei dat het groeien moest)
- 162 *Ondanckbaer erfeniss*: AU heeft een (onduidelijke) apostrof na 'ondanckbaer', die in AP en in de drukken ontbreekt. Mogelijk vatte de kopiist 'erffeniss' op als synoniem voor 'erven' (werkwoord) en las hij iets als: ondankbaar erven is niet te verontschuldigen, werpt een blijvende smet. Het zou wel een ongewone opvatting van 'erfenis' zijn (niet in het WNT). Aannemelijker is toch dat 'ondanckbaer' als bijvoeglijk naamwoord moet worden gelezen, en dan hebben we een woordgroep als in r. 166: 'onschuldigh Brood-gebreck' – Zwaan spreekt

- van 'een soort indirect gebruik van het adjectief'. De betekenis is wel duidelijk: mensen behoren erfenissen dankbaar te genieten, in de geest van de erflater. Ik heb de indruk dat dit voor Huygens een belangrijk thema was, vgl. ook de bezwerende toon van het testament (Schinkel 1851).
- 163-64 *Ten minsten [...] geniet*: wie het leven van de overledene heeft ontvangen en geniet van diens zweet, moet op zijn minst doen wat deze heeft verordend
- 165 *Twee [...] dulden*: Zoveel als: over twee situaties heb ik het niet, in een derde geval laat ik andere belangen zwaarder wegen.
- 166 *Onschuldigh Brood-gebreck*: 'broodgebrek waaraan u geen schuld heeft' (vgl. voor de constructie r. 162: 'ondanckbaer erffeniss').  
*ontschuldigen*: verontschuldigen (voor het kappen van de eiken)
- 167 *Den [...] wett*: Vgl. nood breekt wet: in uiterste nood (honger) geldt geen enkele wet.
- 168 *Gods [...] ontsett*: Huygens demonstreert de geldigheid van het zojuist geformuleerde principe met een verwijzing naar het verhaal van David, de door God aangewezen koning van Israel, die de gewijde broden van de tempel nam (1 Samuel 21:1-7) Het verhaal wordt al in deze zin geïnterpreteerd in Mattheüs 12:4-7, Marcus 2:25-26 en Lucas 6:3-4. Zie ook de annotatie in de Statenvertaling bij het Samuel-hoofdstuk: 'Daarom, naar den regel en de wet der liefde, zoo mogen ook wel anderen (dan de priesters) in den tijd van nood en bij gebrek aan andere spijs, daarvan eten, gelijk Christus deze wet heeft uitgelegd.'  
*ontsett*: bevrijd (van honger)
- 169 *welvaart [...] gespilt*: lichtzinnig verspillen van welvaart (voor de constructie zie r. 79)
- 170 *dooghen*: deugen
- 171 *Daer [...] volght*: daarop volgt (de tweede uitzondering is)
- 173 *ontstaet*: ophoudt met staan. Huygens gebruikt *on(t)*- vaak in deze zin, vgl. ook in r. 813 'ontblinden' en in r. 1133 'ontsterven' enz. De betekenis van een woord wordt er a.h.w. mee in zijn tegendeel verkeerd.  
*haest*: gauw (met de bijbetekenis: makkelijk)
- 174 *Soo*: daarom, dat bedenkend  
*schoon [...] bedonge*: ook al zou ik het niet bedingen (dat spreekt immers vanzelf)
- 175 *een [...] vechten*: de eiken vergeleken met 'krijgers'.
- 176 *werdt herstelt*: in de plaats wordt gesteld
- 177 *staet*: blijft (...) in stand  
*die [...] drijven*: die weegschaal (de wereld) moet in evenwicht hangen
- 178 *Pas soo veel*: precies evenveel  
*ontlijven*: sterven. 'Huygens vergist zich hier,' zegt Eymael: 'er worden meer menschen geboren dan er sterven, anders zou immers de bevolking der aarde niet toenemen.' Huygens' opmerking doet wat denken aan een regel uit het grote scheppingsgedicht van Du Bartas (*La Sepmaine*), dat leven en sterven

- altijd in evenwicht zijn. Vgl. Du Bartas 1981, deel 1 p. 46 (2. jour, r. 201): 'Un corps naistre ne peut, qu'un autre corps ne meure'; in de vertaling van Wessel vanden Boetseler (Vanden Boetseler 1612, p. 40): 'Geen lichaem en wiert oyt op aerden hier gebrocht // Of t'ander wederom is vande doodt besocht.' De context is overigens geheel anders.
- 180 *Of [...] overkropt*: of reeds lang zou ze (de wereld) overstelpt (met schepselen) zijn. De interpunctie in AU verdient vermoedelijk de voorkeur: '...of reeds lang zou ze, overstelpt met schepselen, gebarsten zijn.'
- pijn*: benauwdheid
- 181 *'Tlest*: het laatste 'ding' (vgl. r. 165)
- moet*: Lees: móét (vgl. r. 165)
- 181-82 *is [...] verderf*: is het gemeenschappelijke leed van de ondergang van het vaderland
- 183 *In [...] voorsienigheid*: in de eeuwige beschikking van Gods plan met de wereld – m.a.w. 'staat het in Gods plan dat die bloedige tijden terug komen.' De wereldsgeschiedenis verloopt, in deze visie (die in de 17<sup>e</sup> eeuw nagenoeg algemeen gedeeld werd) volgens een goddelijk plan, alles is al beschikt.
- 184 *niet [...] zijn*: niet bestaan, anders gezegd, Niets zijn. De formulering vraagt extra aandacht voor de mogelijkheid dat het ondenkbare toch realiteit wordt: het kan gebeuren dat Holland inderdaad helemaal niets meer is!
- 184-86 *is't [...] punt*: is het gezegd door Degene Wiens zien zeggen is, en Wiens zeggen doen is, en voor Wie gisteren en morgen hetzelfde moment zijn. Vgl. ook hierna, r. 749-75, 841-843, en bijv. ook 'Niew Jaer' in de *Heilighe Daghen* (met een verwijzing naar Psalm 90:4). Over de natuur van God spreekt Huygens graag in dit soort paradoxale bewoordingen, met een sterke nadruk op Zijn positie 'buiten de tijd'. Wat God zal zeggen, heeft Hij al gezegd, en het is voor Hem al gebeurd: Hij ziet het gehele verloop van de geschiedenis voor zich. Huygens suggereert dan ook dat de ondergang van Holland mogelijk al 'gezegd', en dus gebeurd, *is*, ook al heeft die nog niet plaatsgevonden. Zo benadrukt hij de onontkoombaarheid van Gods besluit. De paradoxen roepen de lezer bovendien op tot meditatie over het onbegrijpelijke wezen van God.
- 186 *bestreden*: beoorlogd
- 187 *overstreden zij*: overwonnen moet zijn. Misschien ook: 'dat de strijd weer op Hollands grondgebied gevoerd moet worden'
- werdde soo*: moet worden zoals
- 188 *Doe*: toen (in de eerste jaren van de Opstand)
- kolen*: verkoolde resten
- smoorden*: verstikte
- 189 *Moet [...] om*: moet dat wiel nog eens rond, d.w.z. moet die geschiedenis zich nog eens afspelen. Te denken valt aan het rad van Fortuna, het bekende symbool van de wisselvalligheid van het menselijk lot (wie boven is, kan het volgende moment weer beneden zijn).

- 191 *broeijt [...] toelegh*: broedt Spanje op een nieuw plan  
*hervatt*: De kans op een nieuwe Spaanse aanval was anno 1651 weinig reëel en dat wist Huygens natuurlijk. Het ging hem erom een herkenbaar beeld te schetsen van de ellende die (ondanks de schijnbaar onaantastbare positie van Holland in die tijd) nog kon komen.
- 192-93 *En [...] gevoelen*: en ons kan drijven tot de keuze tussen brandstapel en rad enerzijds en trouwbreuk en verloochening van onze overtuiging anderzijds (opnieuw een constructie als in r. 79)
- 194 *dat [...] koelen*: De Spanjaard gold o.m. als trots, wreed, wellustig, opvliegend: aanwijzingen van een 'vurig' temperament. Voor de Hollander daarentegen gold dat flegma (vocht) het temperament voor een belangrijk deel bepaalde. Zie over deze denkwijze Meijer Drees 1997, m.n. hoofdstuk 4: 'De beeldvorming Holland-Spanje.' De correctie in de autograaf: 'heete' i.p.v. 'maraensche', leverde zo een mooie antithese op (vgl. al de noot van Eymael).
- 195 *weer' [...] dagh*: moge de droeve dag (waarop dat weer zou gebeuren) ver van ons houden. Eerst: 'die droeve dagh', waarschijnlijk veranderd omdat dat naar een concrete dag lijkt te verwijzen (Zwaan).
- 196 *Dan [...] will*: 1. Dan heb ik niets te willen; 2. Dan is mijn testament krachteloos.
- 198 *Van nu af*: vanaf dit moment (dat ik beschreven heb). Strikt genomen verwacht men 'dan' i.p.v. 'nu' (vanaf dat moment), maar het onverwachte woord en de tegenwoordige tijdsvorm draagt bij aan het emotionele effect en werkt 'aanschouwelijker'. Het is alsof de dichter zich geheel in de situatie heeft ingeleefd.
- 199 *uijt*: passé, irrelevant
- 200 *'Tis reden*: het is passend

201-225: Het zijn lanen die Hofwijck doen wedijveren met het Voorhout in Den Haag en met het Mast- en Liesbos bij Breda. Slechts op één punt moet de dichter Breda de eer geven: zijn sparren komen uit het Mastbos. Maar anders dan daar hebben ze op Hofwijck de ruimte en worden ze niet overwoekerd door jonge aanwas. Gasten die alleen komen, voegt de dichter eraan toe, heb ik het liefst.

- 201-02 *en [...] geven*: Huygens wil zeggen: waar men ook staat, dichtbij of veraf, het zijn de eikenlanen die het bos zijn grootste allure geven. En dat zal 'altijd weer' zo zijn: de eiken zullen zonodig immers altijd weer worden vervangen door nieuwe. Zo sluit hij aan bij de voorgaande passage, alvorens het bos nader te gaan beschrijven.
- 203-04 *Als [...] Liesen Hout*: Het bos met zijn vier lanen lijkt van dichtbij, als men er doorheen loopt, viermaal het Haagse Voorhout (dat is maar één laan met bomen), en van veraf lijkt het op het Mastbos en Liesbos bij Breda, met hun hoge kruinen van respectievelijk naald- en loofbomen.

- 205 *roemen*: opscheppen
- 206 *Hier [...] noemen*: wat Den Haag betreft: ik durf eiken wel in één adem met linden te noemen (eiken zijn niet minder dan linden)
- 207 *Daer*: en wat Breda betreft (het Mast- en Liesbos)
- 208 *Tot [...] werck*: hier op mijn Hofwijck zie ik hetzelfde groen, en (zelfs) precies dezelfde ‘substantie’. Huygens licht het toe in de volgende regels: op Hofwijck staan niet alleen dezelfde sóort bomen als in de bossen bij Breda, het zijn dezelfde bomen. Want ze komen daar vandaan.
- 209 *Hier*: op dit punt (namelijk)
- buijg [...] Breda*: moet ik Breda de eer geven die het toekomt
- 210 *Frederick*: stadhouder Frederik Hendrik, overl. 1647, Huygens’ werkgever en beschermheer; baron van Breda.
- 211 *Om [...] versien*: Lett. ‘om het mijne (mijn houtgewas) te voorzien,’ om mijn bos te voorzien van bomen.
- Jofferen [...] Land*: landjuffers, dames van het (platte)land. Huygens onderscheidt zijn mastbomen (=sparren) in ‘wijfjes’ (hier, in het bosgedeelte van Hofwijck) en ‘mannetjes’ (rond het plein voor het huis en om de boomgaard, vgl. r. 1338-1352 en 1483-1491). Ook Dodonaeus maakt het onderscheid tussen enerzijds ‘wijfkens’, de ‘ghemeyne witte dennebomen’ en anderzijds ‘mannenkens’, de ‘andere witte dennebomen’. Blijkens de beschrijving gaat het daarbij respectievelijk om fijnspar (*Picea*) en zilverspar (*Abies*): bij het ‘wijfken’ hangen de vruchten omlaag en bij het ‘manneke’ staan ze omhoog. De benaming gaat volgens Dodonaeus al terug op Theophrastus (Dodonaeus 1644, p. 1352). Deze sparren hebben het overigens niet lang gemaakt, vgl. al *Ged.* V, p. 214 (5 december 1655): ‘Sparreboomen gebrandt, op Hofwijck’ – met de beginregel ‘Klegg all mijn’ wijfjens op het vier’).
- 212 *Mijns [...] Vaderland*: Christiaan Huygens sr. (1551-1524) was afkomstig uit Ter Heide bij Breda. Huygens speelt met twee betekenissen van ‘land’.
- voortgeplant*: overgeplant
- 213-14 *’K segg [...] ja*: ik noem ze nog eens ‘joffrouwen’ (dames van stand – een sparreboom is niet de eerste de beste boom); en ik zou zelfs wel ‘edelvrouwen’ kunnen zeggen. Ze komen immers uit de baronie van Breda en zijn dus van adel. Huygens laat er meteen op volgen dat dat natuurlijk slechts provinciale adel is: ‘toegegeven, edele wijfjes uit Breda...’
- 214-15 *maer [...] Hof-wijs*: maar van wie ik durf op te scheppen dat ik ze op Hofwijck Haags heb gemaakt en ‘hofwijs’, d.i. bekend met de hoofse zeden: ze staan op hun plaats en kennen hun plaats. Allicht ook weer een voorbeeld van de typische ironie van dit gedicht: zelfs de bomen op Hofwijck zijn hoofs!
- 216 *Daer [...] rijjs*: daar groeien ze ordeloos door elkaar heen als uit hun krachten groeiende takken
- 217 *staen [...] proncken*: hier staan ze ingetogen mooi te zijn
- 217-18 *daer [...] gronden*: ‘op dezelfde plaats als waar ze stonden toen ze voor het eerst in het huwelijk traden met het “zand-schap” (de “zandige hoedanig-

- heid”) van mijn gronden’ – toen ze voor het eerst met mijn zandig land werden verenigd. De bomen, die (anders dan in hun oorspronkelijke groei-plaats) elk afzonderlijk te zien zijn, worden vergeleken met wilde meisjes die getrouwd zijn en sedertdien hun plaats kennen. Met de omslachtige formulering ‘Sand-schap mijner gronden’ wil hij misschien zeggen dat hij in plaats van een baronie geen graafschap (of zoiets), maar alleen een ‘zandschap’ te bieden had (en dat hij ze desondanks toch manieren geleerd heeft).
- 219-20 *Daer [...] getier*: daar staan ze temidden van het wild geraas van hun kleinkinderen (spruiten), hier staan ze als maagden, zonder het gedoe van meiden en kinderen
- 221 *overslaen [...] gasten*: bij zichzelf bepalen wat voor gasten hij het liefste heeft
- 222 *Gevolgde of ongevolgd*: gasten met of zonder gevolg (van kinderen en personeel)
- ondertasten*: (het vraagstuk) aan te snijden
- 223 *sulck’ en sulck*: van beide soorten
- houdt [...] vre’en*: doet alsof men er heel blij mee is
- 224 *Maer [...] geen*: maar ik zou zeggen, als uw gast geen groot gezelschap heeft, vraag er dan ook niet om

226-248: Nader over het ‘temmen’ van de mastbomen: twee vergelijkingen. Stel, zegt Huygens, dat ik wilde dieren in een park onderbreng: dan combineer ik twee werelden op de best mogelijke wijze. Of dat ik indianen uit Brazilië in dienst neem: dan zien ze er nog wel wild uit, maar zijn ze helemaal van en voor mij. Zo is het met mijn eertijds wilde mastbomen: nu buigen ze zich voor mij en bieden mij bescherming tegen zomerhitte en winterkou.

- 225 *kale wichten*: arme kinderen
- 226 *vander [...] swichten*: van jongsaf opgevoed en mij leren gehoorzamen
- 227 *Neemt*: stel
- Hind*: hinde, eig. wijfshert, ook wel hertekalf; maar Huygens kan ook wel ‘hert’ zonder meer bedoelen. Het WNT (*hinde*, bet. 1) geeft een citaat waar eveneens ‘ree of hind’ in één adem worden genoemd.
- wald*: Misschien gebruikt Huygens de oostelijke vorm om aan te geven dat hij ‘groot, wild bos’ bedoelt (zoals op de Veluwe en bij Nijmegen)
- 228 *En [...] gestalt*: en dat ik die een ruime en aangename plaats in mijn wildbaan (afgesloten jachtterrein) heb gegeven.
- 229 *Soo [...] Dieren*: op die manier ben ik altijd zowel thuis (in een door mij gecontroleerde omgeving) als bij de (wilde) dieren. Zo geven ook de sparren het genot van ‘natuur onder controle’. Vgl. al hiervoor, r. 145 en 214. En de natuur gaat er, blijkens Huygens’ formuleringen, niet op achteruit.
- 230 *Die [...] vieren*: die in hun eigen domein mens noch dier ontzien, maar mij op mijn eigen land tot eer strekken, status geven. De gedachte aan ‘ree of hinde’ is hier kennelijk al verdrongen door die aan ‘wilde dieren’ in het algemeen.



- 231 *Neemt*: Stel (een ander vergelijking)  
*Tapouijers*: Tapoejers of Tarairiu-indianen, die woonden rond het door de WIC geclaimde gebied aan de kust van Brazilië; zij hadden een reputatie van wreedheid en bloeddorstigheid, 'geen kennisse hebbende vanden waren Godt ofte sijnen geboden, maar integendeel dienen den Duyvel ofte eenigerhande boose geesten [...]' (Van den Boogaert 1979, p. 253).  
*ontleent*: (tijdelijk) gehaald. 'Johan Maurits van Nassau had Tapoejers uit Brazilië mede gebracht' (Eymael).
- 232 *met [...] gespeent*: Eymael wijst op de uitdrukking 'spenen van vis': vis een tijdlang in schoon water laten zwemmen om een grondsmaak kwijt te raken (vgl. ook WNT *spenen*, bet. 3). Zo raken de 'blinde heidenen' 'van hun wange-loof genezen' door gedrenkt te worden in de melk van het christendom (vgl. 1 Petrus 2:2).
- 234 *mijns gelijk*: gelijk aan mezelf  
*dienstbaer [...] sinnen*: dienstbaar met een zuiver gemoed. Met een soort 'hersenspoeling' wordt gezorgd dat het zwarte volk zijn wilde aard vergeet en zich onderwerpt.
- 235 *Soo [...] houdt*: zo zorgen ze voor het comfort van degene die hen voedt en onderhoudt. Huygens schreef 'gerack': 'levensonderhoud'. De uitdrukking 'gerak en gemak' staat voor 'het nodige en het gerieflijke'. De kopiist las een woord dat ook paste; de vergissing is door Huygens niet meer ongedaan gemaakt.
- 236 *Soo [...] oock*: precies als die 'zwartjes' doen mijn 'bruintjes', mijn wilde, donkere sparrebomen. Ook de 'mannetjesmastbomen' in het tuingedeelte van Hofwijck worden door Huygens 'bruin' genoemd (r. 1337 e.v.). Dat is niet in tegenspraak met r. 238 'groene pluijmen', vgl. WNT *bruin* I ('bruin'='donker')
- 237 *sij [...] beluijmen*: ze naar mij staan te lonken
- 239 *keeren [...] dagh*: houden de last (drukkende hitte) van de dag voor u op een afstand
- 240 *nijpen*: kwellen
- 241 *hanght [...] Jaer-getijden*: is niet afhankelijk van seizoenen
- 242 *Daer [...] Maend*: sommig personeel heeft een maandcontract  
*wij*: wij daarentegen  
*doen en lijden*: een taak vervullen en een last verduren
- 243 *Het [...] gelaet*: het hele jaar door, jaar in jaar uit, zonder een krimp te geven (zonder van uiterlijk te veranderen). Zie over deze regel De Bont 1971, die vertaalt: 'het hele jaar onafgebroken'. Ik vraag me af of Huygens hier niet opzettelijk een haplogogie maakt: 'het rond jaar uit, jaar uit jaar in.' Dan is het contrast op zijn scherpst: geen maandcontract, geen jaarcontract, maar een aanstelling zonder limiet.
- 244 *Wat [...] staet*: (een taak etc.) waar eik (enkelvoud, als collectief), dat sterke blad, zelfs zomers nauwelijks tegen is opgewassen

- 245 *spant [...] krachten*: zet haar beste krachten in  
 246 *In't [...] locht*: zowel voor de betekenis 'in de grootste hitte' als 'in de felste kou' (De Bont 1971, Zwaan) is iets te zeggen. Ik voel toch het meest voor de tweede opvatting, waarbij de regel dus geen contrast bevat ('hartje zomer en hartje winter'), maar een verdubbeling: 'als het bitter koud is, als de nachten het langst zijn.' Dit past m.i. het meest bij het voorafgaande: eikenblad geeft zelfs zomers nauwelijks voldoende beschutting, het mastbos doet het zelfs in de winter.
- 247 *die [...] gaen*: die niet op voorspoed afkomen  
 248 *als [...] muren*: bijbelse beeldspraak, vgl. Jeremia 1:18 en 15:20.

249-258: Twee vakken van die mastbomen zijn er, niet naast elkaar, maar schuin tegenover elkaar geplaatst, zoals de gerechten op een goedgedekte tafel staan. Twee keer hetzelfde op een rij is altijd onaangenaam.

- 249 *troppen*: partijen  
*sulcken tale*: nl. als in de voorafgaande regels (r. 238-248)
- 250 *En [...] een*: en kruiselings tegenover elkaar. Zie de plaat bij de letter S: twee vakken met 'Mast Boskens', schuin tegenover elkaar, maken dat de rechthoek rondom de hoofdas van het bos in vier stukken uiteenvalt.
- 251-52 *Soo [...] stock*: zo moest de opstelling zijn: dat weet de minste kok en iedereen die ooit angst heeft gehad voor de stok (stokslagen) van een hofmeester (m.a.w. iedereen die wel eens in een keuken heeft gewerkt, ook in de laagste functie). In Franse hofkringen was men in de zeventiende eeuw veel belang gaan hechten aan een elegante tafelschikking: 'À partir de la Renaissance, dans le même temps où s'imposent aux convives des normes plus contraignantes dans la façon de se tenir à table où se marque dorénavant la distinction, le déroulement du repas lui-même fait l'objet des règles de plus en plus précises (Marenco 1992, p. 49). Al in 1604 is sprake van 'la grande mode en matière d'ordonnement de repas', die zich manifesteerde niet alleen in de volgorde van opdienen, maar ook in de schikking van de schalen op tafel. 'L'élégance commande la façon de disposer les plats: "qu'il y en est de forts et de faibles d'un coté et d'autres à distance égale (...) si bien qu'il semble qu'il n'y est point de plats doubles (c'est à dire de même sorte) par l'éloignement l'un et l'autre et par le changement de coté"' (a.w., p. 50-51). Over de situatie aan het hof van Frederik Hendrik schijnt intussen niet veel bekend te zijn; zie Zijlmans 1997, p. 39: 'De hofjonkers moesten ervoor zorgen dat "de spijse ordentelijk op de Tafel" werd gezet. Vermoedelijk werd hiermee bedoeld dat de gerechten naar grootte werden gerangschikt en groepsgewijs in een symmetrische ordening op tafel kwamen.'

- 253-54 *Twee [...] verschricken*: Twee schotels van hetzelfde gerecht op één rij zetten? Daar zou een zwangere vrouw, ja daar zouden zelfs bergen van schrikken (en een muis baren – dus zó erg zou het nou ook weer niet zijn). Huygens formuleert zoals wel vaker nogal compact. De zwangere vrouw gold als toonbeeld van begeerte, vgl. bijv. Cats' *Houwelick*, afdeling 'Moeder' (Cats 1712, deel I, 390-391): zélfs zij, suggereert Huygens, zou bij de aanblik van twee keer hetzelfde van haar stuk kunnen raken (laat staan anderen, die niet zo'n honger hebben). Dat het niet ernstig is bedoeld, blijkt uit de direct erop volgende zinspeling op Horatius' *Ars poetica* r. 139: 'Bergen gaan zwanger van... een miezerige muis' (Horatius 1990, p. 35) – m.a.w. veel herrie om niets. Huygens wil m.i. laten zien dat hij de modieuze aandacht voor een 'juiste' tafelschikking maar wat overdreven vindt. Niettemin hecht hij er een zeker belang aan, immers: *varietas delectat*; vgl. de volgende regel.
- 255 *Ten [...] neer*: op zijn minst beneemt het (nl. twee keer hetzelfde) iemand de trek. Dat klinkt weer veel serieuzer, en ik vat deze regel dan ook op als een concessie: (zó erg is het nu ook weer niet maar) het is waar, op zijn minst beneemt het iemand de trek. Anders gezegd: die regels voor de tafelschikking zijn toch wel érgens goed voor (ze zorgen nl. voor de nodige afwisseling; vgl. weer de volgende regel).
- 256 *Soo [...] Heer*: zo aanmatigend is zelfs het keelgat, zo speelt het ook de baas. De regel maakt op mij een on-huygensiaans redundante indruk, en ik vraag me af of Huygens tijdens het corrigeren van zijn oorspronkelijke tekst (zie het apparaat) niet een vergissing heeft gemaakt. In eerste instantie schreef hij '[...] soo maectt (i.p.v. 'speelt') het oock den heer.' Dat valt als volgt te lezen: 'Zo aanmatigend is zelfs het keelgat (zulke pretenties heeft etc.), en zo aanmatigend maakt dat keelgat ook de heer (van dat keelgat).' Anders gezegd: 'Het is natuurlijk wel erg dat mensen zo afwijzend reageren op overvloed, maar de keel is nu eenmaal een lichaamsdeel met pretenties, en de 'heer' van dat lichaamsdeel is daaraan onderworpen.' Het past mooi in de mild-ironische visie op de mens waarvan *Hofwijck* doortrokken is. Maar later, bij het overzien van zijn tekst, ging Huygens de regel verkeerd lezen. Hij las 'maectt het [...] den heer' als synoniem van 'speelt het den heer' en noteerde 'speelt' als open variant. De kopiist gaf vervolgens aan dat woord de voorkeur. Maar daarmee was de oorspronkelijke betekenis van de regel zoek en kwam er een zin die, zoals gezegd, wel 'kan', maar alle pregnantie mist. Terzijde merk ik op dat voor Huygens kennelijk de tafelschikking door de eisen van het 'keelgat' (zetel van de smaak) wordt gedictieerd, en niet door het oog. Erg duidelijk is de passage mij intussen niet, en de volgende regels maken dat er niet beter op.
- 257-58 *Ick [...] eten*: laat staan andere 'gaten' (dan het keelgat), die ook 'hun weetje weten'(?), en die vinden dat ze voor net zo kostbare zaken worden gebruikt als voedsel is. Ik vermoed dat Huygens bedoelt: 'het keelgat is al zo kieskeurig en dwingerig, maar de andere zintuigen (i.c. het oog, dat ik hier op Hofwijck

moet vergenoegen) zijn het nog veel meer. Ik moest bij de aanleg van het bos dus dubbel oppassen en niet de fouten maken die zelfs bij tafeldekken niet door de beugel kunnen.’ Maar wat zijn zintuigen die ‘hun weetje weten’? Zwaan vat ‘andere’ op als ‘andere mensen dan de hofmeesters’; dan is die vraag opgelost, maar klopt de aansluiting met de vorige zin niet (‘zelfs het keelgat, laat staan...’).

259-320: Een van de andere vakken is beplant met eikenhakhout, dat mij voorziet van brandhout en door zijn dichte groei beschutting geeft tegen de elementen, waar anderen tegen moeten worstelen. Dat vind ik – al is het misschien niet mooi van mij – dubbel genieten: rustig de dag doorbrengen met mijmeren en lezen, terwijl anderen voor hun leven vechten. Maar zo werkt nu eenmaal de natuur: de gewaarwording wordt sterker bij contrast.

- 259            *'K hebb [...] noemt*: zo heb ik rekening gehouden met de vereiste kruiselingse opstelling – ‘op het kruis gepast’, zoals de tafekunst (de kunst van het tafel-schikken) het noemt. Als vaste uitdrukking niet in het WNT, net zomin trouwens als ‘dischkunst’.
- 260            *of [...] beroemt*: of ik mij daar terecht op heb beroemd, of ik daar terecht zo trots over spreek – m.a.w. of ik de theorie ook op de juiste wijze in praktijk heb gebracht.
- 261            *overhoek*: de hoek van het bos aan de overkant van de eikenlaan. Zie de plattegrond: vanuit het linker (oostelijke) vak S wijst Huygens naar vak T, het ‘Eicken schaer-bosken’.
- naer [...] regel*: volgens de regels van de kunst
- 262            *In [...] tegel*: in gelijke proporties, zo vierkant als een tegel. Vak T, de ‘overhoek’, is even groot en even vierkant als vak S.
- 263            *Dat [...] block*: daarvoor zorgt een ‘blok eiken’; een (per definitie vierkant) ‘blok’ eiken zorgt ervoor dat de overhoek vierkant is.
- verstaet*: wel te verstaan (niet een dood blok, maar) een groen perk (van levende eiken)
- 264            *Nutt [...] voldoen*: Nut, Vermaak en Aanzien verschaffen. De bekende lof-*loci*, vgl. ook r. 2062-2063: ‘Om Eer, om Nutt, om Lust, die drij beroemde saken // Daer all ons doen op loopt [...]’. Zie ook de inleiding van De Vries, par. 3.4.3.
- 265            *Hegh-houtje [...] kromm*: (dat doet) recht en krom laag heggenhout (aan de grillig gevormde eikenstronken groeien telkens weer rechte loten; door hun dichte groei vormen ze een soort haag)
- om [...] jaren*: eikenhakhout kon (en kan) om de zeven à twaalf jaar gekapt worden, afhankelijk van de groeiplaats.
- 266            *genieten en sparen*: d.w.z. gebruiken én niet gebruiken. De stronken worden elke keer gespaard, zodat de loten na zeven jaar opnieuw kunnen worden geoogst.

- 267 *Elck [...] tijd*: als het allebei (genieten en sparen) met mate gebeurt en op de juiste tijd. M.a.w. als men niet te veel en niet te weinig oogst, niet te laat en niet te vroeg.
- 268 *Hoe*: (en dat zijn meester leert) hoe  
*dient*: wordt gedragen
- 269 *Dat [...] maken*: (een kleed) dat als het 'is' (leeft), warmte en koelte kan verstreken (door beschutting te geven tegen kou en hitte), en dat, als 'niet is' (dood is) warmte kan geven (als brandhout)
- 270/71 *Soo [...] Eikentjens*: dat (beschutting geven tegen kou en hitte) doen mijn eikjes, daar zorgen mijn eikjes voor ('eicken' is enkelvoud, vgl. r. 244). Door een verlezing van de kopiïst ontbreekt in AP de uitwerking van het motief 'beschutting tegen hitte'. Huygens schreef: 'Soo doen mijn Eickentjens; Ick laet den Hondsdagh blaken // Op 't steilste vanden noen; Ick laet het noorderguer // Sijn scherpste buijen toe' etc., zo staat het ook weer in EP. De 'Hondsdagh' staat voor de 'hondsdagen', de warmste periode van het jaar (19 juli-18 augustus); het 'steilste vanden noen' is (met een metonymia) het uur waarop de zon op zijn hoogst staat, het middaguur.
- 271 *het [...] guer*: abstractum pro concreto: de gure wind uit het noorden
- 273 *wederzijds*: respectievelijk
- 274-76 *En [...] verdriet*: en tot de werkelijk aangename zaken van dit leven, dat een gestadig sterven is, heb ik altijd gerekend het dubbele genot van iets vreugdevols vlak naast iets verdrietigs. In het hakhout zit de dichter niet alleen prettig beschut, zijn genot wordt verdubbeld door de wetenschap dat het buiten zo heet resp. guur is. Gewoon mooi weer geeft dat plezier dus niet! Niet voor niets spreekt hij in dit verband, in de geest van het gereformeerde doopformulier (Zwaan wijst er al op) van 'dit staegh-stervend leven'. Hij laat zien dat hij wel weet dat het leven op zich niet veel waard is en dat 'gewoon' genot al gauw teleurstelt; maar, zegt hij: dát, dubbele, genot weet ik te waarderen. In de volgende regels werkt hij de gedachte uitvoerig uit.
- 277-78 *Op [...] geraken*: vlak naast iets verdrietigs zonder dat ik daar bang voor hoeft te zijn; op zo'n manier, dat anderen steeds ervaren wat mij nadert en toch niet kan bereiken. De regels dienen om een mogelijk misverstand te voorkomen. Regel 276 kan opgevat worden als: ik geniet dubbel omdat ik elk moment door verdriet getroffen kan worden. Dat bedoel ik niet, zegt Huygens: ik geniet dubbel omdat de ellende vlakbij is zonder mij te kunnen raken.
- De lange uitwerking die hierop volgt, en met name de nadruk die daarin wordt gelegd op het verdriet van anderen, dat de eigen voorspoed zou doen verdubbelen, roept vragen op. Op de achtergrond staat de bekende passage uit Lucretius' *De rerum natura* (II, 1-4), die onder de marginalia dan ook wordt aangehaald (in twee helften: bij r. 281 vs. 3-4 en bij r. 301 vs. 1-2). Bilderdijk (p. 236) reageert (bij r. 305) geheel afwijzend: 'Nee, waarlijk niet. In tegendeel, 't neemt het gevoel voor die weelde gants weg [...]' Eymael noteert bij dezelfde

- regel: 'Dit klinkt liefdeloos; vgl. echter vs. 279 en 552.' 'Er zijn dingen die men zo niet zegt,' concludeert Michels (1958, p. 313), na een zorgvuldige analyse van verwante plaatsen bij Huygens en anderen. Het is inderdaad of Huygens, in zijn streven om de gedachte van Lucretius aanschouwelijk te maken (we herkennen in de passage de figuur van de *evidentia*), iets is vergeten. Daar hoeven we uiteraard niet uit te concluderen dat een emotie als 'medelijden' bij hem minder sterk ontwikkeld was. De context is doorslaggevend. Hier accentueert Huygens zijn eigen welzijn, in r. 2138-2140 valt hij het kaartspel aan en hanteert hij een argument dat dáár effectief is: medelijden om andermans verlies.
- 279 *'T zij [...]* *sinn*: terecht of ten onrechte (lett. 'het moge een goede of een slechte gedachte zijn'). Huygens neemt enige afstand van zijn klassieke inspiratiebron, door de principiële betwistbaarheid ervan voorop te stellen.  
*bet*: beter
- 280 *nevens*: naast
- 283 *In dat*: in de omstandigheid dat
- 284 *als [...]* *vuijst*: d.w.z. klein (vuistgroot). Gelet op het vervolg (r. 289) bedoelt Huygens overigens niet een piepklein eilandje, maar een dat groot genoeg is om hem te voeden en weelderig te huisvesten. Wat hij zeggen wil is: laat mij baden in luxe, ik voel mijn genot pas echt als anderen voor hun leven vechten.  
*bezeet*: door zee omringd
- 285-86 *van [...]* *stouwt*: 'bezeet' door een diepte van het soort dat bij de minste wind zijn hoge golven opstuwt
- 286 *de [...]* *Dwasen*: de dwaze reuzen. Toespeling op het verhaal van de Giganten, die bergen op elkaar stapelden om de Olympus, de zetel van Jupiter, te belegeren. Gelet op r. 288 lijkt Huygens bij 'ten hemel gaan' eerder aan de sterrenhemel te denken dan aan de berg Olympus, net als Ovidius trouwens (*Metamorfosen* I, 153): *altaque congestos struxisse ad sidera montes* – '[men zegt dat de Giganten] bergen opstapelden tot aan de hoge sterren'.
- 289 *rijck [...]* *Koren*: rijk aan weide- en akkerland. Vgl. r. 284.
- 290 *om [...]* *bekoren*: dat de weelde, de Luxe zelf kan bekoren. De eerste versie, 'dat vorsten kan bekoren', vond Huygens vermoedelijk niet sterk genoeg. Hij wil het beeld oproepen van een meer dan riant, overdadig ingerichte woning.
- 291 *steile strand*: hoge (dus: veilige) kust
- 292 *Off [...]* *geplantt*: Anders dan Zwaan denk ik hier niet aan een al of niet vanzelf gegroeid bos langs de kust. Bos heeft Huygens al genoemd. Het gaat hier m.i. om kustverdediging: veiligheid tegen stormen of vijanden, d.m.v. een houten schans van opgestapeld hout of een pallsade van hout dat 'uit de kunst is geplant', d.w.z. heel precies in het zand is ingegraven (WNT *kunst* bet. 9). Denk aan golfbrekers (destijds altijd van hout gemaakt), of aan de beroemde dubbele palissade in het IJ voor de havens van Amsterdam.
- 296 *Vertreden [...]* *gepeins*: al wandelend mijn gedachten verwerken

- 296-97 *of [...] gepeins*: [mijn gedachten,] of ook iets beters, een boek, de gedachten van een wijze man. Vgl. voor de (voor ons) wonderlijke constructie die Huygens hier gebruikt Weijnen z.j., p. 69, met andere voorbeelden als 'een herberg of een ander bordeel', 'van de ene snijder of van de andere winkelier': 'De verhouding tussen de twee substantieven is [...] niet specialiserend zoals in modern *een kerk of een ander gebouw*.' Ik geloof overigens niet dat Huygens het heeft over wandelend lezen (zo Zwaan): wandelend denkt hij na over wat hij gelezen heeft.
- 298 *Die [...] keilen*: die door storm en holle (woeste) zee naar elkaar toe gesmeten worden
- 299-300 *Gedreight [...] klipp*: bij elke golf bedreigd wordt met de 'doodskrak' op de klippen van mijn kust. 'Gang op gang' bet. 'keer op keer' (WNT *gang* bet. I AI, 2), maar hier denk ik aan 'zeegang': 'golven'. 's levens leste krack' is onvertaalbaar: het is van een schip wat de 'laatste snik' is van een mens (cf. Zwaan).
- 300 *denckt [...] gemack*: bedenk eens of ik mijn comfort niet
- 303-05 *de handen [...] streckt*: de handen, kapot van het schuren van touwen en takels, met gebogen knieën (biddend) naar de duistere hemel opheft
- 306 *mijns gelijk*: mijn gelijken, mijn medemensen  
*robbelt*: ploetert
- 307 *dobbelt [...] lijf*: zijn leven op het spel zet (de grootste risico's nemen om het er levend vanaf te brengen)
- 307 *allerweeghs*: overal, altijd
- 308 *deeghs*: plezier
- 310 *Het [...] verstercken*: 'het tegenstrijdige sterker worden door het strijdige', d.w.z. tegenstrijdige dingen elkaar versterken. Toelichting in de volgende regels: de kelder lijkt extra koud als het buiten extra warm is, en omgekeerd.  
*verheidt*: verdort
- 312 *Kluijs*: kluizenaarswoning (woninkje, voegt Huygens toe)
- 313 *In [...] huijsje*: in de hoek die ik 'uitgevonden' (bedacht) heb, in mijn huisje
- 314 dat 'niet gevonden wordt' (omdat het geen huis is)
- 315 *Hoe [...] bangh*: (zo zit ik) koeler en minder benauwd naarmate de hitte buiten benauwder is
- 316 *Hoe [...] louwer*: beschutter naarmate het buiten harder waait
- 316-17 *inden [...] blaertjens*: temidden van de massa blaadjes
- 317 *ruijschen*: razen, lawaai maken
- 318 *Maer [...] bruijschen*: maar die slechts tekeer gaan als de golven op mijn klippenkust (ongevaarlijk)
- 319 *dan [...] de'en*: dan wanneer zij niet zo tekeer gingen
- 320 *ongemack [...] geen*: onraad bemerk en niet ervaar (omdat ik de golven zo hoor bulderen ervaar ik minder leed, d.w.z. meer genot, dan wanneer ze het niet deden).

321-340: Het is maar een klein bosje dat mij dat geluk brengt, maar een groot bos heb ik er niet voor nodig. Bovendien ben ik als mens belust op afwisseling, en hoe kleiner mijn bosjes, hoe beter. Want zodra ik genoeg heb van het eikenhakhout loop ik in een paar passen naar het berken- en vandaar naar het elzenbos.

- 321 *een [...] doet*: een klein of een groot bos deze ervaring geeft
- 322 *overschot*: een teveel
- 323 *merghen*: morgen (oppervlaktemaat, ca. 4 hectare)
- 325 *roeden*: vgl. r. 142; hier als oppervlaktemaat (vierkante roeden, vgl. WNT *roede* bet. 5c). Duizend vierkante roeden zou ongeveer uitkomen op 1,5 ha.  
*mij [...] strecken*: niet meer voor mij betekenen
- 326 *Dan minder*: dan het mindere aantal roeden. Huygens schreef eerst: ‘dan hondert’, wat nog altijd veel te veel was (het stuk eikenhakhout besloeg hooguit dertig à veertig roeden, ca. 500 m<sup>2</sup>. Het precieze aantal deed er ook niet toe.
- 327-28 *Kost [...] geleit*: als iedereen dat begrijpen kon, wat zou de Hebzucht dan mooi een bit in haar holle (vraatzuchtige) kaken hebben gekregen (dan hadden we haar onder controle, als een getemd paard). De beeldspraak – niet aanschouwelijk, maar, volgens de bekende karakteristiek van Michels, ‘intellectief’ (Michels 1941, p. 24-28) – sluit niet aan bij de iconologische voorstellingen van Gierigheid, zoals te vinden in Ripa/Poot.
- 329 *Noch*: bovendien  
*mijn’ [...] geboett*: mijn kleinheid gecompenseerd
- 330 *neempt [...] oordeel*: d.w.z. verstandig of onverstandig
- 331 *soo [...] zijn*: met hoevelen wij ook zijn (en hoe verschillend onderling)
- 332 *verand’reus*: Verschrijving van de kopiist voor ‘verand’reu’.
- 333 *Die vreughd*: nl. van het veranderen  
*schouwen*: ontgaan
- 334 *Soo [...] berouwen*: zodra ik genoeg lijk te gaan krijgen van mijn keuze (voor het eikenbosje)
- 336 *proeft*: probeert
- 336-37 *en [...] gemack*: Lett. ‘en ervaart dat het andere bed niet verschilt van het comfort van het eerste.’ Bekende uitdrukking? De zin lijkt niet helemaal te lopen; de (zelf)ironie is niettemin wel duidelijk.  
*soo [...] eicken*: op die manier (zo gemakkelijk) verruil ik (in dit bos) berk voor eik, en elzen- voor (opnieuw) berkenbos. Huygens spreekt in het algemeen (hij zegt niet: nu loop ik van de eiken naar de berken).
- 338-39 *Beij [...] verstreckt*: beide (het berkenbos en het elzenbos, resp. V en W op de plattegrond) liggen zo binnen mijn bereik dat het een als onder- en het andere als bovenkleed dient (dat ze zijn als onder- en bovenkleed). De elzen vormen immers een singel (‘mantel’, vgl. ook r. 48) rondom het hele bos.
- 340 *ghen?*: laatstgenoemde (het elzenbos)  
*Wambas*: wambuis, een soort vest (vgl. r. 649).



341-352: De berken tarten met hun natuurlijke schoonheid alle kunst. Zo is het bos mooier dan het rijkst gedecoreerde huis.

- 341 *Toortsen*: (witte) kaarsen  
342 *Niet [...] Sercken*: niet half zo nuttig staan te druipen op de zerken (de kerkvloer, merendeels bestaand uit grafstenen). De berken lijken op de grote kaarsen die in de kerken worden gebruikt, maar die geven weinig licht en besmeuren ook nog de vloer. Mijn berken geven puur genot.  
343-44 *gelijck [...] onthaelt*: (blank) zoals de was van de bij, zijn maker, wordt weggehaald (als verse bijenwas)  
*noch [...] sie*: en het is nog veel dat ik het zie  
345 *Soo [...] duijster*: zo'n schaduw werpen de bladeren, zoveel bladeren zijn hier in de schaduw (dat ik de stammen nauwelijks zie)  
346-48 *Den [...] streckt*: het donker (de schaduw) vergeleken waarmee de schitterendste pracht van de wandkleden in mijn huis nauwelijks voor een afschaduw van zomergroen mag doorgaan. Huygens denkt kennelijk aan de wandtapijten met blad- en bloemmotieven in zijn huis aan het Plein (met 'thuis' doelt hij, blijkens het 'Dagboek', altijd daarop, nooit op Hofwijck). Daar schijnt verder niets over bekend te zijn (het testament zwijgt over de inboedel van het huis, vgl. Schinkel 1851, p. 57). Hoe dan ook: ook de mooiste tapijten halen het niet bij de 'natuur'. Vgl. ook de inleiding van De Vries, par. 4.  
349 *Wat [...] onderwinden*: wat kan de dwaze kunst zichzelf toch aanmatigen, wat een pretenties houdt ze er toch op na (nl. in haar streven, hier als vanzelfsprekend aangenomen, een *mimesis* van de natuur te geven)  
350 *Haer [...] geweld*: haar grootste prestatie  
*qualick*: ternauwernood  
351 *Bij*: vergeleken bij  
352 *Mijn' [...] dack*: die hier mijn muurtapijten, plafond en dak vormen

353-400: In dit wondermooie bos breng ik mijn schaarse vrije tijd ongestoord door. Hier doe ik waar ik in Den Haag niet aan toe kom: nadenken en lezen. Maar ik praat er ook met vrienden, en niet alleen in ernst. Zoals een parelvisser in de stilte onder water naar parels zoekt, maar soms met een lege schelp naar boven komt, zo zoeken wij in de stilte van dit bos naar 'parels' van deugd en wetenschap, maar we komen ook wel eens op onbelangrijke onderwerpen uit. Zo is de mens: we zijn belust op afwisseling.

- 353-54 *bergh [...] tijd*: breng ik de aangenaamste momenten van mijn 'gestolen' tijd door. Huygens zegt eigenlijk: 'hier breng ik de zoete delen, d.i. de lekkerste stukken, van de tijd die ik van mijn werktijd afgesnoept heb, naar toe.'  
354 *spreeck [...] reden*: spreek ik met de rede (denk ik na, bijv. over bepaalde beslissingen)

- 355 *met mij*: (spreek ik) met mezelf (denk ik na)  
*met d' eenigheid*: met de eenzaamheid (laat ik de eenzaamheid op mij inwerken)
- 355-56 *met [...] verbij*: (spreek ik) met verre vrienden en denk ik na over verleden en toekomst. Met 'vrienden' doelt Huygens in dit verband waarschijnlijk op boeken of brieven, vgl. De Vries 1998, p. 155 en Blom 2003, II, p. 423-427.
- 357 *'t is [...] spreken*: het is niet altijd ernst, ik hóór er ook wel spreken (door anderen). M.a.w.: er is hier niet alleen sprake van stille zelfinkeer ('ernst'), er worden ook gesprekken gevoerd. En die zijn niet altijd ernstig, zoals Huygens in het vervolg omstandig toelicht.
- 358 *Soo*: wanneer  
*verstecken*: verbergen
- 359 *prate-banck van zoden*: Niet aangegeven op de plattegrond. De Nederlandse hofdicht-literatuur kent verder geen zodenbanken; wel is al een afbeelding te zien op een miniatuur in het handschrift van Potters *Der Minnen Loep* uit 1486 (meded. W.B. de Vries). De oudste vermelding van *zodenbank* in het WNT (*zode* I, samenst.) stamt uit 1740.
- 360 *Sijn' [...] kant*: zijn uren op het spel wil zetten. Toelichting in de volgende alinea: onze gesprekken lopen niet altijd op iets nuttigs uit (en kunnen dus, strikt genomen, verloren tijd zijn).
- 361 *Neemt [...] reden*: laat me een vergelijking maken om mijn woorden toe te lichten
- 362-64 *tot [...] bouwt*: totdat hij, voorspoedig helemaal beneden gekomen, 'de bodem van de kuip die het zilte zeewater bevat' (de zeebodem) betreedt en er zijn akkerbouw op bedrijft
- 365-66 *die [...] betalen*: waarvan de schelpen (met het parelmoer) en datgene waar die 'zwanger van zijn' (de parels) de betaling vormen voor zijn levensgevaar.
- 369 *Als [...] draghen*: als de opbrengst tegen de kosten opweegt en de een (de opbrengst) de ander (de kosten) komt te dragen
- 370 *Die*: alwie  
*mijn' [...] meer*: mijn, groene, zee (van bomen)
- 371 *ontsitt*: ontsnapt door hier te gaan zitten
- 372 *ontstelde*: woeste  
*de baren [...] rond*: de golven (boomkruinen), die aan de oppervlakte 'bol' staan (zoals boomkruinen en hoge golven)
- 375-76 *Maer [...] aen*: maar (wij zoeken) betere, kostbaarder, parels dan die waarvoor de 'Indiaan' (de parelvisser uit India) zijn adem forceert, en dan onze vrouwen ze omhangen. Een wonderlijke zin (zij het m.i. nog net geen anakolout), maar wel een pregnante formulering. Zwaan (in het voetspoor van Weijnen z.j., p. 63) leest de zin als 'volstrekt anakoloutisch': 'betere parels dan waar de Indiaan zijn adem voor forceert, en die hij ons vrouwvolk aanhangt.'
- 377 *niet te tellen*: niet het vermelden waard

- 378 *Aijuijn [...] vellen*: ui, die geheel uit schilfers en vellen bestaat (geen kern heeft). Een parel is zoals Plinius al heeft opgemerkt (*Naturalis Historia* IX, 54, 108), opgebouwd uit vele concentrische laagjes van (voornamelijk) 'kalk', eig. calciumcarbonaat), en is in dat opzicht te vergelijken met een ui. Het Latijnse *ûnio* = parel wordt bovendien (vgl. *OLD* ten onrechte) geïdentificeerd met *unio* = ui; zo in Kiliaens *Etymologicum* (1599), s.v. 'Aiuyn' en 'Perle'.
- 379 *Schotsch goed*: 'Schotse' of 'westerse' parels (afkomstig uit zoetwater in Noord-, Midden- en West-Europa) golden vanouds als minder waardevol dan de 'oriëntaalse' (m.n. die uit de Perzische Golf en de kust van Ceylon (vgl. Donkin 1998, p. 254-258, 276-279). Maar vergeleken met de 'parels van deugd en wetenschap' (voor deze – conventionele – beeldspraak zie eveneens Donkin 1998, p. 279), die tijdens de gesprekken naar boven komen, zegt Huygens, verworden ook de kostbaarste 'oriëntalen' tot 'Schots goed'. 'Schots' heeft bovendien de betekenis 'onbenullig'; het WNT (*Schotsch* III, 1) geeft de uitdrukking 'een Schots koopman' voor een kleine koopman, een marskramer. Vgl. ook r. 393.  
*puijck*: het beste, de meest gezochte stalen
- 380 *bei [...] gebruik*: allebei dingen van nut (en niet alleen maar voor de sier)
- 382 *baren*: tekeer gaan
- 383 *ruijschen*: lawaai maken (vgl. 317)  
*over*: boven
- 384 *sticht of leert*: vgl. r. 380: 'sticht' hoort bij 'deughd' enz.
- 387 *Oost uijt West*: (in één keer) van west naar oost. De snelheid en grilligheid van het denken, hier ook ruim toegelicht met klassieke citaten, was een van Huygens' geliefde thema's, vgl. ook r. 587-588. In 'Aenden leser' speelt het een hoofdrol.
- 388 *oogh-scheel*: ooglid  
*wenckt*: beweegt, knippert
- 389-91 *Soo [...] vodderij*: zo glijdt men gemakkelijk van goede (degelijke, zinvolle) gedachten in slechtere (minder goede gedachten), die dan uit de draden van het ene web (van hersenspindels) een ander spinnen, en verward raken in een knoop van aangenaam gebabbel.
- 392 *een mis-slagh [...] Visscherij*: een mislukte poging, een keertje vissen dat niets oplevert
- 393 *Een' [...] Peerel*: Vgl. r. 379. Schotse parels waren zeker niet waardeloos (Donkin 1998, t.a.p.), maar in deze context is 'Schots' daarmee nagenoeg synoniem: niet het ware (Eymael: 'uitschot').  
*of [...] is*: of zelfs een lege oesterschelp
- 394 *Soo*: Sluit weer aan bij r. 386-88.  
*strax [...] doll is*: nu eens verstandig en dan weer dwaas is
- 395 *neemt [...] 'stadighste*: 'neem een specimen van het gelijkmatigste vlees en bloed', de evenwichtigste mens ('vlees en bloed' is samengetrokken uit de tweede helft van de regel)

- 395-96        *'t schijnt [...]* vloed: het blijkt zonneklaar dat levend vlees en bloed en alles wat mensen hebben (m.a.w. ook hun geest), eb- en vloedbewegingen vertoont
- 397            *jock [...]* wesen: scherts wil erbij zijn, eist zijn plaats op
- 400            *Maer [...]* lest: maar het 'niet-wispelturige' komt pas aan het eind (nl. als vlees en bloed etc., r. 395-96, aan hun eind komen)

401-427: Behalve het geluid van opgewekte gesprekken is er ook gezang in mijn bosjes te horen. Ik denk niet aan de vogels (die zijn er ook), maar aan begaafde zangeressen, van wie ik alleen Utricia, onze 'Zwaanin', noem. Utricia, ik hoor u nog zingen, en ik weet zeker dat de beste bomen in mijn bos op uw gezang zijn afgekomen. Ook sta ik nog verbaasd over de menigte wilde dieren die u erheen lokte: olifanten, dromedarissen, kamelen – als het niet waar is, dan is ook het verhaal over Orpheus gelogen (want u bent meer dan hij was).

- 402            *Is't [...]* ooren: als het (geluid) misschien al voorbij is, dan nog weerklinkt het in mijn oren
- 405            *kostelicker*: kostbaarder
- 406            *aerdiger gebeckt*: d.w.z. beter sprekend en mooier zingend
- in [...]* kleeeren: 'Slaande op het lange gewaad van de vrouw?' (Zwaan). Het vraagteken verbaast mij, want wat zou Huygens anders bedoelen – ook al is de bepaling, zo opgevat, niet meer dan een variatie van wat in r. 405 al staat met 'kostelicker Veeren'.
- 407            *Voor [...]* all: in de plaats van allen noem ik vooral 'een Utrechtse', Utricia. Het tweede 'voor all' is eigenlijk lastig in de zin in te passen; Huygens moet zoveel bedoelen als 'in de plaats van allen, en bovenal, noem ik Utricia.' Dat staat er niet precies, maar de verklaring van Zwaan: 'Utricia, die alles te boven gaat' bevredigt mij nog minder. Over Utricia Ogle-Swann (ca. 1617-1674), een goede vriendin van Huygens en bewonderd om haar zangkunst, zie Keesing 1987, p. 102 e.v. (met bronnenopgave op p. 195) en Rasch 1997, *passim*.
- 408            *Swaen [...]* *Swaeninn*: Woordspel met haar meisjesnaam *Swann*; de zwaan is natuurlijk ook een symbool van de zangkunst.
- of [...]* sal: of hoe men haar moet noemen (ze is zo bijzonder dat alle mogelijke namen haar passen)
- 409            *die [...]* hooren: die, dunkt mij, hoor ik nog (vgl. r. 402 en 416)
- 410            *de Nachtegalen stooren*: de nachtegalen (de beste zangers onder de vogels) onderbreken, doen zwijgen
- 412            *En [...]* moord: en als enige het veld behoudt (de overwinning behaalt) en zichzelf feliciteert met die 'moordpartij' (op de sterren). Een enigszins burlesk toegepast beeld uit de petrarkistische sfeer, waar de geliefde (de zon) steeds de mooiste vrouwen (de sterren) verduistert.
- 413            *En [...]* gesagh: en met die heerschappij (over het 'slagveld') pronkt. Het beeld van de triomferende zon lijkt hier overigens een eigen leven te zijn gaan

- leiden: het zal toch niet de bedoeling zijn te suggereren dat Utricia zoveel plezier beleeft aan het 'uitschakelen' van haar concurrentes.  
*Aensienlixte*: verhevenste; in dit verband ook: schoonste (het zien meest waard)  
 414 *daer toe*: bovendien  
*soo wel*: zo goed  
 415 *Wat [...] geschals*: wat voor schone klanken gij  
 416 *In [...] louw*: in deze luwte die tegelijk stil en in wilde beweging is (vgl. r. 372-373)  
 417-18 *Noch [...] gekomen*: (en ik heb het zo goed onthouden) dat ik er nog steeds van overtuigd ben dat de beste bomen van mijn beste stukken bos op uw stem zijn afgekomen. M.a.w.: de mooiste mastbomen en de witste berken zijn van heinde en ver hierheen gekomen om Utricia te horen. Zij wordt hier en in de volgende regels op één lijn gezet met de mythische zanger Orpheus, die rotsen, bomen en dieren wist te bekoren (vgl. o.a. Ovidius, *Metamorphosen* XI, 22 e.v.).  
 419-20 *Noch [...] Beest*: en dat ik nog steeds verwonderd sta dat er zich zo velerlei gedierte heeft verzameld  
 424-26 *Want [...] kelen*: want als ik lieg over hun komst (als het niet waar is dat u al die dieren naar Hofwijck gelokt hebt), dan is ook de geschiedenis gelogen die over hun komst vroeger heeft verteld, op het Griekse snarenspeel, waarbij minder fraai werd gezongen. De laatste bepaling ('met min gewelds van keelen') kan ik niet helemaal plaatsen: vermoedelijk wil Huygens zeggen dat Orpheus onmogelijk zo mooi gezongen kan hebben als Utricia.

428-453: Hoe dan ook: het varken, de bok, de ezel en de uil waren erbij – onmuzikale mensen. Hun pure aanwezigheid maakt het mij onmogelijk te genieten en als ze de muziek niet mooi vinden, dan lijd ik meer dan zij. Zij horen thuis in de wereld van de chaos, van haat en nijd.

- 427 *van*: wat betreft  
 428 *betrock*: lokte  
 429 *Daer [...] wesen*: daar heb ik vaak getuige van moeten zijn (dat ook die door uw gezang werden aangelokt)  
 431 *Als [...] gehoor*: als ik eraan denk, aan de ondraaglijke manier van luisteren (?)  
 432 *Beesten Mensch-gelijck*: Een vaker weerkerende gedachte bij Huygens: mensen zonder gevoel voor muziek zijn niet geheel mens! Vgl. o.a. zijn brief van 29 dec. 1666 aan Utricia Ogle (*Briefw.* VI, nr. 6594): [...] I doe find myself so alone for musical communications, and in this Towne so many Monsters (which are Asses without ears [...]). Zo heet ook 'Dirk toon-loos' (epigram van 20 september 1676, *Ged.* VIII, p. 143) een 'Esel sonder ooren'. Zie ook de aanscherping van de formulering in KB, en hieronder r. 442-443.  
 433 *staen [...] wegh*: d.w.z. belemmeren mijn plezier

- wegen [...] herte: drukken op mijn gemoed  
 434 *onvernoeght*: ontevreden  
 434-35 *drij* [...] *suer*: dan voel ik ruim, en pijnlijk, driekwart van de ellende. Van alle ellende die tijdens zo'n concert geleden wordt neemt Huygens driekwart voor zijn rekening! Hij heeft het veel zwaarder dan de onmuzikalen die zich, hoorbaar en zichtbaar, bij de muziek vervelen.
- 435 *sij* [...] *uijt*: zij willen dat ze verweg waren  
 436 *Ick* [...] *Luijt*: ik wens haar op de plaats waar men geen tang van een luit kan onderscheiden. 'Geen tang uit een luit kennen' is een spreekwoordelijke aanduiding voor onnoztheid; Huygens activeert hier tevens de 'letterlijke' betekenis: 'ik wens hun op de plaats waar ze thuis zijn, waar muziek onbekend is'.
- 437 *Men* [...] *Hell*: 'Loop naar de hel,' zegt men tegen zulke mensen  
 438 *of* [...] *siet*: of tenminste een (plaats) die er wat op lijkt  
 441 *Bloed en Swagerschap*: bloed- en aanverwanten  
 442-43 *en* [...] *bedrijf*: en (kortom) de hel van alles wat de vuile Tweedracht op zijn kerfstok heeft staan. Het verband dat hier gelegd wordt tussen onmuzikaliteit en een afkeer van 'harmonie' in ruimere zin is een gemeenplaats in de renaissance, van neoplatonistische origine. Muziek weerspiegelt de goddelijke orde; Satan haat de muziek (vgl. bijv. Noske 1982, p. 71-72, die o.m. verwijst naar het werk van Huygens' correspondent Marin Mersenne, *Harmonie Universelle*, Parijs 1636-1637). In een brief aan Utricia Ogle van 6 juli 1643 (*Briefw.* III, nr. 3302) heeft Huygens het ook over 'those unharmonious soules, who [...] even by hating musicke shew, they love naturally its contrarie, which is falshood'.
- 443-44 *daer* [...] *bij*: daar passen ze goed bij  
*En 't* [...] *blij*: en het tekort is mooi verdeeld: zij zijn vrolijk en ik ben blij (m.a.w. we delen de schade op zo'n manier dat we er allemaal beter van worden)
- 445 *haer*: hen (de onmuzikalen)  
 447 *In* [...] *snaer*: in de eeuwige herrie van de tweedracht, die is als een vals instrument
- 449 *Daer* [...] *bevallickheden*: daar zijn ze aan het toppunt van hun genot  
 450-53 *als* [...] *soenen*: als men erover nadenkt: een onverzoenlijke afkeer van een goede mengeling van smaken, geuren, kleuren en tonen – de uiterste schoonheid die mensen kunnen bereiken –, komt allemaal uit hetzelfde voort (nl. afkeer van harmonie)

454-486: Wat vindt u, \* \* \*, op wie ik in deze zaken blind afga? Als u speelt, is dat dan de moeite waard of niet? Bescheiden als u bent antwoordt u niet. Laat mij het dan zeggen: wie uw of mijn muziek verafschuwt, is niet goed bij zijn verstand. Ik heb immers heel behoorlijke muziek gecomponeerd, mijn psalmbewerkingen bijvoorbeeld; daar zal een deskundige ook later mogelijk nog met veel lof over spreken.

- 454 \* \* \*: de kopiist schreef, de autograaf volgend, 'CASEMBROOT', in kapitalen zoals Huygens had aangegeven. Huygens verving de naam achteraf toch door door sterretjes. Bedoeld is Huygens' muzikale vriendin Maria Casembroot (1621-?), voor wie hij een aantal versjes (verjaardagsgedichtjes e.d.) heeft geschreven. In de gedrukte versie daarvan is haar naam vaker weggewerkt (bijv. *Ged.* VI, p. 293 en 305, VII, p. 99), veel ervan zijn trouwens niet eens gepubliceerd; vgl. ook Strengholt 1987, p. 253-254. Misschien gebeurde een en ander op haar verzoek, misschien vond Huygens het zelf ongepast om *en public* blijk te geven van zijn band met een ongetrouwde jonge vrouw. Dat hij veel voor haar heeft gevoeld, is wel zeer aannemelijk. Over haar Keesing 1987, p. 120 e.v. (met bronnenopgave op p. 190). De suggestie van Zwaan dat hier een zekere Reinier de Casembroot wordt aangesproken, van wie geen enkele relatie met Huygens bekend is, mist alle grond. Huygens spreekt hier trouwens duidelijk een vrouw aan, vgl. r. 476-68. Dat zij hier genoemd (of niet genoemd) wordt is niet in tegenspraak met r. 407: van alle zangeressen noemt Huygens alleen Utricia, Casembroot was geen zangeres, maar (vooral) claveciniste.
- 455 *Verstand en reden*: M.a.w. (in muzikaal opzicht) volkomen betrouwbaar en deskundig.
- die [...] betrouw*: op wie ik mij zo sterk verlaat
- 457 *toon [...] gespannen*: klank in gezelschap van klank, en snaren gespannen om bij andere te passen
- 458 *betrecken*: bekoren
- vermannen*: in hun ban brengen
- 459-60 *noch [...] keel-werck*: snaar- noch keelwerk, instrumenten noch zang
- 460 *houtschool*: 'onsmakelijk' of 'smakeloos'? Het WNT vermeldt de uitdrukking niet als zegswijze.
- 461 *boogh*: eig. strijkstok, maar hier pars pro toto: strijkinstrument (bijv. viola da gamba). Huygens heeft het achtereenvolgens over tokkel-, strijk- en toetsinstrumenten.
- Clauwieren*: klavieren (bijv. spinet, clavecimbel). Ik denk niet dat hier per se aan een instrument met meer dan één toetsenbord moet worden gedacht (Zwaan); waarschijnlijk speelde Casembroot diverse toetsinstrumenten.
- 462 *bestieren*: hanteren
- 463-64 *Dat [...] lijf*: (zo goed) dat, ook als ik in het bezit was van tien extra zintuigen ('tien zintuigen bij de vijf die ik heb'), zij dan nog 'het binnenste van ziel en lichaam in beroering zouden brengen' – mij diep zouden ontroeren. Bedoeld is kennelijk: ook zoveel zintuigen zouden door u geboeid worden; uw spel is geen ontsnappen aan.
- 465 *Is 't [...] vermuijlen*: is het (uw spel) een walgelijk gerecht, is het voedsel dat versmaad moet worden? De vergelijking van kunstproducten (gedichten, schilderijen, muziek) met al of niet smakelijke eetwaar was wijd verbreid in de zeventiende eeuw; vgl. bijv. Ter Meer 1997.

- 466 *schrickt [...] vuijlen*: schrikt ervoor terug om de roem die u toekomt met eigen roem te verontreinigen
- 467-68 *uw [...] eer*: uw voortreffelijke kwaliteiten (als musicienne) zouden tot ondeugd worden, en wat meer dan dat (zonde?), als zij er ook maar even blijk van gaven hun waarde te kennen. De positie van de vrouw is duidelijk: zij wordt geprezen, maar mag zelfs niet instemmend knikken. Bescheidenheid is haar enige echte verdienste, want als zij die niet heeft vervallen alle andere. In opmerkelijk contrast hiermee stemt Huygens in het vervolg in met de lof die zij hem geeft (r. 475), wat uitloopt op een toch wel kras staaltje van 'eigen roem' (zij het zogenaamd 'onder ons', r. 473). Die is voor hem kennelijk geen ondeugd (laat staan 'iets meer'), alleen een excuusje is op zijn plaats (r. 487-490).
- 469 *ongeseght*: zónder dat het (door u) gezegd wordt. Contrast met het vervolg: ik weet het én zeg het.
- 470 *De [...] leggen*: zij moeten volkomen overhoop liggen met de rede
- 471 *evenredenheid [...] toonen*: harmonie van tonen, hier abstract voor concreet: harmonische muziek
- 472 *Of [...] pijn*: met genoeg de deur wijzen (versmaden), of met tegenzin herbergen (aanhoren)
- 473 *tuschen [...] alleen*: 'Door deze parenthesis tracht H. zich voor het verwijt van zelfverheffing te vrijwaren' (Eymael).
- 473-74 *wat [...] kan*: wat zou ik aarzelen om goed te vinden wat u kan behagen. Huygens heeft het inmiddels alleen over zijn 'tonen' (r. 471): Casembroot heeft ze geprezen en daarom durft hij ze zelf ook goed te vinden.
- 475 *Die [...] t' huijs*: die alleen thuis blind zijn (alleen voor hun eigen gebreken)
- nu [...] seght*: vgl. weer r. 473. Alles wat Huygens tot eigen roem zegt, zo sugereert hij, is slechts een bevestiging van wat een ander, een deskundige, zegt.
- 477 *gestanden*: erkennen
- 478 *gebaert [...] handen*: Zwaan licht toe: gecomponeerd of gespeeld. Dat laatste past niet zo goed bij wat Huygens zegt over het oordeel van de 'nakomeling'. Misschien wil Huygens zeggen dat hij al denkend en spelend gecomponeerd heeft, met zijn instrument er dus bij. De compositie ontstond, om zo te zeggen, 'uit hoofd of handen'.
- 479 *Dat [...] moght*: dat tegen kritiek bestand zou zijn
- en [...] van*: en daar weet 'Sion', d.w.z. de gemeente van God, van (vgl. r. 1578). Huygens doelt op zijn composities op basis van psalmteksten, het eerste deel van zijn *Pathodia sacra et profana occupati* (1647). Bij 'Sion' is niet aan een bepaalde kerkelijke gemeente gedacht (de psalmbewerkingen waren niet voor kerkelijk gebruik), maar aan alle gelovigen.
- 480 *En [...] gebootst*: en hij, wiens heilig lied ik heb nagebootst. Bedoeld is koning David, traditioneel beschouwd als de dichter van de psalmen.
- 481 *De man [...] hert*: David, vgl. 1 Samuel 13:14: 'De HEERE heeft zich eenen man gezocht naar Zijn hart.'



- die [...] keuren*: iemand die een met een zekere deskundigheid kan oordelen, een deskundige
- 482-83 *sulck [...] past*: dat zulk soort wijzen, zulk soort muziek, past op zulke woorden. In de *Pathodia* ('gevoelszangen' of '-liedjes') ging het Huygens erom de emotionele inhoud van de teksten te laten uitkomen, in de stijl van de Italiaanse en Franse barok. Zie Groenveld en Den Hertog 1987, p. 117-118: 'Nauwkeurig laat hij het affect van de muziek samenvallen met dat van de tekst: zo volledig mogelijk wil hij zich als componist verplaatsen in de geest en de bedoeling van de tekstschrijver [...].' In die geest oordeelde ook Thomas Gobert (*Briefw.* IV, nr. 4356, 20 mei 1646): '[vos beaux pseumes] sont propres à toucher et esmouveoir les passions, estant bien executés; les plus intelligens qui les verront et qui ignorent vos qualités ne les prendront jamais pour de productions de vos divertissements, mais plustots d'une meditation serieuse' – m.a.w. kenners zullen nooit geloven dat u ze in uw vrije tijd hebt geschreven, zoveel ernstige toewijding spreekt eruit.
- 483 *als [...] moght*: en (zo iemand zou mogelijk oordelen), als ik het mocht zeggen – m.a.w. 'maar dat mag ik eigenlijk niet zeggen'. Vgl. opnieuw r. 473; Huygens is nog steeds 'onder ons' met Casembroot.
- 484-86 *Dat [...] plegen*: Vrij vertaald: '(en die deskundige zal mogelijk zelfs oordelen) dat niemand ooit een mooier en sterker middel heeft gevonden om zowel de kracht als de schoonheid van de diepe bewogenheid van David zo dicht mogelijk te benaderen en op aanvaardbare wijze (zo dat het in de buurt komt) na te bootsen.' Let op het *oxymoron* in 'bevallicker geweld' (en het chiasme met 't sterck en 't lieflick'). 'Bevalligheid' en 'geweld' lijken elkaar uit te sluiten, maar de formulering vraagt juist aandacht voor de poging om recht te doen aan woorden van grote kracht én schoonheid – Gods Heilige Geest spreekt immers door de mond van David. Huygens' claim (met alle bescheidenheid: 'mog'lick' etc.) is bepaald niet gering: zijn muzikale benadering van de psalmteksten is adequaat (r. 482-483), ja zelfs niemand heeft ooit beter geprobeerd dan hij om de geest van het origineel tot leven te brengen. Als 'apart' gelden de *Pathodia* zeker nog steeds, al klinkt er in die kwalificatie soms een zekere reserve door; vgl. bijv. Rasch 1987, p. 107: 'Wellicht is het juist Huygens' hoedanigheid van amateur-componist die aan de originaliteit ten grondslag ligt.'

487-511: Wat een eigen roem. Maar toch: dat wilde de dichter even gezegd hebben. 'Die pijl heb ik afgeschoten', zegt hij letterlijk. En dat woord brengt hem op de berg midden in zijn bos, waar ervaren en onervaren boogschutters gerust hun gang kunnen gaan: mis schieten is er namelijk onmogelijk.

- 488 *die [...] stond*: die een mond nog nooit goed heeft gestaan, nog nooit heeft gepast

- 490 *witt [...] Doel*: of het raak (to the point, terecht) is wat ik zeg of niet
- 491 *Heij*: ho, hela
- 492 *meer wederwercks*: meer wat mij ophoudt
- 493 *Geburen*: bureu. Deze en de volgende regels zijn gericht tot Thomas van den Honert of Honaert (overl. 1672), diens vrouw en een zuster, die woonden op het buiten 'De Honaert', schuin tegenover Hofwijck aan de Vliet (Eymael). Thomas was een zoon van de geleerde Rochus van den Honert (1572-1638), lid van de Hoge Raad en Latijns dichter (zie *Ged.* II, p. 247-250 en *NNBW* VIII, 817-819). Van 8 februari 1660 stamt een Latijns gedichtje voor deze Thomas van den Honert (*Ged.* VI, p. 272-273). Zie ook *Ged.* IX, p. 61.
- 494 *Leen-volger*: Eig.: 'iemand die een leenman in een leen opvolgt of zal opvolgen', WNT *leenvolger*. De naam 'Van den Honert' was door Rochus van den Honert ontleend aan het stuk land, dat door hem was verworven (zijn vader heette Van Wesel); zijn nakomelingen namen die naam over (*NNBW* t.a.p.). Misschien wil Huygens met het wat wonderlijke 'leen-volger van de naem [...]' (i.p.v. 'erfvolger', wat hij eerst had, zie AU), aangeven dat Thomas deze naam niet had geërfd, maar eveneens 'ontleend': 'volger in het lenen van die naam [...]'.  
 495 *Hooaerts [...] ondeughd*: dragers van die naam, die de ondeugd verachten  
 495-96 *die [...] stof*: die in staat zijn de roem van uw vader te scheiden van zijn stof-felijke overschot (dat vergaat, maar dankzij hen blijft zijn roem levend). Men kan zich afvragen of hier niet een hint wordt gegeven dat een uitgave van het nagelaten literaire werk van Rochus van den Honaert welkom zou zijn. Het is daar overigens niet van gekomen (*NNBW* t.a.p.).
- 497 *Gebuer [...] tuijghen*: buurman en lieve huisgenoten, wees daders en wees getuigen (termen uit de rechtspraak voor het juristengeslacht). De zinsbouw zou erop kunnen wijzen dat Huygens zijn buurman oproept actief mee te doen (met het boogschieten, waar hij het over gaat hebben) terwijl de dames mogen toekijken. Maar ook 'om de beurt' is denkbaar. Uit een versje voor Diane vander Linden (Hofwijck, 4 september 1651; *Ged.* IV, p. 265) blijkt hoe dan ook dat het boogschieten niet aan mannen was voorbehouden.
- 498 *toe*: hierheen  
*Spaensche Bogen*: Zwaan: 'blijkbaar bekend als voortreffelijk.' Ik neem aan dat Huygens denkt aan een bepaald type handboog, vgl. ook de volgende regel.
- 499-500 *En [...] schiet*: en betere 'Engelse bogen' dan die waarmee men tegenwoordig vader op zoon en zoon op vader ziet schieten. Gedoeld is op de Engelse 'longbows' (in de handboogsport nog altijd in gebruik), maar vooral natuurlijk op de Engelse burgeroorlogen, die in de maanden dat Huygens dit schreef (augustus-september 1651) weer in volle hevigheid woedden, culminerend in de slag bij Worcester op 3 (13) september. Dat pijl en boog daar feitelijk geen rol meer speelden, doet minder ter zake: we kunnen 'boog' hier opvatten als metonymia voor wapentuig. De burgeroorlog, meest 'onnatuurlijke' van alle oorlogen, wordt traditioneel uitgebeeld als een plaats waar vader en zoon

tegenover elkaar komen te staan, vgl. al Lucanus, *De bello civile* II, 148-151: '[...] nati maduere paterno / sanguine, certatum est cui cervix caesa parentis / cederet, in fratrum ceciderunt praemia fratres' ('zoons druipen van hun vaders bloed, ze vechten om het afgeslagen hoofd van hun vader, broers storten zich op de buit van hun broers'). Tillyard (1964, p. 69-70) geeft een citaat uit het *Book of Homilies* van de Church of England (ed. 1574): '[...] the brother to seek and often to work the death of his brother, the son of the father; the father to seek or procure the death of his sons [...]' Dit alles is vlg. Tillyard 'profoundly commonplace'. Huygens hoeft dus niet aan een bijzonder voorval te denken.

- 502-03 *Ick [...] pijn*: ik verwacht u, nodig u uit bij een doel dat meer kans maakt om te lijden zonder pijn dan 'Heilige Bastiaan' deed. De christelijke martelaar Sebastiaan (Rome, 4e eeuw) werd volgens de legende met pijlen doorschoten. Huygens schreef in AU eerst 'Sint Sebastiaen', maar verving dat door 'heiligh Bastiaen', misschien uit overwegingen van purisme maar misschien ook wel om de 'roomse' klank van dat *Sint* te vermijden. In de definitieve formulering, met ook de naam wat familiair ingekort, klinkt zeker meer afstand door.
- 504 *Als [...] zijn*: (en die meer kans maakt om), als wijze lieden, (uiterlijk) gewond te worden en niet (innerlijk) geraakt. Huygens refereert aan het stoïsche ideaal van de wijze die geheel ongevoelig is voor de slagen van het lot – overigens een ideaal dat niet het zijne was, vgl. bijv. *Oogentroost*, r. 80 (Zwaan 1984, p. 17) en de gedichten 'Lijck-troost' en 'Aende bedruckte Moeder [...]' uit resp. 1659 en 1661 (Van Strien 1990, p. 204-05 en 255). Zie ook r. 2127.
- 505 *scheuten [...] voelen*: schoten te verduren, en ze niet willen voelen
- 506 *Mijn [...] Doelen*: mijn doel is zo groot als een berg (reusachtig groot), mijn berg is (namelijk) een doel (schietschijf). De correctie in KA: 'mijn Berg is als drij Doelen', lijkt onnodig specifiek: 'driemaal zo groot als een gewoon doel.' Duidelijk is hoe dan ook dat Huygens wil aangeven dat er bij hem geschoten kan worden op een doel dat veel groter is dan normaal (r. 510): het is namelijk zijn hele berg en alles wat daar op staat, dus ook het gebouwtje en de staak met de papegaai erop (zie de plaat, rechtsboven).
- 507 *Of [...] Boogh*: mocht iemand door zijn hand, of mogelijk door de boog, in de steek gelaten worden
- 508 *Of [...] ontvloogh*: mocht een 'tamme' pijl (pijlen laten zich makkelijk oppakken) toch wegvliegen als een 'wilde' (de verkeerde kant op)
- 509 *Daer [...] schand*: er is waarborg tegen schande (tegen de 'schande' die een slecht schot oplevert)
- meer konst*: een grotere 'kunst'
- 510 *Dan [...] gissen*: dan elders alleen maar te mikken op een doel van zes vierkante voet (een doel van manshoogte – Eymael). Mikken op zo'n groot doel is eenvoudig; nog eenvoudiger is het, hier raak te schieten.

511 'T is [...] *Bergh*: De kunst van het boogschieten was erop gericht de metalen pen te raken die door het midden van het doel (het wit) vooruitstak. Vgl. Picard 1848, p. 95: '[...] ter hoogte van een mans borst [werd] het wit met eenen ijzeren pen in het midden, welke eenigzins vooruitstak, [...] geplant. Iedere schutter deed nu zijn best om zoo na mogelijk of wel den pen te treffen, en [als dat lukte, dan werd er geroepen]: *lappen penne jou!*' Zie ook WNT *pen* (III), bet. B2e. De grap is volgens mij nu dat de 'pen' in de berg was gestoken, zodat een ver afgedwaald schot altijd nog wel ergens doel trof (nl. de berg). Op de tekening rechtsboven op de plaat is daar overigens niets van te zien; de schutters lijken er te mikken op de 'papegaaï' bovenop het torentje, waar Huygens verderop (r. 529-558) over spreekt; zie ook Westerbaens 'Prosopopoea' r. 91-103.

512-528: Het is, zegt de dichter, als een loterij waar men altijd iets wint, ook al is het meestal een dingetje van niets. Dat maakt het meedoen plezierig. En hij voegt eraan toe: God zelf vraagt ook niet meer van ons dan een poging om het doel te raken, d.w.z. het goede te doen. Alleen de mens, zelf blind, eist van zijn naaste altijd dat die volmaakt is.

512 *Denckt*: stelt u zich voor  
*vergh*: vraagt  
514 *het sijne*: nl. zijn inzet  
515 *Een [...] Spell*: een doosje, een spiegeltje, een speld zijn feitelijk allemaal nieten (geen echte prijzen)  
516 *all [...] Wat*: ook al is het geen echte prijs  
*wel*: goed  
518 *het [...] versetten*: de minste afleiding  
519 *witt*: doel  
520 *voll [...] Medoogens*: De deugden *iustitia* (rechtvaardigheid) en *clementia* (barmhartigheid), beide in volmaakte vorm in God vertegenwoordigd.  
521 *Hoofd-richter*: opperrechter, rechter over leven en dood  
522 *wel en wiss*: goed en raak  
523-25 *Hoe [...] vat*: hoe komt hij (de mens) ertoe zo'n scherpe blik te werpen, op zo'n uiterst kritische manier, op het gebrek van een 'vat' dat aan hem gelijk is ('vat' = lichaam, mens; bijbelse beeldspraak, vgl. o.m. Handelingen 9:15, Romeinen 9:21, 2 Corinthiërs 4:7)  
525 *die*: nl. de mens  
526 *vergeeft [...] schulden*: Regel uit het Onze Vader, vgl. Mattheüs 6:12 en Lucas 11:4.  
528 *behaelt*: hekelt

529-558: Inmiddels is met het schieten op dat doel nog niet het hoogtepunt van het spel bereikt. Hoog boven op een staak is een houten papegaai bevestigd. Grote vreugde als iemand hem eraf schiet! Wat genieten wij toch van de val van mensen die hoog zijn gestegen – en wat zijn we boos als het ons overkomt.

- 529 *Is [...] hoogst*: is het spelletje op zijn hoogtepunt  
 530 *op [...] laegst*: nog maar net begonnen. Tegelijk overgang van het boogschieten 'in de laagte' naar het schieten naar het hoogste punt.  
*Schutt-genoten*: medeschutters  
 532 *Daer [...] Kerck*: Lett. 'daar staat iemand het haantje van de kerk te trotseren' (zo hoog als het haantje van de kerk)  
 533 *steng*: staak  
*drielt*: trilt, beeft  
 534 *En [...] verstond*: en (alsof hij) begreep in welk gevaar hij verkeert  
 535 *waer [...] niet*: als hij niet (...) was  
 536 *En [...] gekrouwt*: en hij zou veel liever gekrouwd worden in een houten kooi  
 537 *dus*: zo  
*gepeutert*: 'gewroet'. Met het woord is hier vermoedelijk een licht burlesk effect beoogd. 'Peuteren' is ook een term voor een vorm van jacht, maar het is de vraag of Huygens die betekenis kende (Hermans 1947, *peuteren*).  
 539 *De [...] Meijerij*: het spel is goed bekend in de Kempen (Brabant aan weerszijden van de Belgische grens) en in heel de Meierij (de streek rond Den Bosch). In die streken 'wordt tegenwoordig het boogschieten nog vlijtig beoefend' (Eymael); de schuttersgilden gelden nog altijd als 'typisch Brabants' (Bijsterveld 2000, p. 7). Onbekend kan de sport in Holland overigens beslist niet geweest zijn, vgl. het historische overzicht in Picard 1848.  
 540 *weijerij*: manier van jagen  
 541 *veer met veer*: Eigenlijk: vogels moeten met vogels (valken) gejaagd worden. De regel (spreekwoordelijk: 'hayr met hayr, veir met veir') is te vinden in diverse oude jachtbepalingen (Kosters 1910, p. 46-47).  
*teertjens*: nauw  
 542 *'t is [...] veertjens*: het is hier: hout (een houten vogel) wordt gejaagd met hout en veertjes (houten pijlen met veertjes eraan)  
 543 *kan [...] op*: is mooier  
 545 *perten*: (slechte) reflexen  
 546 *seer*: pijn  
*strax [...] herten*: dadelijk nemen we er aanstoot aan  
 547-48 *rijst [...] eeren*: stijgt iemand tot een gelukkige, aanzienlijke positie  
 548 *halsenwerck*: dat is levensgevaarlijk  
*'t is [...] stuck*: iedereen zet zich ertoe om  
 549 *nijdighe*: afgunstige  
 551 *in [...] wel*: als het iemand anders minder goed gaat

- 552-54      *daer [...]* *gegeven*: sommige mensen barsten (zelfs) van vreugde, als iemand ten val komt die hun, met zijn wat hoge positie, onschuldig 'een zweer van afgunst in het oog heeft gegeven' – d.w.z. de blik heeft vertroebeld door nijd.
- 555            *En [...]* *ons*: en als het gebeurt dat wij
- 556            *Die*: iemand die
- 557            *Hoe [...]* *bekeuren*: hoe weet onrecht zichzelf te bestraffen
- 558            *grimmen*: zijn boos

559-586: Niettemin, vervolgt de dichter, heb ik respect voor de schutter, al zal ik hem meer prijzen als hij zijn kunststukje weet te herhalen. Nu was het misschien alleen maar geluk. Zo heb ik wel eens in gezelschap een rake opmerking gemaakt, maar meer uit geluk dan wijsheid. En dat geldt voor het succes van de meeste mensen: bij toeval brengen ze het tot Java en dan heet het meteen dat ze de weg naar Java hebben ontdekt.

- 559            *Bekeur*: veroordeel
- 560            *Van*: over
- deughd*: behendigheid
- 561-62        *dien [...]* *bedrogen*: die deze keer niet in de steek gelaten werd door zijn pijl etc.
- 564            *nu [...]* *schael*: nu vraag ik mij af
- 566-67        *Ick [...]* *benauw*: De beeldspraak is moeilijk te vertalen. Huygens zegt ongeveer: 'Ik steek mijn hand uit naar de strop die ik nu om mijn keel gelegd heb, want ik voel hem al zitten.' Door de bekwaamheid van de succesvolle schutter in twijfel te trekken maakt hij zich immers kwetsbaar voor soortgelijke kritiek: hij heeft zijn nek in een strop gestoken en hij steekt zijn hand ernaar uit om niet gewurgd te worden.
- 567            *wie [...]* *niet*: 'als wie gij mij kent of niet kent', m.a.w. hoe gij mij ook kent
- 568            *Mistrouwt [...]* *siet*: wees niet te gauw onder de indruk van de paar keren dat ik iets goed gezegd of gedaan heb
- 569            *'K [...]* *woord*: ik heb wel eens een kletskaus voor schut gezet met een mooie opmerking. De uitdrukking 'den papegaai afschieten' (WNT *papegaai* bet. 3), voor 'den prijs behalen', waar Eymael en Zwaan naar verwijzen, speelt hier m.i. alleen op de achtergrond mee. Huygens heeft het juist niet over een 'voltreffer' (Zwaan), maar over het 'afscheren van een vleugel': hij legt een 'papegaai' (hinderlijke prater) tijdelijk het zwijgen op.
- 570-71        *of [...]* *beviel*: (nu ja, 'bevallig':) laat ik zeggen, mijn opmerking werd gehoord door mensen aan wie ze beviel, die haar mooi vonden
- 571-72        *'tis [...]* *is*: als dat succes ooit ten volle aan mij is toegeschreven, is dat (geheel) ten onrechte
- 573            *'T geval*: het toeval
- noch [...]* *verghde*: zou vragen het nog eens te doen

- 574-75      *hoe [...] doock*: hoe ik zou wegkruipen en in mijzelf duiken (oren en ogen dicht om het verzoek te ontgaan)
- 576      *Dat [...] bomt*: (een hol vat) dat van één klopje al galmt  
*en [...] natt*: D.w.z. en niets bevat.
- 577      *voor [...] Sterren*: D.w.z. 'waar iedereen bij is' (geen bekende uitdrukking, woordspel met 'achterklapp')
- 578      *in [...] werren*: mij ga verdiepen in het (verwarrende) menselijk bedrijf
- 579      *'K sie [...] pad*: dan zie ik heel wat verkeerde, niet op onderzoek gebaseerde opinies de ronde doen
- 580-81      *geluck [...] Of*: geluk waargenomen, en net opgevat alsof
- 581-84      *'k sie [...] gebreeckt*: ik zie succes dat plotseling, als een stortbui, uit de hemel viel en door het dak naar binnen stroomde; en tegelijk zie ik dat de gelukkigen 'bij wie het zo op zolder lekt', beschouwd worden als zeer verstandige lieden, die het allemaal zelf hebben gedaan
- 585      *hoe't er staet*: hoe het in werkelijkheid met die mensen gesteld is
- 585-86      *en [...] brachten*: en of degenen die Java bereikten niet dachten dat ze (nog maar) bij de Kaap waren

587-592: De uitweiding wordt afgesloten met een stevige zelfcorrectie: laat ik anderen niet de les lezen. Want hoe ben ik hier zelf van mijn papegaaï tot op Java verzeild geraakt?

- 587      *tot [...] toe*: Kreet van verbazing, zowel van de mensen die vol bewondering over de 'ontdekkers' van Java spreken als van de dichter zelf, die zich verbaasd afvraagt hoe hij nu ineens op Java is gekomen. Die laatste gedachte werkt hij in de volgende regels uit.
- 587-88      *hoe [...] versint*: wat vliegen menselijke gedachten snel als wind alle kanten uit, wat ben ik afgedwaald. Een geliefde gedachte van Huygens, die hij al uitvoerig had uitgewerkt en toegespitst op de dichtkunst in *Oogentroost*, r. 911-940. In 'Aenden Leser' voor dit gedicht kwam hij er opnieuw op terug, zie m.n. r. 49-80.
- 589-590      *Ick [...] leer-jaer*: ik maak oude schoolkinderen van de wijze man etc.; m.a.w. ik stuur ze terug naar de schoolbanken (met mijn pedante lessen), maar ojee, zelf sta ik nog maar aan het begin van mijn studie. Ik zeg dat mensen hun succes vaak aan geluk te danken hebben, maar zelf heb ik nog geen controle over mijn pen. Ik vraag me af of Huygens met 'wijze man' enz. drie concrete 'Hoonarts' in gedachten heeft (die hij immers nog steeds aanspreekt, r. 593), maar dat is moeilijk na te gaan. Traditioneel wordt deze regel overigens heel anders gelezen: 'Ik speel de wijze man enz.', m.a.w.: ik, oud schoolkind, doe alsof ik een wijze man, doctor en leraar ben.' Het lijkt me on-huygensiaans omslachtig geformuleerd.
- 591      *Ick [...] tijds*: ik trek een streng gezicht (als een leraar) voordat ik daar aan toe ben

- 591-92            *'t is [...] Papegaeij*: het is me wat, ik 'stoof zoute sauzen bij een houten papegaaï', m.a.w. 'zo zout heeft de lezer het nog nooit gegeten'.
- 593-624: Ter compensatie van mijn verwarde betoog, vervolgt de dichter, nodig ik u uit mijn berg een eindje te beklommen. Een blik vanuit de hoogte zal u uw vermoeidheid doen vergeten. Maar eerst moet de geschiedenis van de berg verteld. Hij is opgeworpen uit de slechte grond ('rood zand') die onder het vak met eiken zat. De eiken kwijnden weg, en Pieter Post, de architect van Hofwijck (dat overigens bedacht is, voegt de dichter eraan toe, door de onvergelykelijke Jacob van Campen) gaf de enige verstandige raad: het vergif moest uit de grond. Zo gebeurde.
- 592            *Buer-volck*: nog altijd worden de Hoonaerts als eersten aangesproken, vgl. r. 493.  
*voor [...] onlust*: ter compensatie van de moeite die mijn irritante gepraat heeft opgeleverd  
*weest te vreden*: wees nog zo goed
- 595            *Ghij [...] voldae*n: in het horizontale vlak (op de grond) hebt gij genoeg gezien
- 596            *ontmoeijen [...] oog*h: van vermoeidheid bevrijden met behulp van uw oog (door wat u in de hoogte zult zien)
- 597            *Mijn*: het mijne ('mijn Berg-werck', vgl. r. 594)  
*roem*: opschepperij  
*een van beiden*: D.w.z. wat u maar wilt, oordeelt u zelf. De toelichting volgt in de volgende regels.
- 598            *afkomst*: herkomst
- 599            *Sijn' [...] best*: niet zijn *afkomst*, maar zijn *opkomst*, kon ik beter zeggen (wel van mij afkomstig, maar niet af- maar opgekomen)
- 600            *ten [...] uijtgeseit*: zo kort mogelijk gezegd  
*'T en [...] Barmherticheid*: het is geen luxe-berg, maar een die uit barmhertigheid is gemaakt. Niet de zonde van de *luxuria* ligt eraan ten grondslag, maar de deugd van de *clementia*. Tegelijk speelt Huygens met de begrippen 'berg van weelde' – zoveel als 'tuin der lusten', ook wel in erotische zin – en 'berg van barmhartigheid' – de in Zuid-Nederland gewone (maar zonder twijfel ook wel aan hem bekende) benaming van 'bank van lening', Frans *mont-de-pitié*. Zie WNT *weelde*, bet. 4, en *berg* (I), bet. 5.
- 601            *Erbarmt [...] verhael*: hoor het verhaal genadig aan
- 602-04          *die [...] moord*: (hen = de eiken), die met hun kwijnende aanblik (...) 'moord' riepen
- 603            *soo [...] noch*: dat staan ze trouwens nog steeds. Spel met de 'letterlijke' betekenis van de uitdrukking: bomen, als alle levende wezens tot sterven gedoemd, staan per definitie met één been in het graf.
- 604-06          *van [...] stonden*: over de dure bedriegerij waardoor ze, op hoop van voordeel, uit goede eikengrond in het zand waren gebracht, waar ze nu stierven waar ze



- bij stonden. Beeldspraak alsof de eiken het slachtoffer zijn geworden van een malafide transactie.
- 607 *soo [...] hell*: dat naar ik meen de as is van de turf die in de hel gestookt wordt. Het 'rode zand' waar Huygens hier van spreekt is mogelijk vervuilde grond van een voormalige werkplaats, al of niet van elders aangevoerd; van nature komt (bruin)rood zand voor bij een hoge concentratie van granaatkorrels, zoals hier en daar te zien is in de Noordhollandse duinen (mededeling dr. Wim de Gans, Aardwetenschappen VU). Wat hier precies aan de hand was, valt niet na te gaan.
- 608 *Die [...] fell*: de as die nog brandt als ze niet meer gloeit, en (ook dan nog) zo heet is als kolenvuur
- 609 *Soo [...] kolen*: zo stonden alle bomen op hete kolen, net als ik (de bomen 'letterlijk' en ik 'figuurlijk': ik kon het niet aanzien, ik moest iets doen)
- 610 *bleêck*: was te zien (spelling met accent ter onderscheid van het bijv. naamw. *bleek*)
- roosten*: roosteren
- 611 *'Tfenijn [...] most*: het vergif (schadelijke spul) hoorde er onder vandaan – het hoorde er niet / het hoorde niet alleen, het moest
- 612 *Wie [...] tegenstaen*: wie kon daar iets tegenin brengen
- en Post*: en Post zei het ook.
- 613-15 *Post [...] niettemin*: Post, die, in het oprichten van bijna zoveel pilaren als eiken, de 'rede' (de door de rede geleide bouwkunst) veel meer roem heeft doen bereiken dan hem (alleen al) van Hofwijck komt, dat niettemin (ook) van hem is. De bouwmeester Pieter Post (1608-1669) wordt voorgesteld als een produktief architect en als kampioen van het bouwen volgens de – naar Huygens' inzicht – op de rede gebaseerde opvattingen van de Klassieken.
- 616-17 *Gevroevrouwt [...] geboren*: 'gevoedvrouwd' door zijn pen, zodra het uit de geest, de rijk met rede begaafde geest van Van Campen was geboren. Het werkwoord 'vroevrouwen' is uiteraard een vorming van Huygens, die de creatie van Hofwijck voorstelt als een geboorte: Van Campen (de beroemde Jacob van Campen, 1595-1657) 'baart' het idee, Post neemt direct de zorg ervoor door het in bouwtekeningen vast te leggen. Uit brieven blijkt dat het inderdaad zo gegaan is, alleen strookt de hier gegeven voorstelling van zaken nauwelijks met die in r. 83-87, waar Huygens met nadruk zegt dat Hofwijck een idee van hemzelf was. Interessant is dat Huygens eerst schreef: 'Gevroevrouwt door sijn Penn, ontfangen van sijn Sin' – en dus de creatie van Hofwijck geheel aan Post toeschreef. De corrigerende aanvulling is uitgelopen op een lofspraak voor zijn geniale vriend Van Campen, die de lof voor Post in de schaduw stelt. Het is verleidelijk om deze toevoeging in verband te brengen met de tegenslag (en mogelijk ook tegenwerking) die Van Campen ondervond tijdens de bouw van zijn voornaamste creatie, het Amsterdamse stadhuis. Men zou dan kunnen lezen: Van Campen, die, *wat men ook van hem mag zeggen*, etc. Maar misschien

- speelden die conflicten nog niet in de tijd dat Huygens deze regels schreef (september-oktober 1651; vgl. Ottenheim 1995, i.h.b. p. 196-198).
- 619-20 *Van [...] afgelicht*: de troebele gotische schellen te hebben afgelicht van de ogen van het 'blinde' Nederland, dat (in zijn blindheid voor de waarheid) mis-bouwde. Huygens' oordeel over de 'gotiek' – in zijn optiek alles vóór Van Campen, naar het schijnt – is ondubbelzinnig negatief: Zwaan wijst al op het grafschrift voor Van Campen, *Ged.* VI, p. 247, waarin gesproken wordt over het 'Gotsche krulligh mall', d.w.z. de dwaze krullen van de gotiek. Natuurlijk was de gotiek voor Huygens ook geassocieerd met het 'roomse *mis*-verstand' (vgl. r. 1578, 1583, 1596 en 2020), dat klinkt in 'misbouwend' zeker ook door. De eigen tijd was voor Huygens vóór alles een tijd van herstel van de oude, zuivere waarden, zowel in de godsdienst als in de rest van de cultuur.
- 621 *Sijn' [...] mé*: zijn (Van Campens) rede zei het ook
- 622 *seidt'er bij*: zei het erbij (ook). Wat volgt is geen directe rede, maar een levendige voorstelling van wat er gebeurde toen het besluit tot verwijderen van de gifgrond unaniem genomen was.
- flux*: dadelijk kwamen
- 623 *niet min*: niet minder. Dichterlijke overdrijving? De (afgeknot) kegelvormige heuvel had volgens de kaart (zie de schaalverdeling op de afbeeldingen links- en rechtsboven) een diameter van ca. 80 voet, d.w.z. ca. 24 meter. Bij een hoogte van zo te zien niet meer dan 4 meter levert dat een inhoud van nog geen 1000 kubieke meter op. De vraag is natuurlijk hoeveel kuub een paard en wagen kon vervoeren.
- dat geweld*: die overlast
- 624 *Ontlasten [...] geld*: bevrijdden, om mijn rust en mijn plezier te garanderen, en mijn kapitaal. De laatste woorden kunnen ook anders gelezen worden: ze bevrijdden mij in ruil voor mijn geld, m.a.w.: '– maar het kostte ook geld.'
- 625-669: Maar zo dreigde ik met een hoop onverkoopbare aarde te blijven zitten. Ik maakte van de nood een deugd en liet er deze ronde berg van maken. En om die te behouden liet ik er een muts van graszoden met bloemen op groeien. Daar ligt hij nu: aantrekkelijk groen van buiten, maar verraderlijk rood van binnen. Daarin lijkt hij op veel mensen, zegt de dichter, en hij knoopt er een speciale waarschuwing voor trouwlustige jongens (en meisjes) aan vast.
- 627 *verra'en*: in de problemen gebracht
- 't en [...] was*: als ik het niet de baas werd
- 628 *vraegden [...] Sand*: hadden wel belangstelling voor zand (wilden wel zand kopen)
- 629 *roeijde*: had 'uitgeroeid'
- 630 *des' hooghde*: deze hoogte (zoals u nu ziet)
- 631 *Wild [...] zijn*: op die plaats mocht hij niet 'wild' blijven liggen

- onder*: onderaan, aan de voet  
 632 *Met dat*: doordat  
 633 *Flux*: weldra  
 635 *vang*: ving  
 636-38 *Als [...] bloemekens*: een muts met gras en bloemetjes, om net als bij iemand die slaapt dienst te doen, alsof de berg juist naar bed ging  
 637-39 *nu [...] weet*: nu mag iedereen die het van mij niet weet, tien keer raden hoe het binnenste innerlijk van deze 'Schoonschijn' heet. Moltzer, aangehaald bij Eymael, heeft het raadsel opgevat als een cryptogram: het 'innerlijk' van het woord 'schoonschijn' is *hoon* – in de betekenis van 'bedrog'. Het type woordspel ken ik verder niet van Huygens, maar het is niet uitgesloten. Intussen voel ik toch meer voor de opvatting van Eymael, die wat minder achter de regel zoekt. Huygens zegt dan: iedereen die het van mij niet gehoord heeft (die dus niet naar het zojuist vertelde verhaal geluisterd heeft) mag raden hoe het binnenste van deze schoon schijnende berg heet: men raadt het nooit. Maar iedereen die het verhaal wel gehoord heeft, weet het: het heet 'rood zand'. Vgl. ook (Eymael wijst er al op) Westerbaens 'Prosopopoeia', r. 53.  
 641 *believen*: bekoren  
 643-44 *ross [... schaemte*: rood als een verrader of rood van schaamte. Een rossige haar-kleur is vanouds geassocieerd met onbetrouwbaarheid (vgl. *WNT ros IV, 1*).  
 644 *een' [...] boot*: een wrak scheepje (beeld van het menselijk leven)  
 645-46 *moeten [...] Bergh*: vertonen zich, niet bergen, maar mensen als mijn berg. Eymael en Zwaan wijzen op het spel met de uitdrukking: 'bergen en dalen ontmoeten elkaar niet, maar mensen wel' (*WNT berg (I)*, bet. 1b). Met de noot 'occurrunt' geeft Huygens aan dat hij juist niet bedoelt 'ontmoeten elkaar', maar 'doen zich voor'. Hij wil zwakke mensen waarschuwen tegen bedriegers; als bedriegers elkaar ontmoeten, is er weinig gevaar.  
 647 *heet*: moet heten, terecht heet  
 647-48 *van [...] zijn*: terwijl ze een gedaante vertonen die ze van buiten meer engelen dan mensen doet zijn. Voor de ongewone zinsconstructie vgl. Zwaan.  
 649 *Groene-wambas-kalven*: Eig. 'kalveren in groen wambuis', onervaren jonge kerels op het vrijerspad. Een wambuis behoorde tot de standaard-bovenkleding voor mannen (zie bijv. Der kinderen-Besier 1950, passim). De noot van Bilderdijk, dat 'de kleeding der jonge lieden in die tijd veelal groen [was]' (overgenomen door Eymael en Zwaan), lijkt ongefundeerd; een al dan niet virtuele wandeling door het Rijksmuseum levert daar geen enkele aanwijzing voor. Juister lijkt mij de noot van Zwaan bij een vergelijkbare uitdrukking in *Oogentroost*, r. 589-590: 'het groene wambas: niet letterlijk op te vatten, maar als beeld voor de lustigheid, vrolijkheid, een beetje onbezonnenheid en dartelheid van de jeugd.' Vgl. ook Ripa-Poot s.v. *groen*, waar overigens het in de 17e eeuw sterke betekenselement 'groen=wellustig, geil' wordt verzwegen. Dat speelt op deze plaats zeker wel een rol.

- 650 *Die [...] halven*: die uzelf beschouwt als geheel volleerd en nog niet de helft van het nodige weet
- 651 *De [...] vleidt*: de 'bergjes' bij wie u in het gevele wilt komen. Met de 'bergjes' zijn uiteraard de meisjes bedoeld, waarbij de 'letterlijke' betekenis van de metafoor natuurlijk ook een rol speelt.
- 652 *En [...] toe*: en alles (wat jullie aan de meisjes zien) lacht jullie toe  
*dewijl [...] teerst*: terwijl jullie, volkomen argeloos
- 653 *Tot [...] vinden*: vgl. de uitdrukking 'botertje tot de boôm' [=bodem]: 'alles volmaakt'. Grasboter, gemaakt in het voorjaar uit de melk van het vee dat weer buiten loopt, geldt als de beste.
- 654 *sorgelick*: gevaarlijk  
*blinden*: liefde maakt immers blind.
- 655 *Taerte*: de binnenkant van de 'taart'. De beeldspraak is zoals wel vaker nogal springerig.
- 656 *Aloë*: een bitter smakend kruid
- 657 *werdt*: wordt, verandert in
- 658 *verkroockt*: verkreukeld, in wanorde
- 659 *sonder hulp*: zonder dat er iets aan te doen is. Het huwelijk zoals gewoonlijk voorgesteld als een onverbreekbare band: wie eraan vast zit raakt nooit meer los.
- 660 *ick [...] heeters*: ik ken geen hetere plek
- 661 *Doet [...] bescheid*: (maar) doe ook uzelf recht (door zelf uw verdediging te voeren, vgl. r. 662-663)  
*Moer [...] kind'ren*: meisjes, echte kinderen van moeder Eva. Ze heten 'echt' omdat zij, als 'stallichtjes (dwaallichtjes) voor de mannen' (r. 662) aarden naar Eva, vanouds (op grond van Genesis 3:6) voorgesteld als verleidster van Adam.
- 663 *uijt te slaen*: te spreken
- 663-64 *het [...] Land*: de grond die jullie bij ons mannen gemakkelijk als goed land zouden beschouwen is soms ook niet meer dan een laagje bedekking van 'rood zand'
- 665 *korst*: vgl. r. 655; hier: buitenkant, vertoning.  
*strijcken*: strijkages, complimenten maken
- 666 *Van [...] beswijcken*: bezweringen uit de (petrarkistische) trukendoos van de vrijers
- 667 *Berght*: verbergt  
*lett, veeltijds*: let wel: niet áltijd (vgl. ook r. 655: 'menighmael')
- 668 *soo [...] aerd*: zo'n 'wonderlijke', d.w.z. onaangenaam verrassende, binnenkant (innerlijk, karakter; ook de gedachte aan 'aarde' kan nog een rol spelen)  
*Dat [...] gepaert*: dat het beter zou zijn dat jullie het vóór dan na een huwelijk te weten zouden komen (in het eerste geval is het nog niet te laat)

670-732: Terug naar de geschiedenis van de berg. Toen die af was, moest er iets op staan, als een kwastje op een muts. Niet voor het nut, maar voor het mooi, zoals zoveel dingen in de natuur. En zo stond er op zeker moment een 'speld' of een 'naald' op de berg, eigenlijk een *folly*, een 'ijdelheid'. Iedereen had commentaar, maar de dommen raakten eraan gewend en de wijzen herinnerden zich dat Rome in de oudheid met zulke bouwsels gesierd was, en dat men daar ook in deze eeuw kosten noch moeiten heeft gespaard om zulke dingen weer overeind te zetten, hoe nutteloos ze ook zijn.

- 669 *Dus: zo*  
*Heer [...] Roodenberg:* spel met de plantnaam 'juffertje in 't groen': hij is 'heer in het groen' (zoals hij ook 'Heer in het Monnikenland' was), en wel in het groene gras van de Rode berg.
- 670 *Dat [...] herden:* dat was een te verheven titel om zomaar zonder meer te dragen. Huygens wil zeggen: toen ik zo'n deftig heerschap was geworden moest dat ook naar buiten toe blijken. Adel was immers iets wat men niet alleen had, maar ook ostentatief uitdroeg, in kleding en gedrag. Enige ironie is hier natuurlijk niet afwezig.
- 671 *Daer [...] op:* er moest iets aanzienlijks op (nl. op de berg, niet op de titel).  
 672 *met [...] dit:* met het 'wat is dit?' van kijkers  
 673 *wiss en wel:* heel goed  
 673-74 *'k vermoijde [...] vragen:* ik maakte alles en iedereen moe van het vragen (omdat ze telkens weer vroegen)
- 675 *Wat [...] op:* wat brengt de zee (nu weer). Bij een exotisch bouwsel als Huygens' 'naald' een begrijpelijke vraag.  
*werden:* worden
- 676 *voldaen:* beantwoord  
*Nietmet all:* niets, niemendal
- 677-78 *Maer [...] reken:* maar (niet met een gewoon 'niets', maar) met een 'niets' dat ook antwoord zou kunnen zijn als iemands neuswijsheid zo ver zou gaan dat hij vroeg
- 679 *Wat [...] hoofd:* wat het te betekenen heeft dat de mens op de beste plek van zijn hoofd een neus heeft. Het is goed mogelijk dat Huygens dit voorbeeld van 'neuswijsheid' (betweterigheid die zich voordoet als kritische zin) ergens vandaan heeft. Hoe dan ook, hij haalt het aan als (eerste) voorbeeld van een vraag die men niet hoort te stellen: de natuur, schepping van God, zit vol dingen die 'niets' betekenen, maar er desondanks wel moeten zijn, omdat God ze gemaakt heeft (r. 687).
- 682 *als [...] nam:* als men (die neuswijze vragers) nog meer in details wilden afdalen  
 684 *'t en [...] bescheid:* dan is 'niets' maar een half antwoord  
 685 *dat [...] gepresen:* dat gepresen behoort te worden  
 686 *noodigh:* noodzakelijk  
 688 *Dat noodigh:* dat noodzakelijke  
 689 *Gods Hand-meid:* de natuur (= r. 690 'Nature'), Gods dienstmaagd; de natuur gezien als a.h.w. de uitvoerster van Gods plannen, een wijdverbreide gedachte.

- Zwaan verwijst al naar Veenstra's *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft*, p. 158 noot 126, en plaatsen in Vondels *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst*.  
*Goed*: hier: het nuttige, datgene wat ergens goed voor is.
- 690 *past [...] op*: zorgt daarvoor  
*als [...] namen*: geen vaste uitdrukking; de betekenis zal zijn 'wij zijn ervan doordrongen'. Maar waarom Huygens dat hier met zoveel nadruk zegt is onduidelijk; het lijkt zelfs enigszins in strijd met r. 684 en daarvoor.
- 691 *voeghlick*: gepast (woordspel met 'voeght'). Extravagante decoraties zijn voor Huygens uiteraard geheel buiten de orde, alles dient binnen de perken van de 'rede' te blijven.
- 692 *hoe [...] gevall*: hoe het ook is, kunstmatig (gemaakt) of toevallig (ontstaan).  
 693 *Bij [...] doopen*: door kunst of toeval, al naar gelang iemand het noemen wil. Huygens buigt de uitdrukking om in de richting van een bescheidenheidsformule: dat de versiering van de berg inderdaad ook sierlijk is, mag men aan zijn kunst, maar ook aan het toeval toeschrijven.
- 695 *tuijtighs*: vrolijks, grilligs (vgl. WNT *tuit* II, 2a: haarlok, krul)  
*wat aensiens*: iets dat het bekijken waard was
- 696 *ijet [...] beschutt*: voldoende als bedekking van het hoofd  
 697 *pluijsken*: kwastje  
 697-98 *bij [...] sien*: die gezien mocht worden naast mutsen die gezien mogen worden (naast deftige mutsen)
- 698 *Soo [...] klutsen*: zo kwam het dat ik aan het prutsen ging, iets ging maken. Op papier, naar we mogen aannemen.
- 699 *Aen [...] wederdeét*: (dat ik) staander aan staander (ging) verbinden, en de ene plank aan de andere
- 700 *Die [...] steel*: (staanders en planken) die ik allemaal bevestigde aan een onzichtbare verticale paal in het midden (Zwaan)
- 701 *rugge-been*: wervelkolom  
 703 *scheen geplant*: leek in de grond te staan  
 704 *Maer [...] sand*: m.a.w.: dat leek alleen maar zo. De constructie rustte niet op het zand van de berg, maar was in zijn geheel opgehangen aan die ene paal, die (naar alle waarschijnlijkheid) door de berg heen in de aarde stak. Op die manier was het bouwsel niet 'op zand gebouwd' (vgl. de volgende regels)
- 705-06 *Daer [...] gelesen*: daar moest ik (immers) rekening mee houden (ik had me niet kunnen permitteren daar niet aan te denken), want anders had men mij nagewezen (veroordeeld) als iemand die nooit de Griekse Heilige Schrift (het Nieuwe Testament) had gelezen. Daar staat immers (Huygens verwijst zelf naar Mattheüs 7:26-27) dat een dwaze zijn huis op zand bouwt. Dat doet Huygens dus niet.
- 707 *Doe [...] besleur*: toen het uit de omhulling van de toestanden met steigers enzovoort kwam. Het woord 'koker' wijst al vooruit naar 'speld' en 'naald' in de volgende regels.

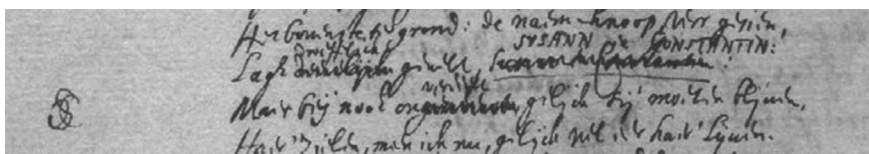
- 708 *Spell*: speld. Huygens sprak zelf van een 'pyramide' (*Ged.* IV, p. 265), en destijds niet ongewone aanduiding voor zo'n zuil (obelisk), vgl. *WNT* *piramide* bet. 2.  
*sulck'en leur*: zoiets onnozels
- 709 *als [...]* *spell*: als een naald of als een speld (zo venijnig). Het object sprong niet alleen in het oog, het 'stak', d.w.z. er werd ook aanstoot aan genomen.
- 710 *daermen't sagh*: overal waar men het ding zag
- 710-II *daer [...]* *was*: overal waar leugen of waarheid het heen droeg, erover sprak zoals het was of zoals het niet was (chiasme). Iedereen neemt aanstoot aan het ding: de mensen die het zien en zij die er over horen spreken, waarheid of verzinsels (leugens).
- 712 *Wat raed*: wat viel eraan te doen
- 712-13 *voll [...]* *keffers*: vol geblaf van brutale keffertjes. Met 'onbevoegde' critici heeft Huygens geen geduld (al verantwoordt hij zich in het vervolg ook tegenover hen).
- 713 *die [...]* *verdouwen*: wie daar niet tegen kan
- 714 *Sand-zee*: woestijn. Ik geloof niet dat er nog een speciaal effect beoogd is met het noemen van de 'zandzee' in verband met de hier besproken 'zandberg'. Evenmin lijkt Huygens te verwijzen naar het toch overduidelijk Egyptische karakter van zijn monument. Pas in r. 766 zou men daar, met veel goede wil, een verwijzing naar kunnen zien.
- 715 *werden*: worden
- 716 *sulcke li'en*: nl. de 'stoute keffers' uit r. 713.
- 717 *Soo [...]* *gunst*: zo veranderde de kritiek op mij in waardering  
*soo [...]* *sotten*: zo werden de zotten vanzelf tam (ik hoefde er niets voor te doen)
- 718 *Schots*: buitenissig
- 719 *gedooghlicks*: dragelijks (in de zin van 'normaal', weinig opvallend)
- 720 *De [...]* *gewoont*: de simpelsten (deden dat) door gewenning
- 720-21 *door [...]* *geheugheniss*: door het spreken van hun geheugen
- 722-23 *noch [...]* *mis-staen*: noch het oude Rome misstonden, noch het nieuwe (tegenwoordige)
- 723-24 *en wat [...]* *Zee*: Volgens sommige oude bronnen hebben de Romeinen, te beginnen met Augustus, 40 à 50 obeliskken van Egypte naar Rome gebracht (Batta 1986, p. 19).
- 725 *derft verteeren*: durft uit te geven
- 726 *Om [...]* *leeren*: d.w.z. om zulke wonderbaarlijke kolossen opnieuw te verslepen en weer rechtop te zetten. Huygens zinspeelt in deze regels vooral op de spectaculaire (en uiterst kostbare) verplaatsing van de obelisk van het Campo Nero naar het St. Pietersplein in 1586. Daarvan is een gedetailleerd verslag gemaakt door de architect-aannemer van het karwei, Fontana. Deze berekende het gewicht van het gevaarte op 963.537 35/48 pond (ca. 327 ton, vgl. hieronder, r. 727). De werkzaamheden (optillen van de oude standplaats, verplaatsen en

- weer oprichten) strekten zich (anders dan Zwaan suggereert) uit over een kleine vijf maanden (van 30 april tot 27 september). Zie Batta 1986, p. 23-50. Onder Sixtus V (paus van 1585-1590) zouden nog drie van dit soort operaties volgen.
- 727 *Vijf [...] mael*: In de marge in AU schreef Huygens het sommetje uit:  
5000x200=1000000.
- 728 *hangen [...] Schaef*: in de takels in evenwicht hangen (Zwaan)
- 729 *op [...] lijf*: Vgl. 'op zijn voeten' (maar de naald staat 'op zichzelf')
- 730 *En all om*: en dat alles vanwege  
*als*: zoals
- 731 *statigh*: indrukwekkende
- 731-32 *of [...] gedachteniss*: of, als het wat beter is dan alleen maar een indrukwekkende ijdelheid, vanwege een ijdelheid die strekt tot de (vergankelijke, maar toch) gedachtenis van de stichter. Huygens hechtte (het blijkt al uit het begin van *Hofwijck*, maar ook hier weer heel sterk) grote waarde aan 'voortleven'. Als de oprichting van de naald ertoe leidt dat men aan de stichter blijft denken, al is het maar voor beperkte tijd, geeft dat al zin aan de onderneming – die niettemin een ijdelheid blijft! Een typisch voorbeeld van zijn ambivalente houding ten opzichte van materiële zaken. Overigens hadden de operaties in Rome wel iets meer 'zin' dan Huygens hier suggereert, zoals de plaatsing van het kruis op de top van de obelisk, en de in opdracht van de paus aangebrachte inscripties ook duidelijk aangeven: 'Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat [...]' Vgl. Batta a.w., p. 49-50: 'Das Kreuz, das goldene Kreuz auf dem Spitze des alten Wüstenmenhir, hatte gesiegt. Erst jetzt waren die bösen Geister gebannt [...].'
- 733-792: Op zo'n manier meende ik een gedenkteken voor mijzelf na te laten. Maar een stem uit de hemel sprak anders: een verschrikkelijk onweer versplinterde het bouwsel in één nacht. Alleen het monogram met de voorletters van Susanne en mij bleef ongeschonden. Ik vatte het ongeluk op als een waarschuwing en bouwde niet opnieuw zo hoog. Zo trok ik een les uit mijn ervaring.
- 734-36 *na [...] docht*: gelet op de snelheid van de tijd en de snelheid waarmee mijn jaren naar de eindstreep zijn gesneld, dacht ik... Vgl. de proloog. Huygens, vermoedelijk net 55 toen hij dit schreef, zegt niet dat hij spoedig zal sterven, maar weet wel dat hij zijn leven niet meer vóór zich heeft.
- 736 *kost*: zou (...) kunnen
- 737 *of*: als
- 739 *dat [...] schand*: dat beschouwde ik niet als schande
- 740 *het [...] land*: alles dat door water of land gevoed wordt, alle levende schepselen
- 741 *lappen*: eten, innemen
- 742 *aes*: voedsel (zonder ongunstige bijbetekenis)
- 743 *Heidelbergs [...] vat*: Het reusachtige wijnvat in de kelder van het slot van Heidelberg, nog altijd een bezienswaardigheid. Huygens bewonderde het tij-



- dens zijn bezoek in de lente van 1620 (Worp 1894, p. 79). Overigens stond het in de tijd dat hij dit schreef leeg, het was tijdens de Dertigjarige Oorlog vernield. In 1664 zou een nieuw vat gebouwd worden, dat eveneens maar kort functioneerde (en het vat dat er nu staat is van 1751). Vgl. Zedler, Bd 12 (*Heidelberg*).  
 745 *en [...] hooren*: vgl. de uitdrukking 'buiten de waard rekenen'.  
 746 *stonden 't toe*: stemden ermee in  
 746-47 *'t quam [...] quam*: Lett.: 'het verraste mij wat uit de hemel kwam.' Huygens vond zijn redenering vanzelfsprekend, en hij keek er niet van op dat mensen het met hem eens waren, maar de hemel liet een heel ander geluid horen.  
 748 *staet af*: Letterlijk, het tegenovergestelde van 'sta op'.  
 749-50 *als [...] slinden*: zoals het dreigen en het geweld van de winden samengaan, hun geluid en de verwoestingen die ze aanrichten. M.a.w.: de stem die ik hoorde wás de storm; als God spreekt, gebeurt op dat moment wat Hij zegt. Vgl. ook de noot bij r. 184-86.  
 751 *schicken*: besluit  
*eer*: eerder  
 752 *Ick [...] menschen*: Een verontschuldiging voor de antropomorfe voorstelling van God, Wiens wezen niet in woorden is te benaderen.  
 753-54 *met [...] off*: met rukwinden, ontzagwekkender dan wanneer  
 755 *met [...] vier*: d.w.z. met zo'n onophoudelijke reeks bliksems  
 756 *papier*: Beeld voor broosheid en vergankelijkheid, vgl. bijv. r. 27.  
 757 *aenstekelick*: brandbaar  
 757-58 *wat [...] kind*: Onduidelijk: hoewel de wetenschappelijke opvattingen over onweer uiteraard uiteenliepen, schijnt men er toch algemeen vanuit te zijn gegaan dat bliksem en donder gelijktijdig ontstonden (Heninger 1960, p. 72-87). Misschien bedoelt Huygens met 'donder' het onweer zelf, waar bliksem (en donder) de gevolgen van zijn.  
 759 *Bergh*: Hier in de bet. 'berging': schuur, hooiberg (WNT *Berg* (III)).  
*doe [...] gingh*: toen het 'bergen' gold  
 760 *niet onredelick*: 'Immers,' suggereert Huygens, 'ik had ook een berg.' Via het homoniem komt hij weer op zijn eigen 'berg'.  
 761 *Mijn' [...] deel*: Een soort zelfcorrectie: 'Wat er gebeurde was dat (niet ik, noch mijn berg, maar) mijn naald mijn deel kreeg.'  
 762 *Dat [...] voor*: dat is het voordeel van aarde  
 763 *Gods [...] vier*: Gods laatste vuur. Vgl. 2 Petrus 13: '[...] den dag Gods, in welchen de hemelen door vuur ontstoken zijnde, zullen vergaan, en de elementen brandende zullen versmelten.'  
 763-64 *daer [...] glas*: in de toestand waarin het was, waarlijk tot niets, schijnbaar tot glas. Huygens spreekt over de laatste dingen in uiterst verwarrende paradoxen: iets dat 'waarlijk niets' is, lijkt desondanks nog op iets, zij het op iets onzichtbaars. Het is hem minder begonnen om een 'beeld' dan om een *idee* van de eindtijd, waarbij alle menselijke voorstellingsvermogen tekort schiet. Vgl. weer Michels 1941, p. 24-28, over de 'intellectieve verbeelding'.

- 765 *sprong [...] wilde*: maakte een sprong als ongebonden lammeren doen. Zie ook r. 777: het lijkt alsof de naald uit zijn bevestigingspunt werd geslingerd.
- 766-67 *Als [...] sprong*: zoals de heuvel stond te springen toen Farao Gods leger volgen wilde. Huygens verwijst naar Psalm 114:4, de beeldspraak gaat terug op de hele psalm: 'toen Israël uit Egypte toog [...]; de bergen sprongen als rammen, de heuvelen als lammeren.' Vgl. de aantekening bij r. 714: het is mogelijk, maar m.i. onwaarschijnlijk, dat Huygens deze vergelijking hier gebruikt omdat het om een 'Egyptisch' monument ging. Eerder lijkt hij er het uitzonderlijke karakter van het noodweer mee te willen benadrukken.
- 767 *Mast*: Aanduiding voor de verborgen paal in het midden van de naald.  
*ried*: rietstengel (spreekwoordelijk voor kwetsbaarheid)
- 768 *daer [...] siet*: Onduidelijk. Er staat: 'op een plaats waar degene die het ziet het wel moet geloven (met de bijgedachte 'maar waar men het nooit zou verwachten'). Dat suggereert dat de mast onder het natuurgeweld op een onwaarschijnlijke plaats was geknapt, misschien helemaal aan de grond, waar hij toch het dikste was. De formulering ('die het ziet') suggereert verder dat de breuk nog te zien zou zijn, maar waar dan?
- 769 *En [...] gelooven*: en op een plaats waar degene die het niet ziet, het niet zou willen geloven
- 770-71 *Uijt [...] grond*: Bedoeld zal zijn: de naald schoot uit het gat waar hij in stak, het gevolg was dat hij ondersteboven langs de berg naar beneden kwam te hangen.
- 771 *de Naem-knoop*: een monogram op de top van de naald, bestaande uit de vervlochten letters S en C. Het in de autograaf getekende monogram (zie afb. 19) is niet te herkennen op de afbeelding van de naald op de plaat, linksboven. Het lijkt enigszins op het monogram op de door Huygens getekende titelpagina van *Dagh-werck*, ed. Zwaan p. 63. 'Monogrammen kwamen traditioneel in de tuinarchitectuur voor als onderdeel van een in buxus of palm aangeplante parterre en droegen [...] een sterk propagandistisch karakter' (De Jong 1993, p. 88, met lit. opg.) In het sobere Hofwijck ontbraken buxusparterres, maar het monogram kreeg een plaats, demonstratie van Huygens' blijvende verbondenheid met Susanne.



Afb. 19: het monogram S-C, door Huygens getekend in de marge van de autograaf naast r. 771.

- 773 *Maer [...] onverdeelt*: maar beide namen waren nog verbonden (het monogram was nog heel)

- gelijck [...] blijven*: zoals ze moeten blijven. Hier zijn niet meer de namen bedoeld, maar de personen; nadere verduidelijking in de volgende regel.
- 775 *In't storten*: tijdens het vallen
- ijemand daer ontrent*: iemand die daar in de buurt was. Huygens geeft het verhaal een burlesk-legendarische draai, inclusief de traditioneel onverifieerbare 'iemand' als getuige; vgl. ook de interjectie in r. 778: 'als men het geloven wil').
- 776-77 *bekent [...] noch*: bekend gemaakt dat zij, gevallen, nog sprak
- 778 *dus*: zo
- 779-82 *Hier [...] verdragen*: Van deze regels is ook een eerder 'kladje' bewaard, geschreven op 2 september 1651 (*Ged.* IV, p. 265; zie hier Apparaat Bijlage A). Zoals ik elders ook al aangeef (Inleiding apparaat, par. 2.1.1) zal dat op niet de dag van het noodweer zelf of kort daarna geschreven zijn.
- 782 *stijfte*: Verschrijving van de kopiïst; *stijfste* = sterkste (de bomen).
- 783 *af*: van
- van [...] topp*: van het zeil zo hoog in top te voeren (beeld voor overmoed)
- 784 *De [...] op*: overal waar 'hoogmoed' heerst (niet: 'trots', maar 'overmoed': *superbia, hybris*), volgt ondergang. Achteraf geeft Huygens dus toe, ondanks alles wat hij ter verdediging van dat soort projecten heeft aangevoerd (en blijft aanvoeren!), dat zijn naald, met de claim op 'nagedachtenis', een vorm van (strafbare) hoogmoed was.
- 785 *of [...] tergden*: en ook al drongen vrienden bij mij aan
- 786 *vergden*: verlangden
- 788 *Die [...] geplantt*: D.w.z. die niet zo'n naald op die berg wilde dulden.
- 789 *Ick kroôp*: in de tegenslag nam ik vaart terug. In AU schreef Huygens eerst 'doock' i.p.v. 'kroop': 'Ik maakte mijzelf klein.' Maar dat sloot minder goed aan bij het vervolg.
- 790 *koos [...] zeil*: koos het kleine in plaats van het grote zeil
- 792 *Scha-baet [...] na*: (geen schade, maar) profijt uit schade, dat wil zeggen: verlies voorop maar wijsheid toe.

793-832: Een toren, half zo hoog maar veel dikker, bouwde ik ervoor in de plaats. Die geeft mij groter nut en meer vermaak dan het eerste bouwwerk deed. Wie met mij naar boven klimt, ziet meteen wat ik bedoel: vanaf deze toren heb ik vrij uitzicht tot in de wijde omtrek van Hofwijck. Zo bezit ik het mooiste deel van Holland, en dat zonder er verantwoordelijkheid voor te hoeven dragen.

- 793 *Daer [...] delen*: een staaltje van die zo verkregen wijsheid staat op de plaats van de eerste planken (van het eerste houten bouwsel)
- 794 *soo*: zoals
- 't scheel*: het verschil
- 795 *min eng*: minder smal

- 796 *Matroos*: een zeeman  
*doorgeschoten steng*: een steng die men heeft laten zakken. Een steng kan worden gebruikt om een mast te verlengen, het weer laten zakken van zo'n steng heet 'schieten' of 'doorschieten' (WNT *steng* bet. 4).
- 797 *Een [...] oordeel*: D.w.z.: en behalve de zeeman zal iedereen er wel weer zijn eigen naam aan geven, al naar gelang wat hij er zelf in ziet. Huygens legt zich daar niet alleen bij neer, hij verbindt er zelfs een soort prijsvraag aan: r. 798-800.
- 798 *Des [...] voordeel*: met de vondst van de wijste naamgever zal ik mijn voordeel doen (die zal ik overnemen)
- 799 *Peter*: doopvader
- 800 *Die [...] vindt*: (hij) die de vrolijkste en tegelijk meest passende naam vindt ('toenaam' bet. eig. familienaam, maar dat zal hier niet bedoeld zijn). Westerbaen deed een gooi, vgl. zijn 'Kijckers antwoord' in het voorwerk.
- 801 *vrucht en vreughd*: Graag door Huygens gebruikte vertaling van Horatius' *utile dulci*.  
*witt*: doel  
*schick*: van plan ben
- 802 *tastelick*: tastbaar
- gaet op*: loop maar omhoog
- 805 *maer pas*: niet meer dan  
*weerzijds de scheijng*: aan weerszijden van de Landscheiding (de zo geheten dijk tussen Delfland en Rijnland). Of de Scheidingswetering, die de weiden in de lengterichting doorsnijdt. Veel maakt het niet uit.
- 808 *Den [...] gesichts*: de hoek met het mooiste uitzicht. Bedoeld is, blijkens r. 819-820, de kant van Delfland en het Westland. Vgl. intussen r. 2801-2804, waar Huygens verklaart niet te weten welke kant hij het liefst op kijkt.
- 809 *'t gingh [...] toe*: het was met Hofwijck
- 810 *Mijn [...] Parijs*: Parijs, dat ik nooit gezien heb. Huygens kwam pas in 1661 voor het eerst in die stad (maar bleef er toen wel vier jaar).  
*een [...] Reden*: een nar met verstand. Het aangehaalde bonmot, een variant van 'door de bomen het bos niet zien', is mogelijk te vinden in een anecdotenverzameling zoals van Aernout Overbeke of Johan de Brune de Jonge; ik heb er niet gericht naar gezocht. Het lijkt hier trouwens wat vergezocht: de 'gek' wilde Parijs zien maar kon dat niet vanwege de vele huizen; Huygens wilde de omgeving van Hofwijck bekijken en kon dat niet vanwege de bomen.
- 812 *Huijsen [...] hoop*: opeengepakte huizen
- 813 *ontblinden*: Vgl. r. 173.
- 814 *toppen*: boomtoppen
- 815 *trappen*: treden
- 816 *Ontbinden [...] gesicht*: geven mijn ogen de vrijheid
- 817 *over-topp [...] self*: steek boven mezelf (d.w.z. Hofwijck) uit

- 820 *ben [...] baes*: 'beheers' ik (omdat ik erboven sta)
- 821 *Dat [...] oversien*: dat noem ik overzicht/controle. Huygens speelt met de dubbele betekenis van 'overzien' om in het vervolg zijn positie te vergelijken met die van de regeerders van het gewest, die het ook 'overzien'.
- 822 *Die [...] besaten*: Uitbreidende bepaling bij r. 821, chiastisch geplaatst.
- 823-24 *sij [...] sitt*: zij konden hun bezit (Holland) alleen maar bekijken/controleren, niet meer dan wat er gebeurt op de plaats waar ik zit. M.a.w.: meer dan toezicht houden konden ze niet, en dat kan ik hier ook.
- 825 *Noch [...] meer*: ik ben het zelfs wat meer (nl. baas)
- 830 *Sij [...] saken*: zij worstelen onderling in uitzichtloze procedures (?) en in zaken van belang. Niet geheel duidelijk; vgl. al Eymael, *Huygens-studiën* p. 153.
- 831 *als [...] lucht*: Bedoeld zal zijn de ether, die (in het ptolemaeïsche wereldbeeld) het heelal vult vanaf de maansfeer naar boven toe (vgl. Verkuyl 1978, p. 309).
- 832 *Daer [...] gerucht*: In het 'ondermaanse' is alles altijd in rep en roer, vanaf de sfeer van de maan heerst orde en rust. Omdat Huygens op Hofwijck niet bij staatszaken betrokken is, kijkt hij ernaar met volmaakte distantie.

833-876: Tot zover het vermaak; het nut dat deze toren mij geeft is mij nog meer waard. Want zelf ongezien, zie ik hiervandaan de hele wereld, zoals de wijzen doen. En er is meer. De trappen, die ons hier omhoogvoeren, herinneren ons aan het leven: wie een positie wil bereiken moet er zijn best voor doen. Gelukkig hij die, zoals hier gebeurt, langzaam opklimt en niet al te hoog stijgt.

- 833 *Dus*: zo
- 834 *'t ongevall*: Vgl. r. 765-782.
- 837 *Voorsichticheid*: wijsheid (*prudentia*, een van de zgn. 'kardinale deugden'). Hier, woordspelend, ook 'letterlijk' opgevat: 'vooruitziendheid'.  
*haer huijden*: heden voor haar
- 839 *der [...] lot*: eigen aan de wijzen
- 841 *Dien [...] sagh*: Vgl. 1 Johannes 4:12: 'Niemand heeft ooit God aanschouwd.'
- 842 *Soo [...] stonden*: Huygens verwijst in de autograaf naar Psalm 90:4: 'Want duizend jaren zijn in uwe oogen als de dag van gisteren, als hij voorbijgegaan is, en als eene nachtwaak.' Het is niet helemaal hetzelfde als wat hij hier zelf zegt, maar bevestigt toch de gedachte dat voor God geen tijd bestaat; vgl. de volgende regel en de aantek. bij r. 184-186.
- 843 *En [...] geschiet*: en die, wat gebeuren zal, ziet alsof het (al) was gebeurd.
- 844 *Bij [...] niet*: ik zet 's mensen vérziendheid niet op één lijn daarmee
- 845 *last*: opdracht  
*naer [...] trachten*: na te streven. Huygens verwijst naar Mattheüs 5:48: 'Weest dan gijlieden volmaakt, gelijk uw Vader die in de hemelen is, volmaakt is.'
- 846 *die [...] betracht*: en wie zich meer op deze volmaaktheid richt
- 847 *versuijmt*: verwaarloost

- 848 *die [...] kan*: Kennelijk gaat Huygens ervan uit dat zijn figuur achter de borstwering op de torentrans van veraf niet te zien is. Dat hij op die manier een denkbeeld zegt te bieden van Gods volmaaktheid is (ondanks r. 844) een wat gewaagde gedachte waarvoor hij zich in het vervolg (r. 849) wel enigszins excuseert, maar die hij toch niet terugneemt (wat volgt noemt hij 'nog meer wijsheid', r. 851).
- 850 *Uijt [...] bouw*: uit een onaanzienlijk bouwsel, een bouwwerk dat (zoals ik zelf heb benadrukt) niet gezien wordt (omdat het veel lager is dan de oorspronkelijke naald)
- 854 *hoe [...] gekomen*: hoe is het zo gekomen (dat wij zo hoog staan)
- 855 *door geschroeft*: doorheen gedraaid. Het binnenste van de toren bestond uit 'tweemaal tien' treden; vgl. r. 815 en Westerbaens 'Prosopoeia', r. 57-58. Het woord 'schroeven' dat Huygens hier gebruikt doet eerder denken aan een wenteltrap, mogelijk met een rustpunt halverwege (hoewel 'tweemaal tien' ook een 'betekenisloze' perifrased van 'twintig' kan zijn, vgl. de aantek. bij r. 2106).
- 856 *engd*: een nauwe ruimte  
*gesteên*: kreunen
- 857 *Dat [...] in*: dat zit aan klimmen vast
- 858 *meent te*: wil
- 859 *Aen [...] eigentlick*: Moeilijk te vertalen. Huygens gaat over naar de moraal, de toepassing: 'Eigenlijk spreek ik over het bereiken van een hoge positie in de maatschappij, m.a.w. over "aanzien" en niet over "uitzicht".' Het beeld van het beklimmen van een toren laat hij intussen niet los.  
*Den [...] niet*: de luiaard gebeurt het niet (dat hij het aanzien bereikt)
- 860 *den [...] kruijs*: met de armen over elkaar  
*staet [...] siet*: omhoog staat te kijken
- 861 *staet [...] toe*: hoort wat zweten bij  
*woelen*: handelen
- 862 *En [...] geweld*: en bij willen (hoort) inspanning  
*daer bij*: bij dat alles
- 863 *niet [...] gaen*: alleen maar lopen (en niet vliegen)  
*quaed*: gevaarlijk
- 865 *sijn [...] vertrouwen*: datgene wat hij als mens heeft om op te vertrouwen. De schipper weet dat het mis is als hij opeens vliegt.
- 866 *Marsch*: soort platform onder de top van de mast, van waaruit de zeilen konden worden bediend
- 867 *dat's recht*: zo hoort het ook
- 868 *die [...] verrecht*: die zijn zaken 'trapsgewijs', geleidelijk, tot stand brengt
- 869 *soete*: aangename (verduidelijkt in het vervolg: 'met niet al te hoge stappen')
- 870 *all [...] marsch*: D.w.z. een eind onder de top van de mast, niet helemaal tot de vlaggestok bovenin (r. 871).  
*sijn [...] reden*: op verstandige wijze zijn stijgen

- 872 *sijn [...] besteedt*: D.w.z.: het profijt kan trekken uit de moeite die hij gedaan heeft om zo hoog te komen. Sommige mensen bereiken wel een hoge positie, maar zijn vervolgens alleen maar bang om die te verliezen, klampen zich aan de macht vast en doen er niets nuttigs mee.
- 873 *veil*: veilig
- 874-75 *konden [...] bezeffen*: als wij dat werkelijk tot ons door konden laten dringen  
*Wij [...] Steng*: dan zouden wij dat veilige 'halverwege' nog veel liever raken als de papegaai op de punt van de staak (vgl. r. 529-593). M.a.w.: dan zouden wij onze ambities niet zo hoog meer stellen (maar we doen het toch, want we laten het gevaar niet werkelijk tot ons doordringen).
- 876 *Van die*: van degenen die

877-884: Afsluiting van de rondleiding door het bos.

- 877 *uijt gesuft*: Lett. 'uitgepeinsd': onze gedachten over het bos zijn uitgeput, we hebben er niets meer over te zeggen.
- 878-79 *daer [...] gefoolt*: er is hard een dokter nodig voor úw oog (als lezer) en voor mijn hand (als schrijver), zozeer zijn zij beide op de proef gesteld
- 883 *Naer mij*: na mij
- 884 *gehoort [...] verstaen*: De uitvoerigheid van het verhaal garandeert volgens de dichter aandacht en begrip. Bij alle ironie lijkt Huygens toch wel degelijk te hechten aan dit papieren 'monument' voor zijn verloren (gedenk)naald.

885-932: Het gezelschap verlaat het bos en loopt de Heerweg op. Alvorens zijn gasten de tuin binnen te noden staat Huygens stil bij de witte abelen die hij aan weerszijden van de weg heeft laten planten. Ze geven Hofwijck beschutting tegen stormen uit Noord en Zuid, en zetten de weg, toch al de mooiste van het land, een ongekende schoonheid bij. Als de andere bewoners mijn voorbeeld zouden volgen, zegt Huygens, zou een toerist in Nederland nooit verder hoeven te gaan dan hier.

- 885 *En [...] Leiden*: nu zijn we aan Huis ten Deijl: wie wil er mee naar Leiden? Bij het Huijs ten Deijl, ongeveer halverwege de weg Den Haag-Leiden, was een pleisterplaats. Als Huygens de Heerweg, halverwege zijn bezit, met die plaats vergelijkt, denkt hij meteen aan de kreet die daar vaak uit de mond van (huur)koetsiers geklonken zal hebben.
- 888 *'t Neerthof*: Eig. de bijgebouwen en stukken land tegen een kasteel aan.
- 889 *Is't [...] gestoft*: is dit buitensporige opschepperij (nl. het gebruik van woorden als 'groot hof' en 'kasteel'). De vraag wordt (impliciet) bevestigend beantwoord!
- 890 *Schoon [...] in*: een mooie voorstelling van zaken is belangrijk
- 893 *niet vervelen*: geen verdriet doen
- 896 *Denckt [...] jaer*: Vgl. r. 129-130.

- 897 *Wel [...]* *gepronck*: dat pronken past hun goed
- 897-98 *sich [...]* *Schutters*: zich erop beroemen dat ze beschermers zijn
- 899 *een' van all*: (ook maar) één van al (die bomen, kruiden en bloemen)
- 901 *en [...]* *geen*: ziet men er geen (nl. geen ouderdom)
- 901-03 *en [...]* *duij'*: en weliswaar kan het hun gebeuren dat iemand zegt dat hun 'ongroene' (grijze of witte) bevende bladeren afbreuk doen aan hun waarde (die zouden immers op zwakke ouderdom kunnen wijzen)
- 904 *En [...]* *looft*: en dat (de kleur van het hoofdhaar) is iets waar een wijs man nooit andermans eer om 'looft'. Het laatste woord is een fout van de kopiist: er moet (zoals in AU en weer in KA) 'roof't staan.
- 905 *'T grijs [...]* *Kerckhof-blomm*: grijze haren worden 'kerkhofbloemen' genoemd
- 906 *tegens reden*: tegen de rede in, onredelijkerwijs
- 906 *merck*: merkteken
- 907 *Sinnen [...]* *Zeden*: verstand en persoonlijkheid
- 907 *Gaet [...]* *op*: bekijk de abelen van onder naar boven
- 908-09 *spitser*: Onduidelijk, misschien is bedoeld 'dunner' (dan hier beneden): ook daar, waar ze er fragieler uitzien, zijn de bomen onkwetsbaar (vgl. het vervolg).
- 908-09 *Daer [...]* *buijgen*: (waar u ook kijkt) er is geen scheur noch breuk te zien, en niets dat ook maar in de verte lijkt op buigen (de abelen groeien kaarsrecht omhoog)
- 911 *seid' ick recht*: zou ik met recht kunnen zeggen (de abelen zijn immers 'schildwachten' en dus soldaten)
- 912 *voor [...]* *gestaen*: onze belangen (van mij en mijn boomgaard) verdedigd
- 913 *Dat [...]* *strijd*: Het 'heetste van de strijd' is voor de boomgaard immers het moment van de grootste kou: dan is de bescherming het hardst nodig.
- 914 *Of [...]* *kleeren*: Bedoeld zal zijn: met uw takken ('s winters) of met uw bladeren ('s zomers, bij nachtvorst).
- 915 *gerechtelick geloont*: rechtvaardig beloond
- 916 *stijve jeughd*: jeugdige kracht
- 919-20 *Het [...]* *begaen*: het beschouwt u niet alleen als de 'voorburg' van Voorburg (voor wie uit Den Haag komt begint Voorburg met deze abelen), maar ook als de schoonheid die bijna de reden is dat men Voorburg bezoekt (m.a.w. als bijna de grootste aantrekkelijkheid van Voorburg)
- 921 *weer*: beseft, begrijpt
- 922-23 *Dien [...]* *lacht*: die door zo'n 'galerij' (d.i. 'zuilengang', maar ook – voortbordurend op de militaire beeldspraak met 'voorburg' – 'vestingwerk') tot het vermoeden en vervolgens tot de conclusie wordt gebracht hoe het met uw binnenkant gesteld is, waar de buitenkant (zo) staat te stralen. De wandelaar begrijpt waarom Voorburg zo trots op de abelen is: als zij alleen nog maar de buitenkant vormen, wat moet het dorp zelf dan wel niet zijn. Alleen zij zijn de reis al waard, laat staan dus het dorp zelf (zegt Huygens).
- 925 *toe*: eveneens (behalve de abelen)
- die [...]* *genegen*: (ik) die, om iets aardigs voor u te doen (om bij u in de gunst te komen)



- 927 *versien*: voorzien
- 928 *Heel*: Nl. 'prijzenswaard'.  
*die [...] dien*: die doet wat voor de gemeenschap kan dienen
- 930 *Honslaerdijck [...] Buren*: Het Huis Honselaarsdijk (bij Naaldwijk in het Westland) en het Huis te Buren (in Buren in de Betuwe) waren door Frederik Hendrik gebouwd resp. verfraaid en beide gelegen in een mooie, lommerrijke omgeving.  
*verbijsteren*: in de schaduw stellen
- 931-32 *En [...] begaen*: en wie die twee huizen allebei wil zien, hoeft vanaf dat moment (als iedereen heeft gedaan zoals ik) alleen nog maar de straat naar Voorburg te gaan. Dat is m.i. niet de weg naar Den Haag (zo Zwaan, vgl. de aantekening bij r. 35), maar de Heerweg die pas vlak voor Hofwijck, bij de oude Tolbrug, begint, en doorloopt door Voorburg (teg. Herestraat en Oosteinde) naar Leidschendam (teg. Voorburgseweg, Julianaweg en Veursestraatweg) en verder naar Voorschoten.
- 933-956: Vol eerbied spreekt Huygens de weg aan: het is geen eenvoudig landweggetje, maar bijna een straat, ook al is het eerste huis dat eraan ligt slechts zijn tuinhuis. Daar hoort de moestuin bij, waar ook perziken en abrikozen worden gekweekt. Het is weliswaar riskant om dat hardop te zeggen, maar dieven komen toch en wie een tuin vlak naast de weg aanlegt, vraagt er ook om.
- 933 *Stads-gelijcke Huijsen*: huizen als in de stad, geen simpele optrekjes of boerde-rijen. In dat verband noemt Huygens de weg ook 'straat', eigenlijk aanduiding voor een geplaveide weg. Dat was de Heerweg in die tijd zeker nog niet: in 1658 wordt om een nieuwe verbinding met Den Haag gevraagd met o.m. de motivering dat de Heerweg 's zomers door zijn mulheid en 's winters door het hoge water en het ijs moeilijk te berijden was (Gorris e.a. 1977, p. 100).
- 934-36 *Is't [...] Stall*: Onduidelijk. M.i. vraagt Huygens, in ruil voor de eer die hij de weg aandoet door een nauwkeurige beschrijving van Hofwijck te geven, om clementie voor het feit dat het eerste huis (vanaf Voorburg) dat eraan gebouwd is zijn tuinhuis is en zijn stal. Vgl. op de kaart de letter II, 'Stallhuys'.
- 937-38 *Kruidhof*: Kan zowel 'moestuin' of 'kruidtuin' betekenen, vgl. WNT *kruidhof*. In de marge staat een S, bedoeld is een Σ (zie Inleiding Apparaat, par. 2.3.2.2).  
*hebb [...] Abricosen*: De betekenis van 'hebb [...] gekosen' is onduidelijk. Zwaan stelt voor (met een vraagteken): 'Als ik (ooit iets) goed gekozen heb, dan is het mijn perzikenperk en mijn kweekplaats van abrikozen.' Een andere mogelijkheid is misschien: 'Als ik de juiste gewassen heb gekozen, dan is het (ook) mijn perzikenperk' etc. Dat zou betekenen dat Huygens, toen hij dit schreef, nog niet wist of zijn perziken en abrikozen inderdaad vrucht zouden dragen. Of moeten we de woorden lezen als interjectie: '- heb ik goed gekozen of niet?'
- 939 *Een' [...] bestaect*: Gedacht zal moeten worden aan een houten broeibak waar de tere planten in de zon en uit de wind stonden; over glazen afdekrui-

- ten spreekt Huygens niet, hoewel die in elk geval in de jaren '60 al in gebruik moeten zijn geweest. Hoge glazen kassen verschenen pas in de jaren '80 (Jacques en Van der Horst 1988, p. 176-179).
- 940 *Die [...] gemaectt*: die confituren (zoetigheden) bevat die (niet met suiker, maar) in de hitte van de zon zijn gemaakt
- 941 *'T waer [...] gemelt*: het zou veiliger geweest zijn het niet te vertellen
- twee [...] wegghen*: de Heerweg (door Hofwijck), de Lijweg (erlangs) en de Achterweg (er achter); vgl de kaart.
- 942 *daer [...] klapt*: waar de schutting spreekt. Eymael: 'Door of over de heining kon men de vruchten zien.' Of bedoelt Huygens: het feit dat er een omheining is geeft al aan dat er iets te halen valt?
- 943 *weest [...] kost*: heb meelij met mijn kosten en moeiten
- 944 *ontsien*: gevreesd
- 'twerck [...] onbegost*: dan was ik er nooit aan begonnen
- 945 *Ontsiet u*: (maar) vrees zelf
- beten*: hapjes
- 946 *Voor [...] gaen*: als dieven bekend te staan
- 948 *d' ander toe*: de andere straf erbij (d.w.z. de tweede straf, van in uw hart een dief te heten)
- dat [...] af*: dat komt ervan (de wroeging)
- 949 *Wij [...] gekeken*: wij hadden er wijs aan gedaan aan Grootmoeder (Eva) terug te denken (die ook de hand aan verboden fruit sloeg, vgl. Genesis 2:6)
- 950 *aen [...] gesteken*: naar (...) uitgestoken
- 951 *om niet*: te vergeefs
- 953 *En [...] bevell*: en het dreigement (om iets te laten) gaat werken als een bevel (om het juist wel te doen)
- pruijlen*: mopperen
- 954 *ter [...] muijlen*: ter beoordeling van alle grote monden
- 956 *En [...] tand*: verdient niet minder (bemoeienis) van allerlei tanden

957-976: Tenslotte nodigt Huygens zijn gasten uit, de tuin te betreden – met de waarschuwing dat geen detail onbesproken zal blijven. Alleen in één opzicht houdt hij het kort: hij zal niet telkens zeggen dat alles in de tuin tweemaal te zien is. Er loopt een lijn in de lengte door Hofwijck die het verdeelt in twee gelijke helften; dat is precies uitgebalanceerd: wat in het oosten te zien is, is er ook in het westen.

- 957 *'t sal [...] gelden*: de tuin van Hofwijck is aan de beurt
- 958 *Versiet*: voorzie
- 959 *aen*: aan geloven
- 961 *geprevelt*: (niet alleen gepraat maar ook) gekletst, wartaal gesproken (vgl. het vervolg)

- 964 *En [...] gevoel*: en wie door dat genoeg (in het praten over eigen grond) wordt meegesleept, voelt niets meer (van storm en regen); m.a.w. die weet van geen ophouden.
- 965 *Voor [...] quelligh*: voordat het martelen begint (d.w.z. mijn verhaal)  
*eens voor allen*: eens voor altijd
- 966 *staegh [...] vallen*: aldoor op hetzelfde punt terug te komen
- 968 *dus [...] geschickt*: zo (...) geplaatst  
*de wederga*: is de tegenhanger
- 970 *Daer [...] schelen*: Letterlijk: (delen) waarvan de linkse (delen) niet verschillen van de rechtse. Het is de vraag of hier wel staat wat Huygens bedoelt. Hij wil, blijkens het vervolg, zeggen dat de linkerhelft van Hofwijck de rechter spiegelt. Wat hij echter zegt is: de linker- en rechterhelften van beide delen verschillen niet van elkaar. Dat is wat anders (en dat klopt ook niet).
- 971 *Een' [...] poort*: Huygens 'ervaart' de lengtes van Hofwijck als een noord-zuidlijn, hoewel die strikt genomen noordwest-zuidoost loopt. Strengholt heeft er al op gewezen dat dit iets is om bij alle richtingaanduidingen in *Hofwijck* in het oog te houden; zie ook r. 1966 e.v. en 2783 e.v. (Strengholt 1982, p. 41-43).
- 972 *in [...] pa'en*: op beide eilanden gelijke paden
- 974 *een [...] Tijd-verdrijver*: D.i. op de kaart de letter Y, 'Uytsitt inde Vliet', een zitje deels over het water heengebouwd.
- 975 *Dit [...] geleght*: als die twee helften beide op een goudschaaltje tegen elkaar konden worden afgewogen
- 976 *Soo [...] huijs*: dan stond de naald in het huisje

977-1012: En, vervolgt Huygens, zo hoort het ook. Hij grijpt terug naar het verhaal over het ontwerp van Hofwijck (r. 65-95) en vertelt nu expliciet welke gedachte hem daarbij dreef: Hofwijck is gevormd naar het voorbeeld van Gods edelste schepsel, de mens. Dat ontwerp is niet te verbeteren, wat ook de grillen van de mode zijn. Ik heb Hofwijck van de grond kunnen opbouwen, en daarom geen concessies hoeven te doen.

- 977 *laeckt*: afkeurt
- 978 *'t schoonste [...] schiep*: een overtuiging waarvoor men zich o.a. kon beroepen op Genesis 1:27, waar gezegd wordt dat de mens (als enige van de schepsels) geschapen is 'naar Gods beeld en gelijkenis'. In de citaten die Huygens aanhaalt, uit de kerkvader Ambrosius en de 'heidense' wijze Cicero, geldt de menselijke superioriteit als een evidentie. Zie verder bijv. Veenstra 1968, p. 51 e.v. (via de index op 'mens').  
*bestond [...] delven*: begon te graven. Vgl. r. 66 e.v.
- 979 *des [...] less*: Vgl. de volgende regel, de les is 'Ken uzelf', het opschrift van de Apollotempel in Delphi. Al in klassieke tijd aan verschillende wijzen toegeschreven (Chilon, Solon, Thales e.a., vgl. ook de noot van Zwaan).

- 980 *'K besagh*: ik keek naar  
*niemand [...]* *doen*: niemand nodig. Een dubbele negatie als hier leidt in het  
17<sup>e</sup>-eeuws doorgaans niet tot 'ontkenning van de ontkenning'.
- 982 *in't kruijs*: aan weerskanten (slaat ook terug op 'vensters' enz.)
- 985-86 *ick [...]* *mocht*: ik zou geen regel weten te vinden die naast deze regel overeind  
zou blijven. De regel dus dat men de mens als voorbeeld moet nemen.
- 987 *oneenparicheid*: gebrek aan harmonie  
*ongeregelt scheel*: verschillen zonder regelmaat
- 988-90 *Dat [...]* *zijden*: waar niemand genoeg aan beleeft dan degene die er geen  
bezwaar tegen zou hebben dat zijn neus (...), wat dan ook van zichzelf, ver uit  
de middellijn zou zijn geplaatst, schots en scheef links en rechts. Vgl. de redene-  
ring over de muziek, hiervóór: ook wie muzikale 'evenredigheid' (r. 471) haat is  
nauwelijks een volwaardig mens.
- 991 *oversloegh*: bij mezelf bedacht  
*waer [...]* *trock*: waar zo'n samenstel op zou lijken
- 992 *Soo [...]* *Rock*: dan kwam ik uit op het wanordelijke patroon van een 'japone  
rok'. Een japone (japanse) rok was een soort kamerjas voor mannen, een nieu-  
wigheid rond 1650. Een voorbeeld in *Der kinderen-Besier* 1950, p. 222; voor  
Huygens zal een dergelijk bont patroon een gruwel geweest zijn.
- 993 *verwerdde*: verwarde
- 994 *Die [...]* *strecken*: die dienen als versiering van het kledingstuk maar die mij uit  
mijn humeur brengen
- 995 *als [...]* *trad*: als ik ooit door zo'n tuin zou lopen. Huygens denkt m.i. niet aan  
een bestaande tuin, maar beeldt zich in hoe hij zou reageren als men tuinen  
ging aanleggen volgens het patroon van de 'japone rok'.
- 996 *Soo [...]* *wat*: dan zou ik denken: het was niets dan dobbelen geweest.  
Letterlijk: 'voor de grap of voor geld gedobbeld', maar het gaat niet om dat  
onderscheid maar om het dobbelen op zich.
- 997 *belenden*: terecht zou komen
- 998 *wierd'er [...]* *af*: zou er zenuwachtig van raken  
*waer [...]* *wenden*: telkens als ik een bocht om moest
- 999 *gelijck [...]* *dé*: zoals het hoofd deed van degene die die tuin had geplant
- 1000 *Die [...]* *sté*: die de orde van de dingen naar willekeur had verdraaid. Die man  
zou m.a.w. niet goed bij zijn hoofd zijn geweest.
- 1001 *Verlappers*: verstellers. Beeldspraak ontleend aan de kleermakerij. Bedoeld is:  
wie een oude, bestaande tuin aan de eisen van de kunst wil aanpassen, moet  
concessies doen.
- 1003 *Mijn [...]* *geheel*: mijn laken (de 'stof' waarmee ik aan de gang kon) was heel  
(m.a.w. nog een gaaf vierkant)
- 1004 *met [...]* *besteck*: volgens een dwaas plan
- 1005 *Recht-zijdigh ongemack*: geforceerde, onpraktische rechttheid; 'rechtlijnigheid'  
(letterlijke en figuurlijke!) die tot 'ongemak' zou leiden. Blijkens het vervolg

onderkent Huygens de eisen van de 'rede' (die 'recht' voorschrijft), maar ook die van het 'nut' (dat de onderbreking van rechte lijnen kan voorschrijven). Vgl. ook al hiervoor, r. 89-90: daar is sprake van 'de kunst' en 'mijn lust.' Huygens wil niet zeggen dat hij 'eigenlijk' niet van rechte lijnen houdt, maar dat hij, op het relatief kleine Hofwijck, wat meer wilde realiseren dan waar volgens de strikte regels van de kunst plaats voor was. Vandaar het passen en meten, en de excuses als men een hoek om moet (vgl. hierna, r. 1165-1170; zie ook de inleiding van De Vries, par. 1.1).

- 1006 *'t gemackelick [...]* *aerdigh*: de gerieflijkheid en de schoonheid. De bekende vitruviaanse basisprincipes *commoditas* en *venustas* (zie ook r. 1012).
- 1007 *'T geschickt' [...]* *dienstighe*: de juiste orde en de bruikbaarheid (chiastisch geplaatst t.o.v. de vorige regel).  
*onder een*: dooreen
- 1008 *Soo [...]* *reên*: dan was het nut 'getrouwd' (=onlosmakelijk verbonden) met de rede. De 'rede' staat hier dus voor de regels van de kunst, het 'nut' voor Huygens' persoonlijke behoeften.
- 1009 *en [...]* *Speelman*: en nodigde Post (de architect, vgl. r. 612-616) uit als 'speelman'. Onduidelijk: het WNT geeft als betekenis van 'speelman' alleen 'muzikant' (speciaal op huwelijken), maar hier is klaarblijkelijk zoets als 'huwelijksmakelaar' bedoeld, bemiddelaar bij het sluiten van het contract. Misschien moet gedacht worden aan 'de man die het spel (nl. van afspraken maken, wikken en wegen) leidde'.
- 1010 *d' ondertrouw*: het huwelijkscontract  
*quam [...]* *van*: als bij het overleg wat onenigheid ontstond
- 1011 *geslist*: bijgelegd. M.a.w. op de bouwtekeningen kwam alles goed.  
*naer [...]* *gekijf*: na een plezierig soort meningsverschil
- 1012 *'t gemack [...]* *fraeij*: Vgl. r. 1006-1008.

1013-1048: Nog bij één bedenking staat Huygens stil voordat hij zijn gasten daadwerkelijk de tuin binnenleidt. Het ontwerp was gemaakt, vertelt hij, het graven begon. Maar daarmee ging een stuk goede weidegrond verloren. Zonde? Huygens bestrijdt het. Niet alleen ons lichaam moet gevoed worden, maar ook onze geest, en daar is Hofwijck voor. En hij heeft er zijn vermogen niet voor op het spel gezet: zijn kinderen zullen er onbezorgd van kunnen genieten.

- 1013 *Dat's uijt*: genoeg daarover
- 1014 *Zoo*: zode
- 1015 *haer [...]* *mocht*: zich vol aan hadden kunnen eten
- 1016 *taijen*: zuinige
- 1017 *Soo [...]* *scheuren*: zo'n kostbaar 'staal' (weer de beeldspraak van r. 1001-1004) zo 'kunstig' te scheuren. De boer klaagt dat een goede lap stof alleen maar voor decoratie wordt gebruikt; 'scheuren' is tegelijk een woord voor omploegen van grasland.

- 1018 't wasser [...] *gedoemt* : het 'staal' (stuk grond) was daartoe voorbeschikt  
 1020 *niet* [...] *mijn*: niet het erfdeel van mensen, en niet mijn erfdeel. Misschien  
 mag men ook lezen: 'niet van mensen-muilen, en niet van mijn muil'.  
 1021 *vrucht* [...] *vreughd*: Vgl. r. 801 en vele andere plaatsen bij Huygens.  
 1022 *Weij* [...] *Ploegh*: Aanduidingen resp. voor veeteelt en landbouw; vgl. ook r.  
 1016, 'gras- of korenwerk'.  
*dat's reden*: dat is waar  
 1024 *verheischt*: eist (...) op  
 1026 *en* [...] *Spijse*: dient hem niet als spijs  
 1027 *luchter*: lichter  
 1028 *onnoosele genucht*: onschuldig vermaak  
 1029 *Dat* [...] *hert*: door zulk voedsel wordt het hart gevoed  
*daer* 't: en als dat (het hart)  
 1030 *kan* 't [...] *vermaken*: kan slechts vermaak, ontspanning, het 'repareren'  
 1031 *voor* [...] *overgaert*: een potje (geld) spaart voor zulke zelf  
 1032 *wisselick gesorgh*: goed (voor de toekomst) gezorgd. Zwaan wijst op het  
 klankspel in deze regel: 'wisselick' en 'wijsselick' zullen nagenoeg eender geklon-  
 ken hebben, het laatste woord niet met een [ei], maar met een gerekte [i:].  
 1033 *Verr* [...] *verquisten*: van roekeloze verkwisting wil ik mijn kinderen ver-  
 houden. Huygens bedoelt, gezien het vervolg: ik wil niet dat ze met de gevol-  
 gen daarvan geconfronteerd worden.  
 1034 *van* [...] *wisten*: te weten kwamen dat ik me daaraan schuldig had gemaakt  
 – nl. bij het openen van het testament, als zou blijken dat het hele vermogen  
 aan Hofwijck was opgemaakt.  
 1035 *nuttelick gespilt*: Fout van de kopiist. Huygens had geschreven 'matelick  
 gespilt' (AU); de vergissing van de kopiist heeft hij ofwel niet gezien ofwel  
 gesanctioneerd. Dat laatste ligt evenwel niet voor de hand: Hofwijck wordt  
 hier immers juist niet als 'nuttig', maar als 'vermakelijk' voorgesteld.  
*naer* [...] *macht*: in overeenstemming met diepte en vermogen van de beurs  
 (Zwaan)  
 1036 *verwesen*: veroordeeld  
 1037 *en't Vaderland*: Fout van de kopiist en van Huygens. Huygens had geschreven:  
 'ick 't Vaderland' (AU); m.a.w. de zonen die God mij gaf, heb ik opgevoed  
 tot voor het land bruikbare mannen. De kopiist vergiste zich en schreef 'in 't  
 Vaderland'; Huygens verbeterde zónder terug te kijken in zijn autograaf.  
 1038 *soo*: zoals  
*voeght*: past  
*ick* [...] *proncken*: ik durf er wat mee te pronken  
 1039 *haer*: hen  
*door* [...] *deughd*: door onderwijs en goed voorbeeld  
 1040 *door* [...] *jeughd*: D.w.z. door de jongelingsjaren (na de kinderjaren) heen.  
 Huygens' jongste zoon, Philips, was 18 jaar oud toen Huygens dit schreef.

- 1042 *Daer*: daarmee. Niet 'dan' (Zwaan): Huygens geeft aan dat zijn taak als vader er nu al op zit, hij heeft gedaan wat hij kon.  
*Vader [...]* *Weesen*: Geen bijbelse uitdrukking. In een Latijns gedicht uit 1617 gebruikt Huygens eveneens 'Pater orborum' (*Ged.* I, p. 88-91, r. 77); het kan dus wel een bekende formule zijn geweest.
- 1043 *haer bestier*: de leiding over hen  
*met [...]* *toe*: en ook een zus (beveel ik in Gods zorg). 'Suss' was tegelijk een roepnaam van Huygens' dochter Susanne.
- 1044 *Daer [...]* *doe*: 'Voor die dochter, die zuster, bid ik alle die vier zonen, gelijk ik (God) voor alle vijf die kinderen bid' (Bilderdijk). Huygens beveelt dus de zuster nog speciaal in de bescherming van de broers aan.
- 1045 *sij*: D.w.z. alle kinderen.  
*het kleijn*: het geringe erfdeel
- 1046 *in [...]* *neer*: 'in een gematigd tering naar nering zetten', d.w.z. voorzichtig, zonder het te verkwisten
- 1047 *Sij [...]* *lijdelick*: dan hebben ze het redelijk. Uit Huygens' bewoordingen is niet af te leiden dat hij, ook rond 1650 al, tot de rijkste inwoners van Den Haag behoorde; vgl. bijv. Hofman 1983, p. 221-222.  
*die [...]* *gonde*: Hij die het ons geschonken heeft (God)
- 1048 *Die [...]* *begeeft*: Zwaan verwijst naar een tekst als Deuteronomium 31:6: '[...] Hij zal u niet begeven noch u verlaten,' maar de gedachte die Huygens hier formuleert is niet in deze vorm in de bijbel terug te vinden.

1049-1082: Nog steeds staat men voor de poorten van de tuin. Maar wie daarvoor staat, is al een beetje binnen: het zijn hekken met spijlen waar je doorheen kijkt. Zie het, vraagt Huygens, als een beeld van mijn hart: ik heb niets te verbergen. Ook de aanwezigheid van twee hekken heeft zin: alle gasten zijn hier dubbel welkom – zowel om te komen als om te vertrekken trouwens, want het vasthouden van mensen tegen hun zin noem ik geen gastvrijheid.

- 1049 *Noch*: nog steeds
- 1050 *of [...]* *gebroken*: anders zou ik me niet aan mijn woord houden (vgl. r. 971)
- 1051 *Noch [...]* *in*: en daar staan we nog niet voor, of onze ogen zijn al binnen
- 1052 *Heckens*: (eigenlijk geen – dichte – poorten, maar) hekken ('hecken' is enkelvoud, vgl. bijv. r. 1974). De tuinpoorten worden gevormd door hekwerken, met spijlen waar men doorheen kan kijken.
- 1053 *'t is [...]* *Vromen*: we houden hier open huis, zoals alle vromen doen
- 1054 *Die [...]* *schroomen*: die niet vrezen dat er in hun hart, dat blank is, gekeken wordt
- 1055 *Voor [...]* *van*: en die niet bang zijn dat iemand doorvertelt
- 1056 *Of [...]* *gebracht*: of (wat daar wordt) ontvangen of geboren. Bedoeld zal zijn: welke ideeën daar (alleen maar) opkomen of (ook) worden doordacht, uitgewerkt.

- 1057 *t voeder*: de voering
- 1058-59 *En [...] een*: en of gij nu op het uurwerk van binnen let of op de wijzer, ze stemmen altijd overeen. Eymael licht toe: 'Staat de wijzer op 12 uren, dan slaat het uurwerk ook twaalf slagen.'
- 1060 *gemeen*: gewoon
- 1061-63 *Mij [...] gepast*: ik bid u dat het als een stuk 'openhartigheid' (in de zin die zojuist aan dat woord is gegeven) van mij beschouwd wordt, dat ik van deze poort, en van die andere, een open hekwerk heb laten maken; en dat die openheid toegepast wordt op het hart van de eigenaar, m.a.w. dat men die ziet als een beeld van mijn hart.
- 1065 *een*: één
- 1066 *thoont*: geeft een beeld van
- 1069 *het [...] keeren*: de zaak van de andere kant bekijken (WNT *blad* (I), 7).
- 1070 *op*: open
- bij*: mee
- 1073 *eens*: eenmaal
- dat [...] ontkennen*: dan wil ik dat niet ontkennen
- 1074 *Mann [...] Vrouwen-kracht*: Letterlijk: 'verkrachting' van mannen en vrouwen; dwang jegens mannen en vrouwen
- 1075-76 *D' onheusche [...] misstelt*: de zogenaamde beleefdheid die het niet is, de dolle dwingelandij, die men ten onrechte op het conto van vriendschap zet (d.w.z. beschouwt als behorend bij vriendschap). Het is verleidelijk, maar misschien misplaatst, in dit verband even te denken aan wat Huygens op 20 februari 1640 ten huize van Hooft overkwam, toen hij door het 'geschakelde geweld van t'samen seven Steenen' (zeven dames, vergeleken met wonderbaarlijke magneten) gedwongen werd een avond extra te blijven (*Ged.* III, p. 134). De toon van dat gedicht verraadt (maar dat spreekt vanzelf) geen irritatie en we nemen aan dat hij zich graag liet vermurwen (vgl. ook Strengholt 1987a, p. 74), maar dat kan andere keren anders geweest zijn. Hoe wijd verbreid de hier gewraakte soort beleefdheid in Holland was, is verder moeilijk na te gaan; het manierenboekje van Puget de la Serre waarschuwt er niet uitdrukkelijk tegen (vergelijk diverse model-afscheidsscènes, Puget de la Serre 1663, bijv. p. 410-411, 427-428: de vertrekkende krijgt steeds alle ruimte).
- 1077 *geloôft*: geprezen
- 1080 *En [...] mij*: en wie zich op die manier voelt tekort gedaan mag zijn schade inhalen door mij net zo te behandelen. Een beroep op het zgn. reciprociteitsbeginsel: behandel de mensen zoals uzelf behandeld zou willen worden.
- 1081-82 *En [...] vertrecken*: en waar gouden vrijheid van komen en gaan heerst, zal dat in mij het verlangen naar een volgend bezoek doen opkomen; m.a.w. daar zal ik graag nog eens komen.



1083-1110: Eenmaal binnen loopt men door een prachtige laan (twee prachtige lanen) van linden, even mooi en even inspirerend als die op het Haagse Voorhout. Hofwijck heeft daarbij het voordeel dat het er veel rustiger is dan in de stad, zodat de vogeltjes naar mij toe komen vluchten. Huygens noemt er een paar bij naam.

- 1084-85 *die [...] armen*: ook die moet gij beschouwen als armen (net als de hekken spreken ook de lanen van 'welkom')
- 1087 *menschlickheid*: menselijke eigenschap  
*is [...] gaef*: is hun gave; m.a.w. dat kunnen ze wel.
- 1088 *Verstaet*: begrijpt  
*het [...] gaef*: het gave groen. Huygens geeft, zoals vaker (vgl. r. 145) de voorkeur aan omkering van de gewone volgorde, misschien ook omdat in zijn optiek de gaafheid nog meer aandacht verdient dan de kleur.
- 1089 *mijn' [...] Laurieren*: Woordspelend: het zijn 'mijn bomen' omdat ze op Hofwijck staan, en omdat ik er zeer trots op ben, maar ook omdat ik er mijn roem als dichter aan dank (vgl. r. 14: in 1621 oogstte Huygens lauweren met *Batava Tempe*, de lofzang op de Haagse lindenlaan).
- 1090 *Die [...] cieren*: die de koele pracht van die lanen sieren als wassen toortsen. 'Kaarsrecht', licht Bilderdijk toe; tevens kan gedacht worden aan de gladde, grijzige schors van linden (zij het dat de stam van oudere linden ('na honderd jaar') juist nogal onregelmatig wordt, iets wat Huygens gemakkelijk over het hoofd gezien kan hebben – zie ook de volgende regel).
- 1091 *sij [...] lang*: Huygens lijkt de 'honderd-jaarfictie' even te vergeten.
- 1092-93 *Dat [...] pijpen*: dat alles wat ik op mijn jeugdige dichtfluit op nieuwe, verrassende tonen speelde van de groene laan van het Voorhout, ook van *déze* lindenlaan gespeeld kan worden. De fluit is een symbool voor pastorale, 'landelijke' poëzie, passend zowel op *Batava Tempe* als *Hofwijck*.
- 1094-95 *En [...] gaen*: en dat, als ik mijn vindingrijkheid nog eens zou gaan oefenen op deze stof (nl. de linden), dat dan Hofwijck en Den Haag naast elkaar zouden gaan, d.w.z. gelijk in rang zouden zijn; of anders (tenminste) dat dan, als Den Haag de zon was, Hofwijck de maan zou zijn (niet gelijk in rang, maar toch het tweede licht aan de hemel). Huygens zegt dus: lees, voor een passende beschrijving van *déze* linden, wat ik over de linden op het Voorhout (in *Batava Tempe*) heb geschreven: alles wat daar staat geldt ook hier. En als ik een nieuw gedicht op deze linden zou willen maken, zou het niet of nauwelijks voor *Batava Tempe* onderdoen: zo rijk is de stof.
- 1097 *gelijck*: D.w.z. 'als in Den Haag'.
- 1098 *soo [...] daer*: net als daar (in Den Haag)  
*begraesde duijnen*: met gras begroeide heuvels
- 1099 *Hier [...] voor*: op één punt, het volgende, heeft Hofwijck (zelfs) de voorrang  
*in [...] Pand*: in dat kostbare stukje Den Haag
- 1101 *En [...] buurt*: en dan volgt een buurt van allemaal steen

- 1104 *dat [...]* vereert: wat de meeste luister bijzet aan Hofwijck. Dat zouden dan de vogels zijn. Het is een kwalificatie die Huygens verder bepaald niet waar maakt, vgl. bijv. r. 401-406, en de rake opmerking van Ter Braak, al geciteerd in de inleiding van De Vries, par. 3.1: '[Hofwijck was] een lusthof der *mensen*, niet der vogeltjes en paddenstoelen'.
- 1105 *De [...]* Lijster: de goudvink behoort tot de minste (gewoonste) soort, net als (...). Aan welk vogeltje Huygens precies denkt bij 'goudvink' is niet na te gaan; als trotse landheer wil hij maar even gezegd hebben dat de vogel met de duurste naam in Hofwijck tot de gewoonste behoort.
- 1106 *gorgelt:* 'zeer gewoon van vogels' (WNT *gorgelen*, bet. 3).
- 1107 *roemt [...]* bedrijft: beroemt zich op zijn werk. De koekoek legt eieren in het nest van andere vogels en gold bijgevolg als overspelige. 'In het roepen van den koekoek hoort men dan hetzij het 'roemen' van den overspeler, hetzij een bespottling van den bedrogen echtgenoot' (WNT *koekoek* (II), 1).
- 1109 *In Sté:* in de stad
- 1110 *diens [...]* bergen: wiens haren te berge staan (uit vrees dat het gezang op hem slaat). Een grapje als dit was waarschijnlijk onontkoombaar als er sprake was van een koekoek; vgl. ook *Batava Tempe* r. 293-296.

1111-1148: Als de vogels genoeg hebben van de linden, kiezen ze de elzen, die als beschutting aan de buitenkant van de lindenlanen zijn geplant. Lof van de elzen, die levend en dood nut en vermaak verschaffen: levend als windkering en zonnenscherm, dood als brandhout en als duurzaam bouw materiaal voor allerlei waterwerken. Lyrisch wordt Huygens als hij het elzenhakhout bezingt, dat zich keer op keer laat afhakken en niet alleen in leven blijft, maar telkens weer weelderiger terugkomt. De lof daarvan, roept hij uit, valt met mijn pen niet te beschrijven!

- 1113 *reis-mantel:* D.w.z. mantel (haag, manteling) die de linden tijdens de reis/het rijzen (groeien) naar de volwassenheid beschermt. Mogelijk ook woordspel met 'rijs(hout)': uit takken bestaande mantel.
- 1116 *haer [...]* best: opnieuw hun best
- 1117 *derven:* missen
- 1119 *Uw [...]* tapijt: levend dient u als muur en wandtapijt tegelijk. D.w.z. als beschutting, maar ook als versiering; chiastisch t.o.v. 'vreughd' en 'baet'.
- 1120 *naer [...]* tijd: naar gelang het seizoen
- 1121 *louwe:* lauwe, gematigde  
*still verkoelen:* rustige koelte (geen koelte door windvlagen)
- 1122-23 *verquicken [...]* verdooft: geven ons weer gevoel (in onze vingers etc.) als dat door ijs en sneeuw verdoofd is. In Huygens' testament is sprake van de 'jaerlyxten Houw van 't Houtgewasch, daarmede een' goede stercke familie, soo als de mijne lang is geweest, alle jaer ruym ende ryckelyck kan gerieft werden' (Schinkel 1851, p. 41). Toch bedoelt hij hier met 'ons' niet zozeer zichzelf en

- zijn familie: net als in 'Batave Tempe' verstrekt hij vooral min of meer 'encyclopedische' informatie over zijn bomen (vgl. Smit 1966, p. 39-41). Dat blijkt ook wel heel sterk in de volgende regels.
- 1123-24 *het [...] doet*: goed doen na de dood is een grotere goede daad dan menig mens (levend) tot stand brengt
- 1127 *Of [...] kan*: of het oude leven kan verlengen
- 1128 *Daer [...] pomp*: tot het boren van een pomp(buis), waar schip en lading van afhankelijk zijn. Elzenhout 'dient oock om leeren/ perssen/ steelen van werckghetuygh/ hoy-cribben ende andere dierghelijcke dinghen van te maecken: maer voor allen dient het om goten/ riolen ende waterbuysen van te maecken (Dodonaeus 1644, p. 1312, zie ook hieronder).
- 1129 *Van [...] aerd*: (en gij leent uw romp) om onderaardse buizen van te boren. Vgl. de vorige regel.  
*sluijsen*: stromen
- 1130 *Spijt [...] buijsen*: in weerwil van het metselwerk (de stenen aquaducten) van Rome en de loden buizen van Brussel. Eenvoudig elzenhout is even geschikt voor die taak als de kostbare constructies waar andere plaatsen beroemd om zijn. Met 'Romes metselwerk' zijn uiteraard de aquaducten bedoeld, bij de 'loden buizen van Brussel' denkt Huygens misschien aan de vele fonteynen, waar Brussel al in de zestiende eeuw beroemd om was (Vanhamme 1945, p. 27).
- 1131 *Klinckaert*: klinker, een harde soort baksteen  
*Arduijn*: arduin, een spreekwoordelijk duurzame steensoort, zoals koper geldt als zeer duurzaam metaal (vgl. ook r. 248).
- 1132 *Daer [...] aen*: (bouwsels van klinkers etc.) waar steeds opnieuw aan gelapt en gerepareerd moet worden
- 1133 *lijf*: lichaam/leven  
*ontsterft [...] sterven*: wordt uw sterven ongedaan gemaakt. Vgl. voor dit gebruik van *on(t)*- r. 173.
- 1134 *en erven*: en de erfgenamen daarvan (zo lang doet u uw werk)
- 1136 *duijckt ghij*: bent u begraven/wordt u als duiker (onderaardse buis) gebruikt  
*schenniss van*: aantasting door. '[...] want het Elsen-hout is van sulcken aerd/ dat het onder d'eerde / in sonderheydt in 'twater wesende/ nimmermeer en verrot ofte en vergaet' (Dodonaeus 1644, p. 1312).
- 1137 *stoven*: stobben (geknotte stammen die steeds weer uitlopen)
- 1139 *uijtspraeck*: Waarschijnlijk purisme voor Lat. *elocutio*: stijl, het vermogen om de dingen op de juiste manier, de juiste toon, te zeggen. 'Ik kan het niet onder woorden brengen...': het gebruik van zo'n laus-topos (*Unsagbarkeit*, hiervoor al *Überbietung*, r. 1130) voor het betrekkelijk nederige elzenhout geeft de passage een burleske inslag.  
*overslae*: overdenk
- 1140 *Wat [...] verlies*: welke winst (hier) behaald wordt door verlies

- 1141 *en [...] houwen*: laat zich maar eenmaal 'behouwen' (afkappen). Dit is overigens beslist niet waar en merkwaardig genoeg spreekt Huygens in r. 265-270 zelf over het perceel eikenhakhout in het bos van Hofwijck. Ik kan het niet anders zien dan als een vergissing.
- 1142 *behouwen [...] behouwen*: afhouden en behouden
- 1144 *verdoet*: kapot maakt
- 1145 *telgen*: scheuten, takken (ook: kinderen)
- 1147 *noch*: ooit

1149-1160: Ook een heg van haagbeuken en beuken draagt bij aan de bescherming van Huygens' lindenlanen, maar om zijn wandelaar niet te zeer op de proef te stellen staat hij daar niet bij stil. Laat slechts gezegd zijn dat ze een muur vormen, die Hofwijck voor inkijk behoedt: nuttig, maar ook mooi.

- 1150 *Is [...] voldaan*: is nog maar voor de helft afgedaan (behandeld)
- 1152 *Haegh- en Meijen-Boeck*: haagbeuk en meibeuk (=beuk, vgl. WNT *boek* (I). Zie ook Koeman 1980).
- 1154 *het [...] bepalen*: de vrije inkijk beperken
- 1155 *Maertje Knelis*: Naam van een boerendochter ('Maartje Cornelisdochter'); misschien fictief, al heette de eigenaar van twee percelen die Huygens in 1640 en 1642 aan Hofwijck toevoegde Cornelis Claesz. [Nestman]. En een van de schepenen van Voorburg heette, blijkens de koopacte uit 1639, Maerten Cornelisz. (Van der Leer 1996, p. 85-86 en 12). Dus wie weet welke grap Huygens hier uithaalt.
- onthouden*: weghouden
- 1157 *kalck*: Metonymisch voor 'metselwerk'.
- maer bevrijden*: slechts bevrijden van inkijk (en zo slechts 'nut' verschaffen')
- 1158 *eewighe*: Net als het elzenhakhout vergaan de beukenhagen 'nooit'.
- beij*: allebei (nl. nut én vermaak geven)
- 1159 *'t oorbaerlickste schutt*: de voordeligste bescherming

1161-1188: De lindenlanen eindigen al spoedig in een hoek. Weliswaar verdienen lange, rechte lijnen de voorkeur, maar hoeken zijn toch ook niet te versmaden: iedereen mag hierin zijn smaak volgen.

- 1161 *rechts of slinghs*: rechts- of linksaf (afhankelijk van welke van de twee lindenlanen men gekozen heeft)
- Bochten*: Hier gebruikt voor rechte hoeken; deze bet. niet in WNT.
- 1162 *Die [...] sochten*: die in onze tijd worden afgekeurd en waar de mensen vroeger zo dol op waren. Nieuw, modern, is dus, in deze voorstelling van zaken, een

- voorkeur voor lange, rechte lijnen. Die zijn ook mooi, zegt Huygens; ze voldoen aan de 'redelijke' eisen van de kunst en bevallen, als het ware 'van nature', ook aan het meest ongeschoolde oog (r. 1167). Maar net als hiervoor (r. 89-90 en r. 1005-1008) wijst hij erop dat Hofwijck een compromis is tussen die regels en zijn eigen wensen voor het relatief kleine terrein van Hofwijck. Hier voegt hij er aan toe dat 'krom' bovendien nog zijn eigen charme kan hebben.
- 1163 *beider [...]* *Schael*: de argumenten van de oude en de nieuwe tijd elk op een schaal van de weegschaal
- 1164 *Wij*: Nl. de aanhangers van de 'moderne' opvatting.  
*veel [...]* *altmael*: veel, maar niet helemaal gelijk. De schaal helt naar 'onze' kant over, maar slaat niet geheel door.
- 1165 *Een' [...]* *Voorhouts*: Nl. in de lengterichting achter elkaar
- 1166 *timpen*: stokbroden
- 1167 *domm*: ongeschoold  
*in [...]* *red'lickheid*: redelijkerwijs. De woorden 'recht' en 'krom' hebben (hier) natuurlijk ook een morele lading. In de volgende regel weer niet.
- 1169 *Steghen*: paden
- 1170 *Ontwalght [...]* *wegen*: bevrijdt de wandelaar van zijn over-verzadiging met al te lange wegen. Een bochtig pad kan welkome afwisseling bieden na een lange rechte weg.
- 1171 *zijn se*: Nl. de paden. Geïmpliceerd zal zijn: '...en dat is hier op Hofwijck het geval.' Vgl. ook de volgende regel.
- 1172 *soo [...]* *verlang*: en als er te weinig plaats is, dan is de kunst erin gelegen ze (die paden) langer te maken
- 1173 *laken*: veroordelen
- 1174 *versnipt [...]* *laken*: verknipt zijn stof. Dezelfde beeldspraak als in r. 1003.
- 1176 *een [...]* *leest*: een breed model
- 1177 *als [...]* *Dijen*: als de dijnen van magere mensen
- 1178 *Nu [...]* *will*: nu mag het (dat model) zo goed zijn als het maar kan. Huygens denkt vermoedelijk niet aan concrete modebeelden, het gaat hem om het idee 'nu eens zus, dan weer zo'. In werkelijkheid was de modieuze (mannen)schoen 'vroeger' (gezien vanuit 1651) kort met een ronde neus, na 1640 werden ze buitensporig lang, maar wel afgeplat van voren (Der kinderen-Besier 1950, p. 41 en 139). Voor de broek gold dat hij in het begin van de eeuw ruim moest vallen, omstreeks 1630 veel nauwer werd en tegen 1650 weer wijd (a.w., p. 90 en 135).
- 1180 *Elck [...]* *Mall*: iedereen weet een eigen voorwendsel te noemen voor zijn 'Kostbare Dwaasheid'. Net als in r. 76 en r. 1796 toespeling op Huygens' beroemde satire op de mode uit 1622.
- 1181 *De [...]* *Tijd*: Zoveel als: aan de gekte komt nooit een eind.
- 1182 *ben [...]* *wijs*: als ik verstandig ben
- 1184 *leckernij*: voorliefde
- 1186 *Sus [...]* *doen*: het ene doen en het andere laten doen

- 1187 *En [...] rust*: wie zoveel mogelijk rust zoekt en zoveel mogelijk ergernis wil vermijden  
 1188 *sijn' [...] lust*: zijn rechtmatige plezier

1189-1240: Al discussiërend hierover zijn we de hoek om geslagen en lopen we onder andere bomen. Afwisseling, opnieuw een vreugde die de Haagse lindenlanen niet kunnen bieden! Hier staan essen, bomen die in de oorlog hun diensten hebben bewezen. Maar deze zijn niet voor oorlogstuig bedoeld: tachtig jaar is lang genoeg geweest. En, Heer, voegt Huygens eraan toe, als Gij zondaars straffen wilt, wend dan Uw blik liever naar Engeland, waar Uw kerk dreigt te verdrinken in het bloed van een koning.

- 1189 *vind [...] gekropen*: merk ik dat we het hoekje om zijn geschuifeld. Op de kaart: de letter B, we kijken in de richting van C en D.  
 1190-91 *Die [...] Merckt*: wie eerst het Lang en dan het Kort Achterom doorloopt is niet ver van de Markt. Met het Kort Achterom moet het stuk bedoeld zijn dat uitkomt op de Gravenstraat, de Markt is dan wat nu de Dagelijkse Groenmarkt heet (vgl. al Bilderdijk). Huygens vergelijkt zijn paden in eerste instantie met weinig aanzienlijke straten in Den Haag; vgl. verder de volgende regels.  
 1192-93 *Maer [...] Boomen*: maar over die vergelijking ben ik nog niet tevreden: (lanen met) bomen passen het best als voorbeeld van (lanen met) bomen. De overeenkomst met het Achterom (een kromme straat) zit in de 'bocht' die zijn eigen laan maakt, maar doet te weinig recht aan de allure ervan. Die ervaart men alleen als men denkt aan de slijkste Haagse lanen! Zie ook de inleiding van De Vries, par. 4, over Huygens' spel met de genreconventies.  
 1195 *en [...] aen*: en zo meteen volgt daarop de Plaats. Een rechte hoek brengt immers van het (Lange) Voorhout op de Kneuterdijk en dan komt men vanzelf op de Plaats.  
 1196 *Daer [...] ick't*: Zoveel als 'eureka', nu klopt het.  
*en [...] aen*: wees niet boos  
 1197 *Noch [...] prijs*: ik ben nog steeds aan het opscheppen dat ik de prijs verdien (nl. dat Hofwijck meer biedt dan Den Haag). Daar begint Huygens al mee in r. 1099-1104.  
 1199 *Veranderingh verheught*: Vertaling van het klassieke adagium *varietas delectat*.  
 1200 *walgen aen*: oververzadigd raken van  
 1201 *evenstadigh*: onveranderlijk  
 1202 *vervelen*: irriteren  
*rust [...] verschoonen*: 'Het gehoor wordt ondersteund door verpoozing' (Bilderdijk). Huygens bedoelt: genieten van muziek is alleen mogelijk als er niet altijd muziek is.  
 1203 *En [...] werdt*: en ook alle andere lichaamsdelen bezwijken die geen pauze krijgen

- 1204 *smert*: pijn
- 1205 *Noch*: en bovendien  
*het [...]* *keurigst*: het kieskeurigste en veeleisendste
- 1206 *jae [...]* *bevallickheden*: ja zelfs vanwege aangename dingen
- 1207 *sijn' beweeghlickheid*: zijn eigen wispelturigheid
- 1208 *daer't [...]* *elders*: M.a.w. voornamelijk in het oog.
- 1209 *daer [...]* *vleijen*: waar het oog hier mee geveleid gaat worden
- 1210 *suijver'*: gave  
*Meijen*: takken
- 1212 *niet*: niets
- 1214 *Als [...]* *droomen*: Geen bestaand spreekwoord. Bedoeld zal zijn; als men echte, degelijke waar zoekt, neemt men geen genoegen met dromen. Een fraai staaltje van Huygens' retorisch vernuft: de ene boom roemt hij om zijn schaduw, de andere boom, even overtuigend, om zijn gebrek aan schaduw: 'Ik wil helemaal geen schaduw, ik wil stammen.'
- 1215 *Stae bij*: Niet in WNT; de bet. moet wel zoveel als 'kom hier' zijn (Eymael). Te denken valt aan een bevel tot een hond: Huygens geeft bij wijze van spreken een klopje op de stam. Vgl. ook r. 1801 en r. 1993-1994.  
*taeij [...]* *waer*: Met een soortgelijke metonymia als *bijv.* in r. 154 noemt Huygens het produkt in plaats van de bomen zelf: *taai* (duurzaam, maar ook: buigzaam) esenhout.
- 1215-16 *De [...]* *souw*: de waardevolle diensten die u ons geleverd hebt zouden wel enige roem verdienen die hier zou moeten staan schitteren; m.a.w. ik zou hier eigenlijk iets van de schitterende roem moeten vertellen, die u met uw diensten (als leveranciers van hout voor wapens) geleverd hebt. 'Esschen-hout is tot veele dinghen nut; ende is bij de ouders [=Ouden, Klassieken] door het prijzen van den Poët Homerus/ ende door de speere van Achilles seer wel bekent ende veel gheacht gheworden, seyt Plinius [...]' (Dodonaeus 1644, p. 1304).
- 1218 *Piecken*: lansen, speren
- 1220 *hij [...]* *rad*: dan zat hij nu nog op een rad (dan was zijn lijk nu nog, tot zijn eeuwige schande, op een rad tentoongesteld).
- 1222 *En [...]* *geriefde*: en de krankzinnige drift van mensen met wapens te hulp kwam
- 1223 *plantsoenen*: Hier in de betekenis van 'plantsels' (bomen die ik geplant heb).
- 1224 *soo [...]* *ontplantt*: als ouderdom u na menig jaar 'ontplant' (vgl. voor dit *on(t)-* weer r. 173)
- 1225 *Leent*: leen dan  
*Pijlen [...]* *Boghen*: In r. 500 worden ook die nog als oorlogstuig genoemd, maar kennelijk associeerde Huygens ze vooral met sport en spel.
- 1226 *voor*: bij wijze van
- 1228 *En [...]* *veld*: en (liever dan dat gij) vanuit het groene veld zou trekken naar een veld dat rood is van bloed (een slagveld).

- 1229 *'t is [...] gedolt*: men is lang genoeg te keer gegaan
- 1230 *tot [...] sparen*: te reserveren voor bijl en ploeg. Vgl. Jesaja 2:4 en Micha 4:9.
- 1234 *Van [...] buijten*: (laat nooit de zon opgaan, die ons dat krijgsrumoer) opnieuw in binnen- of buitenland ziet aanheffen
- 1235-36 *Laet [...] volck*: laat uw getergde wraak verzadigd zijn in de rampspoed van ons naburig volk (de Engelsen). Vgl. r. 1247-1248.
- 1236-38 *dijn [...] bloed*: Huygens identificeerde zich in de Engelse burgeroorlogen geheel met de zaak van de koning en de anglicaanse kerk. De executie van Karel I in 1649 had overigens in heel Europa afgrijzen gewekt. Zie de inleiding van De Vries, par. 3.4.6; ook Van Strien 1990, p. 120-133 voor andere reacties van Huygens op de gebeurtenis. Zie ook hierna, r. 2150-2155.
- 1238-39 *En [...] ontdaen*: en die, nu er geen hulp en hoop meer is, en nu er geen trouw en troost meer is, voor eeuwig schijnt te zijn verloren. Huygens schreef deze regels nauwelijks een maand nadat het koningsgezinde leger in Engeland definitief was verslagen en Karel II naar Frankrijk gevlucht. Huygens ziet nog maar één uitweg: r. 1240. Tijdens het overzien van het afschrift probeerde hij in de autograaf een nog fellere versie van deze aanklacht, met een uitval tegen de 'wolven die Sion t' onder wroeten' [de kerk ondermijnen], 'en steken andermael Jerusalem in brand' (zoals het Jeruzalem van de eerste tempel door de Babyloniërs was verbrand, 2 Kronieken 36:19), en 'scherend'er den Tuijn [er de tuin verwoesten] die ghij d'er hebt geplantt.' Uiteindelijk koos Huygens toch voor wat hij eerst had geschreven.
- 1240 *de boos'*: de bozen  
*in [...] gaen*: Bijbelse uitdrukking, vgl. Psalm 143:2.

1241-1292: Met een zucht van verlichting keert Huygens terug naar zijn essenlaan. Vandaar komt men bij de esdoornen, die het voorplein omzomen. Wat is dat voor een plein? Het lijkt klein, maar wie het opmeet ziet dat het tweemaal de oppervlakte heeft van de Grote Zaal (Ridderzaal) op het Binnenhof. Hoe kan het dat iedereen zich daar zo in vergist?

- 1242 *Van [...] Heeren*: weg van de plaats waar één heer is verdeeld in vele heren. De macht van de koning was overgenomen door het Parlement, voor Huygens een 'onnatuurlijke' toestand.
- 1243 *een' [...] verrast*: van waar een kroon (...), door een plotselinge greep. Bedoeld zijn de kronen van Engeland, Schotland en Ierland; vgl. r. 2154.
- 1247 *'t [...] spiegelen*: Vgl. het spreekwoord 'wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht', d.w.z. die kan leren van de slechte ervaringen van anderen.
- 1247-48 *diens [...] gaet*: Bilderdijk en Zwaan kiezen voor een 'passieve' betekenis van 'quaed': ongeluk. Huygens zegt dan: 'Het ongeluk van de volkeren in Engeland gaat het onze bijna – niet bijna, maar verre te boven.' Dat klinkt in deze context m.i. zeer ongeloofwaardig. Zou Huygens ook maar één moment



- hebben kunnen suggereren ('het is daar bijna erger dan hier') dat de situatie in Nederland vergelijkbaar was met de ontredde toestand na de burgeroorlogen in Engeland? Weliswaar was het hier voor iemand als hij eind 1651, een jaar na de dood van Willem II, niet om te juichen. Maar het was vrede, en de Grote Vergadering was, zegt hij zelf (r. 1271-1272) met succes afgesloten. M.i. is er niets tegen om 'kwaad' in de 'actieve' betekenis op te vatten: het kwaad van de Engelsen gaat het onze bijna – niet bijna, maar ver te boven. Dat is een boude uitspraak, nog geaccentueerd door de zelfcorrectie. Maar hij past bij de manier waarop Huygens altijd over deze dingen spreekt: wie een zuiver geweten heeft, mag daarvan spreken. Vgl. bijv. het gedicht 'Nood-weer' uit 1658 (Van Strien 1990, p. 98-119), maar ook de passage tegen het slot van *Hofwijck*, r. 2577-2596: 'Ik ben een zondaar voor God, maar ik heb niemand moedwillig kwaad gedaan.' Hier zegt Huygens dus: als ik naar Nederland kijk, dan zie ik daar veel wat verkeerd is, maar niet zulke monsterlijke gruwelen als in Engeland. Vandaar ook dat hij God durft te bidden om eerst naar Engeland te kijken, als Hij het kwaad wil straffen (r. 1235-1236).
- 1249 *troncken*: stammen
- 1250 *mijn [...]* om: rondom mijn vierhoek. D.i. het plein voor het huis, de letter D op de kaart, rondom beplant met esdoornen en sparren (r. 1337-1338).
- 1251-52 *Dit's [...]* *Kneuterdijck*: dit is wat ik noemde het Marktveld vlakbij het Kort Achterom (vgl. r. 1190-1191), of de Plaats aan mijn Kneuterdijk (r. 1195).
- 1252 *ick [...]* *wellekom*: Huygens bedoelt waarschijnlijk: ik ben blij dat ik hier ben (na zo'n lange wandeling). In de volgende regel heeft de uitdrukking de gewone betekenis.
- 1255 *Leent [...]* *lijdsaemheids*: schenk (mij) nog wat van uw geduld
- 1256 *pijn*: moeite
- 1257 *Mij [...]* *Pleijn*: ik vind het een plein  
*daer [...]* *roemen*: maar, als de waarheid (door mijn mond) spreekt, ben ik niet bang om op te scheppen
- 1259-60 *het [...]* *gedrocht*: Denk aan het grandioze gebouw, gemaakt van balken die van ver zijn aangevoerd, dat niet door lelijke spinnewebben wordt vervuild. Bedoeld is de Ridderzaal op het Binnenhof, gebouwd in de dertiende eeuw. 'Men seyt dat het [de dakconstructie nl.] van Yrisch hout ghemaect is, 't welck sulcke proprieteyt heeft, dat het geen fenijn en kan verdragen, daeromme en heeft men daer geen motten ofte spinne-coppen wech te keeren, want daer geene en comen (*Le Petit, Nederlandsche Republique*, 1615; geciteerd via Peters 1905, p. 21). Deze kap is na lange verwaarlozing in de 19e eeuw (ca. 1860) vervangen door een ijzeren constructie; in het begin van de 20e eeuw is deze weer vervangen door een reconstructie van de originele toestand met eiken balken (Peters 1905, p. 78-101 en Anoniem 1907).
- 1261 *het [...]* *Heeren*: andere omschrijving van het gebouw. Met 'Hollands oude Heeren' zijn de graven van Holland bedoeld.

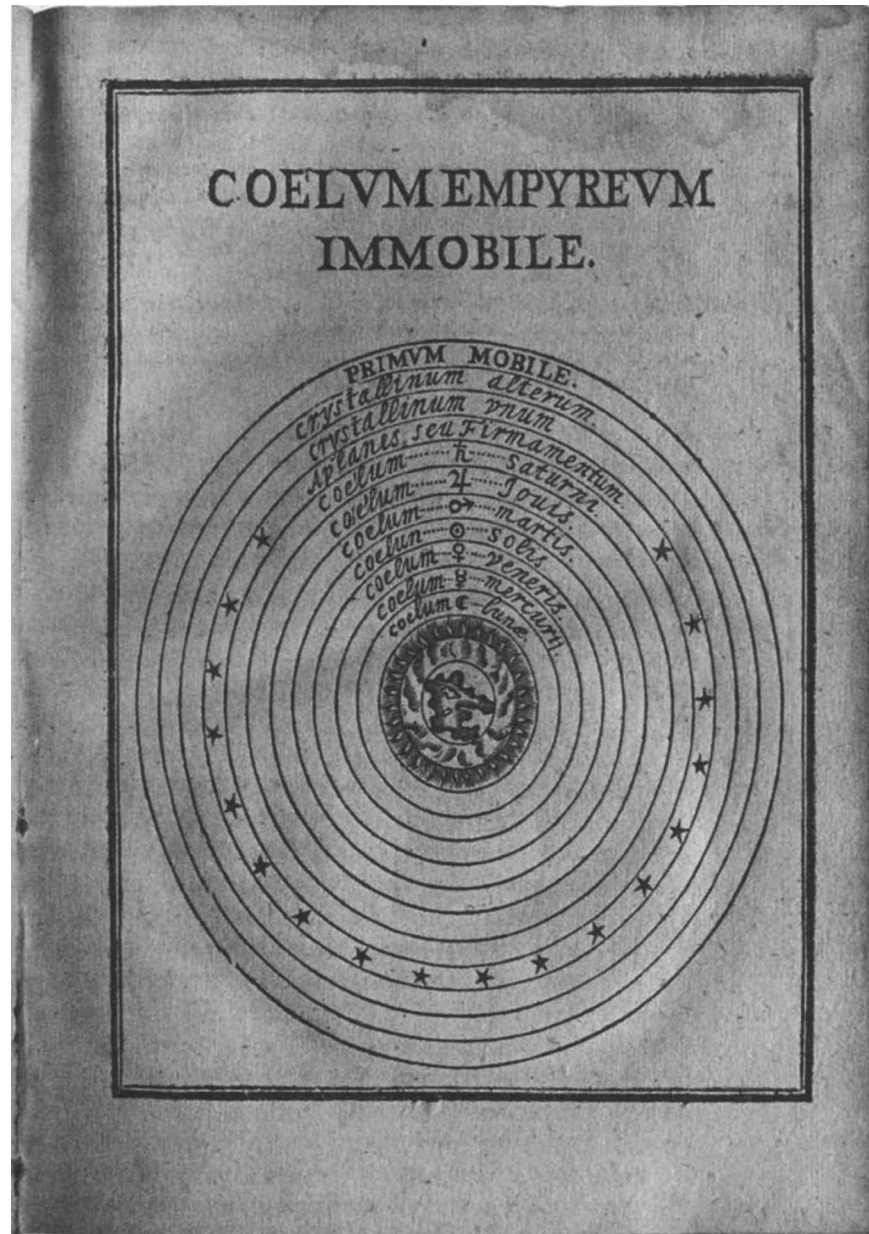
- 1262 *duijsend [...] dusend*: dagelijks duizenden mensen. De Ridderzaal was in gebruik als semi-openbare ruimte; er waren allerlei winkeltjes en er werden boekenveilingen gehouden; het moet er dikwijls zeer druk geweest zijn (vgl. Keblusek 1997, i.h.b. p. 64-71).
- 1263-64 *gekropt [...] Vendelen*: overladen zijn met de pracht van Spaanse vendels. De meeste ervan schijnen te zijn buitgemaakt door Maurits in de slagen bij Turnhout (1597) en Nieuwpoort (1600) (Staring 1923, p. 96). Zie het schilderij van de Grote Vergadering door Dirk van Deelen (Mauritshuis, ook door Zwaan gereproduceerd; tevens in Keblusek 1997, p. 85). De vaandels zijn volgens Staring in 1806 naar het Koninklijk Paleis op de Dam overgebracht en worden tegenwoordig bewaard in het Legermuseum te Delft.
- 1265 *om't beste*: D.w.z. vooral. Dit zou dus niet kloppen, vgl. de vorige noot, maar de 'Stedendwinger' had in de optiek van Huygens misschien wel het meest bijgedragen aan de glorie van de staat. Ook de naam waarmee de rij wordt besloten ('Bij Wilhem andermael') lijkt op het eerste gezicht misplaatst: Willem II, stadhouder van 1647-1650 (vlak voor en na het sluiten van de Vrede van Münster), heeft immers niet één veldslag gewonnen of stad veroverd. Huygens gebruikt de afzonderlijke namen klaarblijkelijk als een soort *pars pro toto*, in plaats van 'Oranje'.
- 1266-68 *God [...] quam*: God geve niet voor het laatst, als het ooit gebeurde dat de laatste van dat geslacht geroepen zou zijn tot de teugels van het landsbestuur. M.a.w.: als het al zo beschikt is dat de Oranjes hun leidende rol in het bestuur van de Republiek eens zullen verliezen, laat dan deze, laatstgenoemde Willem (Willem II), niet de laatste zijn geweest. Stel dat moment uit tot de verre toekomst! Willem II was gestorven op 6 november 1650, als Huygens dit schrijft is Willem III, geboren 14 november 1650, nog geen jaar oud en is er dus alle reden tot zorg. Iets was Huygens niet zal bedoelen (maar strikt genomen wel zegt) is dat hij hoopt dat er nog meer Spaanse vendels zullen worden buitgemaakt: 'God geve dat dat door Willem II niet voor het laatst gedaan is.'
- 1269 *Daer [...] afgesworen*: Nog altijd afhankelijk van 'het trots gewelf' (r. 1261). Het besluit van de Staten-Generaal om de trouw aan de koning van Spanje op te zeggen (22 juli 1581) is overigens niet genomen in de Ridderzaal maar in Amsterdam. Van een plechtige 'afzwering' die Huygens hier suggereert was ook geen sprake: het besluit werd 'zonder eenige plechtigheid', 'zonder eenige enthousiasme' genomen (De Vrankrijker 1933, p. 132).
- 1271-72 *Daer [...] verbond*: waar onlangs de pijlenbundel, die dreigde uiteen te vallen, opnieuw in een broederlijk verbond aaneen is gebonden. Huygens doelt op de 'Grote Vergadering' van de Staten-Generaal, gehouden in de Ridderzaal van januari-augustus 1651, waar o.m. de afspraken van de Unie van Utrecht (1579) werden bevestigd. Met 'der Pijlen knoop' zinspeelt hij op het wapen van de Unie, een leeuw met een bundel van zeven pijlen die de gewesten symboliseren. De voorstelling dat deze 'knoop' rond 1650 'op het slippen stond',

- lijkt wat overdreven, maar zo kan Huygens het natuurlijk wel beleefd hebben. Over de samenhang van de Unie werd overigens ‘niets besloten’ (Van Deursen 2004, p. 272).
- 1273 *'T en [...] Camertjen*: het (dat ‘hoogh gebouw’, r. 1259) is geen kamertje, dat kunnen we geen kamertje noemen. Huygens zegt (r. 1257): U noemt mijn plein een pleintje. Welnu: denk aan de Grote Zaal. Dat noemen we niet een kamertje.
- 1274 *'T en [...] is't*: we kunnen het niet eens een kamer noemen: het is een zaal
- 1274-75 *die [...] staet*: die zoals wij weten tot de grootste behoort
- 1275-76 *daer [...] doorwerrt*: waar vele voetstappen elkaar kruisen
- 1276 *belett*: hinder
- 1277 *Maet-rij*: meetlat  
*voort*: te voorschijn  
*'k sal't [...] maken*: ik zal er een vloertje van maken (van de vloer van de Grote Zaal)
- 1278 *tot*: vergeleken bij
- 1278-79 *nu [...] zijn*: nu lijkt het bluf maar zo meteen zal blijken dat dat niet zo is
- 1279 *vlacks*: in de lengte (WNT *vlak* (II), bet. 9)
- 1280 *in't kruijs*: dwars daarop (in de breedte)  
*onder dacks*: binnenshuis (binnenshuis, zult u zeggen, is een ruimte van ca. 37 x 18 m bepaald fors)
- 1281 *dobbelt [...] schelen*: dubbel maakt groot verschil
- 1282-83 *en [...] lang*: en ‘de delen breed en lang’ (d.w.z. het oppervlak) hier is tweemaal ‘de delen breed en lang’ daar. Huygens’ formulering suggereert dat hij niet wist dat tweemaal twee vier is, maar het schijnt te kloppen; vgl. De Bont 1968.
- 1283 *Siet [...] aen*: kijk gerust met ontzag naar mijn pleintje
- 1284 *souden pas*: konden precies
- 1285 *Maer [...] niet*: maar het lijkt niet zo
- 1286 *de [...] verweten*: verweten heb dat ik verkeerd heb gemeten
- 1288 *Tot [...] overtelt*: totdat ik de absolute waarheid ervan opnieuw had nagerekend
- 1289 *En [...] gestreken*: en uitspraak gedaan had tegen mijn stugge onbegrip (mijn koppige weigering om de feiten te aanvaarden)
- 1290 *Doe*: toen
- 1290-91 *bestond [...] gaen*: zette ik mij ertoe na te denken over het gebrekkige oor-deel (beoordelingsvermogen), ik bedoel oog-deel (de gebrekkige kijk) van de mens
- 1292 *dool [...] niet*: als ik me nog steeds niet vergis. Bedoeld moet wel zijn: hopelijk vergis ik me niet.

1293-1323: Het is de overkapping die het verschil maakt, legt Huygens uit. Onder de reusachtige kap van de hemel lijkt alles nietig en onbetekenend. Toen ik dat tot me door liet dringen,

bezag ik in vervoering de hele aarde vanuit de hemel, en op dat moment bestond mijn pleintje niet meer en kon ik geen van onze aardse beslommingen nog ernstig nemen. Met moeite riep ik mezelf weer terug in de werkelijkheid.

- 1293 *als*: zoals  
*maer*: maar het zijn
- 1295 *dat*: Slaat terug op ‘t halve rond des hemels’: de halve hemelbol die wij zien. Wie op de aarde staat, in Huygens’ visie dus min of meer in het centrum van de kosmos, ziet boven zich (bij wijze van spreken) de helft van de hemelsfeer die de aarde omringt.
- 1296 *tegens*: vergeleken bij
- 1297 *Een [...] doorgesneden*: Bedoeld zal zijn: een duizendste fractie van een punt.
- 1298 *Doe [...] mij*: toen ging ik een pleidooi houden tegen mezelf (zojuist had ik nog nagerekend dat het plein groot was, nu ging ik het weer ontkennen)  
*mijn’ Reden*: Het verstand dat mij dat had geleerd.
- 1300 *pees*: koorde (rechte lijn die twee punten op een cirkel verbindt); tegelijk kan gedacht worden aan de pees van een boog. Het plein is zo nietig, het mag nauwelijks een fractie genoemd worden van zo’n koorde.
- 1301 *Leer*: 1. ladder; 2. lering. ‘Leerzame ladder’, zou een vertaling kunnen zijn.  
*buijen*: stormen. De dichter stijgt in zijn extase uit tot boven de dampkring rond de aarde.
- 1302 *ruijen*: ophitsen
- 1303 *Bij [...] krackeel*: in een twist die dagelijks weer oplaait  
*van [...] Maen*: vandaar (klom ik) tot bij de Maan. Huygens’ ‘reis’ is te volgen op de bijgaande illustratie (afb. 20), zie ook Verkuyl 1965. Zijn ziel stijgt tot boven de rusteloze sfeer van de dampkring, hoger tot de maansfeer, nog hoger, door de sfeer van de sterren, tot in de ‘derde hemel’, de uiterste grens van de schepping. Een andere mogelijkheid is dat met ‘de derde hemel’ het Empyreum is bedoeld: vgl. De Vries 1993, p. 148, die laat zien dat de aanduiding ‘derde hemel’ niet een exacte plaatsbepaling hoeft te zijn. Toch is het de vraag of iemand als Huygens, zelfs in een visioen, zich in die totaal andere wereld zou willen ‘indenken’ - en of men van daaruit, in zijn visie, überhaupt naar de aarde zou kunnen omzien. Hij blijft m.i. binnen de perken van de geschapen werkelijkheid. De dubbele herkomst van deze passage (de christelijke en ‘heidens’-literaire traditie) wordt besproken in De Vries 1993.
- 1305-07 *tot [...] in*: tot waar Gods man door zijn heilige gedachten gebracht werd (in het lichaam of in de geest, hij kon het niet zeggen): tot in de derde hemel. Huygens verwijst naar Paulus, 2 Corinthiërs 12:2: ‘Ik ken eenen mensch in Christus, voor veertien jaren (of het geschied zij in het lichaam, weet ik niet, of buiten het lichaam, weet ik niet, God weet het) dat de zoodanige opgetrokken is geweest tot in den derden hemel.’ Huygens suggereert, in lijn met de traditionele interpretatie, dat Paulus (‘Gods man’) in de bewuste passage over zichzelf spreekt.



afb. 20: het heelal volgens het christelijk-ptolemaeische wereldbeeld. Uit: Pierre Gassendi, *Institutio astronomica [...]*, 1656. Centraal de Aarde (aarde en water), omringd door de lucht- en vuursferen, en vervolgens door de sferen van Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter, Saturnus en die van de 'vaste sterren', die op hun beurt omringd worden door twee 'kristallijnen sferen' en uiteindelijk door het 'primum Mobile', de 'eerste beweging' die alle andere sferen in gang zet. Buiten ruimte en tijd strekt zich het Empyreum uit, de hemel waar God is en waar de zielen van de zaligen naar opstijgen. Zie r. 1303.

- 1308-09 *Doe [...] ijdelheid*: toen begon ik de ijdelheid van de wereld aan te klagen  
 1311 *tommelen*: ploeteren  
*sulcken nietmetall*: zo'n niemendal  
 1313 *als [...] besaten*: als wij dat 'balletje' helemaal in bezit hadden  
 1315 *Datje*: kleinigheid  
 1316 *hier*: Nl. in de hemel, bij God.  
 1317-18 *in [...] binnenste*: in dat geestelijke 'omroeren' van heel haar binnenste; m.a.w. ik genoot er zo van dat ik ineens alles zozeer in geestelijk licht kon zien  
 1318-19 *en [...] docht*: en de heilige vervoering deed haar zo heerlijk verstrikt raken in die gedachten  
 1320 *pijnelick*: met moeite  
 1321 *Mij [...] futselden*: ze leek mij te treuzelen, tegen te sribbelen  
 1321-22 *en [...] maken*: en (ik had de indruk dat) zij (net als Petrus op de berg der verheerlijking) verlangde om tenten daarboven te maken (om er te blijven). Vgl. Mattheüs 17:4: 'En Petrus [...] zeide tot Jezus: Heere, 't is goed dat wij hier zijn; zoo gij wilt, laat ons hier drie tabernakelen maken, voor u eenen en voor Mozes eenen, en eenen voor Elia.'  
 1323 *wel*: goed  
*daer se gingh*: waar ze heenging (de aarde)

1324-1335: Daar staan nog altijd de esdoorns. Het is misschien dezelfde soort als de boom waar, in het bijbelverhaal, Zacheüs in klom om Jezus te zien. Die discussie laat Huygens verder over aan de botanici: hij neemt de bomen zoals ze zijn, bringers van welkome schaduw in de zomer.

- 1324 *hoe [...] recht*: hoe komen we weer thuis? Uitroep van verwarring als hij weer met beide benen op de grond staat; vgl. 'waar ben ik?' De volgende regel geeft het antwoord: o ja, de esdoorns...  
 1326 *U [...] reden*: u hebt recht op het eind van mijn onderbroken verhaal  
 1327-28 *het [...] sien*: Huygens verwijst naar Lucas 19:3-4: '[Zacheüs, een tollenaar] zocht Jezus te zien, wie hij was, en kon niet vanwege de schare, omdat hij klein van persoon was. En vooruitlopende, klom hij op eenen wilden vijgenboom [Grieks: sycomorea], opdat hij hem mocht zien; want hij zoude door dien weg voorbijgaan.'  
 1328-29 *daer [...] lijckt*: uw blad heeft iets van de sycomoor  
 1329-31 *en [...] neen*: en die gelijkenis heeft de lieve lui die (...) nog in de door hen beschreven kruiden leven (de kruidkundigen), zowel ja als nee doen zeggen. Sommigen beschouwden de esdoorn en de boom die in de bijbel sycomoor heet, kennelijk als gelijk, anderen niet. Dodonaeus vermeldt dat 'sommighe Fransoysen' de esdoorn (*acer*) 'qualijck [ten onrechte] Sycomoron noemen' (Dodonaeus 1644, p. 1316).  
 1331 *'t hanght [...] strijdt*: het hangt er nog om, er is nog steeds discussie over

- 1332 *scheiden*: beslissen
- 1333 *Half [...]* *Vijgh*: De kanttekening bij de Statenvertaling spreekt over de sycomoor als een boom 'hebbende de grootte ende de bladeren van een moerbeiboom, ende vruchten als vijgen, doch sonder kernen' (geciteerd via Zwaan). Zie ook Dodonaeus 1644, p. 1270: de sycomoor heet zo 'om dat hy den Vijgh-boom ende den Moerbezie-boom beyde erghens in ghelijckt'. Volgens Huygens gaat die beschrijving dus in elk geval ook op voor de esdoorn.
- half [...]* *Linden*: of anders gezegd (...). 'Wijnrank' zal slaan op het blad, dat iets van de wingerd of wijnrank heeft; 'linden' op de habitus van de boom en de schaduw die hij geeft.
- 1334 *All [...]* *will*: al naar men u noemen wil
- 1334-35 *jae [...]* *deckt*: die zelfs als slaven dient, en mijn hoofd dekt met het uwe, als parasols. Zwaan wijst erop dat het inderdaad een taak van slaven was, in Indië en elders, om de hoofden van hun meesters met parasols in de schaduw te houden (de hoofden van deze 'slaven' zijn zelf de parasols). De zin loopt niet, omdat de kopiist zich bij het afschrijven heeft verlezend: na AU 1334a ging hij door met 1335b. Huygens had geschreven:  
 All soom' u doopen will; ick houd u voor mijn vrinden,  
 En vrinden inden Nood; jae die voor slauen streckt  
 etc. Pas bij de voorbereiding van KA merkte hij dat er iets niet liep, maar daarbij ontging hem nog steeds dat r. 1334 zijn rijmpartner was kwijtgeraakt. Dat repareerde hij pas bij de voorbereiding van KB. Zie verder het apparaat, ook Zwaan 1977.
- 1335 *Parasollen*: AU had eerst 'Sonne-schutten'. Tegen zijn gewoonte in kiest Huygens voor het leenwoord.
- 1336-1352: De mastbomen, die met de esdoorns om en om geplant zijn, kunnen nog meer: die geven bescherming tegen zomerhitte én winterkou. Van veraf (het is honderd jaar later!) ziet men ze staan en bezoekers van Hofwijck zullen de stichter dankbaar zijn, voor hun paarden en voor zichzelf.
- 1338 *Mannetjens*: zilversparren (vgl. de noot bij r. 211).
- tuschen [...]* *op*: Vgl. r. 2506: de masten en esdoorns staan 'overhands', om en om.
- 1339 *Bij [...]* *jaer*: met ellen per jaar (dus heel snel)
- 1340 *te blinden*: onzichtbaar te maken
- 1341 *moeijelick*: onaangenaam
- 1343-44 *over [...]* *schaduwten*: allang in staat brede schaduwten te geven. De formulering 'in staat van (te) schaduwten' lijkt nogal ongewoon (niet in WNT).
- 1345 *Verneemt*: ziet
- 1346 *van bijds*: van nabij

- 1349 *voorsichticheid*: vooruitziende blik
- 1351-52 *aengenaem [...] zijn*: (en het mensen) aangenaam (maakte), zoals alle moeite aangenaam is die onze naasten kwelt en waar wij vrij van zijn. Nog eens het bekende *suave mari in magno*, vgl. r. 275-308. Het is onduidelijk waarom (ook in AU en in de drukken) een leesteken na 'aengenaem' ontbreekt.
- 1353-1396: Van het plein de brug of dam over naar de boomgaard. Ook daar staat een hek voor, en met reden. Slechts met moeite brengt Huygens zich ertoe, daar niet alleen zijn gasten, maar ook hun gevolg toe te laten. Liever geeft hij de meiden en knechten geld voor de markt dan dat hij ze zijn fruit laat stelen en misschien ook nog de bomen en struiken beschadigen. Maar dan bedenkt hij zich: als mijn gasten hun personeel wat fruit willen laten plukken, dan moet dat kunnen. Wat kunnen mij *after all* die appels en peren schelen, vergeleken bij de vriendschap die hier op het spel staat? Conclusie: iedereen is welkom, de gasten en hun personeel, om zelf te plukken of voor zich te laten plukken. Maar laat men alsjeblieft voorzichtig zijn.
- 1355 *wild geklaps*: oeverloos gepraat, van de hak op de tak  
*haest*: weldra
- 1356-57 *met [...] bladen*: D.w.z. ik tracteer hem tot nu toe op oneetbare waar met een scherpe en zure saus (linden, essen, esdoorns enzovoort zijn niet te eten en de manier waarop ik erover praat is ook geen pretje). Maar nu komt iets beters: de fruittuin.
- 1358 *geladen*: voorzien (dan met oneetbaar blad)
- 1359 *Keucken-wilderniss*: De vakken met de letter F op de kaart. Net als in het bos spreekt Huygens hier van een 'wildernis', misschien omdat ook hier de (fruit)bomen en -struiken binnen de vakken door elkaar heen waren geplant. In *Den Nederlandtsen Hovenier* van Jan van der Groen (1669) wordt gezegd dat grote fruitbomen als appel en peer 'her en der mogen worden neergezet, zolang ze maar met elkaar in verband staan'; bessenstruiken konden onder de hoger groeiende vruchtbomen worden geplant (cit. via Jacques en Van der Horst 1988, p. 199-201).
- 1360 *geschotelt staet*: D.w.z. klaar staat.  
*maer [...] is*: voor het grijpen ligt.
- 1362 *weest gegroett*: M.a.w. 'tot ziens' en niet 'welkom'.
- 1363 *dit heck*: Ditmaal één hek, in het midden.
- 1364-65 *Voor [...] Grachten*: voor zulke (kijkers) moest mijn beurs geloven aan het kostbare ontwerp dat deze boomgaard opsloot in grachten, breed als vijvers. Anders dan het WNT (en Eymael en Zwaan) vat ik 'besteck' niet op als 'afsluiting', want wat is een 'afsluiting, die een boomgaard opsluit in een gracht'? M.i. zegt Huygens: ik had voor een veel goedkoper ontwerp kunnen kiezen (maar dat was niet veilig genoeg). De grachten moeten ca. 5 meter breed geweest zijn, inderdaad heel wat breder dan een gewone sloot.



- 1366 *Een [...] duijssenden*: één woord voor vele, kort  
*all [...] maer*: iedereen die ook maar
- 1367 *Mijn' sinn'lickheden*: de dingen waar ik zo verzot op ben
- 1368 *porceleine*: Porselein was rond 1650 nog zeldzaam en uiterst kostbaar.
- 1369 *Saletten*: 'kamers'
- 1370 *gelijck*: allebei
- 1371 *groot [...] kleen*: Kan worden opgevat als aanduiding van sociale positie (hoog en laag), maar ook (vgl. 'jongh volck' en ook r. 1493) als 'jong en oud'.  
*uijt*: leeg
- 1372 *af [...] Dat*: te ontnemen wat
- 1373-74 *Daer [...] is*: waar het op de koper ligt te wachten
- 1375 *mijn [...] gequeecks*: het heerlijk, waar ik vele jaren van kweken naar heb uitgezien
- 1375-76 *onwetens, ongeacht*: D.w.z. zonder dat de dief beseft hoeveel erin geïnvesteerd is
- 1377 *beetjen*: hapje
- 1378 *dertelheid*: onbezonnen gedrag. 'Onbedwongen lust' (Zwaan) past hier m.i. minder goed; het gaat hier niet meer over mensen die vruchten stelen, maar over het gevaar dat er bloeiende takken worden beschadigd tijdens wilde spelletjes van pages of knechten en meiden onderling. Huygens bedoelt: alleen al zoiets onschuldigs kan hier zoveel schade berokkenen.
- 1379 *ternen*: beschadigen  
*en [...] jaer*: en dit jaar niet floreert ('bloeien' hier omwille van het woordspel overdrachtelijk voor 'ontwikkelen', i.c. vrucht dragen, cf. WNT *bloeien* bet. 4).
- 1380 *dat [...] waer*: dat nog ongeborn waar op die manier zou sterven. Bedoeld zijn (vgl. de vorige regel) de vruchten die het volgend jaar zouden zijn 'geborn' als de tak niet was beschadigd. Huygens zegt: ik heb liever dat de vruchten van volgend jaar nog vóór de kiem gesmoord worden door de onvoorzichtigheid van het personeel, eer dat ik [enz.].
- 1381 *een [...] Peeren*: wat onbeduidende appels en peren
- 1382 *Het [...] ontbeeren*: het vriendelijke ontvangen van vreemden zou moeten missen. 'Ontbeeren' is een fout van de kopiist: Huygens had geschreven 'ontleeren', met het al vaker gesignaleerde huygensiaanse *on(t)*- (vgl. r. 173): 'ontleren' is afleren, 'niet meer weten'. Wat hij dus eigenlijk wilde zeggen is: 'Ik wenste dat [...] voordat ik omwille van een leur enz. niet meer zou weten hoe je vreemden vriendelijk onthaalt.'
- 1383 *En [...] wist*: en zou doorgaan voor een zuurpruim voordat ik het wist.  
*vrienden*: zo kunnen natuurlijk ook 'vreemden' worden aangesproken, zoals blijkt uit het vervolg ('wie gij zijt').
- 1385 *dese hagen*: Bedoeld zullen zijn de bomen die de boomgaard omringen; misschien de struiken en bomen die er groeien (vgl. WNT *haag* (I), 1b)
- 1386 *Gevolght [...] ongevolght*: met of zonder gevolg (personeel)

- 1387 *ick [...] behagen*: ik laat het aan u over  
 1388 *De [...] thuijn*: M.a.w. wie mijn vriend is, mag ook deze tuin in.  
*Daer [...] Duijn*: 'Dit dient letterl. opgevat te worden' (Eymael). Dat lijkt me onwaarschijnlijk: in verpacht duin is de jacht per definitie niet vrij. M.i. gaat het Huygens om de paradox: hoewel dit 'jachtgebied' van mij is, is het hier toch vrij jagen (vgl. Zwaan). De onverhoedse overgang naar beeldspraak is typerend voor *Hofwijck*.  
 1389-90 *Magh [...] jaren*: als u vindt dat uw 'gebrode' knecht de plaats van zijn meester (m.a.w. van uzelf) kan innemen: dan stem ik daarmee in. Ik gun u hoe dan ook (eventueel in de persoon van die knecht) de vreugde en de vrucht van de hoogzomer. M.a.w.: u mag hier zelf wandelen en ook uw knecht laten wandelen, plukken en uw knecht laten plukken enz. Een 'gebrode' knecht is in principe iedere loontrekkende (wnt *gebroad*).  
 1391 *u*: voor u  
 1393 *teere telgen*: jonge takken  
 1394 *ten besten*: voortreffelijk  
 1396 *Die [...] gevest*: van die rente wijs ik u voor het volgend jaar aan als begunstigde (als u nu het kapitaal behoudt)

1397-1428: Als er iemand buikpijn krijgt, vervolgt Huygens, is het mijn schuld niet: mijn boomgaard is er niet om stiekem rekeningen te vereffenen. Er groeit geen vergif in mijn tuin. Dus wie hier ziek wordt heeft het alleen aan zijn eigen gulzigheid te danken. Zo zijn mensen, al sinds Adam en Eva. En wat een dwaasheid is het: een koe eet toch ook niet in één keer haar hele weiland kaal?

- 1397-98 *'t zij [...] gewroken*: al is dit (het voorgaande) gesproken tot uw voordeel (immers als ik de mensen onbeperkt laat snoepen komen ze vroeg of laat bij u terecht): als ik zieken naar u toestuur, dan betekent dat niet dat ik wraak genomen heb  
 1400-03 *Is 't [...] mij*: als morgen misschien de kreet klinkt: rabarbertje kom hier, en sene (...): dan is het niet mijn schuld. De genoemde geneesmiddelen golden als purgerend, vgl. Van Beverwijck 1652b, p. 31-34: rabarber ('in zijn dunne [deelen] suyverende ende af-settende'); sene- of sennablad (door Huygens 'windig' genoemd, d.w.z. 'winden veroorzakend', hoewel de 'wintachtigheyt' van de bladen volgens Van Beverwijck meevalt; het is 'afvegende van krachten'); manna (eig. een zoetig sap van o.a. de pluim-es, vlg. Beverwijck 'een douw die uyt de Lucht op Boomen, Kruyden, steenen, en d' aerde vallende, in eenige stucckens stremmelt'; 'sachtelijck suyverende'); tamarinden ('suyre vruchten van een Indiaenschen boom', met geringe 'afsettende kracht'); aloë ('geronnen sap van seker Oost-Indisch Kruydt'; sterk purgerend: 'belet alle verrottinge ende bederffnisse, opent oock alle verstoppingen, en dat soo geweldigh [=krachtig], dat het de Aderen schrapt'; 'drijven' is 'afdrijven').

- Huygens noemt rabarber, seneblad en aloë ook in de inventaris van zijn huis-  
 apotheek in *Dagh-werck*, r. 1828-1842 (ed. Zwaan p. 305).
- 1403 *maer waerd*: slechts gastheer
- 1404 *Dien [...] geneest*: aan wie het het minst van het hele gezelschap betaamt  
 om te zeggen: dit is schadelijk, of: dat is heilzaam. Het is mij niet gelukt een  
 voorschrift van deze aard in een van de contemporaine etiquetteboeken (bijv.  
 Puget de la Serre 1663) terug te vinden. Moet een gastheer zijn gasten geheel  
 vrijlaten en niet allerlei adviezen geven, omdat men daarachter weer eigenbe-  
 lang zou kunnen zoeken?
- 1406-07 *maer [...] geen*: maar giften die vergiftigen brengt mijn land niet voort
- 1407 *schielick*: plotseling verschijnende
- 1408 *Dat [...] heet*: duivelsbrood, paddestoelen  
*altemets eens*: soms
- 1409 *gecken lockt*: 'Om in 't kort den aerd van desen [nl. eetbare] Campernoelien te  
 kennen te geven/ is het te weten/ dat de beste Campernoelien een quaedt dingh  
 zijn/ ende gheen goedt met allen doen en konnen' (Dodonaeus 1644, p. 785).  
*doet duchten*: voorzichtig doet zijn
- 1410 *Schaff [...] Vijanden*: zet ik (zelfs) niet aan mijn vijanden voor.
- 1412 *lieve*: geliefde
- 1413 *Dat [...] eeren*: dat bij u thuis met vergulde letters zou moeten worden geëerd.  
 Bij u zouden de woorden *TE VEEL* in vergulde letters aan de muur moeten  
 hangen, want het 'teveel' levert u de patiënten.
- 1414 *Raeckt [...] uijt*: als dat 'Teveel' sterft
- seght [...] nacht*: zeg dan maar dag
- 1415 *Aen [...] Recipe*: tegen medisch handboek (of kruidenboek) en medicijnkast,  
 tegen smeltkroes (om medicijnen in te bereiden) en recept.
- 1416 *Maer [...] last*: maar het beroep (van dokter) is niet in de problemen, bloeit  
 als altijd  
*de [...] mé*: Vgl. de uitdrukking 'daar speelt de duivel mee': het is onbegrijpe-  
 lijk.
- 1417 *Adams Boomgaerd*: ook in de Hof van Eden was het immers de keel die  
 ongeluk bracht, vgl. Genesis 3:6.
- 1418 *bedrieghelicke*: verraderlijke
- 1419 *toe*: bovendien
- 1420 *of [...] kost*: als ze lachen kon
- 1421 *in 't voll-op*: in de rijkdom
- 1423 *Wat [...] geschals*: hoe hard zou ze dan lachen  
*met genucht*: vol plezier
- 1424 *sijn [...] tucht*: niet zichzelf meester is
- 1425 *alleen*: als enige
- 1426-27 *Geen' [...] mondjes-maet*: niet de eigen wet voor zijn minste lichaamsdeel (de  
 keel) kent (of erkent); niet de buik- en de mond(jes)maat. Met het woordspel

wordt tegelijk aangegeven dat de maten klein zijn.  
*Menschen zijn*: Nl. redelijke wezens

1429-1475: Hoe dat ook zij, gaat hij verder, ik weet maat te houden in eten en drinken. Laten de gulzigaards toch beseffen wat ze riskeren: wat naar binnen gaat, moet er ook weer uit, en wee degene bij wie de gewone afvoer door al het proppen verstopt raakt. Nogmaals welkom in de fruittuin, maar wees gewaarschuwd.

- 1429            *Wat [...] van't*: waarom zou ik  
1430            *'T stuck*: die onderneming  
1431            *Want*: Huygens had eerst 'En' geschreven. 'Want' slaat eerder terug op r. 1429 (tenzij de redenering is: het onderwerp is te moeilijk voor mij omdat ik er geen ervaring mee heb).  
                 *belanght*: betreft  
                 *leckere verdriet*: Huygensiaans oxymoron, met omzetting van kern en bepaling: 'ellendige snoepzucht' o.i.d.  
1432            *roemeloos*: zonder opscheppen  
                 *het [...] niet*: ik ben daar vrij van  
1434            *En [...] spannen*: en Die het mij vergunde weerstand te bieden aan de dwaze macht van 'mondlust'  
1435            *smaeckeloos*: zonder smaak (vgl. r. 1432 'roemeloos')  
1436            *geen been*: niet van bot  
1437            *en ick*: Huygens had geschreven 'maer ick'; de kopiist maakte er om onduidelijke redenen 'en' van.  
1438            *verdrincken [...] spoelen*: te veel drinken is niet 'de keel spoelen'  
1439            *Daer [...] toe*: voor 'de keel spoelen' is niet meer dan drinken nodig  
                 *en [...] meer*: en ik weet nog wel meer (nl. wat volgt: r. 1440)  
1440            *seer*: pijn  
1442            *dat [...] kan*: wat ik niet 'laden' kan  
                 *het [...] schaden*: Voor de gedachte aan zo'n 'kritische grens' vgl. bijv. Henkel-Schöne 427, diverse bronnen. Zie ook Huygens' gedichtje 'Maet' van 6 januari 1657 (*Ged.* VI, 106-107): één ons te veel en het paard valt neer.  
1443            *Als [...] stond*: als de fles (met water) alleen maar vol is (en niet overvol), blijft hij rechtop drijven (alsof hij stond)  
1444            *Soo haest*: zodra  
1446            *Naer [...] is*: nadat het vat al is begonnen te zinken  
                 *lett [...] soppen*: let hierop, wees gewaarschuwd, (u die bent als) sponzen, smullers  
1447            *die [...] gaet*: die in uw bed ploft alsof u er nooit meer zult uitkomen  
1448            *daer [...] wouw*: waar ik heen wilde  
1449            *Wat [...] lijden*: wat uw maag een mishandeling van tong en keel moet lijden

- 1450 *Van [...] verblijden:* (wat uw maag te lijden heeft) van de erger dan dierlijke vreugde van 'over-zwelgen'
- 1451-52 *Een [...] laten:* ook al staat er een inhalige portier voor de deur van, laat ik zeggen, het 'theater', en al laat die (...). Beeld van een portier die uit belustheid op geld iedereen een kaartje verkoopt.
- 1454 *over-vall:* overstelping. Vergissing van de kopiist. Huygens had geschreven 'ouer-voll': vol is in orde, maar 'overvol maakt benauwd'.
- 1454-56 *dan [...] gemak:* dan moet alles wat meer is dan de zaal met gemak kan bevatten, er of door de voor- of door de achteruitgang weer uit. 'Zeer vies,' zegt Eymael, '[...] Het uitspinnen van het walgelijke beeld vooral moet streng afgekeurd worden.' Terwijl het béeld juist zo keurig is – vies wordt het pas als Huygens het gaat uitleggen (r. 1457-1460).
- 1457 *self [...] Duijtsch:* spreekt voor zichzelf (woordspeling 'duijster-duijtsch')
- wie [...] hooren:* Misschien zowel figuurlijk als letterlijk op te vatten.
- 1459-60 *Daer [...] grof:* ik zal het duidelijker zeggen: met 'van achteren en van voren' bedoel ik, als u mij toestaat, 'van onderen en van boven'; daar zien wij rauw en rot enz. (verteerde en onverteerde zaken)
- 1461 *En [...] onthalen:* en dat alles vanwege het toelaten door een onbetrouwbare portier
- 1463 *Colijck:* kramp
- 1464 *voor [...] lijck:* (en van alles wat tenslotte) als de beste beloning (van die portier) een lijk maakt van een lichaam
- 1465 *Snoeijers:* plukkers
- 1467 *Dan:* maar
- peersche:* paarse
- 1468 *Die [...] duijm:* die maagd, onaangeroerd door vinger of duim
- 1469 *wonderlicke:* bijzondere
- 1470 *uijterlick:* om te zien
- 1471 *Noch [...] lijf:* nog beter (dan wijn) van binnen
- 1471-72 *met [...] gebracht:* die door veelvuldig overspel met haar verwanten tot zoveel kwaliteit is gebracht (m.i. *wnt keur* (I), I A 1d; ik lees anders dan Zwaan en het *wnt* zelf). Gedoeld is op de veredeling door het enten van de ene peer op de andere. *Zeer en passant* komt hier het enten, een traditioneel onderdeel van het hofdicht, toch nog even ter sprake (vgl. Van Veen 1985, p. 117, zie ook de inleiding van De Vries, par. 3.4.5).
- 1473-74 *Het [...] ooren:* alles lacht, men ziet het – het lijkt bijna of men het zelfs hoort, en daarmee zou het spreekwoord vals zijn: 'de buik heeft geen oren'. Spel met een spreekwoord dat eigenlijk betekent: wie gebrek lijdt, heeft niets aan preken.
- 1475 *voll Aloës:* vol aloë. Genoemd in r. 1402 als purgeermiddel, hier is de bitterheid bedoeld.
- voor [...] verreaedt:* voor iedereen die zichzelf te gronde richt

1476 *En [...] versaedt*: en geen onderscheid maakt tussen begeerte en verzadiging; m.a.w. die maar één gevoel kent: trek.

1476-1524: Dat was een lange preek, besluit hij, en dat is dan misschien wel mijn gebrek: ik kan het niet laten om meer te zien in de dingen dan er schijnbaar in steekt. En iedereen die met mij zo wil kijken, nodig ik uit om het pad te nemen dat rondom de fruitperken loopt. Aan de buitenzijde is het beplant met hoog opgaande mastbomen. Al wandelend zullen wij daar vruchten vinden die niet kunnen schaden. We spreken niet over Den Haag, niet over politiek, niet over godsdienstige geschillen: we zullen ons buigen over de twee boeken waarin God zich aan de mens heeft geopenbaard, de Heilige Schrift en de schepping.

1477 *langhwiyligh*: ellenlange

1478 *Maer [...] gebreken*: als het tot de lijst van irritante gebreken behoort

1479 *niet*: niets

1481 *Ick [...] schuld*: dan neem ik de schuld geheel voor mijn rekening. Als dat een fout is die mensen ergert, dan is het mijn fout en dan neem ik die ergernis op de koop toe.

1483 *All [...] slaen*: iedereen die met mij wil gaan letten op de 'bloemen' (en niet op de 'distels'). Huygens schreef 'die bloemen'; 'de' is een fout van de kopiist. Bedoeld zijn immers de 'bloemen' die zojuist genoemd zijn, gemaakt uit 'distels'; anders gezegd het 'iets' dat gemaakt is uit 'niets'.

1484 *op Zij*: D.w.z. loopt niet recht door de boomgaard in, maar slaat meteen rechts- of linksaf de laantjes E.E. in, die de boomgaard 'omsingelen' en de speelhuisjes met elkaar verbinden (vgl. r. 1704). Op het ontwerp-handschrift voor de legenda bij de prent zijn deze lijnen E.E. nog apart genoemd als 'Zuijd ende noordlaentjes van mastboomen', op de prent zelf niet. *Mannen*: zilversparren (vgl. noten bij r. 211 en 1338).

1485 *voegd*: paste bij

1486 *bruijne*: donkere (schaduw gevende)

*paren*: Huygens had eerst 'haren' geschreven en daar later 'paren' naast genoteerd, de kopiist koos daarvoor. Te denken valt aan een dubbele rij bomen, vgl. r. 1487: aan weerszijden van de 'singels' (sloten) om de boomgaard.

1488 *bij naest*: bijna, welhaast

1489-90 *D' Atheensche [...] talen*: Bedoeld is de 'peripatos' (wandelgalerij) die tegen het Atheense Lyceum was aangebouwd, waar Aristoteles (volgens de traditie al wandelend) onderwijs gaf. Rome zelf, zegt Huygens (en Rome was voor hem het toppunt van klassieke glorie) haalde er 'de les van wetenschap en talen'. Met het onderscheid zal hij doelen op resp. bèta- (natuurkunde, astronomie enz.) en alfavakken (retorica, geschiedschrijving enz.). Voor beide kon men aan de peripatetische school terecht.

1491 *swichten*: de vlag strijken (omdat de schaduw daar niet zo heerlijk was als die hier)

- 1492 *van doen*: nodig
- 1493 *voose*: vluchtige
- 1494 *Genieten [...] deel*: als hun deel genieten
- 1495 *besteden [...] meer*: wijden aan iets dat meer is
- 1496 *Aen [...] keer*: aan 'fruit' dat, als men erin bijt, in beter voedsel moge veranderen. De beeldspraak keert terug in r. 1696-1697.
- 1497 *Het [...] vodderijen*: het tot knorrigheid stemmende gepraat over politieke beuzelingen. 'Gemelijk' schijnt ook 'verward' te kunnen betekenen (Van Sterkenburg 1981, p. 77), maar dat past hier m.i. minder goed.
- 1498 *Van [...] lijden*: van de verwickelingen in de wereld, wens ik niet te dulden
- 1499 *ick bann*: D.w.z.: ik wil er niet over praten.
- 1500-01 *de [...] pleijterij*: de afschuwelijke plaag van het procederen om niets
- ontstuijmigheden*: het losgeslagen gedrag
- 1502 *over-heerigh*: de baas spelend. Voor Huygens moet 'over-heerig volk' als een contradictie geklonken hebben: 'volk boven zijn heer'.
- 1503 *Den [...] overgangh*: de nieuwe epidemie (WNT *overgang* bet. 4b, dit citaat). Het is niet duidelijk waarom Huygens hier van een *nieuwe* epidemie spreekt, maar hij zal gedacht hebben aan Londen (in 1649 het toneel van de 'koningsmoord', vgl. r. 2149-2154, en Napels, waar in 1647 een geruchtmakend oproer gewoed had (Asselijn 1994, p. 11-12). En natuurlijk kan hij ook de houding van Amsterdam in 1650 als oproer hebben gezien, ook betrof het daar niet een actie van het 'volk'.
- 1503-04 *het [...] Kercken-spertelingh*: het agressieve oprakelen van kerkelijke twisten
- 1504-05 *Arminiaen [...] Gomarist*: de voornaamste partijen in de zgn. Bestandtwisten, ook genoemd remonstranten en contraremonstranten of 'rekkelijken' en 'preciezen'.
- 1506 *die [...] grijpen*: die deze (nl. de arminiaan) te pakken wilt nemen
- 1507 *En [...] op*: en de oude korst van de wond van het jaar Achttien weer wilt openkrabben. De twisten kwamen tot een climax in 1618, toen de arminianen door ingrijpen van Maurits buitenspel werden gezet en Hugo de Groot, Oldenbarnevelt e.a. werden gearresteerd.
- 1508 *All [...] kripp*: gij allen die dergelijke bittere gevoelens naar boven voelt komen
- 1509 *van verr*: verweg
- 1509-11 *en [...] verdriet*: en laat de kwade dampen die uit zulke 'poelen' opstijgen (moerassen: beeld voor ongezonde omgeving) hier de onschuldige genoegens van betere conversatie niet besmetten met ergernis
- 1512 *eenigheid*: rust
- Alssem*: alsem, bitter kruid.
- 1515 *En [...] roer*: en (daar) nemen wij onze beurten aan het roer waar. Beeld aan de scheepvaart ontleend, met de gedachte aan het 'schip van staat'.
- 1515-16 *en [...] deel*: en vinden wij in die onrust (zeer tegen wil en dank) ons ongevraagde lot. Opvallend is dat Huygens zich (ook hier weer) niet geheel en al

- distantieert van 'Den Haag'. Hoezeer hij het ook verafschuwt, hij is daar óók thuis. Zie ook de inleiding van De Vries, par. 4.
- 1517 *En [...] bestellen*: en zien we dat ons 'nieuwe haat' geleverd wordt in ruil voor 'oude dienst'. M.a.w.: en zien we dat onze oude verdiensten vergolden worden met een verbijsterende haat. Huygens had inderdaad wel eens redenen om zich te beklagen over de behandeling die hij aan het hof ondervond; diverse voorbeelden in bijv. Hofman 1983.
- 1518 *En [...] quellen*: en zien wij dat wij in ruil voor onze oprechte bedoelingen gekweld worden door vervloekte intriges, trucs (vgl. de noot van Zwaan: 'gerockt' van *rokkenen*). Er is bovendien een 'omzetting van kern en bepaling', als in r. 1431 en vaker. Zo komt een serie antithesen tot stand: nieuw – oud; intrige – oprechtheid; haat – verdienste, truc – goede bedoeling.
- 1519 *schouw*: afkerig  
*Hoof en Haeght*: zweemt naar hof en Haag
- 1520-24 *En [...] Boeck*: en iedereen die plezier beleeft aan onvrede, en bij wie de vrede niet in tel is, die is niet in tel bij onze 'broederschap', die erop uit is om, zonder zure gezichten en zonder verbittering, langs aangename wegen de waarheid te achterhalen – de waarheid en niets meer, de speciale balsem van de ziel. M.a.w.: het enige wat de ziel echt kan verkwikken, is waarheid, hoezeer sommige mensen ook plezier (menen te) beleven aan twistgesprekken e.d. Vandaar ook het vervolg: als het om waarheid gaat is geen onderzoek méér de moeite waard dan dat van 'Gods twee boeken': de Heilige Schrift en de schepping. Zwaan citeert al de (gereformeerde) Nederlandse Geloofsbelijdenis, art. II: 'Wy kennen Hem door twee middelen. Ten eersten door de scheppinge, onderhoudinge ende regeringhe der gheheele werelt: overmits [=omdat] de selve voor onse ooghen is als een schoon boec, in welcke alle schepselen, groote ende cleyne, ghelijck als letteren zijn. [...] Ten tweeden geeft hij Hem-selven ons nog claerder ende volcomelijcker te kennen door sijn heylich ende Goddelic woort [...]' (geciteerd uit Bakhuizen van den Brink 1976, p. 73).

1525-1572: Niet alles wat er in die twee boeken staat begrijpen wij goed, maar het nodige staat er duidelijk. Niettemin bedenken wij er toch nog vaak wat bij, en zo raken we van het ene dwaalspoor op het andere: de een zus, de andere zo. Maar we moeten elkaar verdragen, en als ik zie hoe mijn medemens de verkeerde weg inslaat, dan zal ik hem daarom niet haten, maar liefdevol proberen te overtuigen.

- 1525-26 *zijn [...] geladen*: zijn sommige bladzijden voor de mist van onze ogen (onze zwakke ogen) beladen met duisternis (moeiijk te begrijpen)
- 1527 *dat's [...] vleck*: Eymael en Zwaan vatten deze bijzin op als toelichting: 'De waerheid, dat's [dat wil zeggen] klaarheid sonder vleck, isser in.' Maar Huygens wil m.i. niet zeggen dat de waarheid 'onbesmette duidelijkheid' is. Ze is juist vaak niet duidelijk, maar ze is er wel: dat is duidelijk.



- 1531 *keuren [...] voor*: houden hem (de middag) voor
- 1531-32 *om [...] werdt*: omdat voor hen in hun onkunde alles zwart lijkt en omdat hun het licht wordt onthouden
- 1533 *All 't noodighe*: Vgl. opnieuw de Ned. Geloofsbelijdenis, art. VII: 'Wy gelooven dat deze heylighe Schriftuere den wille Gods volcomelick vervaet [=bevat] ende dat al t' gene de mensche schuldich is te gelooven om salich te werden, daerin genoechsaem gheleert wert (Bakhuizen van den Brink 1976, p. 79).
- 1534 *middagh*: het licht van de middag  
*uijtgeseghet [...] droomen*: als we onze halsstarrige neiging uitschakelen om er dingen bij te verzinnen
- 1535-36 *Den [...] voedt*: de lezer die zulke hersenspinsels het minst koestert, aan zo iemand zal ongetwijfeld het noodzakelijke ten goede komen. De gedachte is: de aandacht van zo'n lezer wordt niet afgeleid: hij ziet alleen wat 'klaar' is en nodig.
- 1537-38 *Maer [...] wel*: maar wij hebben deze 'teugel van de rede' (dit redelijke inzicht, dat onze fantasieën moet beteugelen) niet zo vast in de hand of hij ontglipt ons wel eens.
- 1538-39 *sodat [...] werdt*: zodat wat duidelijk voor ons is, iets wordt wat alleen maar duidelijk lijkt enz. (zodat we er veel te lang over gaan nadenken, vgl. de volgende regels)
- 1540 *Naer [...] sinn*: naarmate we ons meer of minder verlaten op onze verleidelijke eigen ideeën
- 1541 *sinnen*: inzicht
- 1542 *twee [...] willen*: twee naar het zuidwesten en twee naar het westen willen. Met opzet noemt Huygens niet twee tegengestelde windrichtingen: het gaat hem om verschillen binnen het christendom. Of er een speciale reden is waarom hij hier juist *déze* windrichtingen noemt en geen andere, weet ik niet (het WNT levert geen aanwijzing). Vgl. ook bij r. 1544.
- 1543 *scheel*: geschil
- 1544 *groen [...] siet*: Onregelmatige samentrekking. Verkuyl (1978, p. 309) stelt de vraag of de keuze van deze kleuren louter toevallig is en wijst op de kleuren groen en purper als symbolen voor resp. dienstbaarheid en macht, en op de mogelijkheid van groen = protestant en purper = rooms. Ik heb er niets over gevonden. De kleuren zitten in het spectrum aan weerszijden van het blauw, symbool van de goddelijkheid; maar ik durf evenmin te zeggen of die betekenissen voor Huygens 'leefden'.
- 1545 *stege beest'lickheden*: manieren van koppige beesten
- 1546 *Eens anders*: de 'reden' (opvatting) van een ander
- 1549 *niet [...] voelen*: niet de opvatting heeft die ik meen terecht te hebben
- 1550 *dat vuijl*: Nl. die 'beest'lickheden (r. 1545).
- min*: minder
- 1551 *gespoocks*: rumoer

- 1552 *in [...] kluijs*: in de kerk, in grote en kleine huizen (m.a.w. overal waar mensen zijn)
- 1553 *in [...] knoopen*: Lett.: 'in een uitspraak van geringe omvang samen te vatten', in het kort te zeggen.
- 1554 *Vind [...] loopen*: merk ik dat mijn medemens het pad waar wij langs moeten, dreigt te missen. Voor het beeld van de 'weg, die tot het leven leidt' vgl. Mattheüs 7:13-14.
- 1556 *Van [...] gebrockt*: door spijs waar de dood een tand(afdruk) in heeft laten zitten, een hap uit genomen heeft (?). Onbekende zegswijze; bedoeld zal zijn: 'waar de dood in steekt', spijs die een dodelijk risico oplevert.
- 1557-58 *Wat [...] gemoed*: hoe gedraag ik mij dan? Toon ik mijn ontsteltenis? Word ik woedend?  
*werp [...] kluijten*: Mogelijk denkt Huygens terug aan rellen tijdens de Bestands-twisten tussen remonstranten en contraremonstranten ('bavianen en slijkgeuzen'), vgl. Van Deursen 1991, p. 330 e.v.
- 1559 *Schend [...] verwijt*: ga ik hem met verwijten te lijf
- 1560 *eten [...] henen*: Hervatting van de beeldspraak van resp. r. 1555-1556 en 1554-1555.
- 1562 *Dat [...] niet*: dat moge de hemel verhoeden  
*af*: Van de 'Bijwegh' (r. 1555).
- 1564 *soo [...] vatt*: als hij die (mijn rede) niet aanneemt
- 1565 *naer*: na
- 1568 *mij [...] vond*: merkte dat ik een dwaallicht volgde
- 1570 *Mijn' [...] doen*: zelfs mijn vijand goed te doen. Vgl. Mattheüs 5:44 en Lucas 6:27-28.
- 1570 *dolen*: dwalen
- 1571 *En [...] gaen*: Huygens citeert I Johannes 2: 9 en (deels) II: 'Die zegt dat hij in het licht is, en zijnen broeder haat, die is in den duisternis tot nog toe. [Maar die zijnen broeder haat is in de duisternis] en wandelt in de duisternis [...].
- 1571 *gund' ick*: als ik (...) zou toewensen
- 1572 *en [...] haet*: en als ik zijn ellendige staat zou verergeren (zout in zijn wond zou wrijven) met onchristelijke haat

1573-1596: Zo, zegt Huygens, voelen wij deernis met de joden, die hun Heiland hebben gedood; met de heidenen, die nog geheel in de macht van de duivel zijn; en met de katholieken, die Christus iedere dag opnieuw willen doen sterven – ongehoorde gruwel! Maar wat kunnen wij anders doen dan bidden dat alle gelovigen spoedig weer in één kerk verenigd zijn? Dat doe ik, roomse vrienden; van brandstapels walg ik evenzeer als van jullie mis.

- 1573 *Wie [...] niet*: wie voelt geen verdriet om Gods erfdeel (vgl. o.m. Deuteronomium 9:29: 'Zij [het volk Israël] zijn toch uw volk en uw erfdeel').

- 1574 *dat [...] doodden*: dat zijn Heiland doodde. De gedachte dat ‘de joden Christus gedood hebben’ moet in de 17e eeuw tamelijk vanzelfsprekend zijn geweest, vgl. ook *’s Amsterdammers winter* van Six van Chandelier, waarin een verongelukte jood voor de grap ‘Jezusdoder’ wordt genoemd (‘Hier leit de Jesusdooder dood’; vlg. Six van Chandelier 1991, p. 119, r. 651). Ze is al te vinden bij de kerkvaders (m.n. Chrysostomus) en ook niet geheel vreemd aan het Nieuwe Testament, vgl. bijv. Mattheüs 27:25 (‘En al het volk antwoordende, zeide: Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen!’) en Johannes 8:39-44 (‘[...] Gij [d.i. de Farizeeën] zijt uit den vader den duivel en wilt de begeerten uws vaders doen’ etc.). Zie hierover bijv. TRE deel 3, s.v. ‘Antisemitismus’, m.n. p. 122-137 en 143-155. Huygens ‘deernis’ betreft hier overigens niet de door hem veronderstelde schuld van de joden, maar het idee dat zij de juist aan hén, en door hún profeten, beloofde Heiland niet willen erkennen. Verder stemde hij ongetwijfeld in met het (tegenwoordig) bekende gedicht van Revius: ‘T’ en zijn de Joden niet, Heer Jesu, die u cruysten [...]: Ick bent die u dit heb gedaen’ – en vele andere meditatieteksten met die strekking (vgl. bijv. Van Strien en Stronks 1998, p. 338). De kern van het christelijke geloof was voor hem immers dat Jezus Christus ‘om ons mensen en om onze zaligheid is nedergekomen uit de hemel [...] en ook voor ons gekruisigd is’ (Geloofsbelijdenis van Nicea). Toch pleitte dat naar algemeen inzicht ‘de joden’ nog niet vrij van hun schuld (vgl. opnieuw TRE, t.a.p).
- 1575 *van [...] deel*: van het grootste deel van de mensheid. ‘Huygens volgt de bekende indeling van het mensdom in joden, heidenen en christenen’ (Zwaan). Bij deze tweede groep dacht hij aan alle volken die de bijbel, Gods Woord, (nog) niet (er)kenden, en bijgevolg nog geheel in de macht van de duivel waren (vgl. r. 1576). De joden kennen, in deze visie, de bijbel voor de helft; de christenen kennen hem helemaal, Oude én Nieuwe Testament. Maar velen van hen, en met name de katholieken, lezen hem verkeerd. Dat laatste wekt niet alleen deernis, maar zelfs tranen (vgl. r. 1578 e.v.): er is duidelijk een climax beoogd, want verkeerd lezen van iets wat zo duidelijk is (r. 1533-1534) is in zekere zin nog erger dan het niet kennen.
- 1578 *Roomsch Misverstand*: Huygens had eerst ‘het roomsch bedrogh’ geschreven, een uitval die niet goed paste in de irenische toon die hij hier wil aanhouden; vgl. ook r. 1583. Het ‘mis-verstand’ waar hij zich tegen keert is, zoals altijd als hij het verschil katholiek-protestant aan de orde stelt, de rooms-katholieke leer dat het brood en de wijn tijdens het Avondmaal (de Eucharistie, het hoogtepunt van de mis) werkelijk veranderen in lichaam en bloed van Christus. Vgl. de Heidelbergse Catechismus, Zondag 30: ‘[...] de Misse leert, dat de levende ende de dooden niet door dat lijden Christi vergevinge der sonden hebben, tensy dat Christus noch daghelicx voor de selve [=voor hen] vanden [=door de] Mis-priesteren gheoffert werde, ende dat Christus lijfflick [=lichamelijk] onder de gestalte des broodts ende wijns sy [...]. Ende alsoo is

- de Misse inden grondt anders niet dan een verlooeninghe der eeniger offerhande ende lijdens Jesu Christi ende een vervloecte afgoderije' (Bakhuizen van den Brink 1976, p. 195). Vgl. Huygens' verwijt in de volgende regels: de roomsen willen Christus telkens opnieuw doen sterven en miskennen daarmee het offer dat Hij gebracht heeft. Zie ook zijn gedichten uit 1645 en 1682 waarin hij resp. Tesselschade Roemers en Romanus van Wesel tracht te bekeren, Ged. IV, p. 31-34 en VIII, p. 280-87; met toelichtingen in Zwaan 1968, p. 124-132 (i.h.b. p. 130) en Zwaan 1976, p. 185-217 (i.h.b. p. 199).
- Sion*: Eig. de heilige stad Jeruzalem; hier aanduiding van de ware gemeente van God. Vgl. r. 479.
- 1579 *En [...] schiep*: en willen zelf de Schepper 'scheppen' die hen schiep. Vgl. het genoemde gedicht aan Romanus van Wesel uit 1682, r. 92-93: 'En wilt ghij Schepperen zien scheppen uijt uw' Brood, door schepselen als ghij...' Huygens gebruikt het woord 'scheppen' om de pretentie van de priester aan de kaak te stellen die net als God iets wil uit niets maken door een woord te spreken (vgl. Genesis 1): de 'transsubstantiatie' wordt immers geacht zich te voltrekken op het moment dat de priester de consecratiewoorden spreekt ('dit is mijn lichaam' en 'dit is mijn bloed', vgl. Genesis 1:3 e.v. en Mattheüs 26:26 en 28).
- 1580 *noch*: nog eens
- 1580-81 *'t gheen [...] voldaan*: wat, naar Hij van het kruis geroepen heeft, door Hem al is voldaan (nl. de boete voor de zonde). Vgl. de aantekening bij r. 1578. De bijbelplaats in de marge verwijst naar Jezus' kruiswoord 'het is volbracht'.
- 1583 *stadigh*: telkens  
*blinde grouwelen*: gruwelen uit blindheid (en niet uit kwaadaardigheid) voortkomend
- 1585 *onnoesel*: onschuldig. Vgl. r. 1578.
- 1585-86 *kome [...] af*: moge nog eens nederdalen  
*en [...] gebeden*: Vgl. Johannes 2: 14-15: 'En hij vond in den Tempel die ossen en schapen en duiven verkochten, en de wisselaars daar zittende; en een geesel van touwkens gemaakt hebbende, dreef hij ze allen uit den Tempel, ook de schapen en de ossen; en het geld der wisselaars stortte hij uit, en keerde de tafels om.' Huygens denkt aan de mogelijkheden die de rooms-katholieke kerk biedt om missen enz. tegen betaling te doen opdragen.
- 1587 *wij [...] moe*: we zijn de moeite (om hen op betere gedachten te brengen) moe
- 1588 *daer [...] toe*: om dat te bewerkstelligen is een wonder nodig
- 1589 *hij [...] tijden*: Hij (God) kent de juiste tijden om in te grijpen of niet
- 1592 *de [...] magh*: Vgl. Johannes 10:16: '[...] en het zal worden ééne kudde en één herder.' Ook Huygens' formulering impliceert dat 'die dag' inderdaad zal komen, vgl. ook het slot van de Apostolische geloofsbelijdenis, in de door Petrus Dathenus berijmde vorm gezongen in de gereformeerde eredienst: '[Ik geloof] datter een [lees: één] Christenkerck is/ en sal wesen/ Een versaemlingh der geloovighen t'same/ Een gemeynschap der heylighen bequame' (psalmboek, 1642).

- 1593 *mijn haet*: de haat die jullie van mij verwachten  
 1594 *Dat [...] vinden*: gij zult merken dat mijn wraakneming bestaat in dat bidden  
*Mutsaerd*: brandstapel. Voor Huygens het middel waarmee de roomse kerk  
 afwijkende opinies te lijf ging.  
 1595 *Dat [...] vier*: (gij zult merken dat mijn wraakneming bestaat in) dat christe-  
 lijke vuur (woordspelend met de betekenis van *vuur*=‘ijver’)  
 1596 *misdaed*: AU had *mis*-daed, met markering van het bekende woordspel. Waar  
 die markering in AP niet is overgenomen, komt het woord een stuk harder  
 aan dan Huygens misschien bedoelde, in elk geval staat er nu toch wel iets  
 ergers dan ‘onnozel misverstand’ uit r. 1583.

1597-1681a: Dit inzicht ontleen wij aan het ene boek, de Heilige Schrift; het andere boek ligt  
 ernaast, het boek van de Schepping. Wie met mij de bladeren van dat boek begint om te slaan,  
 zal ontelbare wonderen ervaren: over de sterrenhemel, de maan en de zon, over de dampkring,  
 de zee en de aarde, over planten en dieren en over het allerwonderlijkste wonder, de mens  
 – ziel en lichaam, organen en zintuigen, spijsvertering, voortplanting... Huygens onderbreekt  
 zichzelf: over dit boek raken we nooit uitgepraat.

- 1597 *het Boeck*: NL. de Heilige Schrift.  
 1597-98 *dat [...] waren*: dat God, om onze zielen te verlichten (d.w.z. om ons inzicht  
 te geven), heeft willen bewaren uit een tijd dat wij (u, lezer, en ik, schrijver)  
 nog niet leefden. De suggestie van Eymael, ‘vanuit de tijd dat de Hervormden  
 nog niet bestonden’ lijkt mij te ver gezocht. Het gaat Huygens m.i. om de  
 tegenstelling ‘het boek dat vroeger geschreven is’ (de bijbel) en ‘het boek dat  
 nog steeds geschreven wordt’ (de wereld).  
 1599 *alle dingh*: alles  
 1600 *in’t [...] beving*: in de grote bol van de wereld (d.w.z. de hele kosmos, opgevat  
 als een reeks reusachtige elkaar omsluitende sferen) besloot. Vgl. ook r. 1303.  
 1601 *sijn’ [...] wercke-dagen*: Vgl. Genesis 1.  
 1603 *van [...] blad*: Elk fenomeen in het ‘boek der wereld’ voorgesteld als een blad-  
 zijde.  
 1604 *blind*: donker  
 1606 *wij [...] tellen*: Te denken valt aan de sterrencatalogus van Tycho Brahe (1540-  
 1601) en Johannes Kepler (1571-1630), de *Tabulae Rodolphinae*, gepubliceerd  
 in 1627.  
 1607 *Te [...] mijl*: tot op een mijl nauwkeurig te plaatsen, hun positie te bepalen  
 (WNT *passen* III, 1: ‘schikken, voegen’). Te denken valt opnieuw aan het werk  
 van Tycho Brahe, die in de nauwkeurigheid waarmee dat gedaan kon worden  
 grote vooruitgang had geboekt (waarbij de claim ‘passen op een mijl’ overi-  
 gens wel geheel voor rekening van Huygens zal komen).  
 1607 *losse*: wispelturige, veranderlijke

- 1608 *Dan [...] aen*: Bedoeld zullen zijn de schijngestalten van de maan. Als we de maan zien als een hoofd dat naar rechts kijkt dan betekent 'blootshoofds' volle maan ○, 'gehuld' (met een kap op) wassende maan ●, en 'met een masker' afnemende maan ◐ (Eymael).
- 1609 *duijckt*: verdwijnt (bij nieuwe maan)
- 1610-II *wat [...] geen*: Lett. 'wat zij zegt met vlekken en punten, met kringen en geen kringen'. Bedoeld zal zijn: wat die te betekenen hebben, wat dat voor verschijnselen zijn (over 'betekenen' in de zin van voorspellen spreekt Huygens niet). Bij 'vlekken en stippen' kan gedacht zijn aan het oppervlakte van de maan, waarvan in Huygens' tijd steeds betere kaarten verschenen (o.a. door M.F. van Langren, in 1645, die zelfs een van de 'tasches' naar Huygens had vernoemd; vgl. *Briefw.* IV, p. 151 en 162 en *Ged.* IV, p. 54-55). Maar gezien het verband (het gaat hier over 'atmosferische' verschijnselen) denk ik eerder dat hier sprake is van variaties in helderheid van het maanlicht, dat vlg. Plinius is *maculosa eademque subito praenitens*, d.w.z. 'nu eens gevlekt en dan weer plotseling helder stralend' (*Naturalis Historia* II, VI, 42). Deze 'vlekken' worden toegeschreven aan vervuilde aardse dampen (ibid. cap. 46). Met de kring om de maan doelt Huygens kennelijk op het bekende atmosferische verschijnsel, al door de Klassieken verklaard als het effect van hoge bewolking (Heninger 1960, p. 138-139).
- 1612 *somtjids [...] silver*: Ook de wisselende tint van het maan- (en zon)licht is al door de Klassieken aan atmosferische invloed toegeschreven en kon dan ook gebruikt worden om het weer te voorspellen, vgl. bijv. Vergilius, *Georgica* I, 424-464.
- 1613 *All [...] Dageraad*: al 'krabbelt de dageraad achteruit' (wnt *krimpen* bet. A6). De dageraad is (hier) het punt waar de zon opkomt, dat in de loop van de zomer en herfst naar het zuiden verschuift.
- 1614 *waer [...] lieght*: waar het aan ligt. De dierenriem, waar de zon in de loop van een jaar doorheen schuift, staat immers schuin op de aardse equator. Huygens denkt vanuit het ptolemaeïsche wereldbeeld, met de aarde in het centrum van de kosmos, omcirkeld door zon, maan en de andere planeten en begrensd door de buitenste sfeer van de vaste sterren. Wat hij van de nieuwe astronomische inzichten had opgevangen (vgl. r. 1606-1607) veranderde daar (vooralsnog) niets aan; vgl. ook Van Strien 1990, p. 366-373, en de daar aangehaalde literatuur.
- all [...] buijen*: al gromt de lucht met (onweers)buien. Met 'Locht' is hier de dampkring in zijn geheel bedoeld: ook die heeft, zegt Huygens, geen geheimen voor ons (vgl. r. 1620-1621).
- 1615 *All [...] weer*: al loeit ze naar alle kanten (storm)
- all [...] vlam*: al steekt ze zichzelf in brand (bliksem)
- 1617 *lescht*: blust
- 1618 *datelick*: het volgende moment
- 1619 *Dien [...] wendt*: (kruiden en dieren) die door haar gesteldheid worden verblijd of bedroefd ('tot lust of tot onlust worden gekeerd').

- 1620-21 *Van [...] snecken*: van heel dat uurwerk kennen wij de veren (die het uurwerk aandrijven), de grote en kleine raderen en de kettingen en 'snecken' (kegelvormig onderdeelje, vgl. *WNT snek*). De 'mechanistische' beeldspraak heeft een voor die tijd moderne snit, al moet de kennis van de meteorologie die erin geclaimd wordt nagenoeg exclusief 'klassiek' geweest zijn. Zie voor een overzicht Heninger 1960 of (voor een contemporaine bron) het *Book of meteors* van William Fulke, 1563 (Fulke 1979) of de *Sepmaine* van Du Bartas, m.n. de 'tweede dag' (Vanden Boetseler 1612).
- 1622 *en [...] niet*: ontgaat ons niet (wij weten wat mist is). Mist werd geacht te ontstaan uit aardse dampen, opgetrokken door de zon maar met onvoldoende kracht om hoog in de lucht wolken te vormen, zodat ze weer neervallen. Vgl. Heninger 1960, p. 61-63, Fulke 1979, p. 88.
- 1623 *wij'n [...] hem*: of wij zien hem (toch). Net als regen en mist werd dauw beschouwd als het produkt van aardse dampen; dauw ontstaat als de zon afwezig is, of onvoldoende kracht heeft de dampen te doen opstijgen, dan condenseren ze aan de grond (Heninger 1960, p. 63-64, Fulke 1979, p. 95-96).
- 1624-25 *wij'n [...] is*: of wij stellen precies vast waarvan ze gemaakt is (Zwaan). Of: wat tot haar voortbrengselen behoort.
- 1625 *en [...] heeft*: Plinius, *Naturalis Historia* II, 103, noemt (in navolging van Aristoteles' *Meteorologica* 358a) de zonnewarmte als mogelijke oorzaak, maar ook een soort 'besmetting' vanuit het element aarde. Een aanvullende verklaring geeft Fulke 1979, p. 107-108: God heeft de zeeën geschapen op plaatsen die van nature al zout en onvruchtbaar waren.
- 1626 *Wat [...] heeft*: D.w.z. welke invloed zon en maan op haar hebben (Eymael). Bedoeld zijn natuurlijk eb en vloed, door de Klassieken toegeschreven aan de inwerking van zon- en (vooral) maanlicht, vgl. Plinius, *Naturalis Historia* II, 99. De Engelse natuurkundige William Gilbert (1544-1603) dacht aan een soort 'aantrekkingskracht' (*conspiratio*) (Gilbert 1900-1901, resp. p. 86 en 47). Ook Drebbels 'glazen bol' (vgl. de inleiding van De Vries, par. 3.4.5) kan in het gesprek aan de orde zijn gekomen.
- 1627 *groent [...] graeuwt*: nu eens groen en dan weer grijs kleurt
- 1628 *en [...] Water-pass*: en hetzelfde niveau houdt. Vgl. bijv. Plinius, *Naturalis Historia* II, 66: het water stroomt door een netwerk van aderen terug in de aarde en wordt er door het gewicht van de aarde weer uitgeperst: '...wat duidelijk maakt waarom de zeeën bij de toevloed van zoveel stromen niet voller worden'. In de voorstelling bij Du Bartas (Vanden Boetseler 1612, p. 81) geeft de zon het zeewater terug aan de zeeën.
- 1629 *Wat [...] bepalen*: wat eb en vloed voor verschijnselen zijn, door welke wetten ze geregeerd worden. Het lijkt alsof Huygens zich hier herhaalt (vgl. r. 1626). Vermoedelijk schreef hij deze regel oorspronkelijk als een precisering bij r. 1626, maar door de invoeging van het regelpaar 1627-1628 (zie het apparaat) is het verband onduidelijk geworden.

- 1630-31 *Hoe [...] gaen*: hoever men westwaarts uit (van huis) moet gaan om de gunstige stroom naar het oosten toe te halen. Schepen op weg naar Oost-Indië staken vaak een heel stuk de Atlantische oceaan over in de richting van Brazilië, om de windstilten voor Afrika te vermijden.
- 1631 *de Naelde wraeckt*: de kompasnaald afwijkt (van het ware Noorden). Het verschijnsel was voor het eerst opgemerkt in de loop van de vijftiende eeuw, en wordt uitvoerig beschreven in William Gilberts *De magnetice*, 1e ed. Londen 1600 (Gilbert 1900, i.h.b. boek IV en V).
- 1632 *Wat [...] maect*: wat haar soms doet bewegen en soms doet stilstaan. 'Denk aan de schommelingen der magneetnaald, wanneer men ijzer of staal in hare nabijheid brengt' (Eymael).
- 1633 *Wat [...] allen*: waar de aardbol, in het middelpunt van het heelal, op rust. Volgens Aristoteles vindt het zwaarste element, aarde, zijn natuurlijke positie in het centrum van de (bolvormige) kosmos, een visie die ook weergegeven wordt in het aangehaalde werk van Gilbert: '[...] accordingly also, the whole Earth remains immovable in its place, united and compacted together by its own weight' (Gilbert 1900-1901, p. 219). Zo heet het bij Ovidius over de toestand vóór de kosmos: 'er was geen aarde, zwevend in omsingelende lucht, op eigen zwaarte balancerend' (*Metamorfosen* I, r. 12-13, vert. M. D'Hane-Scheltema, Amsterdam 1994, p. 16).
- 1634 *vlot [...] vast*: los én vast. Huygens benadrukt het paradoxale van de situatie: iets wat nergens aan bevestigd is, blijft toch vast op zijn plaats. Ook dat 'raadsel' is voorwerp van bespreking.
- 1635-36 *Wat [...] verweckt*: waardoor in het binnenste van de aarde de onedele en edele metalen worden gevormd. Aristoteles (*Meteorologica* 3), schrijft de vorming van metalen toe aan onderaardse vochtige dampen. Daarnaast bestond er een alchemistische traditie volgens welke 'all material substances were compounded from three fundamental elements: salt, sulphur and mercury' (Toulmin and Goodfield 1962, p. 141). Gilbert, die de kwestie ook behandelt, zoekt, in debat met Aristoteles (maar ook met de 'Chemists'), de oorzaak in de inwerking van dampen op vaste stof: 'but it is not they [sc. vapours] alone which form ores, but they flow into and enter a more solid material, and so form metals' (Gilbert 1900-1901, p.20). Pas in de 18e eeuw zou de wetenschappelijke scheikunde opkomen (Toulmin and Goodfield 1962, p. 186).
- 1636-39 *hoe [...] nemmermeer*: hoe het komt dat die harde diamant, die is als transparant staal, en die bloedrode robijnen [die zijn] als onderaardse sterren, [beide] veel in het oosten verschijnen maar nooit in het westen. Zo'n verklaring (de diamantmijnen in Brazilië enz. waren nog niet ontdekt) is te vinden in Fulke 1979, p. 118-119: edelstenen worden in de aarde gevormd (uit water en aarde) onder invloed van kou, en in hete landen (dus het oosten en het zuiden) is de aarde het koudst. Vgl. verder Plinius, *Naturalis Historia* XXXVII, 15: die noemt als vindplaatsen India, Arabië, Macedonië en Cyprus.



- 1639 *hoe [...] aerd*: wat de oester voor een soort dier is
- 1640 *maer [...] gesondt*: Parels, die groeien in het vlees van oesters, werden wel beschouwd als ziekelijke gezwellen, vergelijkbaar met nierstenen e.d. (Donkin 1998, p. 7-9).
- 1641 *Waer van*: door welke stof
- 1641-42 *waer [...] gronden*: De desbetreffende passage bij Aristoteles (*De plantis*, II, 7-9) is niet erg helder. Duidelijk lijkt wel dat bladeren volgens hem gevormd worden door het vocht dat door de stam oprijst, en dat ze groen zijn omdat de buitenkant snel 'rijpt' in de hitte (van de zon?); ze vallen af als de rijping compleet is. In het kruidboek van Dodonaeus (zie bij de volgende regels) heb ik een behandeling van deze problematiek niet aangetroffen.
- 1643 'r: nl. het voedsel  
*stuijt*: tot stilstand komt
- 1645 *Wat [...] doet*: 'Dit gheheele cruydt [Stinkende Gouwe] is swaer van reuck: ende oock aen wat kant oft deel datmen 't quetst of wrijft/ geeft het van hem een goudt-geel sap/ 't welck scherp ende bijtende is/ ende wat bitterachtigh van smaeck' (Dodonaeus 1644, p. 62).  
*wat [...] riecken*: wat rozen lekker laat ruiken. Vgl. weer Dodonaeus 1644, p. 286: 'In de Witte Roosen/ ende in de Bleeck-roode oft Provensche Roosen/ ende oock in de Musket-Roosen zijn de vochte/ lichtachtighe ende gheestachtighe deelen de meest kennelijkste/ ende gaen de andere te boven. Ende dat is de oorsaecke/ waerom datmen uyt dese drij soorten van Roosen het beste ende meest rieckende ende behaeghlijkste water trecken kan [...]' De geur zit dus in de elementen 'water' en 'lucht' zoals die in de roos zijn vertegenwoordigd (en niet in 'aarde' en 'vuur').
- 1646 *Wat [...] wiecken*: Volgens Aristoteles, *De Generatione animalium* V, 6 wordt de kleur van haren en veren bepaald door de warmte van de huid.
- 1647 *Wat [...] bevrucht*: waardoor eieren worden bevrucht. Volgens Aristoteles (*De generatione animalium* I, 21) verschaft het 'vrouwelijk zaad' slechts de 'materie', dat pas vorm kan krijgen door de inwerking van het 'mannelijk zaad'. Aansluitend bij, maar ook in debat met Aristoteles bespreekt William Harvey de kwestie in zijn *De generatione animalium* (1651), waarbij hij benadrukt 'that both the male and the female are the efficient causes of generation' (Harvey 1981, p. 162-163). Zie ook r. 1921.  
*wat [...] scheelt*: wat het verschil is tussen was en honing. Aristoteles maakt onderscheid tussen de substantie waar de raten van gemaakt worden, de was en de honing: 'Sy [de bijen] maken haer Honich-graden uyt bloemen, 'tWas uyt Boom-lijm ofte Boom-traen, den Honich uyt de Dauwe [...]' (geciteerd naar Clutius 1998 [1597], p. 73). Volgens Clutius (t.a.p.) echter is de was 'een vette herde taeye materie/ die de byekens meest halen uyt die Bomen/ ende oock uyt sommighe bloemen/ ende eenighe gecroonde cruyden [...]' Honing is 'eenen soete waterachtighe vochtigheyt die daer des Somerstijden groeyt

- met den Dau inde gebloemten/ ende ooc op de bladeren ende andere cruyden [...]’ (a.w. p. 67).
- 1648 *Hoe [...] verdeelt*: hoe ’t (de was en de honing?) door de eenvoudige bij op verstandige wijze wordt (worden?) verdeeld. Vgl. Clutius 1998, p. 34: de was wordt op de pootjes verzameld, de honing in de borst. Of slaat ’t alleen terug op *wasch*, en denkt Huygens aan het bouwen van de typische zeshoekige honingraten (Clutius 1998, p. 73)? Als ’verstandig’ gold de ’slechte’ (eenvoudige, niet met rede begaafde) bij allang: Clutius’ dialoog is doorspekt met bewonderende uitroepen, hij citeert ook Constantinus (= C. VII Porphyrogenettos), *de Agricultura* lib. XV cap. 3: ’De Bye is onder alle gedierte de wijste ende con- stichste die met zijn verstant den mensch naest gelijc is’ (a.w. p. 36).
- 1649-50 *Hoe [...] reden*: hoe het komt dat beestjes (slechts) beestjes zijn, en (toch) hun lichaam gebruiken en hun gedrag regelen bijna met ons verstand. Veralgemening t.o.v. de vorige regel: hoe het komt dat redeloze beesten (überhaupt) zich toch zo ’redelijk’ gedragen (vgl. bijv. r. 1420-1428). De regel kan ook anders gelezen worden: waar het in zit dat dieren, die bijna net zo redelijk als mensen handelen, toch slechts dieren zijn. Aan de orde is hoe dan ook de vraag naar het verschil tussen mens en dier, een oude vraag die recentelijk nog door Descartes was behandeld (Descartes 1977, p. 83 en 92-94): in veel opzichten zijn de dieren aan ons gelijk, maar ze missen een ziel. Huygens schreef tweemaal ’beesten’; merkwaardig is de correctie in de apograaf (van Constantijn Huygens junior?) tot ’beesjen’. Een etymologische ’Spielerei’ met ’besighen’?
- 1652 *met [...] wensch*: met bijna minder dan een wens; m.a.w. ’je hoeft kinderen niet eens te willen om ze te krijgen.’
- 1653 *paren*: samenkomen. Volgens de traditionele opvatting, gefundeerd op Aristoteles’ *De anima*, zijn ziel en lichaam ’door de in-geboren warmte, gelijk met eenen bandt aen malkanderen gehecht’ (Van Beverwijck 1651a, p. 19); zie ook de volgende regel. Descartes schrijft kort over het probleem in het *Discours de la Méthode* en werkt zijn opvattingen nader uit in het *Traité des Passions de l’ame* uit 1649, eerste deel ((Descartes 1977, p. 91 en 125): de ver- binding werd door hem gelocaliseerd in de pijnappelklier.
- 1654 ’t vier: de warmte. In de traditionele visie zijn het de ’geesten’ (*spiritus*) die de ’ingeboren warmte’ vanuit de lever met het bloed door het lichaam ver- spreiden (Van Beverwijck 1658a, p. 18). Harvey (in een aanhangsel bij zijn *De generatione animalium*, 1651) verwerpt het concept ’ingeboren warmte’ en noemt het bloed zelf als oorzaak (Harvey 1981, p. 374).
- hoe [...] haren*: Volgens Aristoteles (*De generatione animalium* V, 4) worden de haren grijs naarmate vocht en warmte afnemen met de ouderdom (vgl. r. 1646).
- 1655 *hoe [...] voelt*: Dit kan twee dingen betekenen: 1. ’hoe het oog de dingen van veraf bevoelt’ (de ’klassieke’ opvatting), of ’hoe het de dingen van veraf gevoelt’ (de modern-wetenschappelijke opvatting, die overigens ook al

- oude wortels had). Beide mogelijkheden staan hier ter discussie, zie ook r. 1683-1686. In *Dagh-werck* uit ca. 1630 (r. 1167, vgl. Zwaan 1973, p. 242) en 'Gedwongen Onschuld' uit 1623 (r. 80-83, vgl. Zwaan 1976, p. 56-79) volgt Huygens zelf de oude voorstelling, maar in *Oogentroost* (1647, r. 885-888, vgl. Zwaan 1984, p. 132) laat hij zien dat hij de nieuwe ook kende – zonder overigens een keus te maken, iets waartoe zijn liefhebberij in de optica hem kennelijk ook niet dwong (Matthey 1973, p. 350-354). Van Beverwijck (1651b, deel II p. 1-4) noemt de ogen alleen als 'ontvangers' van licht en vergelijkt de werking ervan met een camera obscura, dus geheel in modern-wetenschappelijke geest.
- 1656 *dat [...] woelt*: dat door elkaar heen woelt
- 1657 *Geschrift [...] moeijt*: moeiteloos uit elkaar wordt gehouden (door het oog)  
*konst*: inspanning
- 1659 *gelijcke*: even belangrijke
- 1659-61 *wat [...] ontmoeten*: wat lippen bijdragen aan de spraak en wat tong en tanden bijdragen aan zowel smaak als spraak, en in welke bochten die (de tong) deze (de tanden) moet raken. De constructie 'de deze' lijkt me een contaminatie met 'de een en de ander'. Over smaak en spraak schrijft (uiteraard) Van Beverwijck 1651a. De smaak wordt geheel in de tong gelocaliseerd: 'Alwat vochtigh is, geeft terstond smaeck van hem [=van zich af], en druckt den selven in de Tonge', vocht is hierbij essentieel (p. 24). Ook voor het spreken is, 'gelijck *Aristoteles* wel schrijft', onmisbaar 'een sachte, breede en volkomene Tonge' (p. 43). In contemporaine grammatica's wordt de rol van tong, lippen enz. veel gedetailleerder beschreven; vgl. bijv. de *Twe-spraack* (1584) over het verschil tussen de *v* en de *w*: om die te onderscheiden 'so merckt dat de *v* met de lippen an de bovenste tanden roerende ende de *w*, met een open mond ende uytpuilende lippen uytghesproken worden [...]' (Dibbets 1985, p. 170 en 362-364).
- 1662 *van*: door
- 1664 *maer [...] denckt*: maar op het moment dat het alleen maar denkt (dan gehoorzamen handen en voeten al)
- 1665 *Hoe [...] Weij*: hoe het bloed wordt gescheiden van zijn 'wei' (=urine). Het beeld is ontleend aan het kaasmaken waarbij de wei (een dunne vloeistof) overblijft na het stremmen van de melk. Dezelfde beeldspraak in *Dagh-werck* r. 1742-1743 (Zwaan 1973, p. 296). Huygens' opvattingen over het functioneren van de spijsvertering passen geheel in het galenische systeem, zoals beschreven in Van Beverwijck 1651a en b. In het kort komt het hierop neer: de voeding wordt in de maag omgezet in *gijl* en dan, in de lever, in bloed, waaruit vervolgens het hele lichaam wordt opgebouwd. Daarbij komt urine vrij als afvalprodukt (Van Beverwijck 1651b, p. 176).
- 1667 *knorr*: kraakbeen  
*keucken*: Bedoeld is vermoedelijk het maag-darmkanaal in zijn geheel, in r. 1669 'maag' genoemd. Daarin is (vgl. r. 1670) de eigenlijke maag de 'kok'; het

- buik- of netvlies is de 'koksmaat', en de 'onderkok' is de gele gal of de lever, dat staat ter discussie. Vgl. Van Beverwijck 1651b, p. 176, die het hele proces van spijsvertering ook steevast als een vorm van 'koken' voorstelt: 'De spijsse [...] schiet [...] in de *Maegh*, ende wert aldaer gekooct, [...] het *Net*, als een warm deksel, daer toe helpende [...]' Voor de volgende fase zijn zowel lever als gal onontbeerlijk: de lever vormt het bloed en de gal (met andere organen) zuivert het (Van Beverwijck 1651b, t.a.p.).
- 1668 *Ontfangster* [...] *gemeen*: Huygens had geschreven 'Ontfanger general'. Vermoedelijk uit puristische overwegingen veranderde hij dat, *keuken* is bovendien vrouwelijk. De speelse vergelijking van de maag met een ontvanger van de algemene (d.w.z. niet-gewestelijke en niet-stedelijke) belastingen wordt daardoor echter wel aan het oog onttrokken; 'in 't gemeen' kan ook 'meestal' betekenen, maar dat kan hier niet bedoeld zijn.
- 1669 *verkrachte* [...] *gulsigheden*: die door onze nooit aflatende gulzigheid verkrachte (overweldigde) 'maag(d)'
- 1670-71 *Wie* [...] *warmt*: wie de kok is, wie het koksmaatje, en wie (van de volgende twee) met recht onderkok genoemd kan worden: de gele gal of de warme rode lever (de formulering is abstract voor concreet: 'de warmte van de rode lever'). Vgl. de aantek. bij r. 1667.
- 1673 *Waer* [...] *Milt*: Zie Beverwijck 1651b, p. 183: 'Het gebruyck van de Milt is altijt gelooft te wesen, het dick en drabbigh Bloet, dat in de lever van het klaerste gescheyden was, te ontfangen, [...] op dat 'et overige van 't Bloet gesuyvert en gereynight tot voedsel van al de Leden door het heel lichaem gesonden mochte werden: welk grof en melancholijk Bloet sy soude trecken door een tak van de Poort-ader of Milt-ader [...]. Hierom hebben sommige willen seggen dat de *Milt* haren naem heeft, om dat ze ons milt, vrolijk, en bly-geestigh maeckt. [...] Maer *Bauhinus* (verm. Caspard Bauhin, 1560-1624) is van gevoelen dat de Milt streckt voor [= dient als] een tweede lever, om datse door de geseyde Ader het grofste van de Gijl [=het verteerde voedsel], eer dat het aen de Lever komt, na haer trekt [...]' – een opvatting waar Beverwijck zich bij aansluit. Zie voor de 'vieze' milt ook *Dagh-werck* r. 1735-1740 (Zwaan 1973, p. 205): '...de poel van 't overschot...' *Vies* hier dus in de tegenwoordige betekenis.
- 1673-74 *waer* [...] *dient*: waartoe de op- en neergaande beweging van de luchtige longen dient. Vgl. Van Beverwijck 1651b, p. 163: de longen heten zo omdat ze 'locht vangen'; hun functie is 'tweederley': 'in 't adem halen door de koele lucht de hitte des herten te verkoelen, en in 't uyttaesemen de roockachtige dampen uyt te losen.'
- 1674-75 *waerom* [...] *viel*: waarom het meisje geen jongen, de beste soort, is geworden. De kwestie wordt uitvoerig besproken in Aristoteles' *De generatione animalium*, boek IV, I: een meisje wordt geboren als er sprake was van zwak mannelijk zaad. Een echo hiervan o.a. in Van Beverwijck 1651a, p. 167, 'dat de jonge en al te oude lieden [t.w. mannen], niet als swacke kinderen en telen,

- en voor het merendeel, vrouwelijcke schepselen', nl. vanwege een tekort aan natuurlijke warmte. Van de filosoof Aëas wordt gezegd dat die zijn krachten opspaarde, en 'eene schoone vrouw hebbende, haer maer driemaelen bekende, en drie sonen teelde' (a.w. p. 171). De superioriteit van de man staat bij Huygens nergens ter discussie, vgl. hierover vooral r. 1920 e.v.
- 1675 *waerom*: De punt staat hier voor het 'beletselteken': '...' Huygens onderbreekt zichzelf, buiten adem.
- 1676 *over lang*: al heel lang
- 1676-77 *'T is reden [...] opende*: ik keer nu snel terug naar het punt waar ik het 'boek der natuur' opensloeg (r. 1601); en terecht, het is hoog tijd. In de zojuist afgebroken tirade heeft Huygens alleen maar aangegeven wat er zoal in dat boek te vinden is: het gesprek moet nog beginnen.
- 1677 *Boeck der Boecken*: Dit 'boek dat alle boeken bevat, overtreft'. De uitdrukking wordt meestal voor de bijbel gebruikt, maar het boek der natuur was voor Huygens immers evenveel waard, vgl. r. 1524.
- 1678 *Is [...] ondersoecks*: [daar] kan zoveel in onderzocht worden
- 1680-81 *maer [...] is*: maar niets verteld vergeleken met alles wat er gezegd kan worden. De 'wij weten'-passage had nog oneindig veel langer kunnen zijn.

1681b-1692: Hier vinden wij ons 'strijdperk'. Maar het is een vreedzame strijd, waarin de verliezer wint, omdat alleen de beste argumenten zegevieren.

- 1681 *Dit [...] vertreden*: Huygens grijpt terug op r. 1497 e.v., waarin hij politieke en theologische twistgesprekken verbiedt. Dit, zegt hij, zijn de bezigheden waarin wij (de 'wijze wandelaar' van r. 1492 en hij) ontspanning vinden voor lichaam en ziel. De filosofische gesprekken, al wandelend gevoerd rond de fruittuin van Hofwijck, vormen ónze 'recreatie', in de meest letterlijke zin.
- 1683 *Dit [...] strijd*: dit is óns strijdperk.
- 1684 *sijn [...] seidt*: op een kalme manier zijn mening zegt
- 1686 *En [...] winst*: en verlies (als hij gedwongen is zijn mening te herzien) beschouwt als winst
- valt*: het onderspit delft
- 1688 *steegh en ketterlick*: koppig en als een ketter (hier gezien als iemand die niet beter wil weten)
- 1689 *dollen*: als een razende tekeer gaan
- 1690 *En [...] strijcken*: en liever schip en lading wil verspelen dan het zeil te strijken
- 1691 *Hofwijcks Spreeckwoord*: Het gewone spreekwoord is 'vier ogen zien meer dan twee'. Op Hofwijck geldt (en het is overal waar): zelfs een kleiner verschil betekent al winst; elke bijdrage aan de waarheid, hoe bescheiden ook, is welkom. De getallen zeven of acht lijken willekeurig.

1693-1716: Zo onthaal ik mijn gasten in deze boomgaard. Als ik alleen ben en moe word van het rondlopen of als het gaat regenen, trek ik me terug in een van de vier tuinhuisjes die aan de hoeken van de boomgaard staan. Meestal kies ik die aan de straatkant.

- 1693            *waerde*: *gewaardeerde* (woordspel)
- 1694            *op 't onversiens*: onverwacht
- 1695            *veel [...] genoijt*: D.w.z. na vele uitnodigingen. Huygens lijkt te suggereren dat ook onbekenden op Hofwijck welkom zijn.
- 1698-99        *dat [...] vreest*: (het 'fruit der boeken'), dat niet beducht is voor de man met de zeis, de schuldeiser van de dwazen (die zichzelf te gronde eten). De beeldspraak lijkt enigszins te ontsporen.
- 1699            *Besitt [...] alleen*: als ik alleen mijzelf als gezelschap heb
- 1700            *Geheel en onverdeelt*: Mogelijk woordspelend met het juridische begrip van 'onverdeelde boedel': als ik mijn aandacht niet hoeft te verdelen.
- moe getreen*: het wandelen moe
- 1701            *En [...] kruijs-pad*: (en word ik het moe) ofwel, als een molen, in de rondte te stappen (rondom de fruittuin), ofwel in de lengte (heen en weer langs één kant) te lopen, ofwel in het pad dat de fruittuin in vieren verdeeld.
- 1702            *natt of kouw*: regen of kou
- 't waer oorbaer*: dat het verstandig zou zijn
- 1703            *in [...] tre'en*: in vier stappen. Vgl de kaart, letter E: er is altijd een huisje vlak in de buurt. Er zal wel meer dan één persoon in gepast hebben, maar gasten zouden in voorkomende gevallen natuurlijk in het huis worden genodigd.
- 1704            *over hoecks*: schuin tegenover elkaar
- elck [...] kluijs*: Kennelijk waren de huisjes opgetrokken uit (half)open lattenwerk, begroeid met (o.a.?) klimop en kamperfoelie (vgl. r. 1717).
- 1705            *Daer [...] wenschen*: waarin kluzenaars mochten willen dat ze 'gekluiserd' zouden zijn
- 1706            *Belocken [...] seerst*: lokken mij om strijd
- 1707            *een tot mij*: De interpunctie suggereert dat het eerste 'tot mij' een bepaling is en het tweede directe rede. In de drukken staat iets anders.
- 1708            *'t zij [...] zij*: of het nu de woorden van deze of de echo van gene is; m.a.w. ik weet niet welk huisje spreekt of welk alleen maar een echo laat horen (allemaal klinken ze eender).
- 1709-10        *En [...] steenen*: en ik hang tussen de vier in, zoals het gebeente van Mohammed hangt temidden van de vier even krachtige (verzonnen) magneten. 'Volgens een moslimse traditie hangt het lijk van Mohammed tussen vier krachtig-magnetische stenen, zodoende daartussen zwevend' (Zwaan). Zwaan wijst op twee andere plaatsen waar Huygens met dit motief speelt, en citeert een passage uit het *Itinerario* van Jan Huygen van Linschoten waar de legende wordt gemeld (*Itinerario*, uitg. 1910-1939, deel 1 p. 25). Zie ook Gilbert 1900-1901, p. 2 en de 'Notes' p. 5. De correctie in AU – 'gelogen steenen' werd 'versierde

- steenen' – past in de milde toon waar Huygens als het over godsdienst gaat de voorkeur aan geeft (vgl. r. 1573-1596 en i.h.b. ook de correctie in r. 1578).
- 1711 *deel [...] scheel*: beslecht ik het geschil
- 1712-13 *gedoken [...] ongesien*: verscholen en 'blind' gemaakt (in het donker); maar niet alleen blind gemaakt, maar ook onzichtbaar
- 1714 *neffens [...] spoor*: naast de grote weg (de Heerweg, A op de kaart). Huygens kiest dus meestal de paviljoentjes aan de straatkant, om redenen die hij dadelijk uiteenzet.
- 1715 *in [...] gaen*: die voorbijrijdt of voorbijloopt

1717-1844: Daar luister ik, verscholen tussen bloemen en bladeren, naar wat de mensen op straat te zeggen hebben. De een noemt Hofwijck een verspilling van grond en geld, de ander neemt het voor mij op. Daar luister ik een Delflandse boerenjongen af die zijn meisje het hof maakt – en met succes, zo te horen.

- 1717 *Klimm*: klimop  
*Memme-bloemen*: kamperfoelie
- 1718 *mij [...] verdoemen*: hoe ik naar hartelust nu eens geprezen en dan weer veroordeeld word
- 1719 *Daer [...] sat*: daar verschuil ik me achter mezelf (d.i. achter de wanden van mijn huisjes, mijn eigen werk), zoals de schilder zich achter zijn eigen werk verschool. Bedoeld is Apelles, vgl. Plinius, *Naturalis Historia* XXXV, 84: 'post tabulam latens, vitia quae notarentur auscultabat': 'zich achter het schilderij verbergend luisterde hij naar de aanmerkingen die werden gemaakt.'
- 1720-21 *Die [...] beloegh*: die, achter zijn schilderij gezeten, het 'dit en dat' (de diverse opmerkingen) van de kijkers beluisterde en belachte
- 1722 *als [...] dood*: alsof ik al dood was (zo vrijuit praten de mensen over mij)
- 1723 *om [...] lust*: voor genoegens die alle perken te buiten gaan
- 1724 *tegen aen*: tegenin  
*Wel [...] rust*: het ga hem goed, waar hij ook rust. De honderd jaar-fictie leidt hier tot een wat paradoxale wens.
- 1725-26 *die [...] Meijen*: die de modder van de wilde weilanden die er vroeger lagen, versierde met het puikje van altijd groene takken
- 1727 *besteden aen*: gebruiken voor
- 1728 *En keurde [...] voor*: en matig verkwisten als een deugd beschouwde
- 1730 *Dat [...] Dorpen*: waarmee hijzelf en (de bewoners van) steden en dorpen (stad en land) zouden worden verblijd. Het standpunt is dus: ook goud dat alleen maar plezier oplevert hoeft niet weggegooid te zijn, zeker als er zoveel mensen van kunnen genieten.
- 1732-33 *Den [...] Meijd*: (ik hoor) de boer die van de (Voorburgse? Vgl. ook r. 1735) kermis terugkomt zijn geld bewenen, ik hoor de vrijer klagen over zijn (lief-

- des) verdriet tegen het meisje
- 1734 *siet* [...] *ooren*: Zwaan wijst erop dat Huygens hier een spreekwoord gebruikt dat op sommige oude prenten letterlijk in beeld is gebracht: het meisje zou dus gewaarschuwd kunnen zijn.
- 1735 *Ick* [...] *borst*: Anders dan Zwaan geloof ik niet dat Huygens hier beschrijft wat hij vanuit zijn huisje ziet. Hij is daar 'blind' (vgl. r. 1712-1713). Wat hij wil zeggen is: mooi meisje (dat ik nu hoor praten), ik weet wel wie jij bent! Ik heb gezien welke uitwerking het bier van de kermis op jou had, en hoe de liefde jou in haar macht begon te krijgen (vgl. de volgende regels). Het boerenmeisje dat hij op de kermis al heeft kunnen observeren, hoort hij opeens vlakbij zijn tuinhuisje met haar vrijer praten.
- 1736-37 *En* [...] *hert*: en ik heb gezien hoe door het minnevuur een andere, nieuwe dorst in uw hart ging branden
- 1737-38 *Sien* [...] *mond*: D.w.z. duwen en stompen zien geven terwijl je vlak tegen hem aan stond
- 1738 *bouwen*: rok
- 1739 *Schorteldoek*: schort
- 1742-43 *De kolen* [...] *brand*: De boer bedient zich van een soort huis-tuin-en-keuken-petrarkisme.
- 1743 *bij*: vergeleken bij
- 1745 *Kersouw*: madelief
- 1746-47 *'t is* [...] *eeeren*: ik zeg het, bij mijn ziel, met eervolle bedoelingen  
*En* [...] *is*: en om de wereld in een huwelijk met zulk goed te vermeerderen als jouw mooie gezicht is, m.a.w. om meer mooie meisjes als jij op de wereld te zetten. De boer benadrukt dat hij niet uit is op een avontuurtje, hij wil trouwen.
- 1748 *Mortje*: moertje, moeder. Het Delflands dat Huygens zijn personages laat spreken vertoont volgens Hermkens 1997 maar een oppervlakkige gelijkenis met het indertijd gesproken dialect, maar deze vorm zal Huygens toch wel eens gehoord hebben.  
*weeter van*: Waarschijnlijk in de betekenis 'vindt het goed'.
- 1749 *noom*: oom
- 1750 *gaet an*: grijp toe, durf maar
- 1751 *etemt*: getemd
- 1752 *neemt* [...] *tack*: accepteert z'n kooitje in plaats van een tak. Bekend beeld uit de liefdesemblematiek: 'vrijwillige gevangenis' en 'voor vrijheid veiligheid' (vgl. Hoofts *Emblemata amatoria*, de nrs. XXVII en XXVIII, en Cats' *Sinne- en minnebeelden*, nr. 14. De formulering suggereert dat het kooitje de 'eigenlijke' plaats van het nachtegaaltje is; men zou anders eerder verwachten 'een kooitje voor zijn tak'.
- 1754 *tuer*: verandering (WNT *tuur* (I), bet. 1).
- 1756 *Soo* [...] *Pleun*: Zo ging het tussen mij en Pleun



- 1757 *op epast*: het hof gemaakt  
*maer [...] niet*: maar ze zou het toch niet doen. N.B.: 'zullen' is nagenoeg synoniem met 'willen'.
- 1759 *quamter toe*: kwam het ervan
- 1760 *an [...] erocht*: aan elkaar vast geraakt
- 1761 *het [...] diene*: het heeft niet zo mogen zijn (lett.: 'het lot heeft zich er niet voor willen lenen')
- 1762 *vleis [...] biene*: Bijbelse uitdrukking (hier op kinderen toegepast), vgl. Genesis 2:23, waar Adam spreekt over Eva: 'Deze is ditmaal been van mijn gebeente en vleesch van mijn vleesch.'
- 1763 *Liep [...] weght*: aan de straat liep te spelen  
*edaen*: gedaan, finito
- 1764 *die [...] magh*: wie niet meer kan
- 1765 *Dan [...] zeil*: maar dat is gunstig voor jou
- 1765-66 *nouw [...] hebbe*: nu heb ik niets, geen land en geen huizen, of het is allemaal voor Trijn. Voor de uitdrukking 'wol noch webbe hebben' zie WNT *web* bet. id.
- 1767 *gaet [...] meught*: zet hem op wat je kan
- 1769 *Nouw [...] kint*: nu zou je kunnen denken, kind. Kees is weer zelf aan het woord, nadat hij oom heeft laten spreken (r. 1749-1768).
- 1770 *goedje*: bezit
- 1770-71 *wangt [...] sté*: want 'dat zijn de oude streken', m.a.w. zo gaat het vaak bij de mensen op het land, en trouwens helemaal in de stad
- 1772 *en [...] mé*: Lett.: 'en daar (met kris en kras) valt niet mee te spotten,' m.a.w. 'ik ben hartstikke serieus.'
- 1773 *gien [...] recht*: Bilderdijk verwijst al naar de uitdrukking 'het recht van 't spel': je zou me niet eerlijk behandelen.
- 1774 *dat [...] tijghe*: daarvan beschuldigen  
*Bij gurcke*: Krachtterm.  
*all [...] swijghe*: al zou ik het beter kunnen verzwijgen. Kees heeft misschien geleerd dat het in het algemeen beter is om niet te hoog van de eigen rijkdom op te geven.
- 1775 *'K hebb [...] gat*: 'Boeren uitdrukking, eigenlijk beteekenende: *Ik zit op mijn eigen vetten of vruchtbaren grond*, maar uitgebreid door 't gebruik tot alle *bezitting* of rijkdom' (Bilderdijk; vgl. WNT *klei* IA II, bet. 2). M.a.w.: 'Ik zit er ook warmpjes bij.'
- 1777 *En [...] schortt*: en als dat nog niet genoeg zou zijn  
*Meutje*: tantetje
- 1778 *En [...] toe*: brengt ook geen andere erfgenamen in  
*'t oud reutje*: de oude schelm (toegelicht in de volgende regel)
- 1779 *Speul-kind*: buitenechtelijk kind (en dus zonder recht op erfenis)
- 1780 *daer [...] zijn*: 'waar twee handen baas zijn', m.a.w. waar niet gedeeld hóeft te worden.

- 1782 *soet besproken*: dat zo lief praat
- 1783 *kaeckjes*: wangetjes  
*as en gett*: als git
- 1786 *hoe [...]* *soo*: wat sta je daar nou (hij is even de kluts kwijt)
- 1788 *all [...]* *hemd*: Wel bewust dubbelzinnig: de eerste betekenis is 'ook al bezat je niets'.
- 1789 *staeje*: Vergissing van de kopiist, AU en EP hebben *staetje*.
- 1790 *Ick [...]* *degen*: dan zie ik wel kans om aan een pluim (voor op mijn hoed) etc. te komen (om er als een heer uit te zien)
- 1791 *een [...]* *huijck*: een gesteven mantel
- 1792 *en [...]* *pruijck*: 'Hulsel of kapsel met een soort voile, destijds veel in gebruik' (Eymael). *Bilderdijk* (p. 259) verwijst naar een afbeelding in *Cats' Trouwingh* (III, 162), en voegt er aan toe: 'Naïef is des vrijers vergelijking daarvan met een vliegenlap; zoo wel als zijne opvatting van den hoepelrok' (vgl. de volgende regels). Het gezichtsmasker was bedoeld om de dameshuid tegen de zon te beschermen.
- 1794 *En [...]* *bedriegen*: een rok met een hoepel, zodat zelfs vroedvrouwen misleid worden. Door de hoepelrok lijkt elke taille slank.
- 1797 *ereterijckt*: 'gerederijkt'. Voor de boer is elke dichter een rederijker. Opnieuw een verwijzing naar Huygens' beroemde jeugdwerk (vgl. r. 76-77), dat hij ook in boerenkring bekend wil veronderstellen.  
*ick [...]* *lese*: ik denk dat je wel lezen kunt
- 1798 *O.N. on*: De eerste letters van het Onze Vader. Kinderen leerden op school eerst de letters van het alfabet benoemen, vervolgens werd verder geoefend met het spellen van het Onze Vader, de Tien Geboden enz. (De Booy 1977, p. 49). Aan de 'vertaalslag' van spellen naar lezen kwam op die manier lang niet iedereen toe (a.w.), maar wie van 'O.N. on' kan maken is al een eind op weg, en zo hoog schat de boer zijn Trijntje toch wel in.  
*en [...]* *wese*: Ten onrechte verwaarloosde de kopiist het leesteken na *en*, de woorden wijzen vooruit: 'En, wat erbij hoort (als we op sjiem willen gaan): ...'
- 1799 *en Krots*: een karos (voornaam rijtuig)  
*met [...]* *leer*: De leren buitenbekleding van de karos is met sierspijkertjes beslagen
- 1800 *As [...]* *meer*: even dicht betimmerd als de ton van Gerard van Velsen. Het verhaal van de moord op de populaire graaf Floris V (1296) en van de wraaknemingen op zijn moordenaars, onder wie Gerard van Velsen, was algemeen bekend. Volgens de overlevering werd Velsen in een ton waar van buitenaf spijkers doorheen waren geslagen door de straten van Leiden gerold, alvorens geradbraakt te worden.
- 1801 *Stae [...]* *Meer*: hier met de bruine merrie  
*kolle*: bles
- 1802 *Twie [...]* *voen*: (wat zeg ik) we kunnen er wel twee onderhouden

- 1803 't *Schavott*: Het schavot stond aan het begin van de Lange Vijverberg bij de Plaats. De boer stelt zich dus voor dat ze U-vormige rondjes rijden: ze komen aanrijden over de Lange Vijverberg, gaan het schavot rond langs de Plaats, dan terug langs de Hofvijver en bij het Toernooiveld linksaf en het Voorhout rond, enzovoort. De Haagse beau-monde maakte elke dag en in de zomer ook 's avonds een paar van zulke rondjes (vgl. Betz 1900, p. 127-129, Pippel 1940, p. 25-26 en Van Strien 1998, p. 188. Huygens schrijft er vol afgrijzen over (o.a. *Ged.* VII, p. 200).
- 1804 *beslagen [...]* *goud*: volgehangen met gouden kostbaarheden
- 1805 *Maenendagh*: Maandag en vrijdag waren de belangrijkste marktdagen in Den Haag, vgl. De Riemer 1730-1739, III, p. 441.
- 1806 *dat [...]* *gesleep*: dat bezopen heen-en-weergerij
- selleweke*: Krachtterm.
- 1807 *ploeghen*: Ook een term voor 'voortgaan'; vgl. in het bij r. 1803 aangehaalde gedicht, r. 3: 'ploegsters van 't Voorhout'.
- 1808 *Dan*: maar
- daer [...]* *begost*: zijn er mensen bij die met dat leventje begonnen zijn
- 1809 *en [...]* *vollende*: weten vol te houden
- 1810 *nou [...]* *wende*: nu kunnen ze niet meer terug
- 1811 *All [...]* *wind*: al hebben ze tegenwind
- 1812 *enter deus*: ertussenin (tussen deftige 'joffer' en nog voornamer 'mevrouw')
- 1813 *men geld*: mijn geld (uitleg in de volgende regels)
- 1815 *ceeltjes*: rekeningen
- naers*: achterste
- 1816 *trock [...]* *Hall*: als ik naar de markthal zou gaan (om daar mijn oor te luisteren te leggen, vgl. het vervolg). De boer is nog steeds aan het vertellen wat hij in zichzelf tegen de Haagse sjiek zegt: als ik navraag zou doen, dan zou blijken dat veel van jullie glorie geleend is.
- 1817-18 *en [...]* *mijn*: en naar veel meer fatsoenlijke burgers (waarachtig, 'borgers' [= die geld voorschieten] net als ik
- 1818 *jouw' [...]* *versorgers*: jullie armoedige verzorgers
- 1819 *En [...]* *sturft*: en zonder wie jullie zouden sterven
- 1820 'K *mien [...]* *souw*: dan reken ik erop dat ik daar (bij al die andere leveranciers) net zo'n klaaglied zou horen als ik zing
- 1821 *Wat duijcker*: Krachtterm.
- 1822 *En [...]* *is*: en als er niets is om mee te betalen
- 1823 'T *woord [...]* *uijt*: ik had dat nog nauwelijks gezegd of
- 1824 *elicht*: gerold
- dan*: maar
- 1825 *En [...]* *vier*: een dukaton of drie, vier. Vgl. *WNT dukaton*: 'zilveren munt ter waarde van 63 stuivers'; de boer mist dus zo'n 10 à 12 gulden. Nog altijd meer dan een weekloon voor een geschoolde arbeider (Van Dillen 1970, p. 295),

- maar Kees houdt tegenover Trijn natuurlijk zijn stand op.  
*all [...] deere*: al kan het een mens niet deren, al doet het niet echt pijn  
 1826 *men [...] onbeere*: je wilt het toch niet graag missen  
 1827 *in [...] will*: als het geluk wil  
 1829 *We [...] goed*: dan geven we ook wel wat uit aan zilveren spullen  
 1831 *te Bier*: naar de herberg  
 1832 *De [...] hart*: dan kwamen de zilverstukken (meteen) te voorschijn, of ik zou er nooit aan willen beginnen  
 1833 *Dat [...] wel*: daar heb je gelijk aan  
*aers*: op een andere manier  
 1834-36 *wangt [...] schult*: want wie wat te besteden heeft mag wel wat verspillen; maar ik draag liever niets op mijn hoofd dan een hoed én schulden  
*te met*: bijna  
 1837 *noch [...] drij*: nog twee of drie houwen  
 1838 *Lijsterbeij*: lijsterbes  
 1842 *All [...] doen*: terwijl ik wegliep zag ik wel dat er heel wat aan de hand was.  
 1843 Als Huygens discreet het preeeltje verlaat ziet hij ook weer iets van wat er op straat gebeurt.

1845-1867: Alleen die scène al, zegt Huygens, betaalt mij alle kosten van die tuinhuisjes terug. Zoveel oprechtheid en naturel: zo was het tussen Adam en Eva, vóór de zondeval. De Haagse vrijers, met al hun uit Frankrijk geïmporteerde aanstellerij, kunnen er een voorbeeld aan nemen.

- 1845 *niet [...] drijven*: niet komen aanwaaien  
 1846 *schijven*: geldstukken  
 1847 *te werden [...] zijt*: dat u werd wat u nu bent  
 1848 *een [...] deun*: zo'n plezier  
 1850-53 *soo [...] Boeren*: zo deden ze vroeger aan hofmaken, de goede mensen van die tijd, toen de zuivere waarheid nog geen boven- of onderkieren droeg, maar in de stad gekleed ging als nu nog bij de boeren (d.w.z. naakt, zoals de Waarheid traditioneel ook altijd wordt afgebeeld; vgl. Ripa/Poot III, 303). Klaarblijkelijk bedoelt Huygens met 'die tijd' niet op de tijd die Adam en Eva in het Paradijs doorbrachten, maar op 'die goede oude tijd, toen we nog met z'n allen oprechte, openhartige Hollanders waren'.  
 1854 *sij*: De boeren nl.  
 1855 *met [...] bestier*: met een charmanter aanpak  
 1856 *wij*: Nl. 'wij Hagenaars, hovelingen'.  
 1857 *als [...] minnen*: als het menens wordt met vrijerij. M.a.w. zodra er aan een huwelijk wordt gedacht, gaan de mensen bij ons 'Frans' spreken. Wat volgt lijkt puur karikatuur en is ook deels cliché (vgl. ook *Batava Tempe* r. 609-624,

- Een sott hoveling* etc.), maar de brieven van Hugo de Groot aan Maria van Reigersbergh bijv. komen toch aardig dicht in de buurt.
- 1858-59 *en van [...] ravis*: en van 'gevalen zinnen' (vgl. 'voor iemand vallen') wordt niet minder dan *sens ravis* gemaakt. Huygens had eerst: 'en opgetrocken [=vervoerde] sinnen // Moet heten *sens ravis*', maar dat sloot grammaticaal niet aan bij het vervolg.
- 1863 *niet [...] waer*: niet zot genoeg was
- 1865 *Waermé [...] klincken*: dingen waardoor de zotheid nog eens extra gehoord kan worden (tot zijn recht kan komen)
- 1866 *stincken*: tegenstaan

1868-1912: Dat brengt de dichter op een ander punt dat hem stoort: het vertoon van slaafse onderdanigheid dat daarmee gepaard gaat, de onderwerping van de minnaar aan de geliefde. Hij is ook jong geweest, en verliefd, maar hij hield altijd zijn verstand erbij. Zo heeft hij indertijd zijn 'Trijntje' gevonden.

- 1868 *ick [...] pert*: ik beschouw het als een dwaze vertoning
- 1869 *gelaet*: gedoe
- 1871 *duijtsch*: Nederlands
- 1871-72 *maer [...] mij*: maar nooit viel ik van mijzelf tot de hartstocht die het verstand aantast (nooit vergat ik mijzelf zo, dat ik verviel tot etc.). Huygens verandert hier van onderwerp: van zijn afkeer van het 'Franse' hofmaken naar een waarschuwing tegen onmatige verliefdheid (vgl. ook verderop, r. 1915-1920). Wie de gedichten uit 1618-1619 over de relatie met Dorothea van Dorp kent (*Ged.* I, p. 116-128, vgl. ook Smit 1966, p. 165-168 en Keesing 1987, p. 23-38), zal geneigd zijn een klein vraagteken bij deze passage te zetten, maar het is waar: zijn verstand verloor Huygens er ook toen niet bij.
- 1874 *'T en [...] wreken*: als ik iets schandelijks zeg staat het julië vrij te zeggen dat ik lieg
- 1875 *Jae [...] lot*: ja, (ga je gang, ook als ik niet iets schandelijks zeg:) zeg gerust dat de waarheid zelf liegt, dat gebeurt haar zo vaak (maar daarmee is ze niet minder de waarheid)
- 1876 *Het [...] Sott*: of je het nu prettig vindt of niet, onthou het van een zot (want ik ben maar een zot, maar zotten spreken de waarheid). De 'Meissjens' zijn gewend als godinnen benaderd te worden, maar hun plaats is onder de man: dat wil Huygens vooral kwijt (vgl. m.n. r. 1920-1925) en vandaar deze omslachtige excuses.
- 1877 *De [...] menslickheid*: Lett. 'de zwakkere mensheid', het zwakke geslacht
- 1878 *betrocken*: aangetrokken
- 1879 *hebb [...] ontmoett*: ben ik op ze af gegaan ('actief'), of heb ik ze vriendelijk ontvangen ('passief')

- 1881 *Dit's [...] tweede*: Mogelijk is gedacht aan 'muntslag' (wnt *slag* bet. 9): dit is de tweede 'slag' van de beste munt (de eerste slag, met een geheel nieuw stempel, leverde uiteraard de allerbeste munt op). Zowel man als vrouw zijn geschapen naar Gods 'beeld en gelijkenis' (Genesis 1:26), maar de vrouw na de man (vgl. o.m. Genesis 2:18). Vgl. ook r. 1675.
- 1882 *Dat [...] heeft*: Vgl. Genesis 1:31: 'En God zag al wat Hij gemaakt had, en zie, het was zeer goed.'
- daer neffens*: daarnaast (naast de vorige overweging)
- 1883 *alle menschlickheid*: alles wat mens is, ieder mens
- 1884 *all [...] derft*: alles wat hij zelf mist. Zie het apparaat: KA heeft 'heeft' i.p.v. 'derft'. waarmee de regel precies het omgekeerde betekent van wat er is bedoeld. Voor KB corrigeerde Huygens de zin, maar (typerend voor zijn manier van werken) zonder zijn handschrift of de eerste druk te raadplegen.
- 1885 *Daerneffens [...] schoon*: en weer dáárbij kwam de schoonheid. Ik heb vrouwen altijd gewaardeerd, zegt Huygens, omdat het schepselen zijn van God, omdat ze van mij verschillen en vanwege hun schoonheid die ze aantrekkelijk maakt.
- 1886 *reden*: verstand
- 1887 *verselt*: vergezeld
- stijve deughd*: morele kracht
- 1888 *in [...] leden*: in een zwak lichaam
- 1888-89 *en [...] besteken*: en (waar ik) een jonge maagd zag, gesierd met kennis of lust tot kennis
- 1890 *roose lippen*: Mét koppelteken in AU: lippen rood als rozen (niet: roze lippen). Let op de chiasmatische volgorde waarin 'mannelijke' en 'vrouwelijke' kwaliteiten worden genoemd. Nadat Huygens eerst zijn algemene waardering voor vrouwen heeft gemotiveerd (zie bij r. 1885), zegt hij wanneer hij echt opkeek: als ze behalve 'vrouwelijke' (d.i. lichamelijke) ook 'mannelijke' (d.i. geestelijke) kwaliteiten hadden.
- 1891-92 *was [...] gerecht*: had ik het gerecht voor me dat de wijze man noemt: gouden appelen in zilveren schotels. Vgl. Spreuken 25:11: 'Eene rede op zijn pas gesproken, is als gouden appelen in zilveren gebede schalen.' Huygens denkt dus aan 'verstandige taal in de mond van een mooie vrouw'. *der wijse* in plaats van *des wijzen mans* is een fout van de kopiist, pas gecorrigeerd voor KA.
- 1894-97 *noch [...] hooren*: D.w.z.: even veel of weinig onder de indruk als van fraai houtsnijwerk op de hals van een citer, terwijl die citer lelijk klinkt. Huygens lijkt overigens meer aan een luit dan aan een citer te denken (een citer heeft geen hals).
- 1896 *De [...] maeckt*: het mooie meisje speelt ('uithangt')
- 1897 *doof en ongestelt*: dof en ongestemd
- 1898 *ick [...] ooren*: ik wilde zowel mijn ogen als mijn oren vergenoegen. Huygens associeert hier het oog met 'schijn', 'buitenkant', en het oor met 'waarheid'. Zolang je iemand niet hebt horen spreken, weet je niets van hem. Zie ook de

epigrammen van 23 januari 1669 en 17 februari 1676 (resp. *Ged.* VII, p. 237 en VIII, p. 135), en de uitvoerige behandeling van het vraagstuk 'gehoor of gezicht' door Emmens 1981, m.n. p. 62-76.

- 1899 *hiet*: noemde
- 1900 *Gevoelens [...]* *sinn*: de puur seksueel gerichte neigingen van de zintuigen  
*En [...]* *Minn*: beschouwde ik nooit als basis van een harmonieuze liefdesrelatie. Zoals steeds associeert Huygens liefde met muziek: het sleutelwoord is 'afstemmen'. Zie m.n. het gedicht 'Twee ongepaerde handen op een Clavecimbel', in Zwaan 1976, p. 105-117).
- 1901 *Daer [...]* *reden*: waar het vervolg een huwelijk zou zijn, en (dus niet alleen lust, maar) lust tot voortplanting waar de rede niet bij mocht ontbreken
- 1902 *Daer [...]* *kies*: was ik heel kieskeurig
- 1903 *held're*: zuivere, reine
- 1903-04 *gelijck [...]* *schee*: De beeldspraak bevestigt het accent dat hier op de geestelijke kwaliteiten van de vrouw wordt gelegd: de 'schede' (het lichaam) is kostbaar en mooi, maar toch niet meer dan 'verpakking' van de ziel. Vgl. ook r. 1906: het gaat om een verbond tussen twee 'harten'; en 1909-1911: de lichamen volgen de zielen, niet andersom.
- 1904 *gehuijst [...]* *gepaert*: woonde en mee verbonden was
- 1907 *Maer [...]* *kant*: maar er was geen gekkigheid bij. 'Maer' slaat terug op de vorige regel, waar Huygens zichzelf en Susanna identificeert met het boerenstel dat hij zojuist nog in mild-burleske vorm ten tonele heeft gevoerd. M.a.w.: 'Ik zeg dat nu wel zo, maar denk niet dat wij zó praatten, het op die manier aanpakten...'
- 1908 *En [...]* *bescheid*: en de belangen van beide partijen werden op verstandige wijze afgewogen
- 1909 *Cassen*: omhulsels
- 1910 *Die [...]* *bevielen*: die elkaar op gelukkige wijze aanstonden
- 1911 *Bevestighden de koop*: 'door handslag (het elkaar de rechterhand geven ten teken van trouw)' (Zwaan). Het huwelijk wordt m.a.w. gezien als de bezegeling van een contract.
- 1912 *paer en paer*: paarsgewijs (nl. lichaam en ziel van de een en lichaam en ziel van de ander; vgl. ook r. 1901)

1913-1944: Zijn huwelijk was dan ook volmaakt gelukkig. Nogmaals: hij vergat nooit wie hij was. Een man die voor een vrouw op de knieën gaat, dat is walgelijk. Op het moment dat een man een aanzoek doet, moet hij al weten dat de vrouw hem goed gezind is, anders wordt het huwelijk een kwestie van aandringen en dwingen en daar komt alleen maar narigheid van.

- 1913 *Hoe 't schickte*: hoe het verder ging
- 1915 *Maer [...]* *soecken*: Maar er zijn nog steeds géén getuigen (tegenstelling met 'tuijght de tijd...'; lees met accent op 'soecken')

- 1916-17 *Dat [...] gevelt*: dat mij zelfs de domste impuls van de meest onervaren (én: wellustige) jeugd ter aarde zou hebben geworpen
- 1919 *aeps gewijs*: D.w.z. als een karikatuur van een man. Vgl. r. 1868-1872 en bijv. ook de passage in *Batava Tempe* (r. 449-490), waar Huygens de figuur van de 'petrarkistische minnaar' op de hak neemt. Die staat voor het ergste wat een man in zijn ogen kan doen: zijn (door God gegeven) hoge positie verloochenen (zie de volgende passage).  
*Vrouwen beeld*: vrouwspersoon
- 1920-22 *Fier [...] deelen*: 'Trots?' (zei ik tegen mezelf); 'een vrouw trots tegenover een man? Een vrouw trots, die uit een man voortgebracht is, en die op haar beurt zonder man noch vrouw noch man kan voortbrengen; een vrouw, de minste in hoofd (verstand) en in hart (moed), de minste in alles?' Huygens' argument (r. 1921) maakt geen sterke indruk – Eymael wijst er al op: 'De vrouw zou het precies kunnen omkeeren!' In de aristotelische visie op de voortplanting echter, die voor Huygens ongetwijfeld nog de vanzelfsprekende was, geldt nadrukkelijk alleen de man als 'verwekker' van het leven (vgl. ook r. 1647): niet voor niets wordt door Harvey (1651) ook zo benadrukt 'that both the male and the female are the efficient causes of generation'; dat sprak helemaal niet vanzelf. Zo gezien moet Huygens' logica in zijn tijd toch nog wel iets steekhoudends gehad hebben. Verder gold uiteraard het bijbelse gegeven dat Eva uit Adams rib was gemaakt (Genesis 2:21-22) als een onmiskenbaar bewijs voor haar inferioriteit. Evenmin stond het ter discussie dat 'doorgaens [=altijd] der wijven geslacht als kouder ende vochtiger, minder bequaemheid [had] tot zaken, verstand vereisschende, als 't geslacht der mannen' (Hugo de Groot in zijn *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*). Zie hierover verder Veenstra 1968, p. 122-124, waaraan ik ook het citaat van De Groot ontleen (p. 123).
- 1923 *Daer [...] spelen*: Eufemisme voor: 'daar zou de duivel mee spelen'; m.a.w. dat (nl. die 'fierheid' van een vrouw) zou meer dan bedenkelijk zijn.
- 1923-25 *en [...] verkleeden*: en die schoonheid, die (niet meer dan) vel-diepe bekoorlijkheid, ook in zijn volle glorie, is er nooit in geslaagd mijn vrijheid te veranderen in slavernij
- 1926-27 *strax [...] eer*: nam de Rede dadelijk de verdediging van mijn eer op zich
- 1928-29 *En [...] wouw*: en (de Rede sprak) dat zij, aan wie ik mijn superieure positie wilde afstaan, in werkelijkheid mijn 'onder-mens' was (en dat ik dus onmiddellijk moest ophouden dat te willen)
- 1929-34 *en [...] wachten*: en (de Rede zei dat,) als het zover gekomen was dat een eerbare vrouw moest wachten tot de man zijn ideeën ontvouwde, anders gezegd dat de 'spilzijde' moest zwijgen totdat de 'zwaardzijde' sprak (die jammerlijke oorsprong van veel ellende), dat dan, als de man zijn hart openlegde en zijn gedachten uiteenzette, hij op zijn minst moest kunnen rekenen op wederliefde van de vrouw.  
Ingewikkelde regels, al besproken door Strengholt (1982a) in discussie met Bilderdijk, Eymael en Zwaan; en opnieuw door Zwaan (1983). Mijn hierboven



gegeven vertaling steunt voornamelijk op Strengholts analyse. Ik citeer: ‘Het begin van veel moeite bij het dingen naar de hand van een meisje is [...] gelegen in de omstandigheid, dat het meisje onder de strenge regel staat, niets maar dan ook niets van haar hartsgeheimen te raden te geven. Huygens prefereert blijkens [...] *Een wijs hoveling* [uit 1624, *Ged.* II, p. 99-100, r. 439-470] een meer open benadering van weerszijden, in ieder geval zo open, dat de minnaar, als hij besluit om de hand van het meisje te vragen, van meet af aan een beroep kan doen op de aanvankelijk gebleken gevoelens van toegenegenheid’ (p. 427).

Dat lijkt mij op zich juist. Toch gaat het Huygens m.i. in dit verband om iets anders. In de eerste plaats verdedigt hij de superioriteit van de man, die niet voor een vrouw door het stof mag gaan. Dat zegt hem de Rede. Maar de Rede zegt hem nog meer: een meisje dat zich laat smeken, dat met alle middelen bewerkt moet worden (vgl. ook r. 1941-1944), is eenvoudig de ware niet. Daar moet een man niet aan beginnen, want als hij tenslotte al succes zou hebben, zou het resultaat toch een huwelijk zijn dat er nooit had mogen komen, omdat de liefde slechts van één kant kwam. Anders gezegd: ware liefde verraadde zich, en een verstandig man let daarop, ook al weet hij dat hij van het meisje geen initiatief mag verwachten.

De laatste toevoeging (r. 1929b: ‘was’t soo verr gekomen [...]’) verdient extra aandacht. Strengholt spreekt van ‘het natuurlijk ook door Huygens verworpen denkbeeld van een initiatief van de kant van het meisje’ (p. 426). Ik ben daar nog niet zo zeker van. Ik parafraseer nogmaals: ‘Als het zover gekomen was dat een eerbare vrouw moest wachten tot de man zijn ideeën ontvouwde (die jammerlijke oorsprong van veel ellende)...’ Mijns inziens impliceert die formulering: ‘...maar het zou beter zijn als dat níet zo hoefde te zijn, dus als de vrouw wél als eerste mocht spreken.’ Dat klinkt onverwacht in deze van mannelijke superioriteitswaan doortrokken passage, maar het hoeft er toch niet mee in strijd te zijn. Als immers de vrouw haar hartsgeheim als eerste mag openbaren, dan loopt de man minder het risico zichzelf te verlagen door te gaan smeken! Ik heb de indruk dat Huygens zich hier wel degelijk distantiëert van de gedachte dat het initiatief nooit van de vrouw zou mogen uitgaan. Trouwens, als we kijken naar zijn weergave van het optreden van ‘Doris’ in het gelijknamige gedicht uit 1618 (*Ged.* I, 166-122, r. 36-54), dan blijkt daar niets van afkeuring. Misschien was de regel die de vrouw een geheel passieve rol opdrong nog niet eens zo oud.

1935 *mancke*: D.w.z. ongelijk, eenzijdig.

*in allen schijn*: hoe men er ook tegenaan keek

1936 *Noch [...] zijn*: D.w.z. noch een werkelijk goed huwelijk noch een schijnbaar goed huwelijk.

1937 *Want [...] onthalen*: want wie zou een onwillige gast op de juiste wijze kunnen ontvangen. Het ‘spijtige’ meisje (dat nooit ingaat op toenadering en pas na veel aandringen tot een huwelijk is te bewegen) wordt vergeleken met een gast die tegen wil en dank het huis in is gesleept.

- 1938-39 *En [...] gemoed*: en welke schoonheid of welke rijkdom zouden de ellende kunnen vergoeden die voortvloeit uit het dwingen van een hart, uit het gewelddadige 'breken' van een gemoed. Op zichzelf gezien is de zin ambigu: het zou hier kunnen gaan over de ellende van het meisje dat gedwongen is. Maar gezien het perspectief van de hele passage, en ook gelet op 'wat schoon en wat rijk', denkt Huygens aan de ellende van het samenwonen met een gedwongen vrouw, hoe schoon en rijk ze ook is.
- 1940 *En [...] geerne*: en wie deed ooit graag wat zijn partner ongaarne doet
- 1941 *Wech*: Zoveel als: foei, schande  
*ouders [...] geweld*: wrede dwang van ouders (zowel die van het meisje als van de jongen). Huygens kan hier hebben gedacht aan de grote aandrang die door zijn familie op Susanna van Baerle werd uitgeoefend toen zijn broer Maurits haar het hof maakte; zie Smit 1980, p. 103-105 en de daar genoemde brieven van Huygens' moeder en zus, alsook Jorissen 1871, p. 129-135 (brief van Christiaen Sr. aan Susanna: '... Lieff Susanneken, nichte ende lieff kindt, segt doch ja [...]'). Allicht heeft hij achteraf van Susanna te horen gekregen hoe zij dat allemaal had ervaren.  
*felle vrinden*: meedogenloze (vrienden en) familieleden (die maar op het meisje blijven inpraten)
- 1942 *aende Pleij*: op de pijnbank. De 'plei' werd gebruikt om verdachten tot een bekentenis te dwingen; hier gaat het letterlijk om het dwingen tot een jawoord.
- 1943 *even staen*: in evenwicht hangen. Het beeld is dat van een weegschaal waarvan de schalen elkaar in evenwicht houden, waarop dus niet aan één kant druk wordt uitgeoefend.
- 1944 *verra'en*: D.w.z. ontaard, niet 'echt' meer.
- 1945-1964: Wat men er ook van moge zeggen, rondt Huygens dit onderwerp af, ik heb gelijk en men zal het niet kunnen ontkennen. Dan beseft hij dat hij nog steeds met zijn vrienden bij de uitgang van de boomgaard staat. En hoewel hij nog wel even zegt dat het onderwerp bij lange na niet is uitgeput, wil hij ook niet het verwijt riskeren dat hij zijn vrienden behalve fysiek ook psychisch afbeult.
- 1945 *pas [...] verwijten*: bekommer me niet om spot (wnt *verwijten* bet. 1b). Mogelijk bedoelt Huygens niet veel meer dan 'tegenspraak', maar 'verwijten' (werkwoord of zelfst. naamw.) lijkt toch iets meer te impliceren: 'wat een zonderlinge (wereldvreemde) denkbeelden houdt u er toch op na!' Misschien gaat hij er toch vanuit dat hij met zijn opvattingen in dezen wat uit de pas liep (vgl. ook bij r. 1950-1952).
- 1946 *De [...] hand*: het is gezegd (uitdrukking)
- 1946-47 *sij [...] spertelen*: Met de gedachte aan de spreekwoordelijke hond die bijt in de steen die hij naar zijn kop krijgt (Harrebomée I, p. 316, met verw. naar

- Cats, De Brune e.a.). Wie zich door mijn betoog voelt aangevallen, die moet zich er maar met alle kracht op storten (maar meer dan 'spartelen' zal het niet zijn).
- 1947 *over*: voorbij
- 1948 *een [...]* *Gewiss*: D.w.z. een redelijk, gewetensvol mens
- 1949 *stemmen*: instemmen  
*dat's gesproken*: Zoveel als: dat is mannentaal.
- 1950 *Batavier*: D.w.z. een echte oprechte Hollander.
- 1950-52 *die [...]* *belett*: die de schijn van waarheid heeft 'doorgeprikt' en gewezen heeft op de verraderlijke laag blanketsel die (hoewel bedoeld als versiering) nooit goed doet en dikwijls een averechts effect heeft. Huygens laat zien dat de 'waarheid' (de gewenste, redelijke situatie) aan het oog wordt onttrokken door bepaalde gewoonten (zoals in r. 1753: 'de Meisjes moete suer sien') die alleen maar juist lijken omdat ze algemeen worden aanvaard.
- 1953 *Wat [...]* *spillen*: wat heb ik een tijd (aan dit onderwerp) verspild, (maar) wat een tijd zou diegene (te verspillen) hebben
- 1954 *stuck*: onderwerp
- 1955 *Voltoijen [...]* *kunst*: tot in details compleet (zou willen) behandelen volgens 'de kunst'. Een behandeling volgens het boekje (van de logica of argumentatieleer) zou met zich meebrengen dat alle betrokken vragen expliciet aan de orde zouden komen: wat is het huwelijk, wat is het doel van het huwelijk, wat volgt daar uit etc. Huygens' toon is duidelijk ironisch: wie zoiets zou willen aanpakken zou iemand zijn met te veel vrije tijd. Mogen we hier niet ook even denken aan de omvangrijke 'huwelijksbijbels' van Jacob Cats, het *Houwelick* en de *Trou-ringh* – niet Huygens' favoriete lectuur, zoals bekend (*Ged.* V, p. 245 en vooral *Briefw.* V. p. 202, aan Westerbaen, 28 maart 1654)? De formulering 'dit gewichtigh stuck' doet nogal catsiaans aan. En de volgende regel valt dan te lezen als 'Mij lust den steghen niet onendigh te berechten...'
- 1958 *Mij [...]* *berechten*: ik heb geen zin eindeloos voorlichting te geven aan iemand die niet horen wil ('steeg' = koppig als een ezel)
- 1960 *bescheid*: inzicht
- 1961-64 *Men [...]* *maeckt*: [ook] zou men mij het lange drammen terecht kunnen verwijten, alsof ik mijn vrienden niet alleen hun schoenen, maar ook hun oren en tong wilde laten verslijten (door ze niet alleen rond te leiden maar ook met ze in debat te gaan). En dat terwijl ik op eigen terrein in het voordeel ben. Bedoeld is m.i.: ik zou mij, hier op eigen grond, toch nooit laten overtuigen, dus terecht zou men mij het verwijt kunnen maken dat ik mijn gasten alleen maar zou vermoeien met nog meer argumenten. Een spreekwoord van de strekking 'over eigen grond raakt men niet uitgepraat' tref ik overigens in de bekende naslagwerken (Harrebomée, Stoett) niet aan.

1965-2004: Er is trouwens hoop voor hen: de wandeling zal niet lang meer duren. We steken nu direct, schuin naar links of rechts, over naar het mooiste wat Hofwijck te bieden heeft: de

eilanden. Om die naar waarde te bezingen, roept de dichter uit, is een bedrevener pen nodig dan de mijne. Laat mij slechts wijzen op de overvloed: kastanjes, notebomen, lijsterbessen – en die alle zijn nog niets bij mijn onsterfelijke mastbomen.

- 1966 *of [...]* *wende*: als ik opnieuw zuid- en zuidoostwaarts ga. Dus weer – nu vanuit de boomgaard – het plein op, vgl. de plattegrond. Vgl. ook de aantekening bij r. 971.
- 1967 *lange*: Toch niet ‘langwerpig’ (Zwaan). Het plein is nagenoeg vierkant (zie de kaart en r. 1279-1283). Misschien bedoelt Huygens: het plein waar we zo lang hebben gestaan (r. 1257-1352).  
*staende hiel*: vgl. r. 1255-1256.
- 1968 *En [...]* *overviel*: en met meer woorden dan goede redenen op het lijf viel  
1969-71 *'K neemt [...]* *verstell*: ik vat het nu op als een schaakbord, waarop we daarnet de vrijheid namen ons als de koningin voort te bewegen, in verplaatsingen vooruit en achteruit en opzij
- 1972 *Daer [...]* *op*: daar komt er nog een bij (de koningin heeft nog een andere manier van voortbewegen)  
*toenaem*: naam (van die beweging)
- 1973 *Maer [...]* *monds*: maar die noem ik binnensmonds, die spreek ik niet hardop uit  
*gecken*: lopers (de diagonale beweging)
- 1974-75 *Staet [...]* *een*: Vgl. de kaart: vanuit de boomgaardpoort ziet men een hek X in het zuiden en een in het oosten.
- 1976 *door [...]* *Gecken-gangh*: langs de lijn die een looper aflegt
- 1977 *te boven*: overheen
- 1979 *paer*: partner
- 1980 *Die [...]* *waer*: was ik nu maar een De Groot, een Cats, een Heinsius of Barlaeus. Mogelijk is ook: ‘Stel dat er nu nog eens een De Groot [enz.] opstond...’ Zie voor deze en de volgende regels Strengolt 1982b, p. 43-45: Huygens denkt bij deze namen klaarblijkelijk aan het (wereldberoemde) Latijnse werk van deze auteurs. ‘Te overwegen valt [...] dat Huygens, schrijvend over zijn buiten, wellicht toegeeft aan de gedachte, dat het allemaal nog veel grandiozer zou zijn, als hij op het niveau van de grote latinisten in het alom gehanteerde Latijn zou dichten. [...] Had hij maar een oude pen, versleten door een van die bewonderenswaardige neolatinisten! Dan zou alles wat hij tot op dat moment gezegd heeft – heel het voorafgaande gedeelte van *Hofwijck* – zo goed als in het niet verzinken’ (p. 45).
- 1981 *Die nu*: als ik nu eens
- 1982 *machtigh waer*: kon hanteren  
*louw en koel*: in de luwte en koelte (van de schaduw). Vgl. r. 2099.
- 1983 *Mocht [...]* *siet*: zou kunnen zéggén wat er in mij (hem) omging en bezíngen wat ik zie (hij ziet). Zie hierover Strengolt, a.w., p. 51-52: de ware dichter

doet, in Huygens' visie, recht aan de werkelijkheid, Huygens benadrukt dat hij het slechts probeert (maar laat op die manier 'te sterker de immers onbeschrijflijke schoonheid van de eilanden bevroeden'). Zie ook r. 349-352 en onze bespreking van 'Aenden leser'.

1984 *All [...]* niet: dan was alles wat ik (tot nu toe) heb gezegd weinig meer dan niets

1985-89 *'K hebb [...]* *stamerings*: ik heb al veel uren met praten over Hofwijck verspild; maar op deze plaats zou ik zoveel weken nodig hebben als ik gewoonlijk uren nodig heb. Houd, teneinde vlug door de pijn van de overvloed, het stotteren, heen te zijn, de overvloed voor ogen – m.a.w. als u er rekening mee houdt dat er hier een overweldigende hoeveelheid indrukken van schoonheid op mij afkomt, dan zult u sneller mijn gestamel kunnen verwerken Vgl. voor deze passage en de totstandkoming ervan Strengholt 1982b, p. 45-50. Ik meen overigens dat het iets anders gegaan is dan Strengholt veronderstelt. M.i. schreef Huygens eerst (AU):

[1985] 'Khebb menigh' uer verpraett: hier hoefden ick meer weken

[1987] Dan uren aller weegh, om schielick door de pijn,  
De pijn van ouervloed, de stamering, te zijn.

Lett op den ouervloed; verdraeght mijn' stamerings, [etc.]

M.a.w. '...op deze plaats zou ik zoveel weken nodig hebben als ik gewoonlijk uren nodig heb, om het stamelen vanwege de overvloed snel achter de rug te hebben.' Anders gezegd: doorgaans duurt het uren voordat ik bij een overvloed van stof vloeiend kan spreken, nu zou ik vele weken nodig hebben.

Dit beviel niet, mogelijk vanwege de wat al te zwaar aangezette hyperbool ('vele weken' stamelen zouden nog 'schielick' zijn). Door de komma achter 'aller weegh' te vervangen en de kleine letter van 'om' te vervangen door een hoofdletter, veranderde Huygens de zinsbouw. Er kwam dus te staan:

[1985] 'Khebb menigh' uer verpraett: hier hoefden ick meer weken

[1987] Dan uren aller weegh. Om schielick door de pijn,  
De pijn van ouervloed, de stamering, te zijn.

Lett op den ouervloed; verdraeght mijn' stamerings, [etc.]

Hierbij bleef het leesteken na 'zijn' (r. 1988) onveranderd, zodat de structuur van de zin nog niet echt helder is.

De kopiist nam dit over, maar negeerde (zoals wel vaker na een punt midden in een regel) de hoofdletter van 'om'. Verder constateerde hij dat r. 1985 nog zonder rijmpartner was, en liet dus een regel in de kopie open. Tijdens het corrigeren van AP probeerde Huygens de aanvullende regel (r. 1986) eerst uit in zijn autograaf, alvorens hem in de apograaf in te vullen. Tenslotte veranderde hij daar het leesteken aan het eind van r. 1988: punt werd dubbele punt.

Zo werd de functie van de finale bijzin in principe goed gemarkeerd. Maar de onduidelijkheid bleef vanwege de kleine letter van 'om' – en in beide drukken van de *Koren-bloemen* staat er toch weer een komma na 'aller weegh'.

- 1990 *All [...] singen*: al zijn 'stamelingen' nergens minder gepast dan tijdens het zingen. M.a.w. 'als je érgens niet mag stotteren, dan is het wel tijdens gezang' (en wat ik als dichter doe heet toch 'zingen'. Vgl. voor het woordspel opnieuw Strengholt 1982b, p. 50.
- 1991 *Mijn [...] verstaen*: mijn onvermogen (om vloeiend te spreken) zal u doen beseffen hoe reusachtig deze stof is. En daarmee, suggereert Huygens, heeft u tevens een reden om mijn stotteren te verdragen: het geeft een goede indruk hoe het hier is (en daar leest u *Hofwijck* toch voor).
- 1992 *Als [...] Maen*: zoals wanneer iemand het waagt de zon te schilderen, of zelfs maar de maan (het schilderij doet alleen maar beseffen dat die niet af te beelden zijn). Mogelijk bevat de toevoeging 'of de Maen' ook een element van bescheidenheid: 'Ik wil *Hofwijck* niet zonder meer met de zon vergelijken.'  
*Stae bij*: Vgl. r. 1215.
- 1993 *Bloed-droppeltjens [...] geladen*: bloeddruppeltjes op 'kwalsters' (lijsterbesbomen) geladen; m.a.w. 'lijsterbes-bessen'. Huygens spreekt achtereenvolgens stam, blad en vruchten aan.
- 1994 *Van [...] keur*: lopend van de ene naar de andere schaduw verdwaal ik in de keus (het overvloedige aanbod)
- 1995 *troetelt [...] geur*: streelt mijn genoegen met een pracht waarvan de een nog heerlijker is dan de ander
- 1996 *ghij*: de genoemde bomen
- 1997 *Planten*: gewassen
- 1998 *te melden hebb*: nog noemen moet  
*bloedverwanten*: D.w.z. zelf door mij gekweekt, 'in tegenstelling tot de mastbomen die hij uit Breda kreeg' (Eymael, Zwaan; vgl. r. 214-215). In de volgende omschrijvingen wordt dit telkens benadrukt.
- 2000 *afkomst*: nageslacht
- 2001 *Mannetjens*: bedoeld zijn zilversparren (vgl. noten bij r. 211, 1338 en 1484).  
*Leen-luij*: vazallen. Ook een leenman is 'gemaakt' door zijn heer.
- 2002 *Die [...] sterven*: (jullie) die alles zouden kunnen wat bomen kunnen, als jullie, zoals bomen kunnen, konden sterven (iedere winter)
- 2003 *stell ick voor*: zet ik op de eerste plaats, boven alles
- 2003-04 *in [...] tijd*: in weerwil van het eten van de lucht etc., welke verwoestende kracht die ook mogen hebben (vgl. *WNT spijt*, bet. 1).

2005-2052: Het zijn niet de minste gebouwen die bijna aan het oog onttrokken worden door dicht geboomte. En zo is het met *Hofwijck*: wie over de dijk aan de overkant van de Vliet gaat, 's zomers of 's winters, blijft verbluft staan. Wat zijn dat voor een dichte, donkergroene wouden? Roep maar een boot aan, zegt Huygens: er staat wel een hek om de eilanden heen maar wie geen kwaad in de zin heeft, is welkom. En vertel thuis wat u hier gezien hebt: rozen, de edelste bloemen, dienen hier tot mest voor masten, de nobelste bomen.

- 2006 *helderlick*: Fout van de afschrijver: Huygens schreef ‘kelderlijk’, d.w.z. ‘waar het donker (schaduwrijk en koel) is als in een kelder’. De fout is pas in KA hersteld.
- 2006-07 *en [...] koel*: Zoveel als: en ze werden er alleen maar luisterrijker van om half zichtbaar in die luwte te schuilen. De gedachte lijkt te zijn: wat je in één oogopslag ziet is niet zo boeiend. Een algemeen aanvaarde gedachte is dit in de zeventiende-eeuwse esthetica overigens bepaald niet: veeleer wordt overzicht op prijs gesteld, zeker in de tuinarchitectuur (vgl. ook r. 147). Huygens’ uitspraak hier staat mogelijk in verband met de opvattingen over het ‘sublieme’, die in deze tijd werden ontwikkeld (met dank aan Freek Schmidt, kunstgeschiedenis VU). Zie r. 144 voor een verwante gedachte, al gaat het daar toch om iets anders.
- 2008-09 *En [...] roeren*: en, naar de mate waarin de buitenkant invloed kan hebben op ons innerlijk, zijn die sombere schaduwen in staat dat in beroering te brengen. Bedoeld zal zijn: als ooit ons innerlijk door uiterlijkheden kan worden beïnvloed, dan wel door deze schaduwen.
- 2010 *af*: van
- 2011 *den Polder-dijck*: Aan de overkant van de Vliet.
- 2013 *werdt gestutt*: wordt opgehouden (door de verrassende aanblik van de mastbossen)
- 2014-15 *Wanneer [...] pracht*: als gij ziet hoe Hofwijck door twee ‘donkergroene nachten’, anders gezegd door twee ‘nachten van geboomte’ van prachtige vleugels wordt voorzien (als de vleugels van een paleis)
- 2018 *’t ongelooftelick Loretto*: het ‘ongelooflijke’ (zowel figuurlijk als letterlijk, voor Huygens) Loretto. In de basiliek van Loreto (officiële naam) bevindt zich een oudere kapel, die volgens een uit de 15/16e eeuw stammende legende het huis van Maria zou zijn, dat door engelen (op 10 december 1294) door de lucht uit Nazareth zou zijn overgebracht (*Lexikon für Theologie und Kirche* VI, 1052-1053).
- 2019 *werr’t*: dwaalt
- de menschlicheid*: het (zwakke) mensdom
- 2020 *Alss’ eens*: zodra het eenmaal
- mist*: Ongetwijfeld met de bijgedachte aan de Roomse mis, vgl. r. 620 en 1578 e.v., en de gedichten op het ‘misgeloof’ van Tesselschade, uit 1642-1645.
- 2021-22 *Daer [...] vermeldt*: waar het kostbare gebouw spreekt van geen mindere ‘metselaren’ dan engelen, m.a.w.: dat volgens het verhaal maar liefst door engelen is gebouwd. Het woord ‘metselaren’ is in dit verband uiteraard gebruikt voor het burleske effect, om zoveel mogelijk afstand te scheppen.
- 2024 *ongemeine steilt’*: ongehoord steile hoogte
- 2025 *weerzijds*: D.w.z. dat aan weerszijden van het gebouw staat.
- sij*: Nl. die mastbossen.
- 2026 *die wonderen*: D.w.z. de wonderbaarlijke, sprookjesachtige eilanden.

- 2027 *hoe quelt u*: wat wordt u gehinderd door (omdat het water u van die bossen scheidt)
- 2028 *Booner-sluijsen*: 'Thans de Boonersluis; zij ligt op ½ uur afstand ten O. van Maassluis en dient om het overtollige water van Delfland op de Maas te ontlasten; vroeger bestond zij uit drie sluizen, welke de *Voorburgsche*, *Naald-wijksche* en *Maaslandsche* sluis heetten, maar in 1652 tot eene sluis gemaakt zijn' (Eymael, 1920; zie ook Gorris e.a. 1977, p. 88). Tegenwoordig staat er een gemaal.
- 2029 *roept [...] schuijten*: D.w.z. vraag gerust of een schip of schuit (welk vaartuig dan ook dat toevallig in de buurt is) u wil overzetten
- 2030 *Daer [...] voor*: De vogelvluchtk kaart vertoont één doorlopend hek aan de kant van de Vliet en een hek voor elk van de twee eilanden.
- 2031 *Is [...] bevel*: behoort niet tot hun opdracht
- 2032 *d'openhertighe*: de rechtschapen mensen  
*de snoo'*: de kwaadwilligen
- 2033 *Treedt [...] Westen*: loop binnen in de ooster- of westerwildernis
- 2034 *de [...] besten*: de wandeling staat vrij
- 2035 *als [...] derf*: met permissie (voor mijn onbescheidenheid)
- 2036 *met onberouw*: bepaald zonder berouw (het WNT geeft alleen deze en een andere plaats bij Huygens)  
*werf*: oever, kade
- 2037 *flus*: even later, zo meteen
- 2039 *Daer*: (van Hofwijck,) waar  
*dat [...] gewest*: Tussenzin: '- iets wat u zelfs in de liefelijkste landstreken nooit gezien hebt -'.
- 2040 *vander jeughd*: vanaf hun jeugd
- 2041 *staend'er [...] gloeijen*: staan nog te schitteren (Hofwijck speelt zich af op een zomerdag).
- 2043 *onthullen [...] gewaed*: ontdoen van de bekleding (van bloemblaadjes)
- 2044 *Hoort [...] gaet*: Interjunctie: de natuurlijke schoonheid van de rozen gaat boven de rijke kleding van de Haagse jongedames, de natuur overtreft de kunst. Dezelfde, typische 'hofdicht-gedachte' in r. 349-352 (over de berken), vgl. verder de inleiding van Willemien de Vries.
- 2045 *haer' bevalligheden*: hun schoonheden
- 2046 *Als [...] overtreden*: Bij thuiskomst na de huwelijksvoltrekking werden bruid en bruidegom bestrooid met maagdepalm en bloemen; vgl. De Roever 1891, p. 209; Schotel 1904, p. 256 heeft het over 'een regen van palm en bloemen, majolein [sic] en lovers'.
- 2049 *soet [...] verrotten*: Stijlfiguur van de 'oxymoron', waarin tegengestelde begrippen aan elkaar worden gekoppeld.
- 2050 *Versaedt [...] Mast*: 'eet zich de ene na de andere mastboom vol'
- 2052 *begraest [...] bebouwt*: begroeid is of beplant



2053-2104: Vóór die heerlijkheden, langs de waterkant, groeien iepen. Het zijn bomen van mindere allure, maar ze voldoen niettemin aan alle eisen die men stellen kan: ze verschaffen eer, nut en vermaak. Met hun kruinen zetten ze Hofwijck luister bij, hun wortels beschermen mijn oever tegen het water van de Vliet, en hun dichte gebladerte geeft bescherming tegen de felste middagzon. Hier zit ik op mijn gemak, terwijl anderen zweten.

- 2054            *daer [...] gebreken*: er mag niets ontbreken (in mijn verhaal)
- 2055            *voltrocken*: gereed
- 2056            *Daer*: waar
- 2058            *Door [...] heen*: na lange bespiegelingen
- 2059            *belenders*: begrenzers. De iepen staan aan de waterkant, op de dam langs de Vliet. In de marge staat ten onrechte een W in plaats van de Λ op de plaat, zie Inleiding Apparaat par. 2.3.2.2.
- 2060            *als [...] kost*: ‘Zij zouden dan den indringer gebieden zich te verwijderen en dus den dienst van bewakers doen’ (Eymael).
- 2061            *om [...] vermaken*: alleen om te vermaken
- 2062-63        *Om [...] loopt*: om eer, om nut, om lust, die drie beroemde zaken waar al ons doen op gericht is. ‘Weer eene herhaling van het vooral in de *Zeestraet* zoo vaak voorkomende: *Eer, Oorbaer, Vermaeck*’ (Eymael – vgl. hiervoor r. 264 en bijv. Huygens’ ontwerp van de Scheveningseweg, o.m. afgedrukt in *Ged.* VII, p. 327-334: ‘Belangende [de redenen om de straat aan te leggen], is bekend, dat meest alle dingen worden ondernomen, ofte om Eer, ofte om Voordeel, ofte om Vermaeck, ofte om eenighe derselver insichten aenden anderen gehecht’ (waarna de argumenten voor aanleg inderdaad in deze volgorde gepresenteerd worden). Het zijn de klassieke retorische lof-*loci*, die iedere Latijnse-scholier moest kennen. Vgl. bijv. ook Hooft, *Reden vande Waerdicheit der Poesie* (Tuynman 1971, p. 57): ‘[...] datmen ’t goedt in drien verdeelt, *Eer, Nutticheit en Genoecht*’ (al verzet Hooft zich vervolgens tegen deze gangbare driedeling). Een bekende klassieke bron is Tacitus, *Dialogus de oratoribus* V, 3. Huygens speelt er ook mee in een gedicht voor zijn dochter van 4 augustus 1664: een spinnewiel dat hij haar cadeau geeft, zal haar ‘Profijt, Eer en Vermaeck’ bezorgen (*Ged.* VII, p. 62-63). Zie ook *Ged.* VIII, p. 127-128 (‘Aenden Hr. van Maesdam’, r. 13).
- 2064            *gescheid*: grens
- 2065            *Schoon voor-doen*: mooi presenteren (vgl. r. 890).
- als*: zoals
- 2066            *is [...] meten*: een oordeel over het huis te geven op grond van het voorhuis
- 2067            *self-kant*: rand
- 2068            *En [...] Hof*: en uit de omheining trekt men van te voren conclusies over de tuin
- 2069            *Soo [...] beloven*: op die manier kan, nee moet uw schoonheid iets beloven (men zal immers denken: als zulke prachtige bomen aan de rand van Hofwijck staan, wat moet het buiten zelf dan niet zijn; vgl. r. 2073-2075)

- 2070 *die daer*: alwie
- 2075 *Beteekenen [...]* *Sand*: een teken zijn dat de zee achter hun zand ligt
- 2076 *is [...]* *voldaen*: is de Eer (die gij schenkt) behandeld
- 2078 *'t stadighe gebortel*: de voortdurende hevige golfslag
- 2079 *ongeroerde*: Fout van de kopiist: AU heeft *omgeroerde* en zo ook EP (correctie in de drukproef).
- 2080 *Afgrijsselick*: op vreselijke wijze
- 2083 *Landspalen*: grenzen
- 2084-85 *en [...]* *rust*: en de bewaking van Hofwijck en zijn rust op u nam
- 2086-87 *Dat [...]* *verdedighden*: wat alleen beschoeiingen, en wilgestruiken (op de oever) en biezen (vóór de oever) vergeefs zouden verdedigen. 'Bitterling' werd gebruikt als (struik)gewas om grond te binden, vgl. WNT s.v., net als de soort die tegenwoordig Bittere Wilg heet (vgl. Weeda e.a. 1985-1994, deel I, p. 74). Mogelijk bedoelt Huygens deze soort.
- 2087 *'t en waer*: als niet
- 2089 *werdt*: wordt
- 2090 *geschoten*: opgeschoten, hoog opgegroeid
- 2091 *deun [...]* *gewerrt*: dicht en stevig (met de kronen) door elkaar gegroeid
- 2092 *veil*: veilig
- tert*: trotseer
- 2093 *werelds oogh*: Bekende metafoor voor de zon; vgl. Ovidius, *Metamorfosen* IV, r. 228.
- 2094 *verloren*: zonder effect
- 2097 *de [...]* *Manen*: Vlg. Zwaan een toespeling op het 'volksgeloof dat de maan een zinsverbijsterende invloed heeft' (cf WNT *maan*, bet. 1). In het algemeen is Huygens' houding tegenover dergelijke opvattingen nogal ambigu (vgl. Matthey 1973), zodat het moeilijk is uit te maken of hij hier alleen maar een grapje maakt. De climax 'maan – zon – regen' suggereert intussen wel dat de bescherming tegen de volle maan het minst belangrijk wordt gevonden.
- 2099 *hier [...]* *koel*: hierheen vlucht ik, luw en koel (gezeten)
- 2100 *haer [...]* *gewoel*: (maan, zon en regen) hun hevigste woeden
- 2101-02 *van [...]* *vreugd*: van lijden vlak naast vreugde, van lijden en vreugde vlak tegen elkaar aan. Bedoeld is uiteraard 'het vermaak van vreugde te genieten vlak naast andermans lijden'. Vgl. voor de gedachte in deze regels (2101-2104; ook al in r. 2095) de aantekening bij r. 277.
- 2102 *smaeck*: proef
- 2103 *Dat [...]* *wedervaert*: dat mensen ervaren
- quelling*: foltering
- 2104 *En [...]* *pijn*: en zelf geen ellende voelen en geen pijn kennen

2105-2154: Hier komen ook mijn kinderen om te spelen op de kegelbaan. Spelletjes om geld spelen we niet: ik houd er niet van om mijn vrienden tot vijanden te maken. Spel moet spel zijn: vrolijke oefening van lichaam of verstand, puur voor het plezier. Zo gaat het hier, en wie niet meer wil spelen rust uit en kijkt toe. Wel mogen de gedachten dan ook naar ernstige zaken afdwalen: wie de 'koning' van het spel ziet vallen, denkt aan de ongehoorde omwentelingen die onlangs hebben plaatsgevonden.

- 2106 *Mijn [...] handen*: Constantijn (geb. 1628), Christiaan (1629), Lodewijk (1631), Philips (1633) en Susanna (1637); de oudste was toen Huygens dit schreef (half november 1651) al 23, maar in de beschrijving hier zijn ze nog echt 'kinderen' – Huygens handhaaft het beeld ook in de uitgaven van 1658 en 1672, als Philips al gestorven is (1657). Voor de maniëristische omschrijving van het getal zie bijv. ook zijn nieuwjaarsgedicht in de *Heilighe Daghen* (Zwaan 1968, p. 98-99) en het begin van de 'Reise vanden Prince. 1628' (*Ged.* II, 198-199), geparodieerd door Witsen Geysbeek (Komrij 1986, p. 1291); ook bij Vondel en De Decker is het verschijnsel te vinden, vgl. *Joseph in Dothan* r. 1560-1561 en Van Strien 1993. Mogelijk wil Huygens met de formulering op deze plaats de drukte en beweeglijkheid van de kinderen benadrukken, maar zo 'functioneel' is de stijlfiguur lang niet altijd.
- 2107 *t' mijner baet*: om mij te dienen
- 2108 *savel-kleij*: zandige klei (vgl. r. 33-52)
- gestraett*: bestraat, verhard
- 2109 *gaet [...] swangh*: rolt de bal (van het kegelspel); en tegelijk: 'hier is het kegelen in zwang'.
- 2110 *sneven*: omvallen
- keurt men*: proeft men
- 2111 *Gespeckt [...] jock*: (d.i. een leven) dat doorspekt is met strakke ernst en met onschuldig vermaak, dat zowel momenten van ernst als van vermaak bevat. Ook ernst heeft bij het kegelen zijn plaats, zoals uit het vervolg blijkt (r. 2150-2155).
- 2112 *daer*: waar
- 2113 *Geld-verlies*: Huygens schijnt geen rekening te houden met de mogelijkheid van kegelen om geld, hoewel dat toch wel gebeurde (Van der Linden 1966, p. 178)
- 2114 *Door [...] trachten*: eigen genoegen te zoeken door het ongenoegen van vrienden
- 2115 *'ken [...] Caert*: ik heb niets tegen het kaartspel. Huygens' beoordeling van het dobbel- en kaartspel is tamelijk mild, maar hij houdt naar eigen zeggen niet 'van 'tvermaeck, dat daer maer in bestaet, // Dat het mij staegh heel wel, mijn' vriend heel qualick gaet' (*Ged.* VIII, p. 236-237). Desnoods deed hij wel mee, vgl. bijv. zijn semi-burleske reisverslag 'Iournael...' van juni-juli 1660 (Van Strien 1990 p. 331-333).

- 2116-17 *Dan [...] gaen*: maar ik vind wel dat de tijd beter gespaard kan worden ('voor iets anders' – Zwaan) dan dat hij zo verloren gaat
- 2117-18 *middelmatigh [...] schutten*: en het middelmatig benutten van de tijd (voor spel dat ook een nuttige, leerzame component heeft), excuseert (maar ook: versiert) mijn ledigheid, en kan mij beschermen tegen opspraak (dat ik een nietsnut zou zijn)
- 2119 *Maer*: Maar (om terug te komen op het kaartspel)  
*geel of witt*: goud of zilver
- 2120 *In [...] besitt*: onder de schijn van vriendschap (men is immers aan het 'spelen'), het hart van de speler in beslag neemt
- 2121 *een [...] krijgen*: 1. een soort oorlogvoeren; 2. een slag in een oorlog
- 2122 *voor 't uijterst*: op zijn best, als hij zijn uiterste best doet
- 2123 *ken [...] aerd*: als ik iets van de menselijke aard afweet
- 2124 *Daer [...bedaert*: Huygens denkt in de kaders van de galenische humeurenleer: het hart geldt als zetel van de emoties, de gal als bron van opvliegendheid (vgl. de cholericus).
- 2125 *afbreuck [...] Bors*: verlies in de beurs  
*spijtigh*: kwade
- 2126 *Die [...] verkrachten*: die door de rede met de grootst mogelijke kracht moeten worden overwonnen
- 2127 *En [...] gepoogh*: en dat is nota bene waar de wijzen, de filosofen, vóór alles op uit zijn (laat staan dat een gewoon mens daartoe in staat is). Een 'wijze' is voor Huygens (en zijn tijdgenoten) altijd in de eerste plaats iemand die zijn hartstochten in bedwang heeft, de 'stoïcijn'. Zie ook r. 504 en bijv. de aanhef van de beroemde brief van Hooft aan Tesselschade, Van Tricht 1976-1979, deel 1 p. 494-495.
- 2128 't *spijt*: de kwaadheid, ergernis
- 2129 *light mij*: heb ik
- 2130 *flus*: daarnet nog  
*mijn' wandelingh*: de omgang, wandeling met mij
- 2132 *lacht [...] toe*: als het geluk hén toelacht
- 2134 *En [...] Waerd*: en (zo) tweemaal gastheer te worden (d.w.z. te moeten betalen)
- 2134-35 *en [...] schonck*: en mijzelf te moeten gedragen alsof ik graag wegschonk (WNT *bedaren* I, 2)
- 2137 *of*: of tenminste, althans
- 2139-40 *en [...] gae*: en dat ik hem toewens dat zijn schade (weer) door mijn verlies vergoed zou worden, voordat hij van mij weggaet. Huygens' gebruik van de werkwoordstijden lijkt hier niet geheel consequent ('wenschten' en 'gae').
- 2141 *Soo*: dus
- 2141-42 *en [...] vermoeyt*: en (laat spel) een oefening zijn van het lichaam, dat met vrolijkheid wordt vermoeid

- 2142-43 *ja [...] beleidt*: ja, laat het een oefening zijn van het verstand, dat zo bekwaam mogelijk bestuurd wordt
- 2143 *en [...] achter-smaeck*: en laat het zonder nare nasmaak zijn
- 2144 *spellen*: spelden
- 2145 *Dit [...] om*: dit 'bedrijf' wordt hier beoefend
- 2146 *veraesemt sich*: komt tot adem
- 2147 *neemt [...] waer*: gaat op de bank van de scheidsrechter zitten / als scheidsrechter fungeren
- 2148 *'t naeste*: het volgende. Kennelijk ziet Huygens een competitie tussen telkens twee spelers; zo'n beperking lijkt in het kegelspel echter nauwelijks aan de orde (Van der Linden 1966, p. 177: het gaat erom 'wie meest kegels neerslaat').
- 2149 *soo*: als  
*Coningh [...] achten*: 'Het kegelspel wordt met 9 kegels gespeeld, in wier midden één, de Koning, geplaatst is' (Eymael).
- 2150 *droom*: overpeinzing
- 2151 *ontdaen*: Lett. 'weggedaan', afgezet. Huygens dacht in de eerste plaats aan de omwenteling in Engeland (vgl. r. 2154), waar zijn brieven uit deze tijd ook vol van staan, maar wellicht ook aan de 'Frondes' in Frankrijk (1648-1652), die de positie van de jonge koning Lodewijk XIV ernstig bedreigden; vgl. Ogg 1979, p. 6: 'During these troubles there were moments when Louis and his mother were little better than prisoners, and their future seemed at the mercy of the mob.' Uit Huygens' correspondentie blijkt dat hij ook daarvan goed op de hoogte was, al was hij duidelijk minder betrokken (*Briefw.* 4 en 5, nrs. 4880 en 5055).
- 2152 *Dat [...] staet*: dat blijft staan / in opstand komt. De aanblik van een vallende 'koning' maakt Huygens' gedachten gaande: anders dan bij het kegelen komt in de werkelijkheid het 'volk' overeind...
- 2153 *besloegh*: aan het oog onttrok
- 2154 *Drij [...] zeffens*: drie kronen tegelijk. Karel I, geëxecuteerd op 9 februari 1649, was koning van Engeland, Schotland en Ierland. Zie ook r. 1235-1240.

2155-2179: Op zo'n manier komen ernst en vrolijkheid beide aan bod, en daar krijgt men niet genoeg van tot het avond wordt, en de tijd van afscheid is gekomen. Dan blijf ik alleen achter. Alleen, maar ook vrij om te doen en laten wat ik wil en om te genieten van de stilte. Op mooie avonden blijf ik buiten totdat de sterren schijnen; van dat schouwspel krijg ik nooit genoeg.

- 2155 *Bollen*: balspel, kegelen  
*en [...] Parlament*: en worden kegels een Parlement (vgl. r. 2152: 'overeind staande terwijl hun koning valt')
- 2156 *dat onderhoud*: die bezigheid (het kegelen en het nadenken erover)

- 2158 *En dat: en*  
*overpeerelt: met 'pareltjes' overdekt*
- 2160 *ontdaeght: Lett. 'ophoudt dag te zijn', m.a.w. ook het laatste licht verliest*  
*(voordat het helemaal donker is)*
- 2161 *scheiden [...] scheiden: Zeker een bekend lied, vgl. ook het spreekwoord bij*  
*Harrebomée I, 322: 'Scheiden, bitter scheiden, zei de hond [...]'.* Vgl. ook  
het begin van de 2e strofe van het 'Nieu droef schey-liedecken' uit Bredero's  
'Amoreus liedboek' (Bredero 1975-1983 I, p. 485-487): 'Ach scheyden bitter  
scheyden / scheyden met droefheyt groot' (wat dus mogelijk ook al een citaat  
is). De tekst is verder niet bekend; de melodie is zeer waarschijnlijk die van  
het bekende lied 'Het daghet in den Oosten', voor het eerst gedrukt in het  
*Antwerps liedboek* (1544) (met dank aan Natascha Veldhorst).
- 2163 *wat [...] doen: Eveneens een bekend lied, waarvan de melodie o.m. te vinden*  
is in Jacob van Eycks *Der Fluyten lusthof* (1644-ca.1655). De tekst schijnt niet  
overgeleverd te zijn, maar laat zich reconstrueren aan de hand van het Duitse  
origineel: 'Wat zal men op den avond doen? Slapen zullen wij gaan [...]'. Zie  
Van Baak Griffioen 1991, p. 342-345.
- 2164 *En [...] danckhebs: en tenslotte volgen er veel bedankjes. Of directe rede: en*  
tenslotte zeggen we: 'veel dank' etc.  
*versegelt [...] soen: bezegeld met een zoen. Zwaan: 'We moeten denken aan*  
een afscheid van de kinderen, waar Huygens zojuist mee gesport heeft.' Ik  
heb niet onderzocht in hoeverre een afscheidskus ook onder niet-verwante  
volwassenen gebruikelijk was.
- 2165 *stelle-mann: Een 'stelle' is een 'opgeworpen hoogte op de schorren in*  
Zeeland, als toevlucht voor de schapen tegen hoge vloed' (wnt *stelle* id);  
een stellemann is een 'herder op een stelle'. Huygens noemt zichzelf ook zo in  
*Cluys-werck*, r. 6.
- 2166 *Vrij-heer: 'vrij man', en tegelijk (in tegenstelling tot 'stellemann'): 'baron'.*
- 2167 *smaeck: geniet*
- 2168 *Gelijck die: als iemand die*
- 2170 *moe gekaetst: moe van het 'gekaetst' (heen en weer geslingerd) worden*  
*moe loevens: moe van het loeven (tegen de wind in wenden)*
- 2171 *Het [...] bezeilt: een beschutte plaats bereikt*
- 2172 *schielicke vermaeck: onverwachte ontspanning*  
*slechte: gladde, stille*
- 2173 *Betreckt [...] avond-uer: als ik de avond aanlokkelijk vind*  
*en [...] pijnen: kan ik me er met geen geweld toe krijgen*
- 2176 *d' ander keers: Vgl. r. 2157 'de groote Keers'.*
- 2177 *all [...] daghen: dan de allermooiste dag*  
*soo [...] toe: zoveel heb ik (dan) te doen (met het aanschouwen van al die*  
wonderen)

2180-2209: Wat doe ik op Hofwijck? Het mag geen vraag zijn voor iemand die er ooit geweest is. Ik ben er op het land, maar ook aan het water, en niet zomaar een water, maar de Vliet, de drukst bevaren rivier van Holland. Dag en nacht komen er schepen langs, en door de regelmaat in het aan- en afvaren van de trekschuiten weten we altijd hoe laat het is.

- 2181 *te landwaerdt*: op het land (gewoonlijk in tegenstelling met 'in de stad'; vgl. r. 1771).
- 2182 *te waterwaerdt*: aan het water  
*Vliet [...] Vlieten*: 'de rivier der rivieren, de Vliet'
- 2183-84 *de [...] bevaert*: 'de vaarweg die het meest "doorploegd" is van alle vaarwegen die de Hollander kent en binnenslands bevaart'; het drukste binnenwater van Holland.
- 2185 *'K geeft [...] uijt*: ik verklaar dat het waarheid is. Huygens' opgave is, hoewel hij vele 'Tuijgen' aanroept, niet makkelijk te controleren en de 'Ueberbietung' in r. 2189-2192 is een oude formule (Curtius 1967, p. 171-174). Maar de Vliet was zeker een belangrijke waterweg en de inzet van soms felle conflicten, vgl. Gorris e.a. 1977.
- 2186 *Tuijgen*: getuigen
- 2187 *heen*: langs
- 2188 *Zeil [...] geweld*: door kracht van zeil of van mens of van paard
- 2189 *tert ick*: daag ik (...) uit
- 2190 *Dort*: Dordrecht, eveneens aan druk vaarwater gelegen.  
*Louvestein*: destijds aan de samenvloeiing van Maas en Waal.  
*blase*: opschept
- 2191 *Sparen*: het Spaarne (bij Haarlem)  
*Noorder Zond*: de Sont (de drukbevaren en strategisch belangrijke zeestraat naar de Oostzee)
- 2192 *gevaers [...] wedervaerens*: heen en weer-gevaar (in de zin van 'varen', maar mogelijk ook met de gedachte aan 'gevaarlijke drukte en 'wedervaren', avontuur)
- 2193 *naken*: naderen
- 2194 *Men siet'er*: of men ziet er  
*d' een [...] geraken*: elkaar rakelings passeren
- 2195 *geweven*: 'getrokken als in een weefsel'
- 2196 *gereckt*: gespannen  
*roer [...] gekeert*: het ene roer van het andere afgedraaid
- 2197 *houw [...] buijten*: 'rechtdoor, binnenlangs, buitenlangs!'
- 2198 *Jager-boef*: het jagertje, de jongen die het schip voorttrekt  
*verfluijten*: wegfluiten
- 2199 *bleijnen*: blaren
- 2200 *nu [...] flus*: nu en dan
- 2202 *gewagen*: vertellen

- 2203-04 *die ...] telt*: en wie om zeven uur de vertrekbel in Den Haag hoort luiden, die telt, weet ik, samen met mij de klokslagen van acht uur (hier in Voorburg). De punctualiteit van de trekschuitdiensten in Holland was beroemd, vgl. bijv. De Vries 1981, p. 70.
- 2206 *vande Plaets*: van deze plek
- 2206-07 *dat [...] gaet*: dat zonder veer voortgedreven wordt en zonder tegengewicht loopt
- 2207 *wraeckt*: voor- of achterloopt
- 2208 *vaster [...] maeckt*: betrouwbaarder loopt dan alle die men elders maakt. Huygens schreef dit vóór de uitvinding van het slingeruurwerk van zijn zoon Christiaan (1657)!
- 2209 *drijft [...] raden*: zijn eigen raderen (mechaniek) aandrijft

2210-2272: En daar, aan de Vliet, loop ik het liefst, op het dijkje dat de twee eilanden verbindt. Af en toe schiet ik een passerende boer of schipper aan – er is altijd wel iets om een praatje mee te beginnen. Het schip is snel voorbij, maar ik stel me voor hoe de schipper aan boord verder praat met zijn knecht. Hij ziet mij waarschijnlijk als een rijke nietsnut die zich met zijn tijd en geld geen raad weet. Had ik de school maar afgemaakt, zal hij verzuchten, dan was ik nu ook zo'n meneer.

- 2211 *wederzijds*: aan beide kanten. Aan de ene kant de vijver en aan de andere kant de Vliet, de letters I en L op de plattegrond. Huygens staat waarschijnlijk (ook blijkens r. 2305), op de omheinde 'Uytsitt' (de letter Y).
- 2212 *verpocchen*: aftroeven  
*haer glas*: D.w.z.: hun glasheldere water.
- 2213 *Ten [...] Schuijt-natt*: Spel met het woord 'mijn', dat zowel bezit kan aanduiden als affectie: 'aan de noordkant is het water van mij, aan de zuidkant ligt mijn geliefde vaarwater.'
- 2214 *Daer [...] vatt*: waaruit ik nu eens een boer en dan weer een schipper 'uitpluk' (om aan te spreken)
- 2216 *ondiep [...] gelaen*: D.w.z. zo licht of zwaar geladen (er is altijd wel een aanleiding voor een gesprek).
- 2217 *Heerschop*: 'heerschap'. De schipper spreekt 'Zaans' (dat overigens sterk lijkt op het 'Delflands' van de verliefde boer). Vgl. Hermkens 1987-1992, deel II vol. 1, p. 49: 'Huygens beheerste het Zaans niet.'
- 2219-21 *We [...] losse*: Uit Zaandam, waar de lading (hout) is ingenomen, vaart de schipper via het IJ en de Haarlemmermeer naar (de) Oude Wetering, en komt dan over Braassemmermeer, Wijde Aa en Does naar de Rijn, die hij een klein stukje afvaart om vervolgens vóór Leiden de Vliet op te varen, voorbij Leidschendam, voor Hofwijck langs en dan naar Delft en over de Schie naar Schiedam, waar veel scheepswerven waren (Van der Feijst 1975, p. 112-114).



- Dit moet een gewone route zijn geweest, met (na het Haarlemmermeer) overal de mogelijkheid van een jaagpad gebruik te maken (anders dan de ogenschijnlijk kortere weg via de Kaag en de Zijl).
- 2220 *om neer*: af (?)
- 2222 *licht*: allicht  
*Varckens [...]* *Osse*: Niet een typisch Schiedams exportprodukt, voorzover valt na te gaan (Van der Feijst 1975). De schipper noemt maar een mogelijke vracht.
- 2224 *En't [...]* *swaer*: en het vervoert zowel lichte als zware vracht (van alles)  
*krijge [...]* *slip*: vissen we dan achter het net (krijgen we geen lading)
- 2225 *verdrege*: verdragen
- 2226 *Scha-baet*: maakt niet uit
- 2226-27 *daer [...]* *staen*: onderweg doet zich soms een kansje voor dat het trekgeld wel mag kosten. De schipper bedoelt waarschijnlijk: als we leeg zijn, wil een ander schip ons misschien wel tegen een kleine vergoeding op sleeptouw nemen. Voor een andere (m.i. al te ingewikkelde) verklaring zie Zwaan.
- 2227-28 *aers [...]* *hals*: anders moeten we in de lijn (zelf trekken) en het met de hals (nek en schouders) klaren
- 2229 *Aen [...]* *breggens*: aan die kant van de Dam (Leidschendam) komen we geen bruggen tegen. De schipper wijst terug: hij spreekt immers over de retourvaart.
- 2231 *sprakelick*: spraakzaam
- 2234 *Daer [...]* *hoorden*: waarvan ik de strekking raad alsof ik ze stond aan te horen
- 2236 *Steedse*: stadse
- 2237 *luijs leegs*: vadzig (van *lui* en *ledig* – naar het schijnt is niet aan 'luizenleven' gedacht)  
*lussjes*: pleziertjes
- 2238 *kooselde*: keuvelde
- 2239 *taeld' [...]* *vande*: vroeg hij naar de
- 2240 *'K namt [...]* *Hagenaer*: ik dacht dat het een Hagenaar was
- 2241 *weeter of*: 'weet wat'  
*me [...]* *streke*: men haalt er rare toeren uit
- 2242 *te met*: soms
- 2243 *Dan [...]* *versloove*: dan wij ons er jaren voor afbeulen. Strikt genomen lijkt de schipper te zeggen: wij werken er jaren voor om zo'n vermogen bijeen te brengen, maar dat zal wel niet bedoeld zijn.
- 2245 *Dan [...]* *quam*: dan gáát het bezit zo snel als het kwam  
*tijense*: trekken ze
- 2246 *En't Roosenobeltje [...]* *kluijte*: en het mooiste geldje (rozenobel: gouden munt) moet rollen voor de kluiten (om die te betalen)
- 2247 *Kroft en Klaver-kleij*: droog land en vette klei (ze kopen alles, van welke kwaliteit ook)

- 2248 *Gien [...] heij*: niets is te duur, het kan eraf, toe maar  
 2249 *En [...] werck*: en dan de troffel aan het werk (en dan maar metselen)  
*begett*: Basterdvloek (uit: 'bij god', zoveel als 'nota bene').  
 2250 *elck [...] moijst*: het een nog mooier dan het andere  
*y gut*: gotsamme  
*hiet [...] deele*: noemen ze dat 'delen'  
 2251 *Heit*: heeft  
 2252 *slagh*: soort  
*ewraeckt*: gepasseerd  
 2253 *En [...] Basterde*: en erven wij als bastaarden. M.a.w.: krijgen wij niets (vgl. r. 1779).  
 2254 *dat [...] Suijvel*: dat ik ook eens mijn adem over dat kostelijke goedje (goud) kon laten gaan – dat ik het ook eens van dichtbij mocht bekijken (m.a.w. dat ik het ook had)  
 2255 *'K mien [...] held*: ik reken erop dat ik mijn partij (in dat gezelschap) als de beste zou meebazen  
 2256-57 *dieder [...] rijck*: als je je er maar een beetje op toelegt, ben je rijk voordat je het weet  
 2257-58 *een [...] wape*: een kussen met een (stads)wapen maakt alle streken goed (wie eenmaal op het kussen zit kan zich alles permitteren)  
 2259 *Troortje*: geldkistje  
 2260 *wordje [...] gevist*: wordt er een onderzoek naar je ingesteld  
 2261 *Die [...] verwijte*: zij die het afkeuren doen het net zo goed als degenen die je van de zaak beschuldigen (?). Huygens schreef eerst *als die se 't stick verwijte*, wat een veel betere zin maakt. Toch heeft hij *se* in de autograaf duidelijk door *je* vervangen en die correctie ook nooit meer ongedaan gemaakt. Verdam (1903) zoekt het in een 'psychologische begrijpelijke vergissing' en geeft daar meer voorbeelden van. Zwaan lost op als volgt: 'De boer maakt onderscheid tussen de afkeurders in het algemeen en de speciale beschuldigers.'  
 2262 *eklapt*: gepraat  
 2263 *bestemoer*: grootmoeder  
*doe*: toen  
 2264 *Soo [...] spoor*: zo ellendig in de war raakte en ging malen  
 2265 *En [...] School*: en me van school haalde  
 2267 *Tabbert*: toga  
 2268 *Voor*: in plaats van  
*bepeeckte*: bepekete, met teer besmeurde  
 2270 *dat's [...] legge*: dat (handjevol Latijn) is goed bij elkaar te krijgen  
 2271 *me*: ook  
*ien slagh*: één soort  
 2272 *En [...] magh*: en dat is heel gauw voor elkaar (het verzamelen van die kennis), als je een beetje kunt leren

2273-2304: En het is niet eens allemaal onwaar wat hij zegt, vervolgt Huygens. Maar toch vergist hij zich. Hij denkt dat ik te benijden ben, maar als hij wist wat ik moet doormaken als ik niet op Hofwijck ben, dan zou hij nooit meer willen ruilen. Ik zie het ook aan een visser die voorbijkomt, en aan de melkmeisjes uit de weiden: die hebben het niet slechter dan ik.

- 2273 *meenden [...] te*: wilde hij  
2274 *den Damm*: 'Leidschendam', zeggen Eymael en Zwaan, maar het schip komt juist, met een ruim vol planken, uit Leidschendam vandaan (r. 2219-2221). Klaarblijkelijk was Huygens dat inmiddels zelf vergeten, gezien ook het vervolg: 'Het zeil moest overend.' Want dat sluit aan bij r. 2229-2230, waar de schipper over de voorgenomen retourvaart spreekt.  
*'t laten steken*: het erbij laten  
2275 *Wie [...] niet*: Op zijn manier heeft de schipper immers iets waardevols te zeggen, al is het niet de hele waarheid, vgl. het vervolg.  
2277 *overslae*: overdenk  
*de Boeren*: Aanduiding voor 'het volk'.  
*wonder*: heel wat, wonder wat  
2278 *min [...] all*: D.w.z. minder dan de hele waarheid.  
*de [...] onder*: er is waarheid bij. Hierbij kan Huygens hebben gedacht aan de klacht over de zelfverrijking van de regenten. Dat rijk of arm alleen maar een kwestie van geluk of pech is (r. 2262-2267), vond hij vermoedelijk typisch een opvatting van een 'domme boer'. Maar vooral moet hem van het hart dat hij niet zomaar 'luijs leeghs staet en kijckt in 't midde van sijn lussjes' (r. 2237); zie het vervolg.  
2279 *waerschijnlickheids*: Letterlijk op te vatten: 'dat slechts waar schijnt, maar het niet is.'  
2281 *Mild*: milt. De milt gold als het orgaan waar alle 'kwade lichaamsvochten' werden verzameld; alle nare ervaringen slaan daar dus a.h.w. neer. Vgl. bijv. *Dagh-werck*, r. 1735-1740 (Zwaan 1973, p. 295).  
2282 *Verstondt [...] mij*: als je net als ik (...) kende  
2283 *van [...] siet*: van degene die daar staat te kijken  
2284 *En [...] fluijten*: en die u zorgeloos hoort fluiten (eig. 'hoort staan fluiten')  
2285 *in't midden [...] Roosen*: temidden van zijn voorspoed (vgl. r. 2237; ook mag aan de echte rozen op de eilanden gedacht worden)  
2286 *Sijn' [...] loosen*: vaak niet weet langs welke weg hij zijn zorgen moet kwijt-raken  
2288 *Die [...] is*: die het op Hofwijck goed heeft  
2289 *daer*: waar  
*reden*: redelijkheid, verstandig optreden  
2291 *laster of geweld*: D.w.z. verbale of fysieke aanvallen. Huygens spreekt in het algemeen. Zelf is hij voorzover bekend nooit fysiek bedreigd, maar met laster en ondankbaarheid in ruil voor goedbedoelde diensten had hij volop ervaring

- (en juist ook in het jaar waarin hij dit schreef, tijdens en na de twisten over de voogdij van de jonge Willem III, vgl. Hofman 1983, p. 250-252).
- 2292-93 *Daer [...] schimp*: waar de uiterste inspanningen van de vromen (oprechte mensen zoals ik) voor kwaadwilligen in een bespottelijk daglicht worden gesteld
- 2293-94 *daer [...] bebassen*: waar geen enkele oplossing is te bedenken of men ziet zich van de ene of andere kant (eig. 'in de lengte of in de breedte') met haat of afgunst afgeblaft
- 2295 *Vrede-minn*: liefde tot vrede. Gedacht zal zijn aan Huygens' verzoeningspogingen in de voogdijstrijd (zie bij r. 2291), niet aan enig optreden of standpunt van hem in de debatten over de vrede met Spanje in de jaren veertig (waarin hij slechts de bevelen uitvoerde van Oranje, die vóór voortzetting van de oorlog was).
- 2296 *misduijdt [...] misdaed*: valselijk wordt uitgelegd als misdaad (verraad).  
*Ick [...] staet*: ik ben ervan overtuigd dat je (als je dat allemaal wist) zou gruwen van zijn lot in ruil voor jouw positie
- 2297 *uw luijck*: Bedoeld is het scheepsluik, waardoor men in de kajuit komt: de schipper zou wegkruipen om die verleidelijke wereld niet meer te hoeven zien.
- 2298-99 *En [...] blinckt*: en (dat je) zou concluderen dat het lot van jouw gelijken veel benijdenswaardiger is dan wat in de stad (bedrieglijk) schittert
- 2300 *En [...] stinckt*: maar dat achter de sluiers van het aanzien (die bedrieglijke aanzienlijkheid) in werkelijkheid mank gaat of zelfs een kwade lucht (van bederf) verspreidt
- 2303 *en [...] gerusticheid*: 'Dit slaat natuurlijk niet op de emmertjes!' (Eymael).
- 2304 *Verstercken [...] peins*: D.w.z.: als ik die zie, dan besef ik des te meer hoe de schipper zich vergist.  
*en [...] geseit*: en (in gedachten) gezegd (tegen de schipper)

2305-2356: Als ik geen zin meer heb in een praatje, en als ik mij achter de struiken aan de waterkant verschuil om te horen wat de mensen werkelijk over mij denken, dan hoef ik maar even te wachten, en dan hoor ik alles. Eén spreker begrijpt dat ik mijn eerlijk verdiende geld gebruik voor een plek om mezelf te kunnen zijn. Hij benijdt mijn kinderen die ik zoveel moois zal nalaten, en hij verwacht ook dat ik ze nog meer heb meegegeven dan vergankelijk goed. Hij begint zelfs een hele preek, maar de schuit was te ver om hem nog te kunnen volgen.

- 2305 *den praett*: het praten (met passanten op het water, vgl. r. 2214)  
*hecken*: D.i. de omheinde 'Uytsitt inde Vliet' (letter Y, vgl. aantekening bij r. 2211).
- 2306 *haghen*: De wilgen aan de waterkant (r. 2087) en/of de bomen en struiken op de eilanden (r. 1993-2001).
- 2307 *vrije*: vrijmoedige (omdat de mensen denken dat ik ze niet hoor kunnen ze vrij over mij spreken, als over een dode)

- 2309 *Daer [...] aen*: dan heb je de poppen aan het dansen  
 2312 *voor een Mann*: als een geschikte kerel  
*doemen voor*: veroordelen als  
 2313 *van als*: allerlei vracht  
 2314 *spijt*: rancune  
*sinlichkeiten*: liefhebberijen  
 2315 *Of [...] gall*: welwillend prijzen of woedend veroordelen (vgl. de parallelle:  
 zoet-bitter, roemen-doemen, man-gek, reden-spijt etc.)  
 2316 *wel*: goed  
*nietmetall*: niets, van geen belang  
 2317 *'T gebruik [...] altemaet*: het komt er helemaal op aan hoe het gebruikt  
 wordt  
 2319 *langer*: Fout van de kopiist: AU heeft 'langhe' (met een onduidelijke correctie  
 die mogelijk de vergissing in de hand heeft gewerkt).  
*geploeght*: (zwaar) gewerkt  
 2320 *Vorsten*: Deze spreker lijkt (anders dan de volgende) te weten wie 'de man op  
 Hofwijck' is.  
 2321 *uijtesopen*: uitgezogen  
 2322 *En [...] onderkropen*: en niemand zijn winsten, meevallers, op sluwe wijze  
 afhandig (had) gemaakt  
 2323 *voorgestaen*: beschermd  
*beschoncken*: (materieel) gesteund  
 2326 *Wat [...] bouden*: wat heeft iemand er dan op te zeggen als hij een hofje heeft  
 aangelegd  
 2327 *besighden*: gebruikte  
 2328-30 *om [...] vinden*: om tenminste af en toe een vluchthaventje uit het gewoel en  
 de stormen aan het hof te kunnen vinden tot heil van de ziel en ontspanning  
 van het lichaam  
 2331 *En [...] gedrangh*: en het verschil te proeven tussen ruimte en benauwenis.  
 En in de ervaring van dat verschil, zo redeneert Huygens immers, schuilt het  
 ware genot: vgl. hiervoor al r. 308, hierna r. 2541 en bijv. ook al *Batava Tempe*  
 (1621), r. 765: 'tSchoon van 't Alle staet in 't schelen'.  
 2332 *deun*: zuinig  
 2333 *Sijn self*: zichzelf  
 2334 *wel en weeld'righ*: goed en ruimschoots  
*derven*: missen  
 2339 *sijn' [...] geboett*: zijn zin gedaan  
 2340 *voor de rest*: voor de nabestaanden  
*sal en moet*: zal en mag  
 2343 *schijven*: D.w.z. munten.  
*vier*: vuur  
 2344 *Papier*: Vaker (vgl. bijv. r. 27) door Huygens gebruikt beeld voor 'kwetsbaar,  
 vergangelijk goed' (ook munten kunnen 'papier' worden, d.w.z hun waarde  
 verliezen)

- 2345 *flechteren*: snippers  
*niet*: niets  
*hij [...]* *selfs*: hij laat die kinderen zelf
- 2346 *niet [...]* *vatten*: geen vat op heeft (hebben)
- 2347 *Van*: namelijk schatten van  
*en [...]* *maeckt*: en alles wat mannen tot mannen maakt. Bedoeld is: tot waardige representanten van de edelste vertegenwoordigers van het beste schepsel; vgl. hiervoor, r. 1881 e.v.
- 2348 *eens vergaert*: als men het eenmaal heeft  
*Meester*: eigenaar
- 2349-51 *die [...] zijn*: die verstandig zijn, en (meer dan dat) mogelijk weten waarmee zij dak en eten kunnen verdienen in dienst van het vaderland.
- 2352 *Beveelt [...]* *beleijdt*: vertrouwt hij het bestuur van die dingen toe  
*naer dat*: als
- 2354 *weiden*: uitweiden. Hier lijkt toch wel een zweem van (zelf)ironie door te klinken: 'deze man maakt het wel erg bont met zijn gepreek, al bedoelt hij het ook goed.'
- 2355 *stapp wegh*: schiet op (vgl. ook r. 2426).

2357-2428: In de volgende trekschuit wordt het gesprek door een heel ander type beheerst. Die ziet Hofwijck als pure aanstellerij en verspilling, en niet alleen om de aanleg, maar ook om het onderhoud. Als hij de berg in het oog krijgt, ontploft hij bijna, en dan ook nog de vijver: dat was allemaal goed grasland, roept hij uit! Een huis als een kasteel in het water, een dak van peperdure leisteen en het interieur zal ook wel het duurste van het duurste zijn. Geen goed woord voor de heer van Hofwijck – gelukkig worden ook zijn woorden afgebroken door de schipper die de jager begint uit te foeteren. Zulke waarheden, verzucht Huygens, doen pijn.

- 2357 *Delfsche*: uit Delft
- 2358 *Strax*: dadelijk
- 2359 *Een [...]* *kakelaer*: opnieuw zo'n zwetser. De formulering impliceert (voor ons) dat Huygens ook de eerste, hem, welgezinde spreker zo noemt. Of bedoelt hij: '[een nieuwe spreker,] een zwetser dit keer?' Dat kan, vgl. de aantekening bij r. 296. Voor de eerste opvatting pleit niettemin het vervolg: er is altijd wel iemand die het gesprek monopoliseert, en dat is nooit aangenaam.  
*gelijck [...]* *will*: zoals het nu eenmaal zo is
- 2360 *de [...]* *verbeent*: de 'lading' (alle andere passagiers) tot zwijgen brengt
- 2361 *Den [...]* *ontsien*: de meest 'mondige' zijn gang laten gaan
- 2362 *Die [...]* *aen*: die prater heeft het op mij gemunt  
*van [...]* *funnen*: een op de duizend (van die kakelaars) zijn tuig. Eymael: 'dus in 999 gevallen.' Dat lijkt me onwaarschijnlijk; in r. 2576 zou 'van dusend een' dan precies het tegenovergestelde betekenen. M.i. wil Huygens zeggen

- dat de kans op zo'n kwaadspreker niet groot is, maar dat die nu juist hem treft. Zie ook WNT *duizend* bet. A2, 'Eén uit duizend.'
- 2363-64 *van [...] meer*: niet voorzien van verstand en 'nog meer onvoorzien' van fatsoen en naastenliefde. M.a.w.: zij kennen geen enkele rem op kwaadspreken.
- 2367 'K *schick [...] straet*: ik denk dat de Vliet tenslotte nog een straat zal worden
- 2368 *waer hij staet*: waar het ligt
- 2369 *verweende*: ijdele
- 2370 *en [...] strecken*: is niet genoeg voor hen
- 2372 *wat [...] schort*: wat, alle duivels, missen ze eigenlijk nog (vgl. het vervolg: ze hebben toch al heel Den Haag om in rond te rijden)
- 2373 *schenden*: vernielen (door hun eindeloze rondritjes)
- 2374 *ontstraten*: M.i. typisch huygensiaanse vorming van een woord dat het tegendeel is van 'bestraten', dus: van bestrating ontdoen; m.a.w.: de bestrating vernielen (door het vele rijden). De verklaringen van dit woord door Eymael (in de bredere aantekeningen, p. 135: de oude straten worden verlengd tot onherkenbaar wordens toe) en Zwaan (Den Haag wordt van nieuwe straten beroofd doordat men naar buiten trekt) lijken mij wat gezocht.
- aller enden*: tot in de verste uithoeken
- 2375 *mé [...] spell*: er ook aan geloven
- 'k *magh heughen*: ik kan me herinneren
- 2376 *klare*: beste
- beesten*: koeien
- 2377 *Nu [...] Hofwijck*: nu is het een hof, quasi een hofwijk. Bedoeld is: zogenaamd een wijkplaats van het hof, maar ondertussen even rijk en deftig als het hof zelf, vgl. het vervolg.
- 2378 *Wij [...] grond*: wij moeten er onderdoor.
- prachtigh*: prachtlievend. De spreker bedoelt waarschijnlijk: de rijkelui hebben zoveel ruimte nodig om hun rijkdom uit te stallen dat er voor de behoeften van gewone mensen geen plaats meer is, de beste landbouwgrond wordt opgeofferd aan hun vertoon van rijkdom.
- 2379 *goed*: bezit
- slinx [...] niet*: Bedoeld zal zijn: ze halen het overal vandaan, al of niet volgens de regels.
- 2380 *En [...] riet*: Huygens zinspeelt op het spreekwoord: 'die in het riet zit, heeft goed pijpen (fluiten) maken' (Eymael). M.a.w.: '...en als ze dan in het veen zitten, kijken ze niet op een turfje.'
- 2381 *raserij*: waanzin
- 2382 *En [...] gaet*: en (bedenk eens) of men er tenslotte met éénmaal betalen vanaf is (het onderhoud vergt ook kapitalen, vgl. het vervolg)
- 2383 *Die [...] still*: die bal rolt maar door (je blijft betalen)
- die [...] verbout*: iemand die duizenden aan de bouw besteedt
- 2384 *En [...] ontsien*: kan de nodige honderden (...) niet uitsparen

- 2385 *Die [...] halen*: wie er niet tegen opziet om van laag land een hoge tuin te maken. Vanaf het water is te zien hoe de eilanden van Hofwijck zijn opgehoogd; vgl. ook r. 2665-2678.
- 2386 *weer en weerom*: opnieuw en opnieuw
- 2387 *Die [...] vrij*: ik denk niet dat die vent er met honderd kronen per jaar vanaf is. Kroon: benaming voor verschillende gouden en zilveren munten; waarde 2 à 3 gulden.
- 2388 *in 't lood*: netjes, recht
- 2389 *Soo [...] kacks*: zo netjes is men zogenaamd (maar het is helemaal niet netjes, het is aanstellerij).
- 2389-90 *schier [...] ongeschoren*: bijna veel liever dood dan te moeten aanzien dat een haag ongeknipt bleef
- 2391 *bruijn*: D.w.z. onbegroeid. Misschien waren de paden bestrooid met zand, dat wordt nergens gespecificeerd.
- 2393-94 *leven [...] wijen*: drukte van wieden
- 2396 *Door [...] meer*: door overstelping met werk en al helemaal door verzuim
- 2398 *spels*: werk (aan hun kapsel)
- men [...] hullen*: men zou er drie of vier kunnen kappen
- 2399 *all [...] gewedt*: Tussenzin: '- als ik er meer had genoemd had ik er nog wel om willen wedden -.'
- 2400 *Eer [...] geredt*: voordat hier ook maar één boomgaardpad geharkt en op orde is
- 2402 *gebrack*: ontbrak
- 2403 *gekerft*: gescheurd
- 2404 *En [...] bederft*: en wie het land het meest volgend de regels van de kunst bederft is (in dat gezelschap) de voortreffelijkste kerel. *Braefte* is een verschrijving van de kopiïst, pas gecorrigeerd voor KA.
- 2405 *Slots-gewijs*: als een kasteel
- 2408 *Doe*: toen, vervolgens
- dat's [...] voet*: dat is nu te goedkoop
- 2409 *leijtje*: leisteentje
- beknopt en abel*: netjes en sierlijk
- 2410 *deckt [...] sabel*: bedekt zijn 'luizen' (haardos) met een muts van (uiterst kostbaar) sabelbont
- 2411 *komt [...] toe*: D.w.z. heeft recht op een even kostbare 'muts'.
- 2412 *Het [...] Pott*: 'zo luidt het spreekwoord immers: zoals de pot is, zo moet ook het deksel zijn' (een duur dak op een duur huis, etc.)
- 2413 *meent*: verwacht
- 2414 *opper-Camertjen*: opkamertje (een klein vertrekje dat iets boven het niveau van de entree ligt)
- tot [...] vrinden*: om met vrienden te praten
- 2415 *van't [...] recht*: van de Hollandse eenvoud en oprechtheid



- 2416 *Neen seker*: wel zeker van niet (dat je dat niet vindt)
- 2417 *binnen Delft*: 'Versta: in 't Hof van den Prins' (Eymael, zo ook Bilderdijk). Misschien stond Delft ook wel spreekwoordelijk bekend als een zeer verzorgde stad, vgl. het epitheton 'het puntigh Delft' in een reisgedicht van Huygens uit 1659 (Van Strien 1990, p. 319). In Weyermans *Opkomst en val van een koffiehuisnichte* (1727) treedt iemand op die 'een *Delvenaar* by zyn Naauwgezetheyt' heet; de annotatie hierbij luidt dat 'een dergelijk imago niet bekend [is] bij de Delft-experts die zeer nauwgezet zijn' (Weyerman 1994, p. 44).
- 2418 *gemarmerde Saletten*: salons met marmer (op de vloer of aan de muur)
- 2418 *En [...] Camenetten*: en de nieuwste mode (...), kabinetten (kleine pronkvertrekken, WNT *kabinet* bet. 4).
- 2419 *Pronck-cellen [...] Prins*: pronkkamertjes goed genoeg voor een prins
- 2419-20 *met [...] versien*: zo 'beHaaglijk' mogelijk (gerieflijk én Haags-hoofs) voorzien van lambrizingen en (goud)lederen behang
- 2421 *en [...] teghen*: als men er een aanmerking op maakt
- 2423 *met sijn poort*: met zijn achterste
- 2425 *Weer aen*: kom op
- is [...] rijen*: Gericht tot de jager op of naast het trekpaard
- 2426 *Stapp wegh*: schiet op (vgl. ook r. 2355).
- loomen uijt*: slome duikelaar (in EP en later staat 'lompen', waarschijnlijk een vergissing)
- lijen*: lijden, leed
- 2427-28 *al [...] gesult*: al te hevig gepeperd en gezouten (en niet 'gezoet' met vriendelijkheid). Over Huygens' kwalificatie van deze kritiek als 'waarheid' zie de inleiding van De Vries, par. 3.4.7.

2429-2456: Maar, vervolgt hij, als ik die man onder vier ogen zou kunnen spreken, zou ik hem dan niet ook mijn kant van het verhaal kunnen uitleggen? Zo zou het in elk geval moeten zijn: mensen moeten praten en luisteren, het goede in elkaar zoeken en niet direct op elkaars fouten inhakken. Voor God zijn we allemaal blinde kinderen: het oordeel is aan Hem. En zo, besluit Huygens, leer ik nog wat van iemand die misschien alleen maar op kwaadspreken uit was.

- 2430 *reis*: keer
- 2431 *achterklapper*: degene die kwaad over mij spreekt
- ronde*: openhartige
- 2432 *met [...] gedient*: gesteld op een gesprek met mij zoals ik op een gesprek met hem gesteld ben
- 2433-36 *Daer [...] goud-gewicht*: daar zouden we elkaars waarheden en schijnwaarheden niet met geweld bestrijden, maar onze beider argumenten alle ruimte geven, en vriendelijke woorden rustig en nauwkeurig op een goudschaaltje wegen
- 2437 *En [...] bewijsen*: en (daar zouden wij) elkaar zoveel argumenten laten zien

- 2438 *verkeeren*: veranderen  
 2439 *Of [...] zijn*: M.a.w. als we onze gesprekspartner echt op een laakbare dwaling zouden betrappen  
 2439-40 *ten [...] oogh*: (zoveel argumenten laten zien dat het) tenminste (leidde) tot het gedogen van nu eens een balk of dan weer een splinter in ons oog. De uitdrukking gaat terug op Mattheüs 7:3.  
 2441 *begrepen*: zouden wij begrijpen  
 2442 *Hoe [...] vallen aen*: hoe lang het moet duren voordat een voorzichtig, wijs mens begint met  
 2444 *Van die*: van degenen die  
 2445 *God [...] voorbehouden*: Huygens verwijst bij deze passage naar Mattheüs 7:1 ('Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt') Romeinen 12:19 ('Wreekt uzelve niet, beminden, maar geeft den toorn plaats; want er is geschreven: Mij komt de wrake toe, Ik zal het vergelden, zegt de Heere') en Deuteronomium 32:35 (het door Paulus aangehaalde citaat).  
 2447 *dien [...] past*: die het niet past wapens te hanteren  
 2448 *dolen [...] tast*: tastend ronddolen  
 2450 *En [...] keeren*: en ik tracht, als ik dit juiste pad verlaten heb, te leren 'niet ten hele te dwalen maar ten halve te keren'.  
 2451 *Herstelt [...] baen*: voer mij terug op het pad  
 2452 *van*: over  
*ontseit*: verboden  
 2454 *En [...] niet*: en ga niet na  
 2455 *ick [...] mann*: D.w.z. ik let er niet op wie spreekt  
 2456 *Mits dat*: als  
*uijt [...] kan*: D.w.z. uit zijn bittere woorden iets aangenaams (voor mezelf) kan halen (WNT *roet* I, bet. 2aβ). Vgl. voor de gedachte ook het epigram 'Op eenen klee-bessem' (*Ged.* VII, p. 149): een borstel is gemaakt van het haar van een vies varken, 'maer hij veeght scherp en schoon; dat roert mij'.

2457-2488: Het is donker, tijd om te gaan slapen. Ik doe het met tegenzin, zegt Huygens. Eigenlijk vind ik slapen zonde van de tijd en een onsmakelijk idee, zoals we daar als lijken op onze matrassen liggen. Maar God heeft het zo gewild: de hele wereld slaapt eens per jaar; de mens, die 'wereld in het klein', moet er elke dag aan geloven. Laten we er het beste van maken en altijd zo gaan slapen, dat we met God in het reine zijn.

- 2457 *te [...] ontwerren*: te gaan ontwarren, uit de knoop te gaan halen  
 2459 *en [...] voel't*: M.a.w. ik heb ook slaap.  
*noch [...] toe*: maar toch duurt het lang (voordat ik eraan toegeef)  
 2461 *van mij*: van mezelf  
 2462 *Het [...] gewinnen*: of het nu een goede aangeboren neiging is of een kwaad aanwensel

- 2463 *houd [...]* *vermaeck*: beschouw ik niet als een plezier voor mensen  
 2464 *vaeck*: slaperigheid  
 2466 *platte peuluw-dood*: 'platte dood op het kussen'  
 2467 *Die [...]* *langh*: als iemand zonder u kon, wat was zijn leven dan lang  
 2468 't *ruijm*: de ruimte  
 2468-69 *in [...]* *leuren*: in plaats van in het gedrang van de uren, die van de dag niet meer dan waardeloze snippers overlaten.  
 2470 *van [...]* *scheuren*: van zichzelf losscheuren (alle controle over zichzelf ont-nemen)  
 2471 *voor dood*: zo goed als dood  
*krenghen*: lijken  
 2472 *emmers*: hoe dan ook  
*die [...]* *soo*: Hij, Die het niet zo had kunnen regelen, regelde het zo  
 2475 *En [...]* *steel*: en zich nog maar net aan een verdorde steel, als aan een draadje, vasthouden  
 2477 *Dat's [...]* *lippen*: ik zou evengoed kunnen zeggen: de dood is altijd vlakbij  
 2478 *staets' [...]* *glippen*: staat ze in de herfst op het randje  
 2482 *kleine wereld*: De bekende voorstelling van de mens als 'microkosmos', de wereld in het klein.  
 2483 *dat respijt*: die opschorting van bezigheden  
 2485 *hangt aen*: is afhankelijk van  
 2486-88 *En [...]* *souw*: en die bij dat dagelijkse sterven zo met de hemel in het reine is, alsof het zijn laatste 'kou' was (de 'echte' dood), waaruit de bazuin van de Rechter hem zou wekken (vgl. 1 Corinthiërs 15:52). De associatie van 'slapen' met 'dood' treedt nagenoeg overal op waar Huygens over slaap spreekt, vgl. Van Strien 1990, p. 218-220.

2489-2504: Zo verlaat ik de oever van de Vliet en loop naar mijn slot, of als dat wat te groots klinkt, mijn slotje. En ik weet dat mijn verstandige vrienden me niet zullen uitlachen als ik over het kasteel van Hofwijck spreek. Een hut is een woning, net zo goed als een koninklijk paleis dat is, en wat ook de verschillen zijn tussen kasteel en varkenshok, ze staan naast elkaar en dienen beide als dak. Dus laat mij Hofwijck gerust een kasteel noemen, het is geen opschepperij. Toch zal ik me daar nog één keer aan te buiten gaan.

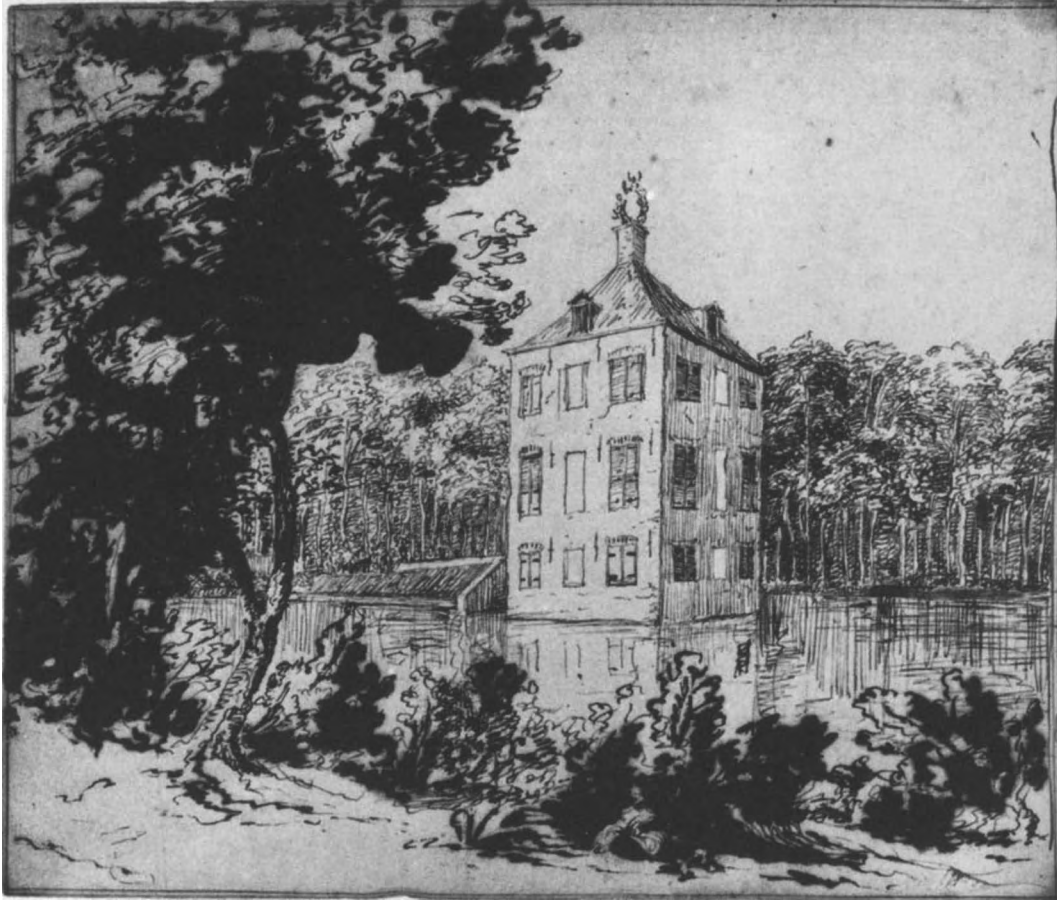
- 2489 *In [...]* *self*: mijns ondanks dan  
*spijtigheden*: grievende woorden  
 2490 *Snapper*: praatjesmaker  
 2491 'K *gae [...]* *reis*: ga ik een poosje 'sterven'  
 2492 *op [...]* *rust*: op mijn 'slot' in rust verschansen  
 2493 *Of [...]* *hoogh*: of, als dit te aanmatigend klinkt  
*heeten*: noemen

- 2494 *u [...] weten*: aan u durf ik dit wel te zeggen  
 2495 *te [...] gae*: op stok ga  
 2496 *houdt [...] wedergae*: is de tegenhanger van  
 2497 *der [...] muren*: en van de sterke huizen in de stad  
 2498 *evenwel geburen*: wel verschillend, maar toch burenen (en dus dingen die bij elkaar horen)  
 2499 *De [...] Tent*: de hut van de soldaat staat naast de tent van de veldheer  
 2499-2500 *en [...] Heer*: en elk van al die bouwsels heeft geen ander doel dan te dienen als dak voor een kleine of grote heer. De verschillen, zegt Huygens, vallen in het niet bij die overeenkomst! De gedachte doet enigszins denken aan die in r. 133-136, waar betoogd wordt dat, als de werkelijkheid toch niet meer is dan een droom, een droom niet minder is dan de werkelijkheid. Als een kasteel een woning is, dan is mijn woning een kasteel... Vgl. ook r. 2736-2740: de vergankelijke schaduwen van mijn bezit zijn niet minder substantieel dan het bezit zelf, want wat zijn de grootste rijkdommen anders dan vergankelijke schaduwen? Het is woordspel, maar voor Huygens misschien toch ook een manier om zinvolle verbanden in de werkelijkheid aan te wijzen.  
 2501 *Noch [...] roem*: (als ik Hofwijck een kasteel noem, is dat dus geen opschepperij). Toch keer ik terug tot, ga ik nu weer 'roemen' (zoals ik al zo vaak gedaan heb)  
*en [...] beste*: en ga ik opscheppen als de beste (opscheppers)  
 2502 *des'*: D.w.z. die zo meteen volgt.  
 2503 *En [...] vergunt*: Lett.: 'en, waar gij aan uw geduld de omtrek, de ronde van Hofwijck hebt vergund', m.a.w. 'waar gij het geduld hebt opgebracht om rondom het huis te lopen'.  
 2504 *voor [...] middel-punt*: ten slotte een woord over het middelpunt (van die 'cirkel': het huis zelf)

2505-2552: Aan de kop van het plein ziet u een dijk, met rozen geflankeerd. Over die dijk loopt men zeer geleidelijk omhoog, net als op de Rialtobrug in Venetië. Er zijn drie paar treden, maar die liggen zo ver uiteen dat wie de brug beklimt, niet eens merkt dat hij stijgt. Zo zouden wij al onze inspanningen moeten verdelen en afwisselen met ontspanning. Vier beeldjes op de leuning geven een illustratie van die les: ze stellen de vier seizoenen voor, die ook zorgen dat het jaar ons de nodige afwisseling biedt.

- 2505 *Ten hoofde*: aan de kop (de letter G op de plattegrond)  
 2505-06 *het [...] booren*: (het grote plein, met de letter D) het esdoornen'bos', waar om en om mastbomen tussendoor omhoogsteken (vgl. r. 1337-1340)  
 2507 *gemuerde*: bemuurde (aan weerszijden van borstweringen voorziene)  
*een' [...] niet*: ik zeg niet 'een brug'  
 2508 *de gemeene slagh*: de gewone methode. Ironisch 'roemend' suggereert Huygens dat Hofwijck natuurlijk niet zo'n ordinair kasteel is met een brug.

- 2509 *Een' [...] roosen*: een wal met muren onderaan, een wal begroeid met rozen. 'De toegang tot het huis was aan beide zijden *bemuurd*, de wal liep schuins af, was met rozen bezet en aan beide zijden *ondermuurd*' (Eymael). Vgl. de tekening bij de plattegrond; de rozen waren kennelijk in potten op de onderste muur geplant. Op de tekeningen van Christiaan en Constantijn junior uit resp. 1658 en 1660 (Van Strien en Van der Leer 2002, p. 85, en Heijbroek e.a. 1983, p. 57) is de situatie overigens al anders; op die van De Moucheron van eind 17e eeuw (o.m. afgebeeld in Van Strien en Van der Leer 2002, omslag en p. 89) is niets van enige begroeiing te zien (zie afb. 21 en 22).
- 2511 *Een' [...] Trapp*: een comfortabele trap (nog altijd bepaling bij r. 2507 'Rijst').  
 2512-13 *van [...] doopten*: van het bouwsel, het wonderbaarlijke bouwsel dat gij Rialto noemde. 'Natuurlijk had ook de beroemde Rialto-brug zijne [d.i. Huygens', in de zomer van 1620] aandacht getrokken. Deze, uit ééne boog bestaande, brug werd van 1588-1591 gebouwd en is 46 el lang en 22 el breed' (Eymael, p. 135). In zijn reisjournaal schrijft Huygens er overigens niets over (Blom 2003a). De brug gold van meet af aan als een meesterwerk. Overigens is hier dus alleen de opgang, de 'trap', gemaakt naar het voorbeeld van die brug, de brug zelf is van hout.
- 2514 *Doe [...] knoopten*: toen gij er de ene stad mee aan de andere verbond. De tijd dat de eilanden van Venetië nog afzonderlijke steden waren, was in Huygens' tijd al lang voorbij; zijn woordkeus lijkt eerder bedoeld om de grootsheid van Venetië aan te duiden, en daarmee ook het belang van de brug.
- 2515-16 *En [...] toogh*: en de ondeskundigen liet twijfelen aan de mogelijkheid dat die boog, die zo'n grote breedte met één trek zou overspannen, kon blijven bestaan
- 2517-20 *'T en [...] bedroogh*: ik was in dertig jaar niet vergeten hoe hij (de Rialtobrug) mij in mijn jeugdige onervarenheid in het lopen en kijken, als ik erover heenliep en als ik eronder doorvoer, in verwarring bracht door de 'steile vlakheid' (bij het varen: de steilheid, hoogte, van die zojuist nog zo vlakke brug) en door de 'vlakke steilheid' (bij het lopen: de vlakheid van die zojuist nog zo steile, hoge brug). De volgorde in de laatste regel is, zoals Zwaan al aangeeft, chiastisch t.o.v. de voorgaande: 'overgaen' en 'voet' corresponderen met 'vlak', 'ondervaren' en 'oogh' corresponderen met 'steil'. Het versterkt de suggestie van verwarring: de ene ervaring was telkens weer regelrecht in strijd met de voorgaande.  
 De formulering van r. 2517 ('ik was in dertig jaar niet vergeten') suggereert dat de stenen opgang pas in 1650, na de voltooiing van Hofwijck is gebouwd (Zwaan). Uit de stukken blijkt daar niets van, maar dat zegt niet zoveel. Misschien gebruikt Huygens hier *was* waar wij *is* zouden zeggen, en bedoelt hij niet anders dan 'ik weet nog goed hoe ik dertig jaar geleden...' Voor de omschrijving van het getal zie de aantekening bij r. 2106.
- 2521 *flauwe*: lage  
 2522 *zijn [...] leden*: vormen zes gelijke delen



afb. 21: Hofwijck. Tekening van Constantijn Huygens junior, ca. 1660.

- 2523 *Van [...] Rialt'*: van de Hofwijckse 'Rialtobrug'. Men stapt twee tredjes omhoog, loopt dan over een vlak stuk tot de volgende twee treden, enz. De plattegrond (middenlinks, bij G.) laat overigens een verdeling zien van vier, drie en twee treden.
- 2525 *laeft*: verzacht (object is r. 2327 'moeijt'; vgl. WNT *laven* bet. 2)
- 2526 *Als [...] honighraed*: zoals men gal 'laaft' (zoveel als 'mild maakt') met honing
- 2531 *besigh ongemack*: onaangename bezigheid (met huygensiaanse 'omzetting van kern en bepaling', vgl. bijv. r. 145 en 1088).
- 2532 *Die [...] verstack*: wie zo het kaartspel van zijn kwellingen mengde (met andere kaarten). Vgl. WNT *verstecken* (I), bet. 9.
- 2535 *gespannen Booghs*: waarin de boog gespannen is

- 2537 *Peze-loos*: D.w.z. zonder dat men de pees aanhaalt  
*Lang eenerhand*: lange tijd van hetzelfde  
*het zij*: ook al is het
- 2538 *vermant [...]* *azijn-kann*: wordt wel een (hele) kan azijn de baas
- 2539 *die [...]* *sitt*: wie af en toe gaat zitten
- 2540 *Die [...]* *bangh*: maar wie niet wil weten van pauzeren, bezwijkt zelfs onder het genot
- 2541 *Beurt*: afwisseling. '[...]' weer eene variatie op het *varietas delectat* [...] (Eymael); vgl. r. 1199. De passage lijkt een demonstratie van zijn eigen inhoud, al kan men zich (net als bij r. 99-112) afvragen of de omslachtigheid ervan niet ook een gezocht 'averechts' effect heeft. Het resultaat is hoe dan ook eerder komisch dan ernstig.
- 2542 *Vier [...]* *kinderen*: Zgn. *putti*, die hier de vier seizoenen voorstellen. Nog altijd aanwezig op de vier uiteinden van de stenen opgang tot de brug.
- 2543 *Beduijden [...]* *leer*: roepen die les hier in gedachten
- 2544 *gelaen*: beladen
- 2550 *flus vermaenden*: daarnet zei (over de noodzaak van afwisseling)
- 2551 *wierd [...]* *sat*: kreeg niet genoeg

2553-2572: Nu staan we op het hoogste punt van de dijk, vlak voor de valbrug. Jazeker, noem Hofwijck een kasteel of een hok, het hééft een valbrug. En niet een ordinaire, met kettingen die aan weerszijden omhoog lopen, maar een met een onzichtbaar mechaniek, die tegelijk de hoofdingang en de poort van de keuken eronder afsluit. Wie Hofwijck wil veroveren moet met zwaar materieel aankomen!

- 2553 *sonder weten*: zonder het te merken (vgl. r. 2523-2530).  
*Tot [...]* *geseten*: Vreemde samentrekking: '...tot aan de valbrug gekomen en zitten we vlak voor mijn huis.'
- 2556 *Gaet [...]* *het*: ga het (...) noemen, noem het
- 2557 *Ghij [...]* *soecken*: u zult zich afvragen waar de ketting is
- 2559 *Van [...]* *onderwijs*: met hogere wetenschap  
*wij [...]* *vond*: wij (Hofwijckers) beroemen ons op een uitvinding, wij brengen hier vol trots een uitvinding in praktijk
- 2560 *gepleeght*: toegepast
- 2560-61 *die [...]* *sprack*: die niemand zou kunnen toepassen als de uitvinder niet mondeling adviseerde (de volgende regels vormen een uitdaging aan de lezers/gasten om hem na te doen).
- 2562 *konst*: Hier zoveel als 'truc'.
- 2563 *dobbel*: De opgetrokken brug vormt immers een extra deur.
- 2565 *buijtelt*: kantelt  
*met [...]* *slinger*: met een slingerbeweging die men niet zien kan (omdat de brug vanuit de keuken, onder de ingang, bediend wordt). Wie in de keuken

- de poort (die daar aan het plafond bevestigd is) naar beneden trekt, trekt daarmee tevens de valbrug omhoog. Het mechaniek moet al in 1687-1688, toen Christiaan Huygens een aanbouw liet maken, ontmanteld zijn (Van Strien en Van der Leer 2002, p. 105-106).
- 2566 *oock grendeloos*: ook zonder dat er grendels aan te pas komen. Ook in verticale stand is de poort in rust.  
*bewogen [...] vinger*: De dubbele poort valt of stijgt immers voornamelijk onder zijn eigen gewicht: één duwtje (slinger) is genoeg voor de benodigde zwaai.
- 2567 *De Keucken-water-Poort*: de poort van de keuken aan het water, onder de brug.  
*in*: temidden van
- 2568 *zestigh voet*: Vgl. op de plaat de afb. midden links. Een voet is ca. 30 cm; de vijver die het huis omringt is dus ca. 18 m breed (behalve hier bij de brug, maar die vormt al een 'onneembare' barrière).  
*menschen macht*: macht van mensen
- 2569 *ben [...] baes*: 'kunnen mij op die afstand niet deren' (Zwaan).  
*op [...] ooren*: D.w.z. als een roos.
- 2570 *Laet [...] stooren*: wie mij wil storen moet met grof geschut (zwaarder geschut dan musketten) aankomen.
- 2571-72 *Soo [...] geck*: in dat geval roep ik 'qui va là' (roep van de schildwacht) en sta ik open voor onderhandelingen, en (in dat geval) moet ik mijn trots zien buigen voor een gek. M.a.w. voor zulk geweld zal ik moeten buigen (maar het moet wel een gek zijn die het in zijn hoofd haalt Hofwijck met kanonnen te komen belegeren).

2573-2596: Maar in werkelijkheid is de brug altijd neer, en het is maar de vraag of hij nog werkt. Ik heb een betere verzekering tegen eventuele vijanden. In de eerste plaats een rein geweten. Ik heb nooit iemand te kort gedaan en hoe men mij ook belasterd heeft, ik heb mij nimmer tot enige wraakactie laten verleiden.

- 2573 *slagh*: soort
- 2574 *Versekeren*: beveiligen  
*ongesloten*: zonder dat de deur op slot is
- 2575 *de [...] pann*: de as (waar de brug om draait) roest in zijn lager.
- 2576 *van [...] een*: een kans van één op duizend. Vgl. r. 2362.
- 2577 *ontrouw*: verraderlijke aanval
- 2579-80 *den [...] geverght*: de bozen nooit geprovoceerd te hebben, en nooit (wie dan ook) onrecht gedaan te hebben, of (van wie dan ook) onrecht gevraagd te hebben
- 2581 *hoore*: mag horen. Zie voor bezweringen als deze (ze hebben inderdaad het karakter van een dure eed) o.a. ook het gedicht 'Nood-weer, en liefde voor



- leed' uit 1658, met de even stellige verzekering: '[...] Ick die op ijemands leed noijt uijt en hebb gegaen, // Noijt achterklap gevoedt, noijt laster helpen stijven' etc., en mijn aantekeningen daarbij (Van Strien 1990, p.98-119, m.n. ook p. 100-101). Een zuiver geweten is iets wat volgens Huygens mocht (en moest) worden uitgedragen.
- 2582 *Die [...] verdoemen*: D.w.z. 'die een reden zou hebben om zichzelf in het ongeluk te storten (om Gods verdoemenis over zichzelf af te roepen) door mij ten verderve te richten. M.a.w.: ik heb misschien wel vijanden die op mijn verderf uit zijn (en daarmee onheil over zichzelf afroepen), maar ik ken er geen die daar een goede reden voor heeft.
- 2583 *Mijn [...] verbeurt*: mijn bloed werd nooit door mij verbeurt, 'ik heb nooit iets gedaan waardoor ik des doods schuldig ben' (Zwaan).  
*'k en [...] gespilt*: ik heb geen bloed vergoten
- 2584 *Daerom [...] geraeraect*: wat voor iemand een reden zou kunnen zijn om mij te willen zien radbraken
- 2585 *besprongen*: aangevallen
- 2586 *getergh*: uitgedaagd  
*Gods [...] Reden*: Gods bevel (Deuteronomium 32:35, zie r. 2445) en de Rede (het gezonde verstand, in Huygens' visie uiteraard ook door God gegeven)
- 2587 *stadigh*: altijd  
*beleid*: handelen
- 2588 *En [...] gevrees*: en wie (ooit) vreesde dat ik (terug) zou slaan is ten onrechte bang geweest
- 2589 *Mijn [...] bepleitt*: ik heb (bij zulke aanvallen) mijn onschuld verdedigd. Vgl. bijv. het gedicht 'Gedwongen onschuld' uit 1623 en van later tijd het hierboven (bij. r. 2581) genoemde 'Nood-weer' uit 1658.  
*dat s' hoogste [...] wreken*: 'hoger' gaat mijn wraak niet. De vreemde schrijfwijze is te verklaren door een vergissing van Huygens zelf in AU, 'dat 's hoogste'.
- 2590-92 *Soo [...] bescheid*: op die manier beschouw ik degene die ervaren heeft dat zijn bittere aanval met niets ergers dan redelijkheid is beantwoord als voldaan, en verzadigd van kwaad spréken en niet (meer) geneigd tot kwaad dóen.  
*Ongsint* is een verschrijving van de kopiist; moet in de drukproef voor EP zijn gecorrigeerd.
- 2594 *Gerechtelick geperst*: ertoe gebracht om met recht en reden
- 2595 *mijn [...] Slot*: mijn slot dat niet (nooit, vgl. r. 2573-2576) op slot zit
- 2596 *Siet [...] aen*: beschouw dit als een kenmerk van Hofwijck, 'weet dit van Hofwijck' (Zwaan).

2597-2632: En wat dieven en rovers betreft: in Hofwijck is niets van waarde te halen. Hooguit mijn bed, maar daar lig ik zelf in. En een paar schilderijen, maar wie raakt die kwijt aan de boeren hier? En mijn tafel'zilver' en serviesgoed zijn van het goedkoopste materiaal. Schijn bedriegt: Hofwijck ziet er wel deftig uit, maar van binnen is het een kale boel.

- 2597 *Het [...] ongevall:* het minder erge ongeluk (dan dat men van doodsvijanden te verwachten heeft)
- 2598 *En [...] als:* raakt mij niet meer dan
- 2599-2601 *En [...] moeijt:* en, inbreker, als de kwade begeerte je handen drijft tot de kunst die niemand tot nu toe op Hofwijck geprobeerd heeft, spaar je moeite
- 2602 *'T is [...] daer:* het is dwaas om (je ergens) te wagen waar  
*niet en:* niets
- 2603 *En [...] overkunst:* en het zou meer dan 'kunst' (toverij!) zijn hier
- 2605 *buijl:* (geld)buidel
- 2606 *heeft [...] lossen:* zal geen geweer op hem afschieten
- 2607 *schricken:* angstig zijn
- 2608 *De [...] Pasport:* de veiligste vrijgeleide (paspoort niet op te vatten als 'grenspapier', maar als document dat de doorgang door vijandelijk gebied moet garanderen).
- 2610 *Met [...] knechten:* Bedoeld zal zijn: 'met bovendien nog twee knechts in huis...'
- 2611 *qualick:* moeilijk
- 2612 *Daer [...] pass:* waarop ik 's nachts meer pas dan overdag
- 2613 *en [...] voeren:* is geen waar om mee over straat te gaan, als een reizend koopman
- 2614 *verduijst'ren [...] Boeren:* stelen om aan de boeren te verkopen
- 2615 *Daer [...] aen:* daar is niemand om het gestolen goed te helen
- 2615-16 *'t zijn [...] dagh:* het zijn onhandig grote dingen (zo redeneren immers de boeren), in het donker zie je ze niet en overdag staan ze in de weg.
- 2617 *Peurt [...] niet:* kom maar niet aan mijn keuken
- 2618 *Blecken:* blikken
- 2619 *Mijn' [...] kael:* mijn linnenkasten, armoedig als ze zijn
- 2619-20 *Verwachten [...] strick:* staan zonder angst te wachten op degene die voor zo'n winst een strop wil riskeren (niemand immers)
- 2621 *proij:* buit
- 2622 *op de Leer:* op de ladder (naar de galg)
- 2623-24 *Om [...] vall:* dat hij om vertind ijzer, om lood, om niets, als een muis om het spek, in de val zit te treuren
- 2626 *vollen inboel:* volledige inboedel
- mijnen:* kopen ('mijn' te roepen)
- 2627 *Lapp-hoer:* voddenman, opkoper
- en die:* en toch, iemand die
- 2629 *Och [...] straet:* ocharm! niet alleen geen 'huis van staat' (deftig huis) maar zelfs nog geen huis 'van de straat'
- 't zijn:* het bestaat uit
- 2630 *Daer [...] panden:* waar de gerechts- en stadsdeurwaarder niet zouden weten waar ze beslag op zouden moeten leggen

2631-32        *ten [...]* *Sonn*: bijna een ton, net zo een als die waarbij de keizer een stap opzij moest doen voor de zon. Toespeling op het bekende verhaal over Diogenes de Cynicus, die als een bedelaar in een ton woonde en op de vraag van Alexander de Grote 'wat zal ik voor jou doen', antwoordde met 'doe eens een stap opzij, je staat in mijn zon' (Diogenes Laertius, *Leven en leer van de filosofen*, VI, 38).

2633-2664: Dus geen gasten vannacht. Hopelijk staan er morgenmiddag vijf voor de deur, ook meer op halen uit dan op brengen, maar dat is in orde. Het zijn vijf kopieën van mijzelf, maar inmiddels oneindig veel meer waard dan het origineel; vier jongens, inmiddels mannen, een een meisje. Al kom ik op Hofwijck voor mijn rust, zij brengen alles in rep en roer en het mag. Eten, snoep, de visnetten voor de dag en de beheerder van Hofwijck legt de boot al gereed.

2633            *wacht*: verwacht  
2634            *Daer [...]* *verrasten*: er zijn gasten waarvan ik wil dat ze mij morgenmiddag kwamen verrassen  
2635            *Min [...]* *brenghens*: (ook zij) 'minder ongezind om te halen dan om te brengen' (net als die dieven)  
2636            *mett'er minn*: 'in der minne' (vriendschappelijke, niet wederrechtelijke halers)  
2637            *Huijs-dieven [...]* *genegtheden*: 'huisdieven' (ook met de gedachte aan 'privé-dieven') die mijn geldkist en dat waar ik van houd (de boomgaard enz.) bestelen  
2638            *wel [...]* *leden*: goed gehuisvest in lichamen zonder gebrek  
2639            *Vijf [...]* *wordt*: vijf 'halers' op onbepert krediet (verleend krediet wordt aangegeven met een kras op een kerfstok, en op deze kerfstok zullen eindeloos nieuwe krassen gezet worden, tenminste onder de voorwaarde van de volgende regel)  
2640            *niet en vast*: geen honger lijdt  
2641            *erven*: erfgenamen  
2642            *Van [...]* *Principael*: van het simpele origineel  
                  *verbij*: voorbij  
2644            *knechtjens*: jongetjes  
2645            *lijdelick*: acceptabel  
2647            *ongenoijt*: ongenood  
2649-50        *sonder [...]* *dat*: zonder erover te klagen dat  
2652            *nauwer*: voller  
                  *Achterom*: Haagse straat (vgl. r. 1190)  
2653            *den Polder*: het rek, de bewaarplaats  
2654            *vanden staeck*: D.w.z. van het land, uit de tuin de keuken in  
2655            *inde [...]* *Lij*: in het nauw  
2656            *Jan Maertsen*: Bedoeld moet zijn Jan Maertensz, door Huygens in maart 1650 in dienst genomen als tuinopzichter. In 1654 schreef Huygens een vriendschappelijk 'grafschrift in voorraad' [= bij voorbaat, hij was dus nog niet

- dood] voor hem (*Ged.* V, p. 136 met noot; zie ook Van der Leer 1996, p. 56).  
*praem*: Een soort platte schuit.
- 2657 *die [...]* *missen*: die zelden uitblijft (het gaat om voorpret)  
*van [...]* *vischen*: een duidelijke echo van het klassieke *dapes inemptae*, vgl. de inleiding van De Vries, o.a. par. 6. Huygens lijkt 'winst' met 'roof' te associëren: de vangst levert winst op die (anders dan die in de handel?) níet is geroofd. Vgl. ook het gedichtje 'Dierte' van 27 juni 1667, waar prijsopdrijving in tijden van schaarste ook 'roof' heet (Van Strien 1990, p. 296-299).
- 2661 *Ick [...]* *Seghen*: en ik weer beziger dan elk bij het ophalen van de zegen (een soort drijfnet). Eymael annoteert: 'H. wordt bedrijviger dan elk wanneer de vischzegen gelicht is'. De grap is natuurlijk dat die bezigheid uit niet meer dan 'gepeins' bestaat, vgl. het vervolg. Het ophalen van de zegen is afgebeeld op de bekende tekening van De Moucheron (vgl. bij r. 2509); ook daarop is geen fysieke activiteit van Huygens te zien!
- 2662 *Wel [...]* *inder daed*: zegen, die inderdaad terecht zegen heet
- 2663 *een [...]* *geeft*: een volle voorraad vis, als op een markt (vgl. Eymael)
- 2664 *En [...]* *leeft*: en tussen het slib (van de bodem) en het kroos (op het water) krioelt van de 'waterschatten' (kostbare vis).

2665-2700: Dankbaar kijk ik toe en bedenk wat een geluk het is geweest dat ik hier een stuk weiland tot een vijver moest laten uitgraven. Ik moest het wel doen om mijn land op te hogen en zo ook 's winters droge voeten te houden, maar tegelijk bood ik daarmee de vissen uit de drukbevaren Vliet een plaats waar ze graag heen zouden komen om uit te rusten – net als ik hier doe. Maar zij worden wel gruwelijk bedrogen. Voor de vissen betekenen 'Hofwijck' en 'Den Haag' hetzelfde: verraad.

- 2665 *vleij [...]* *gepeins*: daarop richt ik mijn gedachten (*vleij* van (*neer*)*vlijen*; vgl. Eymael, Zwaan).  
*geluck en Reden*: de fortuin (die mij vermogend genoeg maakte) en de Rede (mijn verstand, dat mij leerde dat vermogen goed te gebruiken)
- 2666 *scheuren*: eig. openploegen (uitgraven)
- 2667 *om [...]* *stoff*: om mijn erf te verhogen met die 'vette wei'.
- 2668 *'t winter-peil*: de waterstand van de Vliet in de winter (hoger dan in de zomer)
- 2669 *Wel was 't*: het was beslist
- 2670 *Hof en Huijs*: D.w.z. het land ten zuiden van de Heerenweg (al is het de vraag of dat in zijn geheel met grond uit de vijver kan zijn opgehoogd).
- 2671 *gaf [...]* *hoogh*: mijn bomen 'vrij grazen' gaf in hoge grond
- 2673 *Soo [...]* *sincken*: (grond,) precies zo diep en ondiep als zij (met hun wortels) naar beneden konden reiken
- 2675-76 *En [...]* *verbaest*: en zij, die dat plan op het eerste gezicht veroordeelden, staan (nu) vol bewondering en verbazing naar het resultaat te kijken

- 2677 *opkomst*: opbrengst  
*haer*: hun, resp. hen
- 2678 *was [...] leggen*: D.w.z. was een voortreffelijke investering (eig.: 'geld tegen hoge rente uitzetten').
- 2679 *de [...] gevaer*: het voortdurende varen op de volle Vliet (vgl. r. 2183-2184)
- 2681-82 *En [...] soecken*: en die dat onderwatervolk de stille ruimte, met zijn lijftocht (voedsel), doet zoeken in de ruime stilte van Hofwijcks heldere poelen. De verklaring van Eymael: 'sijns levens tochten': 'instinct, zucht naar lijfsbehoud' klinkt wat al te negentiende-eeuws.
- 2683-84 *Van [...] deught*: (en die dat onderwatervolk) veilige vrede van binnen (doet zoeken) in plaats van wilde, (maar) met onrust vermengde vreugde buiten, die daarom niet deugt. Het perspectief verschuift enigszins: de Vliet blijkt niet alleen een plaats van gevaar, maar ook van vreugde (zij het schijnvreugde); en de vissen zijn niet alleen op zoek naar veiligheid, maar ook naar 'ware vreugde'.
- 2685 *vermeiden*: vermeien, vermaken
- 2688 *Een [...] einde*: één (dezelfde) gedachte, één motief, één doel
- 2689 *mij beliegen*: mijn bedrog aan het licht brengen
- 2690 *'t Hofwijcker-hoofsch bedrieghen*: het Hofwijcks-hoofse bedrog. Een paradoxale formulering waarin 'Hofwijck' en 'hof' geheel gelijk zijn; vgl. ook r. 2698 en de inleiding van W.B. de Vries.
- 2691 *Ontdecken*: aan het licht brengen  
*voorden [...] sloot*: voor de ingang ('monding') van de twee sloten (die aan weerszijden van de eilanden de toegang tot de vijver vormen, vgl. de plattegrond)
- 2692 *siet u voor*: kijk uit
- 2694 *staen en wachten*: staan te wachten
- 2695 *Drij voeten*: op drie voet (een meter) afstand
- 2696 *'t gevierde bedd*: D.w.z. 'niet in het veren, maar in het vuren bed'.
- 2699 *En [...] is*: Het spreekwoord luidde: steek u niet in een gat of zie er doorheen, begin niet aan een onderneming waar je het einde niet van ziet (i.c. zwem niet een sloot in waar je niet meer uitkomt).
- 2700 *kloecker*: slimmer

2701-2740: De vijver heeft nog meer te bieden, ook al zaten er geen vissen in. Mijn bomen, mijn rozen, alles wordt erin verdubbeld; zelfs mijn huis en mijn eilanden. Zo verdubbel ik mijn vermogen met veel meer succes dan de alchemisten, die met veel kosten en moeiten rook produceren. Wat ik geniet zijn ook maar schaduwen, maar die kosten me niets en zijn dag en nacht te bewonderen. En wat zijn de grootste rijkdommen van deze wereld anders dan vergankelijke schaduwen?



afb. 22: Constantijn Huygens met vrienden op Hofwijck. Tekening Frederik de Moucheron, ca. 1675 (fragment).

- 2701-02 *Is 't [...]* plassen: als de visvangst (u) niet voldoende vermaak biedt, luister dan, vreemdeling, en spreek (toch) goedgeunstig over mijn plassen (sloten en vijver)
- 2703 *al [...]* visseloos: al zaten er géén vissen in
- 2704 *Boomkens*: Misschien sierboompjes in potten, op een rij aan de waterkant. Over 'zijn bomen' spreekt Huygens in dit gedicht nooit met verkleinwoorden.
- 2705 *En all*: en op alles  
*om den boord*: aan de kant  
*gecierende*: met planten en bomen versierde
- 2707 *Een' [...]* twee: één roos maakt daar twee rozen
- 2709 *Indien [...]* stijver: als ik me niet vergis kan ik hier nog wel meer uithalen (Zwaan; WNT *paard* 4c geeft alleen deze plaats bij een reeks spreekwoordelijke uitdrukkingen, zonder toelichting)
- 2710 *En [...]* vijver: en is het hier (kan ik hier) nogmaals woekeren met mijn vijver (vgl. r. 2678).
- 2712 *Is [...]* geen: is de meest lucratieve alchemie die ik zou kunnen noemen
- 2713 *Goud-jagers [...]* doll: leeghoofdige en verdwaasde goudjagers. De alchemist is voor Huygens de verblinde 'jager naar goud', die vermogens verspilt in een overmoedige poging Gods scheppingswerk te imiteren (zie de zedeprint 'Een alchymist', *Ged. II*, p. 10-11).
- 2714 *Sij [...]* minsten: ze gaan ver boven de uwe (uw winsten, die ook luchtspiegelingen zijn, vgl. het vervolg), of wegen daar tenminste tegen op. De nadruk ligt in het vervolg overigens op de meerwaarde van de hofwijckse 'schaduwen'.
- 2715 *Ghij [...]* nutten: u wilt twee vliegen in een klap slaan (goud maken én onsterfelijk worden)  
*en ick oock*: Nl. door mijn tuin te verdubbelen.
- 2716 *teer op*: leef van  
*in roock*: Nl. van de alchemistische experimenten.
- 2717 *en [...]* vluchten: kan alleen maar vervliegen
- 2718 *Uw' [...]* genuchten: uw genoegens zijn vluchtig, de mijne duurzaam
- 2720 *En [...]* weet: en verdwijnen niet, verzeker ik u
- 2722 *Soo*: zo mooi  
*een Narciss*: een Narcissus (die verliefd werd op zijn eigen spiegelbeeld in het water, vgl. Ovidius, *Metamorfosen* 3, 351-510)
- 2723 *sou [...]* vatten: naar zou trachten te tasten
- 2727 *En [...]* vergeven: en het zou de jongeling niet kwalijk zijn te nemen  
*de [...]* Rond: de andere kant van de (aard)bol
- 2730 *aen [...]* Banda: voorbij de Banda-eilanden (de verste plaats in Oost-Indië)  
*hoeck en hengel-roe*: haak en hengel  
*schachten*: dobbers
- 2731 *dompelen [...]* uijt: D.w.z. onder én boven water. Niet bedoeld is, gezien het verband, het grondelen van zwanen. Overigens was het houden van zwanen voorbehouden aan de elite (vgl. WNT *zwanendrift* bet. 3), wild kwamen de

- vogels destijds niet of nauwelijks in Nederland voor (Ruitenbeek/Andersen Harild 1979, p. 25).
- 2734-35 *voor [...] doet*: als aangenamer wordt beschouwd dan (het geluid van) trommel en trompet, die dat geluid (de echo) 'laten doen wat het doet' (veroorzaken en vormen).
- 2736-37 *Soo [...] soet*: zo zijn, of schijnen, mijn schaduwen eens zo zoet als de dingen die hen voortbrengen en die hen dingen doen schijnen.
- 2739-40 *en [...] niet*: Vgl. de aantekening bij r. 2499-2500.

2741-2764: Als de vijver bevroren is, geeft dat niet minder plezier. En nut: de sporen van de schaatsen in alle richtingen doen denken aan de vele wegen van de gedachten en aan de oneindige hoeveelheden boeken die daarvan het gevolg zijn. En dat terwijl de waarheid eenvoudig is. We zouden al die boeken net zo goed kunnen missen als de overdaad van voedsel waar alleen de apotheker beter van wordt.

- 2741-42 *Ick [...] weij*: dan vraag ik aan mijn vlugge kinderen of het een slechte keus was, water voor gras, een rijbaan voor een weide (nog altijd verdedigt Huygens zijn beslissing om een vijver te maken, vgl. r. 2665 e.v.. Dit is het vierde argument: de keus maakt ijspret mogelijk.
- 2745 *schetteren [...] toe*: roepen het mij luid toe  
*quicken*: lussen
- 2747 *En [...] Staet*: en aan de hand van de draad die het slingerende staal tekent, laten zien
- 2748 *oneenparigh*: ongelijksoortig, gevarieerd  
*gemaet*: gedoe, 'malen'
- 2749 *Hoe [...] trachten*: hoe vele mensen langs vele wegen naar één einddoel streven
- 2750-51 *hoe [...] overkruijst*: hoe onze gedachten heen en weer over de wereld gaan
- 2751-52 *Kort om [...] overlaedt*: Sluit aan bij r. 2727 'tuijgen': (en laten zien,) kortom, waaruit de oneindige hoeveelheid vuil papier ontstaat dat kasten overlaadt
- 2753 *Dat [...] stenen*: (het vuil papier) dat dikke boeken maakt, waar zolders van kraken
- 2754 *Die [...] doen*: (boeken,) die ouderen doen walgen
- 2755 *verbeent [...] wetenschapp*: buiten zichzelf gebracht, gek gemaakt door afschrikwekkende wetenschap
- 2757 *slaen op een*: wijzen hetzelfde aan
- 2760 *rijs*: tak
- 2762 *Daer [...] souden*: waarvan wij de ellende even goed zouden kunnen missen.  
*afmissen* is een verschrijving van de kopiist, gecorrigeerd voor EP.
- 2763 *'t konstigh ongesont*: de ongezonde kunst
- 2764 *quijnen*: vergaan (van pijn en ziekte)



2765-2782: Daar zou ik nog lang over door kunnen gaan, zegt Huygens, maar hij ziet het paradoxale van die onderneming in. De schaatsers stoppen ermee en ik doe het raam dicht: ook mijn verhaal is uit. De lezer krijgt, ter compensatie van zijn moeite, het aanbod om de voltooiing van het gedicht met een maaltijd te komen vieren, en vervolgens Hofwijck in werkelijkheid te komen bekijken. Daar is maar heel weinig tijd voor nodig, en dan nog is er meer te genieten dan in het gedicht is gezegd.

- 2765 *rijp*: geschikt  
 2766 *een [...] bestaen*: een dwaze onderneming  
 2767 *klaps*: gepraat. Het woord past nog in de fictie dat Huygens zijn gasten rondleidt en toespreekt; intussen wordt in de volgende regel de lezer van het gedicht aangesproken.  
 2769 *'t is [...] omgekomen*: u bent van mij af  
 2770 *vreest [...] droomen*: wees niet bang dat ik mijn associaties en beschouwingen nog langer voortzet (dromen: niet per se onserieus, maar wel grillig en anecdotisch, persoonlijk en dus niet echt belangrijk)  
 2771 *'T kan [...] bestaen*: zo kan het er voor deze keer mee door  
*uijtgemaelt*: uitgedroomd (met de bijgedachte aan dwaasheid). Ook: 'uitgeschilderd', klaar met beschrijven.  
 2772 *Naer [...] gedaelt*: na schijn en schaduwen (r. 2704-2740), ben afgedaald tot het niveau van schaatsen  
 2773-74 *Soo [...] verbinden*: zou ik (als ik nog verder doorging) allicht niets substantieels meer weten te vinden dat een reden zou zijn om 'uw geduld aan het mijne te verbinden', d.w.z. om van u net zoveel geduld te vragen als ik zelf voor mijn eigen 'dromen' opbreng. Of: (nu ik tot zulke triviale zaken ben afgedaald) wist ik klaarblijkelijk niets substantieels meer te vinden om etc.; m.a.w. het is duidelijk (nu ik met dit soort zaken ben aangekomen) dat mijn stof geheel en al is uitgeput.  
 2775 *Gevalt [...] moeijt*: Als u er iets voor voelt, in ruil voor de moeite van het lezen  
*van [...] zijn*: Eig.: bij het geboortemaal aanwezig te zijn; hier 'in een figuurlijk verband, t.w. in toepassing op den maaltijd om de geboorte, t.w. het gereedkomen van een gedicht [...] te vieren' (WNT *kindermaal*, bet. 2).  
 2777 *peist'ren*: uitrusten  
 2779 *diss*: tafel  
 2781 *En [...] dinghen*: en (na uw maag) tevens uw oog voeden, met schoner (ook: 'smakelijker') zaken  
 2782 *Dan [...] singen*: dan die ik mij verstout om in woorden of verzen uit te drukken. De taal schiet toch tekort!

2783-2804: We staan op zolder en kijken met de klok mee door de vier dakkapellen naar buiten. Eerst naar Voorburg, het onvergelykelijke dorp. Dan kijken we naar de weilanden die doorlopen

tot aan de moerassen in Midden-Holland: duizenden koeien maken mij iedere dag op hun geheel eigen, rustieke wijze wakker. Vervolgens de hoeven en buitenplaatsen langs de Vliet, en Delft, dan Rijswijk. En tenslotte de toren van Den Haag en achter de hooilanden van de Veenpolder het Haagse bos en daarachter de witte duinen bij Scheveningen. Ik weet niet welke kant ik het liefste uitkijk.

- 2783 *Ten Oosten*: Vgl. de aantekening bij r. 971: oost is hier dus eigenlijk noord-oost.  
*een Dorp*: Bedoeld is Voorburg. Het gold niet als grote bezienswaardigheid, maar dat speelde voor Huygens natuurlijk geen rol.
- 2784 *die [...] belent*: die aan 'het veen' grenst. Gedacht zal zijn aan de streek die tegenwoordig de Centrale Droogmakerijen heet, bij Moerkapelle en Zevenhuizen, destijds een gebied waar het veen werd vergraven voor turfwinning.
- 2786 *met den dagh*: bij de dageraad
- 2787 *in haer' spraeck*: in hun taal
- 2788 *de Pluijm*: het dons  
*vanden vaeck*: voor uw slaperigheid
- 2789 *Past op*: denk aan
- 2790 *verdonck'ren*: 'verduisteren' (met zijn licht)
- 2791 *in de vodden*: plunje aan
- 2792 *Of [...] quijt*: of denk erom, dat je (anders) jouw deel van ons ontbijt kwijt bent (de schoonheid van de vroege ochtend ligt dan niet meer op jou te wachten)
- 2793-94 *Zuijdwestwaert*: in het zuidwesten (eigenlijk: zuiden)  
*Hoef [...] Delft*: hoeve aan hoeve, en de ambachtsheren van Voorburg, en Delft. De ambachtsheerlijkheid Voorburg werd in 1615 door de toenmalige eigenaar verkocht aan de stad Delft; ambachtsheren waren sedertdien dus de vier burgemeesters van die stad (Gorris e.a. 1977, p. 35-36). De zin is mij niet helemaal duidelijk: het gebied van de ambachtsheren van Voorburg strekte zich toch niet alleen 'zuidwestwaarts' uit? Mogelijk waren de boerderijen die Huygens daar zag liggen hun bezit.
- 2794 *haer [...] vest*: hun stevige vesting (de ommuurde stad waar die ambachtsheren wonen)  
*hondert Molens*: Huygens lijkt eerst 'duizend' (dusend) te hebben willen schrijven. In 1625 stonden er overigens niet meer dan veertien molens op de wallen (Wijbenga 1986, p. 110), maar er kan natuurlijk ook aan rosmolens e.d. binnen de stad gedacht zijn. Hoe dan ook lijkt de voorstelling van zaken sterk hyperbolisch, vgl. ook de volgende noten.  
*keeren*: wentelen
- 2795 *En [...] hoort*: en laten zien wat er een meel nodig is voor zoveel monden. Huygens schreef eerst: 'mouts' i.p.v. 'meels': de molens van de bierstad Delft waren vooral in gebruik voor het malen van mout (ontkiemde gerst, de belangrijkste grondstof van bier). De correctie kan zijn ingegeven door de

- overweging dat het moest gaan om het *produkt* van het malen, m.a.w. de molens laten niet zien hoeveel mout er nodig is, maar hoeveel meel (hier: gemalen mout). Iets anders is dat de bierindustrie in Delft omstreeks 1650 al sterk op zijn retour was (Wijbenga 1986, p. 111-112; Van Berkel 1981, p. 81).
- 2796 *Daer [...] hoort*: (zoveel monden – of molens?) waarvan met het straatlawaaai bijna binnen Hofwijck hoort. Delft wordt hier voorgesteld als een uiterst drukke, lawaaiige industriestad, terwijl een reiziger uit 1663 het eerder als ‘a little solitary’ ervoer (Van Strien 1998, p. 123). Maar die was er mogelijk niet op een marktdag, wanneer op de markten ‘de toevloeynge en t’samenlopinge der menschen [...] soo groot [was], dat daer nailycks doorkomen [was]’ (uit D. van Bleywijcks *Beschrijvinge der stad Delft*, 1667, geciteerd via Wijbenga 1986, p. 221).
- 2797 *dat [...] bekoren*: In 1630 kocht Frederik Hendrik het ‘Huis te Nieuwburgh’ te Rijswijk; hij liet er een modern kasteel met park en tuinen voor in de plaats aanleggen. In 1651 stond het huis, hoewel het nog niet verwaarloosd werd, leeg; Huygens gebruikt de verleden tijd niet per ongeluk. Het is in 1785-1786 gesloopt (Belcampo 1966, p. 40-42 en 51 met de ‘illustratiebijlage’ daarbij, p. 20).
- 2798 *Ter [...] Sonn*: meer naar het westen
- 2799 *’t Broecker-hoij*: ‘Tussen Leidschendam en Rijswijk liep de Broeksloot; weilanden eromheen waren hooilanden, waarvan een deel ’s winters onder water stond [...]. Vanuit Hofwijck kon Huygens over deze landerijen heen het Haagse Bos (der Graven hooghe woud) zien liggen’ (Zwaan). De naam ‘broeckerhooi’ heb ik overigens niet als vaste aanduiding van dit gebied aangetroffen (gesproken wordt van de Binckhorstpolder, de Veenpolder etc., vgl. Gorris e.a. 1977, register).
- 2800 *Witte wall*: Bedoeld zijn de (destijds schaars begroeide) duinen, te zien achter het Haagse bos.
- 2801 *gesicht*: uitzicht
- 2802 *weet’er [...] seggen*: als u ervan weet te zeggen
- 2802 *liest verleggen*: het liefst verplaatsen, wegdoen (Zwaan)
- 2804 *wenn*: wend

2805-2824: Als u genoeg hebt van het uitzicht gun ik u een blik in mijn bibliotheek: boeken in oude en moderne talen; boeken met muziek, van anderen en van mijzelf. Er hangen ook instrumenten, neem welke u wilt. Kortom, lees en speel totdat u voor uw rust naar Den Haag terug wilt! U zult zeggen: dat is toch ook een heerlijke plek. En ik ontken het niet. Maar vroeger was het er beter. Zo nemen we afscheid, en daarmee neem ik ook afscheid, lezer, van mijn gedicht en van u.

- 2805 *keert*: draait u zich (slechts) om, loop terug het huis in

- met [...] soeten*: ik zal het goedmaken met ‘inzien/inzicht’ (door het laten zien en laten lezen van mijn boeken)
- 2806 *in [...] wroeten*: en u laten neuzen in een kast met boeken over het land (de oude en moderne *scriptores rei rusticae*, vgl. de inleiding van De Vries, o.m. par. 2.1)
- 2807 *Van [...] Stadt*: D.w.z. de boeken die niet over het land gaan (een bepaalde categorie ‘stadsboeken’ zal Huygens niet in gedachten hebben gehad)
- 2808 *dat*: wat
- 2809 *niew Roomsch*: ‘nieuw romeins’ (Italiaans)  
*ronde lett’ren*: welluidende klanken (vgl. WNT *ronde (I)* bet. 6; en Van Sterkenburg 1981, p. 128 *letteren*). Gezien de context (m.n. het directe vervolg) lijkt mij ‘ronde lettertekens’ minder aannemelijk (vgl. Bilderdijk, ‘In onderscheiding van de *Litterae Toletanae*, dat ouder schriftform is’).
- 2810 *prachtighe*: trotse (typisch epitheton voor alles wat Spaans was, vgl. de ‘Inhoudt’ van Bredero’s *Spaanschen Brabander*: ‘...de hoverdye, die haar-lie schijnt ingeboren te zijn’ (Meijer Drees 1996 en 1997).  
*het [...] quett’ren*: In onderscheiding van de ‘ronde letteren’ van de Spanjaarden. ‘Kwetteren’ heeft iets depreciërends (Zwaan), maar ik denk toch dat Huygens er hier alleen op uit is de de klank van de beide talen vergelijkend te karakteriseren. Engels klinkt voor hem ‘licht’, Spaans meer ‘diep’.
- 2811-12 *De [...] boortigh is*: Eymael wijst al op Huygens’ opdracht ‘tot den Leser’ van de Donne-vertalingen (*Ged.* VI, p. 338), waar Huygens over de Engelsen schrijft dat ‘haer Tael is alle Taelen, en als ’t haer belijft, Grieksch en Latijn zijn plat [zomaar, zonder meer] Engels.’ Het Engels, met zijn germaans-romaans substraat, was voor Huygens een taal ‘gemaakt van alle talen, die nergens thuishoort en (anders gezegd, positief:) overal is geboren’. Zwaan wijst er al op dat Engels destijds niet de ‘wereldtaal’ van tegenwoordig was: het Engels was ‘maar weinigen gemeenzaam’, schreef Huygens in zijn autobiografie.
- 2812 *die m’*: de taal die men
- 2813 *Of [...] noten*: of (ik zal u doen ‘wroeten’) in papier, bezaaid met letters en noten (bladmuziek, misschien vooral vocale muziek)
- 2814 *Van over Zee*: uit het buitenland (niet per se Engeland, vgl. WNT *overzee* en *overzeesch* bet. 3)  
*of [...] gegoten*: Interessant is dat Huygens niet schijnt te denken aan muziek van andere Nederlanders dan van hemzelf!
- 2815 *In, Velen*: (of ik zal u doen ‘wroeten’) in vedels (strijkinstrumenten).
- 2816 *soo [...] soeckt*: als dat uw liefhebberij is  
*bidden*: smeken  
*eij*: alstublieft
- 2817 *’K ben [...] gegeten*: ik heb genoeg van het zien, lezen en eten van/op Hofwijck. Aan het woord is de lezer van *Hofwijck*, die op het werkelijke Hofwijck is uitgenodigd om bij het ‘geboortemaal’ van het gedicht aanwezig

te zijn (r. 2775 e.v.), en om naar buiten (r. 2783 e.v.) en naar binnen (r. 2805 e.v.) te komen kijken. Het muziekspel wordt niet meer genoemd maar in de eerste versie van de regel (in de autograaf) nog wel: er stond 'gehoort, gesien, gerevelt [=gebabbeld]'.  
wend [...] *Haegh*: ga op Den Haag aan  
*hem*: Nl. Den Haag.

2818

*spijt*: ondanks

2819

2820

*voor desen*: vroeger. Huygens dacht aan de grote jaren van stadhouder Frederik Hendrik, overleden in 1647.

2822

*Soo [...] Touw*: zo stap ik uit mijn 'weefgetouw' (waarop ik dit gedicht 'weef')

2823-24

*Moe [...] af*: vermoeide lezer, die ik daarstraks als eerste groet gaf, (en) nu als laatste groet geef: 'het grote web is af'. Hier is met het 'webb' uiteraard het gedicht *Hofwijck* bedoeld.

*Inleiding*

Zoals in het hoofdstuk over de tekstgeschiedenis al is uiteengezet (Apparaat par. 2.2.3), heeft Huygens de citaten bij *Hofwijck* waarschijnlijk voor een belangrijk deel uit zijn geheugen en bladerend in zijn bibliotheek bij elkaar gezocht; in elk geval niet verzameld via de bekende *Polyanthea nova* van Josephus Langius, die bij het opluisteren van 't *Costelick Mall* in 1622 nog zo'n grote rol had gespeeld (Leerintveld 2001, II, p. 300-301). Wel gebruikte hij (dat geeft hij zelf ook aan) het uit de Oudheid stammende *Florilegium* van Johannes Stobaeus, en allicht zal hij nog wel meer via-via gevonden hebben. Want wie gaat er voor een citaat over 'opportunisme' (bij r. 579) gericht zoeken in *De bello vandalico* van Procopius? En als Huygens bepaalde uitspraken toeschrijft aan verkeerde auteurs (en dat komt meer dan eens voor), ligt het voor de hand dat hij is afgegaan op foutieve opgaven van derden. Maar het raadplegen van diverse titels die nog een rol gespeeld kunnen hebben (zie ook de inleiding van De Vries, par. 2.1. en 3.3), leverde telkens weer niets op – ik bekeek de verzamelingen van Erasmus, maar ook Janus Gruterus' *Florilegium ethico-politicum*, Andreas Schottus' *Adagia sive proverbialia graecorum* (Huygens had een exemplaar in zijn bibliotheek; genoemd in de veilingcatalogus uit 1688 bij de *libri miscellanei in quarto*, nr. 576), Lycosthenes' bekende *Apophthegmata*; en een collectie uitspraken van o.m. Polybius en Dionysius van Halicarnassus door de Byzantijnse keizer Constantinus VII Porphyrogenitus (zie de titelbeschrijvingen hieronder). De uitspraak van Antisthenes bijvoorbeeld, aangehaald bij r. 1028, staat wel in Lycosthenes' *Apophthegmata*, maar in het Latijn en niet in het Grieks waarin Huygens het aanhaalt; en het citaat uit Petronius bij r. 354 staat wel bij de *Sententiae* in de bloemlezing van Gruterus, maar zonder een aanduiding van de auteur. Bovendien, wat ik ook al met betrekking tot Langius constateerde, is er geen spoor van systematisch overnemen: als een citaat toevallig in een bepaalde collectie te vinden is, wijst dat er natuurlijk niet op dat die ook een rol heeft gespeeld.

Toch lijkt Huygens, in het rijtje notities op het laatste blad van de autograaf (zie Apparaat par. 4) wel degelijk te verwijzen naar een of andere verzameling. Zo staat daar o.a.: 'Spell oefening van leden. exscrib. Plut. 957.2; vrij vertaald: 'Bij het thema "spel moet oefening van leden zijn" (*Hofwijck* r. 2141): schrijf over van Plutarchus 957.2.' En inderdaad staat er een passend citaat uit Plutarchus bij de desbetreffende regel (*Moralia* 2E). Maar naar welke verzameling verwijst dat nummer 957.2? Zeker niet naar een bladzijde of paragraaf in een Plutarchus-editie: het werk waar het citaat uit afkomstig is, staat vooraan in de *Moralia*. Ook de andere cijfers die daar achter de naam Plutarchus staan ('1971.1', '880,118') weet ik

met geen plaats in de *Moralia* in verband te brengen; en evenmin is het mij duidelijk wat bedoeld zou kunnen zijn met 'De solitudine exscribe Epictet. (Arrian.) 2106.3 [...]'. Dat is, voor zover ik de notitie heb kunnen ontcijferen, nog wel te vertalen: 'Over eenzaamheid schrijf over van Epictetus / Arrianus [d.i. de leerling van Epictetus die diens gedachtengoed op schrift heeft gesteld] 2106.3'. Het gaat mogelijk om een citaat dat naast r. 2165 geplaatst zou moeten worden. Maar opnieuw, waar verwijst het cijfer naar? Of de getallen waarmee dat rijtje notities begint: '765. 125. 126' enzovoort?

Misschien gaat het wel om een zelf aangelegde citatenverzameling. Die had Huygens, en die is ook bewaard in het Huygens-materiaal op de KB (sign. KA XLVIII, p. 304-369), maar de citaten die daarin zijn genoteerd spelen bij *Hofwijck* geen rol. Hetzelfde geldt voor een handschriftje met citaten, in dezelfde collectie, van Constantijn junior uit 1644. Het lijkt me hoe dan ook onwaarschijnlijk dat een aanzienlijk deel van de citaten nog eens uit één zo'n collectie afkomstig zal blijken te zijn. En laten we Huygens ook niet te laag aanslaan. Hij moet werkelijk (wat hij zelf misschien ook wel erg benadrukt (Blom 2003, II, p. 423-427), door en door vertrouwd zijn geweest met de klassieke literatuur (in ruimere zin, inclusief de kerkvaders en de grote humanisten); hij was nergens liever dan in zijn bibliotheek en met zijn 'vrienden' daar 'in gesprek'. Geen wonder dat zijn hoofd er ook vol van was. Voor de beginpassage waren Seneca's *De brevitae vitae* en Cicero's *De senectute* trouwens ook bepaald niet te vergezocht, net zo min als het begin van Lucretius' boek II bij r. 301, waar het gaat over het thema 'andermans leed versterkt het besef van eigen voorspoed'. Dat ging waarschijnlijk zelfs uit het hoofd: 'Dulce mari in magno...', schreef Huygens (enzovoort, *De rerum natura* II, r. 1-2). Later moet hij dat nog wel even gecheckt hebben, het is natuurlijk geen *Dulce* maar *Suave* en niet 'mari in magno' maar 'mari magno' - dus dat verbeterde hij, al zou hij later in de apograaf toch weer 'mari in magno' schrijven. Maar zulke vergissingen, die ook geen slecht Latijn opleveren, maken juist duidelijk hoezeer zo'n tekst inderdaad nog in zijn hoofd 'leefde'. Zo'n manier van werken is mijns inziens ook af te leiden uit de correcties in de aanhalingen uit Epictetus (bij r. 56), Seneca (r. 644-1, 871), nog eens Lucretius (r. 716), en uit Seneca's *Hercules Furens* (r. 2483). Ook als een auteursnaam bij een citaat pas later is ingevuld, zoals bij r. 11 (Horatius) lijkt me dat een indicatie voor uit het hoofd citeren. Zelfs de onderwerpsindexen in zijn grote klassieken-edities heeft Huygens, voor zover ik heb nagegaan, niet systematisch benut: heel wat uitspraken die hij citeert zijn met behulp daarvan juist niet te vinden. Hij wist al waar hij zoeken moest.

Geen confectie dus, maar maatwerk. En zo had Huygens met deze citaten ook werkelijk iets te bieden aan de 'geletterde liefhebbers' voor wie ze blijkens het voorwoord van *Trijntje Cornelis* (en natuurlijk *Aenden Leser*) bedoeld waren. Hij gaf 'het beste' van de klassieken en kerkvaders, maar dan niet

alleen het meest voor de hand liggende, maar ook het minder bekende, de niet eerder geplukte bloemen om het met de geijkte beeldspraak te zeggen. Voor hemzelf moet dat ook juist de sport geweest zijn - het 'vermaeck' waarover hij eveneens in het voorwoord van *Trijntje Cornelis* schrijft. Die krabbels naast de tekst en achter in het handschrift, al weten we niet precies waar ze naar verwijzen, laten met al hun haast en slordigheid iets zien van zijn enthousiasme: 'Exscrib. Dion. Halicarn. 28. pag. 50' ['schrijf over uit Dionysius van Halicarnassus 28. pag. 50'], naast r. 1957. Hij deed dat vervolgens niet, maar hij zag het toch maar even voor zich. 'Petrouch.', schreef hij naast r. 1319. Ergens, wist hij, had Petrarca iets treffends over het onderwerp geschreven. Het kwam er niet meer van om dat op te zoeken, maar toch. Anders ging het bij r. 1308, waar hij 'Plin.' in de marge schreef om er later inderdaad een citaat uit Plinius overheen te schrijven. 'Ad ebrietatem excrib. Plutarch. 88o. 118': 'over dronkenschap schrijf over van Plutarchus 88o. 118.' Dat we niet weten waar die getallen op slaan is minder belangrijk dan het inzicht dat Plutarchus, en al die anderen, hem werkelijk iets te zeggen hadden. Als hij zijn gedicht alleen maar had willen 'opsieren', had hij wel met een citatenboek kunnen werken. Maar hij had iets gelezen, en dat wilde hij doorgeven. Misschien was dit citatenjagen wel even opwindend als het schrijven van *Hofwijck* zelf.

Welke boeken gebruikte Huygens precies? In de annotaties bij de citaten in de editie-Zwaan wordt gesignaleerd dat Huygens dikwijls nogal vrij citeert, maar daarbij wordt alleen vergeleken met moderne klassieken-uitgaven. Wie de citaten vergelijkt in de edities die Huygens in huis had, of althans kon hebben, komt wel eens tot andere bevindingen. Het blijkt bijvoorbeeld dat hij de filosofische geschriften van Seneca, veruit de meest door hem aangehaalde auteur, citeert naar de befaamde editie van Justus Lipsius, voor het eerst verschenen in 1605. Huygens bezat die (onder meer) in de driedelige duodecimo-editie van Elzevier in Leiden, 1639-1640 (in de catalogus van zijn boekenbezit uit 1688 vermeld bij de 'libri miscellanei in duodecimo' als nr. 165: *Senecae Opera, Lipsii*). Waar een Seneca-citaat bij *Hofwijck* substantieel afwijkt van de tekst in moderne standaardedities, komt het meestal overeen met de tekst die Lipsius biedt. Ook blijkt dat Huygens de tragedies van dezelfde auteur citeerde naar de editie van de Engelse filoloog Thomas Farnaby (Farnabius), die eveneens in zijn bezit was (libri miscellanei in octavo, nr. 447), en wel in een 'Fr. b.', d.w.z. Franse (of fraaie?) band. Zo ben ik wel meer vermoedelijke bronnen op het spoor gekomen; in de noten hieronder wijs ik daar uiteraard ook steeds op.

In dit opzicht zijn de annotaties in de editie-Zwaan dus niet allemaal terecht. Als Huygens in citaat nr. 9-1 heeft staan '[...] *pauci sunt circuitus annorum*' (in plaats van wat de Loeb-editie heeft: '*paucissimorum est*



*circuitus annorum*), dan wijkt hij daarin niet af van 'het oorspronkelijk' (Zwaan, p. 3), maar citeert hij letterlijk zijn bron. Ook de veelvuldig door Zwaan gegeven suggesties om te 'corrigeren' dan wel te 'emenderen' lijken misplaatst: we zijn niet geïnteresseerd in wat de klassieken 'eigenlijk' hadden, maar in wat Huygens las en schreef. En soms valt dat dus inderdaad met een redelijke mate van waarschijnlijkheid vast te stellen. De verwijzingen naar de *Anthologia graeca* ('Anthol.', 'Epigr.', 'Anth. gr.'), raadselachtig als men ze (met Zwaan) natrekt in moderne uitgaven, die op de zgn. Palatina-versie zijn gebaseerd, passen (meestal) wel op de zgn. Planudea, waar Huygens een uitgave van bezat (zie de titelbeschrijvingen hieronder). Een citaat uit Plautus (bij r. 2637) bevat in de moderne Oxford-editie de vorm *proceare*; Huygens heeft daar, althans in zijn handschriften, *procreasse*, waarmee hij een lezing van Lipsius volgt.

Wat het onderzoek niettemin bemoeilijkt, is dat Huygens lang niet altijd helemaal letterlijk citeert wat hij las. Dat blijkt al uit het daarnet aangehaalde Seneca-citaat bij r. 9. Het luidt bij Huygens: 'Hoc quod senectus vocatur, pauci sunt circuitus annorum.' Maar in de bron is deze zin niet meer dan een fragment uit een veel langere periode. Huygens laat eenvoudig het voegwoord weg en begint met een hoofdletter. Hij volgde dus wel zijn editie-Lipsius, maar niet in alle details. En zo gaat het heel vaak. Niet alleen in de Latijnse, maar ook in de Griekse citaten worden ogenschijnlijk met het grootste gemak citaten aan de eigen behoefte aangepast, door woordjes als *enim*, *autem*, ἀρα, δὲ toe te voegen of weg te laten, maar ook door hele en halve zinnen over te slaan en passages uit verschillende paragrafen aaneen te koppelen, en zelfs ook wel door werkwoordsvormen te veranderen (indicativi in coniunctivi, en andersom, enkelvouden in meervouden) waarmee feitelijk zelfs een draai kan worden gegeven aan de betekenis. En de originele interpunctie van de geraadpleegde bronnen lijkt al helemaal nooit een rol te spelen.

Dat levert soms een verwarrend beeld op. Van Cicero bijvoorbeeld, een auteur die door Huygens - inclusief de destijds nog aan hem toegeschreven *Rhetorica ad Herennium* - veertien keer wordt aangehaald, bezat Huygens onder meer de tiendelige Aldus-editie van de *Opera omnia* (libri miscellanei in folio, nr. 234), en wellicht ook de uitgave in vijf delen van de editie van Janus Gulielmus en Janus Gruterus uit 1618-1619 (libri miscellanei in folio, nr. 119 en 139). De citaten blijken nu soms elk op verschillende wijze van die twee mogelijke bronnen af te wijken (bijv. bij r. 99). Welke Cicero had Huygens nu op tafel liggen? En wat het zojuist genoemde citaat uit Plautus bij r. 2637 betreft: met *procreasse* volgt Huygens inderdaad een lezing van Lipsius, maar die is nooit in een afzonderlijke editie verschenen; de contemporaine uitgaven hebben allemaal *procreare*. Heeft Huygens voor zijn citaat een variorum-editie of zelfs de desbetreffende studie van Lipsius geraadpleegd? Veel aannemelijker is het dat hij het citaat eenvoudig, met een verleden-tijdsvorm,

beter liet aansluiten bij zijn betoog. Filologische precisie was hier voor hem niet aan de orde. Hij citeerde uit de uitgaven die hij bij de hand had, min of meer trouw, maar zonder angstvalligheid, en waar hij met een kleine ingreep een citaat beter bij zijn eigen tekst kon laten aansluiten, liet hij dat niet na. Slechts éénmaal geeft hij, door cursivering, aan dat hij andere woorden kiest dan het origineel (r. 1741).

Gezien deze resultaten heb ik het onderzoek naar de gebruikte uitgaven niet voor alle citaten uitgevoerd. Waar die geheel of vrijwel geheel corresponderen met moderne standaardedities leek het me niet erg zinvol om ze ook nog eens in contemporaine edities op te zoeken, met als voorspelbaar resultaat de constatering dat ze daar ofwel eender, ofwel toch net iets anders luiden. De belangrijkste conclusie lijkt me dat Huygens zijn geëerbiedigde auteurs goed kende en creatief voor zijn doeleinden wist in te zetten.

De opzet van dit hoofdstuk is verder als volgt. De citaten worden aangehaald in hun oudste redactie, meestal dus die van de autograaf, en dragen ook het nummer van de regel waar ze voor het eerst bij staan. Als er meer citaten bij één regel staan, krijgen die elk een volgnummer: 9-1, 9-2 enzovoort. Substantiële varianten in de volgende redacties worden vervolgens genoteerd en zonodig besproken. Daarop volgt een vertaling in het Nederlands. Die is in principe altijd een vertaling van het citaat zoals het bij Huygens luidt, en niet een vertaling van het citaat zoals het in de bronnen luidt, wat een enkele keer vertaalproblemen oplevert, die worden gesignaleerd en zonodig nader toegelicht. Daarop volgt de vindplaats van het citaat volgens de moderne standaardindeling van het desbetreffende oeuvre. Meestal raadpleegde ik de series Budé, Loeb of Tusculum, die voor mij het makkelijkst bereikbaar en te hanteren zijn. In een noot tenslotte signaleer en bespreek ik de substantiële afwijkingen van Huygens' aanhalingen ten opzichte van de moderne edities, en geef ik zo mogelijk ook aan bij welke, contemporaine, uitgaven ze beter aansluiten. Een opgave van de titels die ik in dat verband geraadpleegd heb, volgt hieronder het eerst.

Paragraaf 4.4. bevat een lijst van alle door Huygens geciteerde auteurs en werken; met de nummers van de regels waar die citaten te vinden zijn.

#### 4.2 *Opgave van de geraadpleegde contemporaine edities*

##### 4.2.0 Vooraf.

Zoals gezegd heb ik de citaten bij *Hofwijck* in principe alleen dan in contemporaine tekstedities nagetrokken, als ze substantieel (in woordkeus) afwijken van de redacties in moderne standaardedities - al heeft de nieuwsgierigheid mij wel eens wat vaker doen kijken dan volgens dat principe strikt nodig

was. Uiteraard heb ik zoveel mogelijk geprobeerd uitgaven te raadplegen die Huygens, afgaande op de bekende veilingcatalogus uit 1688 (Catalogus 1688), omstreeks 1650 in zijn bezit kan hebben gehad. Met de zoekmogelijkheden van tegenwoordig lukt het vaak goed om de doorgaans summier opgegeven in die catalogus tot concrete edities te herleiden. Ter controle citeer ik behalve de vindplaats in de catalogus ook de exacte vermelding daar.

De catalogus is zoals bekend ingedeeld in Libri Theologici, Libri Juridici en Libri Miscellanei: theologische, rechtsgeleerde en overige boeken; waarop dan nog twee bladzijden met 'Musyck-boecken' volgen. De eerste drie afdelingen zijn elk onderverdeeld naar formaat: folio, kwarto, octavo, duodecimo. Met Leerintveld (Leerintveld 1998) geef ik de vindplaats van de titels dan ook aan met aanduidingen als T2-1 (libri theologici in folio, nr. 1), T4-1 (id. in quarto), etcetera. Voor de volledigheid vermeld ik nog dat de catalogus alle formaten kleiner dan duodecimo tesamen neemt, de driedelige Ovidius-uitgave van Heinsius uit 1629 bijvoorbeeld is in werkelijkheid in-16° en niet in-12°. Meer over deze benijdenswaardige bibliotheek in het genoemde artikel van Leerintveld.

Van de soms imposante titelpagina's in de contemporaine uitgaven neem ik hier curiositeitshalve iets meer dan de allernoodzakelijkste gegevens over. Ik noem telkens het door mij gebruikte exemplaar.

#### 4.2.1

#### Verzamelingen en florilegia.

##### Anthologia graeca

Ἀνθολογία διαφόρων Ἐπιγραμμάτων // Florilegium diversorum epigrammatum in septem libros distinctum, diligenti castigatione emendatum [...]. Venetië, Petr. Sabientes e.a., 1550; in-8°. UBVU XB.05576.-.

→ Catalogus 1688: M8-33, 'Epigrammata veter. poetarum graece'.

##### Gruterus

Florilegium ethico-politicum, nec non P. Syri ac L. Senecae sententiae aureae [...]; ed. Janus Gruterus. 3 delen, Frankfurt, J. Rhodius, 1610-1611; in-8°. UBL, Thysia 590.

##### Langius

Novissima polyanthea in libros XX dispertita [...]. Frankfurt, erven Laz. Zetzner, 1617; in 2°. UBVU XH.05023.

→ Catalogus 1688: M2-143, 'Polyanthea Langii, ibid. [=Francoforti] 1621.'

#### Lycosthenes

Apophthegmata, ex probatis Graecae Latinaeque linguae scriptoribus [...]; postrema hac editione diligenter recognita [...]; ed. Conr. Lycosthenes. Access. Parabolae sive Similitudines, ab Erasmo ex Plutarcho et al. olim excerptae; deinde per Lycosthenem dispositae, ac nunc primum aliquot centuriis auctiores editae. Z. pl., J. Crispin, 1633; in 8°. UBL 1200 E 1.

#### Schottus

Adagia, sive Proverbia Graecorum ex Zenobio seu Zenodoto, Diogeniano & Suidae collectaneis [...], ed. Andreas Schottus. Antwerpen, erven Moretus, 1612; in-4°. UBL 571 C 13.  
→ Catalogus 1688: M4-576: 'Schotti Adagia Graeca, Antv. 1612.'

#### Stobaeus

Joannis Stobaei Sententiae, ex thesauris Graecorum delectae [...]. Genève, Fr. Fabrus, 1609; in-2°. UBVU Oude drukken.

#### diversen

Polybii, Diodori Siculi, Nicolai Damasceni, Dionysii Halicar., Appiani Alexand., Dionis et Ioannis Antiocheni excerpta ex collectaneis Constantini Augusti Porphyrogenetæ; ed. Henricus Valesius. Grieks en Latijn. Parijs, M. du Puis, 1634. UBL 569 C 21.

#### 4.2.2

#### Afzonderlijke auteurs.

#### Boëthius

Anitii Manlii Severini Boethi philosophorum et theologorum principis Opera omnia [...] Ed. Johannes Murræus, Rodolphus Agricola en Gilbertus Porreta. Basel, Heinrich Petri, [1570]. in-2°. UBL 795 A 16.  
→ Catalogus 1688: M2-305, 'Boetii Opera philosophica. Basil. 1570.'

#### Cicero

M. Tullii Ciceronis Opera omnia quae extant [...], ed. Janus Guiliemus en Janus Gruterus; additis notis & indicibus accuratissimis confectis. 5 delen, Hamburg, Froben, 1618-1619, in-2°. UBL 347 A 5-6.

→ Catalogus 1688: M2-119, 'Opera Ciceronis Philosophica, 2 vol.' en M2-139, 'Ciceronis Orationes' (?);

en: Ciceronis Opera. Ed. Aldus Manutius, Marcus Fabius Victorinus, Audomarus Talaëus e.a.. 10 delen, Venetië, Aldus, 1578-1593, in 2°. UBL 729 A 8-12.

→ Catalogus M2-234: 'Ciceronis Opera Omnia cum notis Manutii, 10 vol. Venet. apud Ald. 1582.'

Clemens van Alexandrië

[Clemens Alexandrinus] Opera Graece et Latine quæ extant, ed. Daniel Heinsius [...]. Parijs, z.u., 1641; in-2°. UBL 539 A 1

Erasmus

Omnia opera Des. Erasmi Roterodami, quaecunque ipse autor pro suis agnovit, novem tomis distincta, quorum Elenchum sequentes catalogi perspicue exhibebunt [...] Ed. Beatus Rhenanus. 9 delen, Basel, Hieron. Froben e.a., 1540; in-2°. UBL 20643 A 1-10.

→ Catalogus 1688: M2-235, 'Erasmi Opera Omnia. 8. vol. Basil. 1540.'

Gregorius van Nazianze

Sancti Gregorii Nazianzeni cognomento theologi Opera. Ed. Jac. Billius Prunaeus. Grieks en Latijn. Twee delen, Parijs, Cl. Morellus, 1609-1611. UBvU oude drukken.

Isidorus van Pelusium

ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΠΗΛΟΥΣΕΙΩΤΟΥ εις τήν ἐρμηνείαν τῆς θείας γραφῆς ἐπιστολῶν βιβλία τέσσαρα / S. Isidori Pelusiotae De interpretatione divinae Scripturae epistolarum libri IV. Quorum tres priores cum Latina interpretatione. Ed. Jacobus Billius Prunaeus e.a.. Grieks en Latijn, Heidelberg, Commelin, 1605; in-2°. UBL 754 A 6.

Horatius

Q. Horatius Flaccus [Opera], cum commentariis & enarrationibus commentatoris veteris [...], ed. Jacobus Cruquius en Janus Dousa. Leiden, Raphalengius, 1611, in-4°. UBL 573 D 3.

Juvenalis

D. Junii Juvenali et Auli Persii Flacci Satyrae, cum veteris scholiastae et variorum commentariis. Ed. Corn. Schrevelius, Leiden, Franciscus Hackius, 1648, in 8°. UBvU XH.05810.

Lucretius

T. Lucretii Cari De Rerum Natura libri sex, ed. D. Lambin, Parijs, Rovilius, 1565, in-8°. UBvU XB.05502.

→ Catalogus libr. M8-361: 'Lucretius Lambini.'

Maximus van Tyrus

Dissertationes. Maximus Tyrius; ex nova interpretatione recens ad graecum contextum aptata. Grieks-Latijn, ed. Daniel Heinsius, Lyon, Claude Larjot, 1630, in 8°. UBL 187 C 20.

Orphische Hymnen

In: Hesiodus, Opera et dies, et Theogonia, et Clypeus; Theognidis Sententiae; Sibyllae Carmina de Christo; Musaei Opusc. de Herone et Leandro; Orphei Argonautica, Hymni et de Lapidibus; Phocylidis Paraenesis. Venetië, Farrea, 1543, in-8°. UBL 910 F 8.

Ovidius

Pub. Ovidii Nasonis Opera. Ed. Daniel Heinsius; Accedunt breves notæ ex collatione codd. Scaligeri et Palatinis Iani Gruteri. 3 delen, Leiden, Elzevier, 1629, in-16°. UBL 754 H 11-13.  
→ Catalogus M12-157 en M12-276: Ovidii Opera, Heinsi. 3 vol.'

Persius

Zie bij Juvenalis.

Plautus

M. Accii Plauti Comœdiæ superst. XX, ad doctissimorum virorum editiones repræsentatæ, ed. Johannes Isacius Pontanus. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1630; in- 8°. UBL 195 F 19.

Plinius

C. Plinii Secundi Historiæ mundi libri XXXVII, denuo ad vetustos codices collati [...], ed. Sigismundus Gelenius. Basel, Froben e.a., 1554, in-2°. UBL 763 A 5.  
→ Catalogus 1688: M2-120: 'Plinii Historia Mundi, Basil. 1554.'

Plutarchus

Plutarchi Chæronensis quæ exstant omnia, cum Latina interpretatione Hermanni Crusenij, Gulielmi Xylandri, et doctorum virorum notis [...]. Grieks en Latijn. Twee delen. Frankfurt, erven Wechel e.a., 1599; in-2°. UBL 757 A 9-10.

Quintilianus

F. Quintiliani Institutionum Oratoriarum libri XII incredibili cum studio tum iudicio ad fidem vetustissimi exemplaris recens jam recogniti [...]. Basel, z.u., 1529; in-2°. UBL 1402 B 19.  
→ *Exemplaar met aantekeningen van Huygens bij boek 8 (Leerintveld*

1998, p. 181). De vermelding van de Quintilianus-editie in de Catalogus 1688 (M8-410: 'Quintiliani Inst. Orator.') lijkt overigens eerder te slaan op de editie-Hertel, in-8°, Basel 1579-1581 (UBL 762 F 6).

en: Declamationes CXLV. M. Fabius Quintilianus; Calpurnii Flacci Excerptae X rhetorum minorum. Dialogus de oratoribus. Ed. P. Pithou. Heidelberg, z.u., 1594, in-8°. UBL 689 B 19.

#### Seneca

L. Annæi Senecæ philosophi Opera omnia [...], ed. Justus Lipsius; et M. Annæi Senecæ rhetoris quæ exstant [...], ed. Adreas Schottus. 3 delen, Leiden, Elzevier, 1639-1640, in-12°. UBL 186 H 11-13.  
→ Catalogus 1688: M12-165: 'Seneca Opera, Lipsii'.

en: L. & M. Annæi Senecæ Tragoediæ, cum notis Thom. Farnabii. Amsterdam, Willem en Johannes Blaeu, 1632. In-12°. UBL 78 G 21.  
→ Catalogus 1688: M8-447: 'Seneca Farnabii, Fr. b.'

#### Silius Italicus

Silius Italicus De secundo Bello Punico. Amsterdam, Joannes Janssonius, 1628, in-8°. UBL 195 F 10.

#### Statius

P. Statii Papinii Opera quæ extant. Rouen, Rom. de Beauvais, 1613, in-8° (UBL 755 G 38).  
→ Catalogus 1688: M12-470: 'Papinus Statius' (?)

#### Symmachus

Symmachi epistolarum nova editio. Ed. Casparus Scioppius. Mainz, Joannes Albinus, 1608. UBL 574 F 18.

#### Vergilius

P. Virgilii Maronis cum veterum omnium commentariis et selectis recentiorum notis. Nova editio. Leiden, Abr. Commelin, 1646; in-4°. UBL 572 D 1.

- 4-3 *De citaten met varianten, vertalingen en noten*
- 2-1 tekst AU Omnia q ventura sunt, in incerto jacent: protinus viue. Sen. de breu. vit.  
vert. Alle dingen die komen gaan, liggen in 't onzekere: leef nu meteen!  
bron Seneca, *De breuitate vitae* 9, 1.
- 2-2 tekst KA Vita quàm sit brevis, simul cogita. *Plaut. Most.* 3. 2.  
vert Bedenk tegelijk hoe kort het leven is.  
bron Plautus, *Mostellaria*, 725.
- 2-3 tekst KA Οὐκ ἐπίστασθε τὸ τῆσ ἀύριον· ποια γὰρ ἡ ζωὴ ὑμῶν; Ἀτμὶς γὰρ ἐστὶν ἢ πρὸς ὀλίγον φαινομένη, ἐπειτα δὲ ἀφανιζομένη. *Jacob.* 4. 24.  
vert. Gij, die niet weet, wat morgen geschieden zal, want hoedanig is uw leven? Want het is een damp, die voor een weinig tijds gezien wordt en daarna verdwijnt.  
bron Jacobus 4:14.  
noot De verkeerde bronvermelding berust waarschijnlijk op een zet- of overschrijffout.
- 9-1 tekst AU Hoc quod senectus vocatur pauci sunt circuitus anorum. Sen. Cons. ad Marc.  
vert Datgene wat ouderdom genoemd wordt, beslaat maar een paar omlopen van jaren.  
bron Seneca, *Consolatio ad Marciam* 11, 5.  
noot Loeb: [...] et hoc [...] **paucissimorum est** circuitus annorum ['...beslaat maar een omloop van zeer weinig jaren']. Huygens volgt de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 165).
- 9-2 tekst AU Cum celeritate temporis, utendi velocitate certandum est. Sen. ibid.  
vert. Met de snelheid van de tijd moet gestreden worden door snelheid te gebruiken. In hetzelfde werk [slaat op 2-1].  
bron Seneca, *De breuitate vitae* 9, 2.
- 11-1 tekst AU Quis est tam stultus, quamuis sit adolescens, cui exploratum se ad vesperam es victurum? Cic. Cat. Maj.  
vert. Wie is zo dwaas dat hij, ook al is hij nog een jongeling, zeker zou weten dat hij tot de avond zal leven?  
bron Cicero, *Cato Major de senectute* 19 (67).  
noot Loeb: **Quamquam** quis [...] cui sit exploratum se [...] ['Hoewel, ...']. Zo ook contemp. edities (Aldus 1582, Gulielmus/Gruterus 1618-1619). Voor de



vertaling maakt de variant verder niet veel uit; letterlijk staat er: 'Wie is zo dwaas aan wie [...] zeker [zou zijn] dat hij [...]'

- 11-2 tekst AU Quis scit an adiciant hodiernæ crastina summæ Tempora Dij superi?  
 ...  
 var. AP-KB: aangevuld 'Hor.'  
 vert. Wie weet of de hoogste goden tijden van morgen zullen toevoegen aan de som van vandaag?  
 bron Horatius, *Oden IV*, 7, 17.  
 noot Loeb: [...] an **adiciant** [...]; zo ook de ed. Cruquius/Dousa (1611, p. 219). Voor de betekenis maakt het weinig uit.
- 24 tekst AU Velut ex torrente rapido, nec semper casuro, citò hauriendu est. Sen. d.  
 b.  
 vert. Zoals uit een bergbeek, die voortschiet en niet altijd stroomt, snel gedronken moet worden.  
 bron Seneca, *De brevitae vitae* 9, 2.  
 noot Loeb: [...] **et velut** [...], nec semper **ituro**, cito **hauriendum**' ['en zoals ... en niet altijd voortgaat, ...']. Huygens volgt met *casuro* i.p.v. *ituro* de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 308).
- 27-1 tekst AU Tabida consumit ferrum lapidemq vetustas: Scripta ferunt annos.  
 Ouid. de Pont. el. 8.  
 vert. De verterende tijd verslindt ijzer en steen: wat geschreven is, verduurt de jaren.  
 bron Ovidius, *Epistulae ex Ponto IV*, 8, r. 49 en 51.
- 27-2 tekst AU Caetera fragilia et caduca, n minus quam ipsi homines, occidunt  
 desinuntq. Plin II ep. 10.  
 vert. De rest, kwetsbaar en vergankelijk niet minder dan de mensen zelf, sterft en houdt op te bestaan.  
 bron Plinius Minor, *Epistulae II*, 10, 4.
- 27-3 tekst AU Quidquid est hoc temporis futilis et caduci studijs proferamus: et  
 quatenus nobis denegatur diu viuere, relinquamus aliquid quo nos  
 vixisse testemur. Id. 3. ep. 7.  
 vert. Laten wij alwat tot deze korte en broze tijdsspanne behoort, door de studiën verlengen, en laten wij, waar lang leven ons is geweigerd, iets achterlaten waarmee wij getuigen te hebben geleefd.  
 bron Plinius Minor, *Epistulae III*, 7, 14.  
 noot Tusculum: **Sed tanto magis hoc**, quidquid est temporis futilis et caduci, **si non datur factis** (nam horum materia in aliena manu), certe studiis

proferamus [...]: Maar laten wij des te meer alwat [...] behoort, als ze niet aan grote daden wordt besteed (want dat hebben wij niet in de hand), door de studiën verlengen, en [...]. Bekort citaat.

- 31 tekst AU Si qua fides arti quam longo fecimus usu. Ouid.  
 vert. Als de kunst enig vertrouwen verdient, die wij lang beoefend hebben.  
 bron Ovidius, *Ars amatoria* III, 791.  
 noot Oxford: Si qua fides, arti, quam [...] usu, **credite** [‘als ergens op vertrouwd mag worden, vertrouwd dan op de kunst, die wij lang beoefend hebben’]. Huygens volgt eerder de ed. Heinsius (1629 I, p. 272).
- 33 tekst KA Proedium, si poteris, in meridiem spectet, loco salubri: & oppidum validum propè siet, & amnis quàm naves ambulent, aut via bona celebrisq;. *Cat. de Re Rust:*  
 vert. Het stuk grond moet zo mogelijk op het zuiden liggen, op een gezonde plaats; en laat er een stad van betekenis bij in de buurt liggen, en een bevaarbare rivier of een goede en drukke weg.  
 bron Cato, *De re rustica* 1, 1-3.  
 noot Sterk bekort citaat.
- 56-1 tekst AU Ψυχὴ βίαιον οὐδὲν ἔμμενον μάθημα. Plat. 7. de Rep.  
 vert. Voor de ziel schadelijke en niet beklivende kennis.  
 bron Plato, *De Republica* 7, 16 [536E]
- 56-2 tekst AU Illud in primis testandum est, nihil pcepta atq artes valere, nisi adjuvat naturâ. quapropter ei cui deerit ingenium, n magis haec scripta sunt, qua de agrorum cultura sterilibus terris. quint. Proem. l. 1. Inst. or.  
 var. AP-KB: [...] cui **defecerit** ingenium; en een verwijzing naar ‘Quint. proem. lib. 5 Inst.’ Kennelijk overschrijffouten.  
 vert. Dit moet voorop gezegd worden, dat voorschriften en handleidingen niets kunnen uitrichten als er geen aanleg is. Daarom is, wat ik hier schrijf, voor iemand zonder talent niet meer bestemd als een handboek over akkerbouw voor onvruchtbare grond.  
 bron Quintilianus, *Institutio oratoria* I, Prooemium, 26.  
 noot Loeb: Illud **tamen** [‘echter’] in primis [...] quam de agrorum **cultu** [...]. Zo ook de editie Basel 1529. Voor de betekenis maakt het weinig uit.
- 56-3 tekst AU Malè respondent coacta ingenia: reluctate naturâ irritus conatus est. Sen. de Tranq.  
 vert. De eigen aanleg reageert slecht op dwang; als de natuur tegenwerkt is ons pogen vergeefs.  
 bron Seneca, *De tranquillitate animi* 7, 2.

- noot Loeb: [...] male **enim** [‘immers’] respondent [...] irritus **labor** est [‘is ons werk vergeefs’]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 219; slot van cap. 6). Huygens citeert vrij.
- 56-4 tekst AU Διὰ τὸ μήτε προαιρέσεις ἅπαντας ὁμοίας ἔχειν, μήτε φύσεις.  
Dion. Hal. I. 2.  
var. EP-KB: verwijzen naar ‘Dion. Ital.’ Leesfout.  
vert. Omdat alle mensen noch gelijke voorkeuren hebben, noch gelijke geaardheden.  
bron Dionysius van Halicarnassus, *Romanae antiquitates* II, 57, 3.
- 56-5 tekst AU Οὕτως ἰσχυρὸν τι καὶ ἀκίνητόν ἢ φύσις ἢ ἀνδρωπίνη. Epict.  
var. EP: [...] τι καὶ ἀνίκητόν [...]. Correctie naar de bron, kennelijk in de drukproef aangebracht..  
vert. Zo krachtig en onbeweeglijk (EP: onoverwinnelijk) is de menselijke natuur.  
bron Epictetus, *Diatribae* 2, 10, 18.
- 56-6 tekst AU Τοσσόν ῥα φύσις κρατερώτατον ἄλλων. Opp. 3. de ven.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Zozeer gaat de natuurlijke aanleg het andere te boven  
bron Oppianus, *De venalibus* 3, 112.
- 56-7 tekst AU Ὅτι καὶ νικᾶν πανταχοῦ φαμεν τὴν φύσιν. Phil. lib. I. ab vit. Mos.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Omdat wij ook zeggen dat de natuur overal overwint.  
bron Aristides, *Peri Rhetorikes* cap. 27, r. 24 (ed. Dindorf). De toeschrijving aan Philo is mogelijk aan een tussenbron te wijten; het citaat komt niet in een van de geraadpleegde florilegia voor.
- 56-8 tekst KB In hoc potissimum sita est hominum felicitas ut quisque ad hoc applicetur, ad quod natura compositus est. Eras. lib. 24 *Epist.* 5.  
vert. Het menselijk geluk is bij uitstek hierin gelegen, dat eenieder zich kan toeleggen op datgene waarvoor hij van nature geschikt is.  
bron Erasmus, *Epistulae* (Allen nr. 447, r. 59-61).  
noot Allen: In hoc **enim** [‘immers’] potissimum [...] felicitas, si [‘als’] quisque [...]. Zo ook in de ed. Basel 1540 (III, p. 920). Huygens citeert enigszins vrij, voor de betekenis maakt het niet veel uit.
- 60 tekst AU Potest ingenium fortissimum ac beatissimum sub qualibet cute latere.  
- - Potest ex casa vir magnus exire: potest et ex deformi humilique corpusculo formosus *aius* ac magnus. Sen. ep. 66.  
var. AP-KB: ‘[...] formosus ac magnus animus’.

- vert. Er kan een onverzettelijke en gelukkige geest schuilen onder elke buitenkant.  
– Uit een hut kan een groot man naar buiten komen, zo ook een schone en grote geest uit een misvormd en nietig lichaam.
- bron Seneca, *Epistulae morales* nr. 66, 1 en 3.
- noot Loeb: [aut fortasse voluit hoc ipsum nobis ostendere] **posse ingenium** [...]: ‘[of misschien wilde de natuur juist dit aan ons tonen] **dat** een [...] geest **kan** [...]’ Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 172). Huygens bekort.
- 68 tekst AU ΜΕΛÉΤΗ τὸ πᾶν.  
vert. Voorbereiding is alles.  
bron Ausonius, *Ludus septem sapientium*, 215.
- 72 tekst AU Hoc ipsum *mxum* artificium est, in arte sua posse alienis explis uti. Nam rerum *oium* imperiti, qui uniuscuiusq rei de reb. ante gestis expla petere *n* possunt; hi per imprudentiam facillimè deducuntur in fraudem. At hi qui sciunt quid alijs acciderit, facile ex eorum euentibus suis possunt rationibus prouidere. Cic. Rhet. nou. l. 4.
- var. AP-KB: [...] ex **rerum** euentibus [...]. Waarschijnlijk overschrijffout.
- vert. Dit is precies de grootste kunst: dat men in staat is in zijn eigen werk voorbeelden van anderen te benutten. Want wie totaal geen kennis hebben en niet in staat zijn van alle mogelijke gevallen de voorbeelden in het verleden te zoeken, worden door argeloosheid gemakkelijk op een dwaalspoor geleid. Maar zij die weten wat anderen kan overkomen, kunnen op grond van hun lotgevallen [AP-KB: op grond van de uitkomst van de dingen] gemakkelijk voorzieningen treffen voor hun eigen zaken.
- bron [Cicero, *Rhetorica nova*] = anon., *Rhetorica ad Herennium* IV, 2, 3 (*Hoc t/m uti*) en IV, 9, 13 (rest).
- noot Tusculum: Hoc **igitur** [...] est in arte sua **et** alienis posse [...]. Nam **rerum inperiti** [...] fraudem. At ii [...] facile ex **aliorum** eventis [‘op grond van de lotgevallen van anderen’] **suis rationibus possunt prouidere**. Zo ook de editie-Guilelmus/Gruterus 1618-1619. Huygens citeert vrij, voor de betekenis maakt het niet veel uit.
- 79 tekst AU Desperatissimum *pfugium* est, se imprudentem fecisse. Cic. in Verr. 2.  
vert. Het is het meest wanhopige excuus, (zeggen) dat men het in onwetendheid heeft gedaan.  
bron Cicero, *In Verrem* II, 2, 41.  
noot Loeb: **postremo illo desperatissimo perfugio uti posset** [‘of bij wijze van laatste wanhoops poging had hij hiermee kunnen aankomen’] se imprudentem fecisse [‘dat hij het in onwetendheid had gedaan’]. Zo ook de ed.-Guilelmus/Gruterus 1618-1619, p. 23; Huygens citeert vrij.

- 80 tekst AU Φιλόνεικοι, καὶ μέγιστον εἶναι νομίζοντες κακὸν, τὸ μετατίθεσθαι πρὸς τὰ βελτίω. Gal. de opt. doc. gen.  
vert. Drammerig, en menend dat het de grootste ramp is zich tot het betere te bekeren.  
bron Galenus, *De elementis ex Hippocrate* I, 1.  
noot Ed. Kühn: Φιλόνεικοι, μέγιστον [...] (zonder καὶ='en'). De verwijzing naar Galenus' *De optimo docendi genere* kan een slordigheid zijn of gevolg van een verkeerde verwijzing in de tussenbron.
- 99-1 tekst AU Ne incognita pro cognitis habeamus, hisq̄ temerè assentiamur; quod vitium effugere q̄ volet (oes a. velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. Cic. I. off.  
var. EP **eisque** temerè assentiamur [...]  
vert. Laten wij onbekende zaken niet als bekend veronderstellen en deze lichtvaardig voor waar aannemen. Wie die fout wil vermijden (en dat moeten we allemaal willen) zal de zaken geruime tijd en aandachtig beoordelen.  
bron Cicero, *De officiis* I, 6, 18.  
noot De contemp. edities (Aldus 1582, X, p. 24 en Gulielmus/Gruterus 1618-1619, IV, p. 240) hebben beide **assentiamur**; Aldus heeft **debeunt** maar Gulielmus/Gruterus **debent**. De moderne Loeb-tekst is grotendeels gelijk aan de lezing die Huygens hier geeft. Voor de betekenis maken de varianten weinig uit.
- 99-2 tekst KA Agere volentem semper meditari decet. Auson.  
vert. Wie wil handelen moet altijd eerst denken.  
bron Ausonius, *Ludus septem sapientium*, r. 223.
- 103 tekst KA Appelles dixit, omnia sibi cum Protogene paria esse, aut illi meliora. Sed uno se praestare, quod manum de tabulo nesciret tollere: memorabili praecepto; nocere saepe nimiam diligentiam. Plin. 35.10.  
vert. Apelles zei dat hij en Protogenes in alle opzichten op een gelijk niveau werkten, of Protogenes op een hoger niveau; maar dat hijzelf in één opzicht de meerdere was, omdat hij [Protogenes] niet wist wanneer hij de hand van een schilderij af moest trekken. Een gedenkwaardige les, want te veel aandacht voor details is dikwijls schadelijk.  
bron Plinius Major, *Naturalis Historia* 35, cap. 10.  
noot Loeb: **Dixit enim omnia sibi cum illo paria esse** [...] ['want hij zei dat zij in alle opzichten op een gelijk niveau werkten...']. **Sed uno se praestare** [...] **quod manum sciret tollere**: [...] ['dat hijzelf wist wanneer hij de hand van een schilderij af moest trekken']. Huygens sluit meer aan bij de ed. Gelenius (1554, p. 613): [...] **quod manum ille de tabula nesciret tollere** ['dat die ander niet wist...'].

- 110 tekst AU Μῆ γὰρ οἰῶμεθα τέλος ἡμῶν εἶναι τῶν νῦν, τὴν πάντων ἡμῶν ἀπορίαν. Plat. in *Philebo*.  
var. EP-KB: τῶν πάντων [*sic*, zetfout].  
vert. Laten we niet menen dat het doel van onze gesprekken is, ons allen in verlegenheid te brengen.  
bron Plato, *Philebo*, 20A.
- 119-1 tekst AU Humanas oblimat copia mentes. Claud. 3. Rapt. Pros.  
vert. Overvloed slaat de menselijke geest dicht.  
bron Claudianus, *De raptu Proserpinae* III, 29.
- 119-2 tekst KA Ὑφορῶμαι τὸν κόρον, ὡς τὸ ἥδὺ λύοντα, καὶ πᾶσιν ἐναντιούμενον τοῖς καλοῖς. *Nazianz. ep.* 179.  
vert. Ik wantrouw de verzadiging omdat die het genot opheft en een vijand is van alle nobele dingen.  
bron Gregorius van Nazianze, *Epistulae*, nr. 146, 3.  
noot In Migne, *Patrologia Graeca* 37, is dit nr. 146. Huygens geeft het nummer in de ed. Prunaeus (1609-1611 I, p. 882D). Er staat eigenlijk: Ἐπειτα ὑφορῶμαι τὸν κορον [...] ['en verder wantrouw ik de verzadiging...'].
- 135-1 tekst AU Exigua pars est vite qu nos viuimus. ap. Sen de breu. vit. c. 2.  
var. AP-KB: verwijzing naar 'Sen. de breu.'  
vert. Gering is het deel van het leven dat wij waarlijk leven.  
bron Seneca, *De breuitate vitae* II, 2.  
noot Loeb: [...] vitae, qua vivimus. Huygens volgt eerder de ed. Lipsius (1639-1640 I p. 299): exigua pars est, vitae quam nos vivimus. Het betreft een door Seneca aangehaalde dichtregel, vandaar Huygens' notitie in AU *ap[ud] Seneca* ['bij Seneca'].
- 135-2 tekst AU Praeteritum tempus pro modo suo longum, futurum autem infinitum est; psens tempus breue, et semper in partem utramq mutabile, cum et à pterito relinquatur, et transeat in futuro. Eumen. Paneg. Const.  
vert. De voorbije tijd is naar verhouding lang, de toekomst echter onbeperkt van duur; het heden is kort en helt telkens naar twee kanten over, omdat het zowel een overblijfsel is van het verleden als een overgang naar de toekomst.  
bron Anon., 'Panegyricum Constantini', in *Panegyrici Latini* V, 12, 6.  
noot Oxford: Nam cum praeteritum tempus [...] infinitum sit [...] ['want omdat...']. De toeschrijving aan Eumenius lijkt een vergissing (nooit aan Eum. toegeschreven).
- 147-1 tekst AU Μηδὲν ὑπὲρ τὸ μέτρον καλὸν ἢ συμμετρία. — manass. in *Annal*.  
var. AP-KB: ontbreekt.

- vert. Niets boven de middelmaat, de juiste verhouding is mooi.  
bron Niet getraceerd.
- 147-2 tekst AU Πάντων μέσ' ἄριστα. Theogn.  
vert. Van alles is het midden het best.  
bron Theognis, *Elegiae* I, 335.
- 147-3 tekst AU Μηδὲν ὑπὲρ τὸ μέτρον. Anthol. l. 4.  
vert. Niets boven de middelmaat.  
bron Onduidelijk [*Anthologia Palatina* lib. 12, 193, r. 2].  
noot Huygens' verwijzing naar 'liber 4' is onduidelijk. Het gedichtje waar de regel uit afkomstig is, toegeschreven aan Straton, komt niet voor in de editie van de *Planudea*, waar Huygens de andere Anthologie-citaten aan ontleende.
- 147-4 tekst AU Μηδὲν ἄγαν, τῶν ἑπτα σοφῶν ὁ σοφώτατος εἶπεν. Anth. lib. 2.  
vert. Niets te veel, sprak de wijste der zeven wijzen.  
bron *Anthologia Graeca* 2, 48, r. 1 (*Planudea*, = *Palatina* 7, 683).
- 177 tekst AU Obserua orbem rerum in se remeantium. videbis in hoc mundo nihil  
extingui. Sen. ep. 36.  
vert. Bedenk hoe de dingen in een kringloop tot zichzelf terugkeren. Je zult zien dat niets in deze wereld wordt uitgewist.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 36, 11.  
noot Loeb: [...] videbis nihil in hoc mundo estingui. Huygens' woordvolgorde is die van de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 97).
- 200-1 tekst AU aequum enim jus est, non quo omnes usi sunt, sed quod omnib.  
latum est. Imperitur aequitas aīo, et sine querela mortalitatis tributa  
pendamus. Hiems frigora adducit: algendum est. aestas calores refert:  
aestuandum est; intepies caeli valetudinem tentat: aegrotandu est. Sen.  
ep. 107.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Eén wet voor allen betekent immers niet dat iedereen daarmee te maken krijgt, maar wel dat hij er voor iedereen is. Laat men zich die gemoedsrust bevelen, en de tol van de sterfelijkheid zonder klagen voldoen. De winter brengt kou: we moeten kou lijden. De zomer brengt de hitte terug: we moeten zweten. Kou en hitte buiten de tijd ondermijnen de gezondheid: we moeten ziek zijn.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 107, 6-7.  
noot Loeb: Aequum **autem** ius est [...]; intemperies caeli valetudinem **temptat**: [...]. Ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 420) heeft *autem*, maar wel net als Huygens de spelling *tentat*.

- 200-2 tekst AU Grande solatium est, cum uniuerso rapi. Sen. de proud.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Het is een grote troost, weggerukt te worden met de wereld.  
bron Seneca, *De providentia* 5, 8.
- 239 tekst AU Τὸ βάρος τῆς ἡμέρας. Math. 20. 12.  
vert. De last des daags.  
bron Mattheüs 20:12.
- 274 tekst AU Τί τούτου χάσμα μείζον ἄν λάβοις ποτὲ τοῦ γῆς ἐπιψάουσάνθ' ὑπὸ στέγῃ πυκνῇ πυκνᾶς ἀκούσαι ψεκάδος ἐυδουσι φρενί. Soph. ap. Stob.  
vert. Welke grotere vreugde kun je ervaren: veilig op de grond onder een stevig dak met het verstand op nul naar de vallende regen luisteren.  
bron Sophocles, fragment 636 (Pearson II, 262-264). Uit Stobaeus, *Florilegium* IV, 17, 12.
- 281 tekst AU Non q̄a vexari quenquam est jucunda voluptas,  
Sed quib. ipse malis careas, quia cernere suaue est. Lucret. lib. 2.  
vert. Niet omdat het aangenaam is te zien dat een ander wordt gekweld, maar omdat het zoet is te voelen door welke rampen je zelf niet wordt getroffen.  
bron Lucretius, *De rerum natura* II, 3-4.
- 301-1 tekst AU Suaue mari magno turbantibus aequora ventis  
E terra magnum alterius spectare laborem. Lucr. d. 1.  
var. AP-KB: [...] mari in magno [...] (ook AU had eerst *in*), en een verwijzing naar 'Lucr. lib. 2.' (*d. 1.* bet. waarschijnlijk 'eodem loco', d.w.z. 'op dezelfde plaats'.)  
vert. Zoet is het, als op de grote zee de winden de wateren opzwepen, vanaf het land te kijken naar de zware worsteling van een ander.  
bron Lucretius, *De rerum natura* II, 1-2.
- 301-2 tekst AU Curæ est sua cuiq̄ voluptas:  
Hæc quoq̄ ab alterius grata dolore venit. Ouid. de Art. 1.  
var. AP-KB: verwijzing enkel naar 'Ouid.'  
vert. Iedereen is op zijn eigen genot gespits; dat is ook welkom als het voortkomt uit andermans verdriet.  
bron Ovidius, *Ars amatoria* I, 749-750.  
noot Loeb: *Curæ sua* cuique [...]. De ed. Heinsius (1629 I, 227), heeft eveneens *est*; voor de betekenis maakt het weinig uit.
- 305 tekst AU Ὅς ἡδὺ τὴν θάλατταν ἀποθεν γῆς ὄραν, Ὡ μῆτηρ, ἐστὶ μὴ πλέοντα μηδαμῶς. Menand.



- vert. Wat heerlijk is het de zee vanaf het land te zien, moeder, zonder zelf te varen.  
bron Archippus fr. 43 (*Comic Attic fragments*, ed. Kock, I, 688). Kennelijk geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium* 59, 8 (ed.-Hense IV, p. 402); in oudere uitgaven daarvan wordt Menander als auteur genoemd.
- 320 tekst AU Meâ sine parte pericli. Lucr. d. l.  
var. AP-KB: verwijzing naar 'Lucr. 2.' (vgl. de toelichting bij 301-1).  
vert. Zonder dat ik deel in het gevaar.  
bron Lucretius, *De rerum natura* II, 6.  
noot Tusculum: [...] tua sine parte pericli ['zonder dat jij deelt...']. Zo ook de contemp. uitgaven; Huygens past het citaat aan zijn eigen behoeften aan.
- 322 tekst KA Luc. 12. 15.  
vert. [En Hij zeide tot hen: Ziet toe en wacht u van de gierigheid; want het is niet in den overvloed gelegen, dat iemand leeft uit zijn goederen.]  
bron Lucas 12:15.
- 332-1 tekst AU Dulcis mixtura bonorum. Corn. Gall. El. 1  
vert. Prettig is een mengeling van goede zaken.  
bron Maximianus, *Elegiae* I, 29. De toeschrijving aan Corn. Gallus is gebruikelijk in 16e-17e eeuwse uitgaven.
- 332-2 tekst AU Iucundum nihil est, nisi quod reficit varietas. Syr. Mim.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Niets is aangenaam dan wat door afwisseling wordt vernieuwd.  
bron Publilius Syrus (Mimus), *Sententiae* I, 10.
- 335 tekst AU Sunt enim qdam, q corpus quoq nostrum cum quodam dolore delectant: ut versare se, et mutare nondum fessum latus, et alio atq alio positu ventilari. Sen. d. Tranq.  
vert. Er bestaan immers dingen die ons lichaam prettig aandoen door ook een zekere pijn te geven, zoals zich omdraaien en op een zijde te gaan liggen die nog niet vermoeid is, en van de ene naar de andere positie te draaien.  
bron Seneca, *De tranquillitate animi* II, 12  
noot Loeb: [...] quodam dolore delectent, [...]. Huygens volgt de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 213). Voor de betekenis maakt het weinig uit.
- 350 tekst AU Οὐδὲ ὁ Σολομῶν ὡς ἐν τούτων. Math. 6.29.  
var. AP-KB: Οὐδὲ Σολομῶν [...].  
KA-KB: dit citaat naast r. 352.  
vert. Ook Salomo niet gelijk een van deze.  
bron Mattheüs 6:29.

- noot De volledige tekst luidt: 'En ik zeg u dat ook Salomo, in al zijn heerlijkheid, niet is bekleed geweest, gelijk een van deze' [nl. de leliën des velds].
- 354 tekst KA Commodius nihil est, quam semper cum sapientia loqui. *Petron.*  
vert. Niets is voordeliger dan altijd met de wijsheid in gesprek te zijn.  
bron Petronius, *Satyricon*, 140, 14.  
noot Tusc.: **Adeo** nihil est commodius [...] ['zozeer is niets voordeliger...']. In de vorm waarin Huygens het aanhaalt is dit citaat te vinden in Gruterus' *Florilegium Ethico-politicum*, III, maar daar wordt de auteur niet genoemd.
- 386-1 tekst AU Τάχιστον νοῦς, διὰ παντὸς γὰρ τρέχει. Thales ap. Laert. lib. 1.  
vert. Het snelst is de geest, want die schiet door alles heen.  
bron Thales, geciteerd bij Diogenes Laërtius, *Vitae* I, 35.
- 386-2 tekst AU Animo nihil *n* eodem quo intendit momento, peruium est, sideribus  
velocior. Sen. 2. de Benef.  
var. AP: [...] velociori. Correctie.  
vert. Voor de geest, sneller dan de sterren, ligt alles open op het moment dat ze zich erop richt.  
bron Seneca, *De beneficiis* II, 29, 5.  
noot Budé: **Tot virtutes accepimus, tot artes, animum denique, cui nihil [...]** sideribus **velociorem** ['zoveel goede eigenschappen hebben wij ontvangen, zoveel kunsten en wetenschappen, ja zelfs de geest, waarvoor alles open ligt...']. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 402); Huygens past het citaat aan zijn behoefte aan.
- 389 tekst AU Difficillimum est sobriam inuenire mentem, et quæ suis jugiter intenta  
sit objectis. Max. Tyr. diss. 1.  
vert. Het is zeer moeilijk een geest te vinden die langs één lijn kan blijven denken en die voortdurend gericht is op de voorwerpen die hij onderzoekt.  
bron Maximus van Tyrus, *Dissertationes* 1.  
noot Het origineel is Grieks; Huygens' tekst komt overeen met de Latijnse versie in de tweetalige editie-Heinsius, Lyon 1630, I, p. 8.
- 391 tekst AU Innocuos censura potest pmittere lusus. Mart. 1. 5.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Onschuldig spel wordt door een tuchtmeester niet verboden.  
bron Martialis, *Epigrammata* I, 4, 7.
- 432 tekst AU Ὅσσα δὲ μὴ πεφίληκε Ζεὺς, ἀτύζονται βοῶν Πιερίδων αἶοντα.  
Pind. Pyth. Od. 1.

- vert. Alwat door Zeus niet wordt bemind, vlucht verschrikt weg bij het horen van de klank der Muzen.  
bron Pindarus, *Pythische Oden* I, 13-14.
- 523-1 tekst AU Det ille veniam facile cui venia est opus. Sen. Clytem.  
vert. Laat iemand gemakkelijk vergeving schenken, die zelf vergeving nodig heeft.  
bron Seneca, *Agamemnon*, 267.  
noot Budé: Dat ille veniam [...] ['iemand, die zelf [...], schenkt makkelijk vergeving']. Huygens volgt de ed. Farnabius (1632, p. 153). Het stuk heet daar *Agamemnon*, maar in de desbetreffende regel is Clytaemnestra aan het woord.
- 523-2 tekst AU Faciet nos moderatores respectu nostri, si consuluerimus nos: numquid et ipsi tale quid commisimus? numquid sic errauimus? Sen. de Ir. 2.  
var. EP-KB: verwijzing naar 'Sen. 2. de Tr.'. Verlezing.  
vert. Het zal ons gematigder maken ten opzichte van onszelf, als we bij onszelf te rade gaan en vragen: hebben wij zelf misschien ooit iets dergelijks gedaan? Hebben wij zelf misschien ooit zo gedwaald?  
bron Seneca, *De Ira* II, 28, 8.  
noot Loeb: [...] **respectus** nostri ['het achtslaan op onszelf zal ons gematigder maken'], [...] et ipsi **aliquid tale** commisimus? Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 48). Huygens citeert vrij.
- 525 tekst AU Veniam ergo alienis peccatis demus ut nostris impetremus; remittamus, ut vicissim nobis remitti postulemus. Greg. Naz. or. 17.  
vert. Laten wij daarom vergeving schenken voor andermans zonden opdat wij die voor de onze krijgen; laten wij kwijtschelden, opdat wij op onze beurt mogen vragen kwijtgescholden te worden.  
bron Gregorius van Nazianze, *Orationes* 17, cap. 11.  
noot Mogelijk geciteerd via de Latijnse vertaling in de ed. Prunaeus (1609-1611 I, p. 273A).
- 527 tekst AU Aliena vitia in oculis habemus, à tergo nostra sunt. Sen. de Ir.  
var. EP-KB: verwijzing naar 'Sen. de Tr.'. Verlezing.  
vert. De fouten van anderen hebben wij voor ogen, de onze achter onze rug.  
bron Seneca, *De Ira* II, 28, 8.
- 546-1 tekst AU Πάν τὸ ὑπεραίρον τινὰς καὶ ζηλοῦται καὶ φθονεῖται. Caes. ap. Dion. lib. 38.  
vert. Alwat iemand verheft wekt wedijver en afgunst op.  
bron Caesar, geciteerd in Dio Cassius, *Historiae Romanae* 38, 39, 2.  
noot Loeb: Πάν γὰρ το [...] ['Want alwat...'].

- 546-2 tekst AU Summa petit liuor. Ouid. de Rem. am.  
vert. Afgunst richt zich op wat uitsteekt.  
bron Ovidius, *Remedia amoris*, 369.
- 546-3 tekst AU – Invidiâ, ceu fulmine, suma vaporant  
Plerumq et q sunt alijs magis edita cumq. Lucr. lib. 5.  
vert. Door afgunst, als door de bliksem, worden meestal de hoogste toppen in de as  
gelegd en alwat verder uitsteekt dan de rest.  
bron Lucretius, *De rerum natura* 5, 1131-1132.  
noot Tusc.: invidia **quoniam** [‘want door afgunst...’].
- 546-4 tekst AU Assidua eminentis fortunæ comes invidia, altissimisq adhaeret. Paterc.  
var. AP-KB: ‘[...] comes invidia est, [...]’  
vert. Afgunst is de onafscheidelijke metgezel van een verheven positie en kleeft aan  
het hoogste.  
bron Velleius Paterculus, *Historiae romanae* I, 9, 6.  
noot Budé: **Quam sit adsidua [...] adhaereat, etiam hoc colligi potest...** [‘Hoezeer  
afgunst de onafscheidelijke metgezel ... is en kleeft aan het hoogste, kan ook  
hieruit afgeleid worden: ...’]. Huygens bekort.
- 546-5 tekst AU Ὁ εὐτυχῶν ὁμοίως καὶ τὸν μισοῦντα λυπεῖ καὶ τὸν φθονοῦντα.  
Plut. de Inuid.  
vert. De gelukkige is zowel voor wie hem haat als voor wie hem benijdt een bron  
van ergernis.  
bron Plutarchus, *De invidia (Moralia 536F)*.  
noot Loeb: Ὁ γὰρ εὐτυχῶν [...] [‘Want de gelukkige...’].
- 546-6 tekst AU Οὐ μόνον φθόνος, ἀλλ’ οἷον ὀργή τις ἐκκαίεται πρὸς τοὺς  
εὐτυχοῦντας. Polyb. lib. 9.  
vert. Niet alleen afgunst, maar een soort drift ontbrandt tegen de gelukkigen.  
bron Polybius, *Historiae* IX, 10, 10.  
noot Ed. Büttner-Wobst: ἐχ ὧν οὐ μόνον [‘waaruit niet alleen...’]
- 546-7 tekst AU Πολλοὶ μὲν ἀτυχοῦσι τοῖς φίλοις συνάθονται, κάλως δὲ  
πράττουσι φθονοῦσι. Isocr. ad Demon.  
var. AP: συνάχθονται [...], EP-KB: συνάιθονται. Zie de noot.  
vert. Velen [voelen] met hun vrienden [mee] als die ongelukkig zijn, maar benijden  
ze als het goed met ze gaat.  
bron Isocrates, *Ad Demonicum* 26.  
noot Teubner: Πολλοὶ γὰρ ἀτυχοῦσιν μὲν συνάχθονται [...]. Huygens’  
spelt het woord (van συνάχθωμαι) verkeerd in AU. Correctie in AP, maar  
onduidelijk schrift.

- 546-8 tekst KA Intacta invidiâ media sunt, ad summa fermè tendit. *Liv.* 45.  
vert. Middelmattige dingen blijven onberoerd door afgunst: die richt zich bijna altijd op het hoogste.  
bron Livius, *Ab urbe condita* 45, 35, 5.
- 551 tekst AU Alienis delectari malis, voluptas inhumana est. Sen. de Tranq.  
vert. Genoegen scheppen in de rampen die anderen overkomen is een onmenselijke vorm van plezier.  
bron Seneca, *De tranquillitate animi* 15, 5.  
noot Bekort citaat.
- 566 tekst AU Quod homines de alijs libentiss faciunt, de te apud te malè existima.  
Sen. ep. 68.  
vert. Doe wat de mensen in gezelschap zo graag met anderen doen: vel, als je alleen bent, een slecht oordeel over jezelf.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 68, 6.  
noot Ook bij r. 2231 in AU, maar daar niet in AP-KB.
- 579-1 tekst AU Πολλοὶ ἤδη τινὲς οὐκ ὀρθῶς ἐπιχειρήσαντες, δόξαν ὅτι ἐπιτυχεῖς αὐτῶν ἐγένοντο, εὐβουλίας ἔσχον. *Dion. Cass.* l. 45.  
vert. Velen die een zaak fout aanpakten kregen een reputatie van oordeelkundigheid omdat ze hun doel bereikten.  
bron Dio Cassius, *Historiae Romanae* 45, 4, 2.  
noot Loeb: Πολλοὶ γὰρ ἤδη [...] ['Want velen...']
- 579-2 tekst AU Ταῖς γὰρ δὴ τύχαις ἀεὶ τὰς δόξας ἐπι τοῖς πρότερον βεβουλευμένοις συμμεταβάλλεσθαι φιλοῦσιν ἄνθρωποι. *Procop. Vand.*  
vert. De mensen zijn immers gewoon hun eerdere opvattingen altijd onder invloed van de omstandigheden te wijzigen.  
bron Procopius, *De bello vandalico* 1, 5, 10.
- 579-3 tekst AU Hoc plerumq facimus, ut consilia euentis ponderemus: et cui bene quid processerit, multum illum prouidisse: cui secus, nihil sensisse dicamus. *Cic. pro Rabir.*  
vert. Meestal doen we het zo, dat we het beleid beoordelen op grond van de uitkomst; en dat we bij succes zeggen dat de betrokkene een vooruitziende blik had, en zo niet, dat hij geen verstand van zaken had.  
bron Cicero, *Pro Rabirio Postumo*, 1.  
noot Teubner: [...] **quamquam** hoc plerumque [...] ['... hoewel we het meestal zo doen...'].

- 607 tekst KA Contra quàm apud Romanos, ubi sabulo albus ad serendos surculos alienus; contra rubicundior appositus. *M. Var. de Re rust.* 1. 9.  
 vert. Anders dan bij de Romeinen, waar wit zand voor het planten van stekjes ongunstig is, maar het meer rood gekleurde geschikt.  
 bron Varro, *De re rustica* I, 9, 5.  
 noot Eigenlijk meer een noot van Huygens dan een citaat. Varro spreekt over zandgrond, en maakt onderscheid tussen wit- en roodachtige grond; de eerste soort is ongeschikt voor het planten van stekken, de tweede juist wel. De formulering 'anders dan bij de Romeinen' is geheel van Huygens, die verder het betoog van Varro globaal weergeeft.
- 644-1 tekst AU Diu mihi, inqt Attalus, imposuere diuitiæ. stupebam, ubi aliquid ex illis alio atq alio loco fulserat; existimabam similia esse q laterent, his q ostenderentur. *Sen. ep.* 110.  
 vert. Lange tijd, zei Attalus, hebben rijkdommen mij bedrogen. Ik stond versteld waar ik hier of daar een glimp ervan zag schitteren; ik dacht dat de uiterlijke show gelijk was aan wat er binnen in schuil ging.  
 bron Seneca, *Epistulae morales* 110, 14.  
 noot Loeb: Diu, inquit, imposuere [...]. Huygens verwerkt de naam Attalus uit de context.
- 644-2 tekst AU Malitiam et aerumnosi animi veterum pspiciemus: quamuis multus circa diuitiam radiantium splendor impediât, et intuentem, hinc honorum, illinc magnum potestatum falsa lux verberet. *Sen. ep.* 115.  
 var. AP-KB: [...] quamvis multas [...]. Verschrijving.  
 vert. We zullen kwaadaardigheid zien en de lethargie van een ziel die ellendig is, ook al wordt de blik vertroebeld door de sterke glans rondom die schitterende rijkdommen, en geselt het valse schijnsel van nu eens hoge ambten, dan weer grote machtsposities de blik van de beschouwer.  
 bron Seneca, *Epistulae morales* 115, 7.  
 noot Loeb: Rursus aeque ['opnieuw zullen we gelijkelijk'] malitiam et aerumnosi [...] illinc magnarum potestatum falsa lux verberet. In de vorm potestatum volgt Huygens de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 456).
- 644-3 tekst AU Multis simulaium inuolucris tegitur, et quasi velis quibusdam obtenditur uniuscuiusq natura, frons, oculi, vultus persaepe mentiuntur; oratio verò saepissimè. *Cic. l. prim. ad Q. frat.* ep. 1.  
 var. AP-KB: tegitur ontbreekt. Overschrijffout  
 vert. Door veel bedrieglijke hulsels wordt de ware aard van ieder mens afzonderlijk afgedekt en als het ware met zeilen omspannen; het voorhoofd, de ogen, het gelaat liegen zeer dikwijls en de spraak wel het vaakst.  
 bron Cicero, *Epistulae ad Quintum fratrem* I, 1, 15  
 noot Loeb: Multis enim ['immers'] [...].

- 647-1 tekst AU fronte politus  
Astutam et rapido gestas sub pectore vulpem. Pers. 5.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. En achter een glad voorhoofd verberg je een sluwe vos in je roofzuchtige hart  
bron Persius, *Satirae* 5, 116-117.  
noot Tusculum: [...] et fronte politus astutam **vapido servas** ['in je verdorven hart'].  
Zo ook de ed. Schrevelius (1648, p. 619). Huygens' lezing is misschien een  
gevolg van uit het hoofd citeren.
- 647-2 tekst AU Hi sunt qui boni videri, *n* esse: mali *n* videri, sed esse volunt. mali sunt  
et boni videri volunt, ne soli sint mali: mali videri timent, ne parum  
sint mali. Bernh. Serm. 66.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Het zijn diegenen die goed willen schijnen, niet zijn; niet slecht willen  
schijnen, maar het wel willen zijn. Ze zijn slecht en willen goed lijken, om  
niet alleen slecht te zijn; ze zijn bang om slecht te lijken, om niet te weinig  
slecht te zijn.  
bron Niet getraceerd; ook niet in een van de geraadpleegde florilegia.
- 647-3 tekst KA Ἀνθρωποειδῆ θηρία, τὴν τοῦ σώματος μορφήν εἰς δόκησιν,  
ἡμερότητος ἐπι θήρα καὶ ἀπατη προβεβλημένοι. *Phil. in Mos. vit.*  
vert. Wilde dieren in mensengedaante, die hun schijnbaar tamme voorkomen als  
dekmantel gebruiken tegen de listen van de jager.  
bron Philo van Alexandrië, *De vita Mosis* I, 43.
- 647-4 tekst KA Τὴν μὲν διάλεκτον καὶ τὸ πρόσωπον ἀμνίου ἔχειν δοκεῖς, τὰ δ'  
ἐνδον οὐδὲν διαφέρεις Δρακοντος. *Hermip.*  
vert. Je schijnt de spraak en aanblik van een lam te hebben, maar van binnen  
verschil je in niets van een slang.  
bron Hermippus, *Geboorte van Venus*, fragment 3 (*Fragments of Attic Comedy* I,  
286-287).  
noot Niet in Stobaeus, *Florilegium*. Het citaat is overgeleverd via het *Etymologi-*  
*cum Magnum* en Huygens heeft het mogelijk daaruit.
- 673 tekst AU Si quid pter *gsuetudinem* emicuit, spectamus, interrogamus,  
ostendimus. - Adeò naturale est, magis noua quam magna mirari.  
Senec. l. 7. *qst. natur.*  
vert. Als iets zich plotseling vertoont wat we niet gewend zijn, dan kijken we, dan  
vragen we, dan wijzen we. Zo natuurlijk is het om nieuwe dingen meer dan  
grote te bewonderen.  
bron Seneca, *Quaestiones naturales* VII, 1, 4.

- noot Teubner: Si quid **turbatum est** ['als iets in beroering is'] aut praeter [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 674-675). Huygens bekort het citaat naar behoefte.
- 706 tekst AU Math. 7. 26. 27.  
vert. [En een iegelijk, die deze mijn woorden hoort en dezelve niet doet, die zal bij een dwazen man vergeleken worden, die zijn huis op het zand gebouwd heeft; En de slagregen is nedergevallen, en de winden hebben gewaaid, en zijn tegen hetzelfde huis aangeslagen, en het is gevallen, en zijn val was groot.]  
bron Mattheüs 7: 26-27.
- 709-1 tekst AU His imperitorum feriuntur oculi, omnia subita (qa causas n nouere) mirantium. Sen. ep. 89.  
vert. Door die dingen worden de ogen van de onkundigen getroffen, die zich verbazen over alwat plotseling verschijnt, omdat ze de oorzaken niet kennen.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 88, 22.  
noot Ook in de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 301) is dit brief 88; kennelijk vergist Huygens zich.
- 709-2 tekst KA Novitas consuevit ad repentinas visiones animos hominum pellere. *Apul. 4. Metam.*  
vert. Onbekendheid heeft de mensen altijd naar nieuwe voorstellingen gelokt.  
bron Apuleius, *Metamorphosen* 4, 16, II.  
noot Ed.-Helm: **Tunc, ut novitas** [...] ['En dan, zoals onbekendheid de mensen altijd...'].
- 716 tekst AU Nil adeò magnum neq tam mirabile quicquam  
Quod n paulatim minuant mirarier omnes Paullatim. Lucr. 2.  
var. AP-KB: *minuant* niet onderstreept en geen herhaling van *Paul[latim]* aan het slot.  
vert. Niets is zo groot en wonderlijk of geleidelijk gaat iedereen zich er toch minder over verbazen. Geleidelijk.  
bron Lucretius, *De rerum natura* II, 1028-1029.  
noot Huygens' lezing komt (afgezien van het herhaalde 'paulatim') overeen met die in de Loeb-editie; Tusculum geeft *mittant* i.p.v. *minuant* en de editie Lambin 1565, p. 80, heeft: Nil [...] quicquam // **Principio**, quod non *minuant* mirarier omnes // **Paullatim**. Het is alsof Huygens verschillende lezingen door het hoofd speelden.
- 720-1 tekst AU ut nemo fessus satiate videndi  
Susplicere in coeli dignatur lucida templa. Lucr. 2.  
vert. Zodat iedereen moe is van het zich de ogen uitkijken en niemand zich verwaardigt op te zien naar het lichtende uitspansel des hemels.



- bron Lucretius, *De rerum natura* II, 1038-1039.  
noot Loeb.: *Quam tibi iam nemo, fessus [...]* ['(Bedenk) hoe nu al iedereen moe is...']. Zo ook de ed.-Lambin 1565, p. 80.
- 720-2 tekst AU Εἰ γὰρ ὁ ἥλιος ἡμᾶς οὐκ ἐκπλήττει, διὰ τὸ ἐν συνῆθειᾳ εἶναι, πολλῶ μᾶλλον τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἀλλ' ὁμοίως τοῖς πηλίνοις αὐτοῖς προσέχομεν. Chrys. Hom. X. ad Philipp.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Want als we al niet verstomd staan van de zon omdat we er zo aan gewend zijn, geldt het nog veel meer voor werken van mensenhand dat we ze niet hoger waarderen dan klei.  
bron Chrysostomus, *Homilia in Epistula ad Philippenses* 10, 3.
- 720-3 tekst KA Magnitudinem rerum consuetudo subducit. *Sen. Nat. qu. 7.1.*  
vert. Gewenning ontnemt de dingen hun grootte.  
bron Seneca, *Quaestiones naturales* VII, 1, 1.  
noot Teubner: **nam quamdiu solita decurrunt** ['want zolang alles zijn vertrouwde loop heeft'], magnitudinem [...]
- 737 tekst AU Ita fit, ut q per incuriam poterat labi, manentium videatur diligentia sustineri. quia facilis est aedificiorum ruina incolarum subtracta custodiâ. et cito vetustatis decoctione resoluitur, q hoium p̄sentia n̄ tuetur. Cassiod. lib. 4. var. ep.  
vert. Zo blijkt, dat wat door verwaarlozing had kunnen vergaan, door de zorg van de achterblijvers wordt onderhouden. Want gebouwen storten gemakkelijk in als er geen bewoners meer voor zorgen; en wat door de aanwezigheid van mensen niet wordt beschermd, vergaat al gauw door de verwoestende werking van de ouderdom.  
bron Cassiodorus, *Variae* IV, epistula 30.
- 759-1 tekst AU Τὸ μόνον τὰς συμφορας ἐπικουφίζει παράδειγμα. Aristid.  
vert. Een voorbeeld [dat iets al eerder is gebeurd] is het enige dat de tegenslag minder erg maakt.  
bron Aristides, *Rhodiacus*, cap. 554 r. 13 ed. Dindorf.  
noot Bekort citaat.
- 759-2 tekst KB Βλέποντα εἰς τῶν πέλας κακὰ Ῥᾶων γένοι' ἄν.  
noot Zie bij r. 781.
- 765 tekst AU Ps. 114.4.  
vert. [De bergen sprongen als rammen, de heuvelen als lammeren.]  
bron Psalm 114:4.

- 781 tekst AU Βλέπουσα δ' εἰς τῶν πέλας κακὰ  
Ράων γένοι' ἄν.  
var. KB: **Βλέποντα** εἰς τῶν πέλας [...]. Vergissing. Het citaat staat daar bij r. 759.  
vert. Kijkend naar de rampen van je naaste zul je je beter voelen.  
bron Euripides, frgm. 332, vs 3-4 Nauck.  
noot Mogelijk via Plutarchus, *Consolatio ad Apollonium*, 8 (106A); niet bij Stobaeus.
- 785 tekst AU Neminem ad excitandas domos ruina deterruit, et cum penates ignis  
absumsit, fundamenta tepente adhuc areâ ponimus. Sen. 7. de Benef.  
vert. De aanblik van een ruïne weerhoudt niemand ervan huizen te bouwen, en als het vuur onze huisgoden heeft verteerd, leggen wij een fundering terwijl de grond nog nasmeult.  
bron Seneca, *De beneficiis* VII, 31, 5.  
noot De ed. Lipsius (1639-1640 I, 551-552) heeft (net als de moderne uitgaven): Neminem **ad excitanda domo** ['een huis te bouwen'].
- 787-1 tekst AU Τὰ δὲ μοι παθήματα τὰ ἔοντα ἀχάριστα, μαθήματα γέγονεν.  
Croes. ap Herod.  
vert. Mijn rampen, onaangenaam als ze waren, zijn voor mij lessen geweest.  
bron Herodotus, *Historiën* I, 207, 1 [uitspraak van Croesus, koning van Lydië]  
noot Budé: Τὰ δὲ μοι παθήματα ἔοντα ἀχάριστα, μαθήματα γέγονε.  
Vermoedelijk een vergissing van Huygens (ἀχάριστος bet. bij Herod. eerder 'ondankbaar').
- 787-2 tekst EP Scias licet ea demum fulmina esse justissima, quae etiam percussi  
colunt. Sen. Cons. ad Polyb. 32.  
vert. Zoals bekend zijn de bliksems pas echt rechtvaardig, die ook vereerd worden door degenen die ze treffen.  
bron Seneca, *De consolatione ad Polybium* 13, 4.  
noot De verwijzing naar cap. 32 is conform de ed.-Lipsius (1639-1640 I, p. 145).
- 790-1 tekst AU Formido nimium sublimia semper. Ouid. 3. fast.  
vert. Ik vrees het al te verhevene altijd.  
bron Ovidius, *Tristia* 3, 4, 31.  
noot Loeb: Tu quoque formida [...]: Vreest ook gij [...]. Huygens past het citaat aan zijn behoefte aan. De verwijzing naar *Fasti* in plaats van *Tristia* is een vergissing.
- 790-2 tekst AU Jure perhorruī  
Latè conspicuum tollere verticem. Hor. . . .

- vert. Met recht was ik beducht het hoofd zo hoog te verheffen dat het overal te zien was.  
bron Horatius, *Oden* 3, 16, 18-19.
- 792 tekst AU Terrâ mariq humana opera cessarent, nisi male cadentia iterum tentare libuisset. Sen. d. loc .  
var. AP: verwijst naar 'Sen. de Benef. 7.' ('d. loc.' = *eodem loco*, 'op dezelfde plaats'; vgl. r. 785).  
vert. Te land en ter zee zou de arbeid van de mensen tenietgaan, als ze niet na mislukkingen opnieuw wilden beginnen.  
bron Seneca, *De beneficiis* 7, 31, 5  
noot Budé: [...] nisi male **temptata retemptare** libuisset. Huygens volgt de ed.-Lipsius (1639-1640 I, p. 552).
- 840-1 tekst AU Παντίμος, πολύβουλος, ἐπιστάμενος τά τε ὄντα  
Ὅσσα τὲ πρόσθεν ἔην, ὅσα τ' ἔσσεται ὕστερον αὐτίς. Orph. hijm. 24.  
var. KA-KB: verwijzing naar *Orph. Hymn.* 14.  
vert. Hooggeëerde, rijk aan raad, kennende het zijnde; wat vroeger was en wat later weer wezen zal.  
bron *Orphische Hymnen* 25, 4-5.  
noot Ook in de ed. 1543 is dit nr. 25.
- 840-2 tekst AU Uno mentis cernit ictu, q sunt q fuerunt veniantq. Boeth. V. Consol.  
var. AP: [...] **venientque**. Overschrijffout.  
vert. Met één blik van zijn geest ziet hij alwat is en was en komen zal.  
bron Boëthius, *De consolatione philosophiae* V, metrum 2, 11-12.  
Noot Tusc: Quae **sint**, quae **fuerint** veniantque ['alwat maar wezen kan en geweest kan zijn'] // Uno mentis cernit **in** ictu ['in één blik van zijn geest']. In de woordvolgorde volgt Huygens de editie Murmellius e.a. (1570, p. 1100); in de woordvormen is die gelijk aan de moderne uitgave en veroorlooft Huygens zich dus wat vrijheden.
- 842 tekst AU Ps. 90.4.  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. [Want duizend jaren zijn in Uw ogen als de dag van gisteren, als hij voorbijgegaan is, en als een nachtwaak.]  
bron Psalm 90:4.
- 845 tekst AU Math. 5.48.  
vert. [Weest dan gijlieden volmaakt, gelijk uw Vader, die in de hemelen is, volmaakt is.]  
bron Mattheüs 5:48.

- 855 tekst AU Confragosa in fastigium dignitatis via est. Sen. 12. ep. 85.  
vert. Oneffen is de weg naar de toppen van eer.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 84, 13  
noot De verwijzing naar '12. ep. 85' is vreemd; het citaat komt uit de laatste alinea van cap. 84.
- 859-1 tekst AU Generosos aios labor nutrit. – n est viri, timere sudorem. Sen. ep. 31.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 857.  
vert. Arbeid is de voeding van edele geesten. Het is onmannelijk bang te zijn voor zweet.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 31, 4 en 7.
- 859-2 tekst AU Θνητῶ δὲ οὐδενὶ κτήσιν ἀγαθῶν ἢ φύσις δεδώρηται. Phil. de sacr. Ab. et Cain.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 857.  
vert. Aan geen sterveling heeft de natuur het verwerven van goederen (cadeau) gegeven.  
bron Philo, *De sacrificio Abelis et Caini*, 40  
noot Ed.-Méasson: [...] κτήσιν ἀγαθῶν διχα πόνων ['zonder inspanningen'] ἢ φύσις δεδώρηται. Huygens vergeet twee woorden die er ook in de context van zijn gedicht eigenlijk wel horen te staan.
- 859-3 tekst AU Εἰ δὲ τις ὄλβος ἐν ἀνθρώποισιν, ἄνευ καμάτου οὐ φαίνεται. Pind. od. 12.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 857.  
vert. Maar als onder de mensen enige voorspoed is, zonder zware arbeid vertoont het zich niet.  
bron Pindarus, *Pythische Oden* 12, 28-29
- 871 tekst AU O quantum caliginis mentibus humanis objicit magna felicitas! Sen. de Breu. c. 14.  
vert. Hoeveel mist veroorzaakt een groot geluk niet in de geest van de mensen!  
bron Seneca, *De brevitae vitae* 13, 7.  
noot Loeb: [...] mentibus nostris ['in onze geest'] obicit magna felicitas! Huygens verwijzing naar cap. 14 is conform de ed. Lipsius, overigens citeert hij enigszins vrij.
- 873-1 tekst AU Maxima qq bona sollicita sunt, nec ulli fortunæ minus quam optimæ creditur – Omne n. q fortuitò euenit instabile est: quo altiùs surrexit, vergit proniùs in occasum. Sen. de Breu. c. 17.  
vert. De grootste zegeningen gaan vergezeld van zorgen, en geen geluk wordt minder vertrouwd dan wanneer het op zijn hoogst is. – Want alles wat

- zomaar komt houdt geen stand, hoe hoger het oprijst, des te vlugger zal het ten onder gaan.
- bron Seneca, *De brevitae vitae* 17, 4.  
noot Loeb: [...] nec ulli fortunae minus **bene** quam optimae creditur ['en geen geluk wordt minder terecht vertrouwd dan dat wat op zijn hoogst is']. Omne enim quod fortuitò **obvenit** instabile est, quoque altius surrexerit, **opportuni-  
us est** in occasum ['des te makkelijker...']. Zo ook de ed. Lipsius; Huygens citeert vrij.
- 873-2 tekst KA Non tu scis, cum ex alto puteo, sursum ad summum excenderis,  
Maximum periculum inde esse, à summo ne rursum cadas? *Plaut,  
Mil. Act. 4. Sc. 4.*  
vert. Weet je dan niet, als je uit een diepe put omhoog naar de rand bent geklommen, dat dan het grootste gevaar bestaat dat je weer van de rand naar beneden valt?  
bron Plautus, *Miles Gloriosus*, 1150-1151.
- 941 tekst AU Sic vero invidiam effugeris, si bona tua *n* jactaueris, si scieris in sinu  
gaudere. Sen. ep. 105.  
vert. Maar zo zul je de afgunst ontgaan, als je met je rijkdommen niet te koop loopt, als je de kunst verstaat in stilte te genieten.  
bron Seneca, *Epistulae morales*, 105, 3.  
noot Loeb: Invidiam effugies, si te **non ingesseris oculis** ['als je jezelf niet in het zicht werkt'], si bona tua [...]. Zo ook de ed.-Lipsius (1639-1640 I, p. 415); Huygens bekort het citaat.
- 955 tekst AU Ἐν ταῖς ὁδοῖς πλείστοι ἀδικοῦνται. Socr. ap. Xenoph. 2. memorab.  
vert. Langs de straten lijden de meeste mensen onrecht.  
bron Socrates, geciteerd in Xenophon, *Memorabilia* II, 1, 15.  
noot Sterk bekort citaat.
- 969-1 tekst AU Τὸ ταπτόμενον δεῖ ποιεῖν τὸν σόφρωνα μάλιστα πάντων.  
Aristoph. in Concion.  
vert. Juist de wijze moet het verordende zeer zeker doen.  
bron Aristophanes, *Ecclesiazusae* 767-768.  
noot Loeb: Τὸ ταπτόμενον **γαρ** δεῖ ποιεῖν τὸν **σόφρωνα**; μάλιστα πάντων ['want moet de wijze het verordende doen? Zeer zeker']. Huygens zet het dialoogje om in een spreuk. Met zijn bronverwijzing refereert hij aan de Latijnse titel *Concio mulierum* ('Vrouwenvergadering').
- 969-2 tekst AU Ἡ τάξις σαφῶς Σοφὸν μὲν ἀπανταχοῦ ἐστὶ κἄν πάσῃ τέχνῃ.  
Sosip. ap. Athen. lib. 9.

- vert. De juiste orde is beslist overal wijs, en in elke kunst.  
bron Sosipater, geciteerd in Athenaeus, *Deipnosophistae* 9, 378e.  
noot Loeb: Ἡ τάξις σοφὸν ἀπανταχοῦ μὲν ἐστὶ ['orde is overal wijs...'].  
Huygens voegt σαφῶς mogelijk op eigen gezag toe.
- 978-1 tekst AU Corpus hoīs pstantius caeteris decore et gratiā esse quis abnuat? Ambr.  
lib. 6. Hexæm.  
vert. Wie zal ontkennen dat het lichaam van de mens in schoonheid en gratie  
uitsteekt boven alle andere?  
bron Ambrosius, *Hexaemeron* VI, 9, 54.  
noot Migne, *Patrologia Latina* 14, 280C: **Sed jam etiam de ipso hominis corpore  
aliqua dicendi sunt, quod praestantius caeteris decore et gratia esse quis  
abnuat** ['maar het is tijd om nu ook iets te zeggen over het menselijk lichaam  
zelf, dat naar niemand ontkennen zal in schoonheid en gratie uitsteekt...'].  
Huygens past het citaat aan eigen behoefte aan.
- 978-2 tekst AU Corporis noi partes, totaq̄ figura et forma, quam apta ad naturam sit,  
apparet. Cic. V. de fin.  
vert. Het is evident hoe de delen van ons lichaam en de hele gedaante en vorm  
ervan aangepast zijn aan onze natuur.  
bron Cicero, *De finibus bonorum et malorum* V, 12, 35.  
noot Tusculum: Corpus igitur ['derhalve'] nostri partes totaque figura et forma  
et statura ['en houding ervan'] quam apta [...]. Zo ook de editie-Gulielmus/  
Gruterus (1618-1619, II p. 73); Huygens laat de woorden al of niet met opzet  
weg.
- 1028 tekst AU Ἡδονὴ ἀμεταμέλητος τάγαθόν. Athen. I. 12.  
vert. Genoegen dat geen spijt veroorzaakt is goed.  
bron Antisthenes, geciteerd bij Athenaeus, *Deipnosophistae* XII (513A).  
noot Loeb: Ἀντισθένης δὲ τὴν ἡδονὴν ἄγαθον εἶναι φασκὼν προσέθηκεν  
τὴν ἀμεταμέλητον ['Antisthenes voerde aan dat genoegen goed is, maar  
voegde eraan toe: zulk dat geen spijt veroorzaakt'].
- 1037-1 tekst AU Gratium est q̄ patriæ ciuem populoq̄ dedisti,  
Si facis ut patriæ sit idoneus, utilis agris,  
Utilis et bellorum et pacis rebus agendis.  
Plurimum n. intererit, quibus artibus et q̄bus hunc tu  
Moribus instituas. Iuu. 14.  
vert. Je verdient dankbaarheid een burger aan volk en vaderland te hebben  
geschonken, als je ervoor zorgt dat hij voor het vaderland nuttig kan zijn,  
bruikbaar op het land, bruikbaar in zaken van oorlog en vrede. Want het  
is van het grootste belang welke houding en welke opvattingen je hem  
bijbrengt.

- bron Juvenalis, *Satiren* XIV, 70-74.
- 1037-2 tekst KA Dedimus, quod famae opponere possis. *Iuv.*  
 vert. We hebben iets gegeven wat je tegen het kwade gerucht kunt inbrengen.  
 bron Juvenalis, *Satiren* IX, 86.
- 1039-1 tekst KA Exultat gaudio pater justi: qui sapientem genuit, lætabitur in eo. 23.  
*Prov.* 24.  
 vert. De vader des rechtvaardigen zal zich zeer verheugen, en die een wijzen zoon gewint, zal zich over hem verheugen.  
 bron Spreuken 23:24.
- 1039-2 tekst KA Ζηλωτός, ὅστις ἠτύχησεν εἰς τέκνα. Eurip. Or.  
 vert. Gelukkig, wie in zijn kinderen gezegend wordt.  
 bron Euripides, *Orestes*, 542.
- 1045 tekst AU Felix qui indultis potuit feliciter uti  
 Muneribus parcumq̄ modum seruare fruendi. Prud. in Hamartig.  
 var. KA-KB: [...] qui notuit [...]. Zetfout.  
 vert. Gelukkig wie de zegeningen die hij ontvangt gelukkig weet te gebruiken, en sobere maat weet te houden in het genieten ervan.  
 bron Prudentius, *Hamartigenia* 330-331.  
 noot Migne: Felix qui [...] *mediocriter* [‘op gematigde wijze’] uti [...]. De regels worden ook aangehaald bij r. 2335, daar wel met *mediocriter*.
- 1078 tekst AU Χρῆ ξείνον παρεόντα φιλεῖν, ἐθελοντα δὲ πέμπειν. Homer.  
 vert. Men moet een gast in huis met vriendschap bejegenen, maar wie wil, laten gaan.  
 bron Homerus, *Odysee* 15, 74.
- 1079 tekst KA Siccat inaequales calices conviva solutus Legibus insanis. *Hor.* 2. *Serm.* 6.  
 vert. Ontslagen van dwaze wetten ledigt de gast zijn beker op zijn eigen wijze.  
 bron Horatius, *Satiren* II, 6, 68-69.
- 1175 tekst AU Sic voluenda aetas comutat tempora rerum. q̄ fuit in pretio, fit nullo deniq̄ honore. Porro aliud succedit, et e contemptibus exit, Inq̄ dies magis appetitur, floretq̄ repertum laudibus et miro est mortales inter honore.  
 var. KA-KB: toegevoegd: ‘*Lucr.*’  
 vert. Zo verandert de wentelende tijd het lot van de dingen. Wat kostbaar werd gevonden is niet meer in aanzien: iets anders volgt erop en verschijnt uit het

- ongechte, wordt van dag tot dag meer gezocht, de vondst wordt met lof overladen en staat verbazend in eer [onder] de stervelingen.
- bron Lucretius, *De rerum natura* V, 1276-1280.  
noot Schrijffout bij Huygens: *mortales* i.p.v. *mortalis* (Loeb) of *mortaleis* (ed. Lambin, p. 229-230).
- 1201-1 tekst AU Μονωδία ἐν ἅπασιν ἐστὶ πλήσμιόν τε καὶ πρόσαντες, ἢ δὲ ποικιλία τερπνόν. Plut. de lib. ed.  
vert. Eentonigheid is in alles vervelend en onaangenaam, maar afwisseling is verkwikkend.  
bron Plutarchus, *De liberis educandis* 7B.  
noot Loeb: Μονωδία γὰρ [‘want eentonigheid’] ἐν ἅπασιν ἐστὶ πλήσμιόν καὶ πρόσαντες [...]. Ook aangehaald bij r. 2549, daar weer doorgestreept.
- 1201-2 tekst EP Similitudo satietatis mater est in omnibus. Cic. de Inv.  
vert. Eenvormigheid is in alle dingen de moeder van de verveling.  
bron Cicero, *De inventione* 1, 41, 76.  
noot Loeb: **nam omnibus in rebus** [‘want in alle dingen...’] similitudo mater est satietatis. Zo ook de ed. Gulielmus/Gruterus (1618-1619, I p. 54). Ietwat vrij citaat.
- 1204 tekst AU Ὡς καὶ τοῦ μέλιτος τό πλέον ἐστὶ χολή. Anthol. 1.  
vert. Zoals ook een teveel van honing gal is.  
bron *Anthologia graeca* I, 48, 2 (*Planudea*, = *Anthologia Palatina* XVI, 16, 2).  
noot Ook aangehaald bij r. 2537, daar weer doorgestreept.
- 1218-1 tekst AU Plaude tuo Marti, miles; nos odimus arma. Ouid. de Rem.  
vert. Juich voor jouw Mars, soldaat; wij haten de wapens.  
bron Ovidius, *Amores* 3, 2, 49.  
noot Foutieve verwijzing naar *Remedia Amoris*, een ander werk van Ovidius.
- 1218-2 tekst AU Candida pax homines, trux decet ira feras. Id. ib. 3.  
vert. Stralende vrede past mensen, grimmige woede het wild.  
bron Ovidius, *Ars amatoria* 3, 502.  
noot *Ib[idem]*, ‘op dezelfde plaats’, verwijst opnieuw ten onrechte naar *Remedia amoris*.
- 1231 tekst AU Ὡ πότνι’ εἰρήνη παρὰμεινον τὸν βίον ἡμῖν. Aristoph. in Pace.  
var. AP-KB verwijzing naar ‘Aristoph. Pac.’  
vert. O machtige vrede, blijf ons leven lang bij ons.  
bron Aristophanes, *Pax*, 1108.



- 1296 tekst AU Omnem terræ ambitum ad coeli spatium, puncti constat obtinere  
raoem. Boeth. 2. de Consol. Phil.  
vert. Het staat vast dat de hele omtrek van de aarde, vergeleken bij de ruimte van de hemel, niet groter is dan een punt.  
bron Boëthius, *De consolatione philosophiae* II, 7p, 10.  
noot Tusculum: Omnem [...] spatium, **sicuti astrologicis demonstrationibus accepisti**, [‘zoals je uit de bewijsvoeringen van de astronomen hebt geleerd’] ad caeli spatium [...]. Zo ook de ed.-Murmellius e.a. 1570, p. 997.
- 1306 tekst AU 2. Cor. 12. 2.  
vert. [Ik ken een mens in Christus, voor veertien jaren (of het geschied zij in het lichaam, weet ik niet, of buiten het lichaam, weet ik niet, God weet het), dat de zodanige opgetrokken is geweest tot in den derden hemel;]  
bron 2 Corinthiërs 12:2.
- 1308-1 tekst AU Mundi punctus (neq n. est aliud terra in uniuerso) haec e materia  
gloriæ nræ, haec sedes. hic honores gerimus, hic exercemus imperia,  
hic opes rapimus, hic tumultuatur humanum genus. Plin. l. II. c. 68.  
vert. Deze punt, de wereld (want in het heelal is de aarde niets anders): dat is het materiaal van onze roem, deze de zetel ervan. Hier bekleden wij hoge posities, hier oefenen wij macht uit, hier grijpen wij naar schatten, hier gaat het menselijk geslacht te keer.  
bron Plinius Maior, *Naturalis Historia* II, 68 (174).  
noot Gedeelte uit een langere zin, die in de Loeb-editie anders is geconstrueerd. Huygens volgt wat de constructie en woordkeus betreft (*punctus* in plaats van *puncto*, *tumultuatur* in plaats van *tumultuamur* – ‘gaan wij mensen tekeer’) de editie Froben (1554 p. 21), behalve met *rapimus*, waar de oude uitgave net als Loeb *cupimus* heeft. Voor de betekenis (‘grijpen naar’ in plaats van ‘begeren’) maakt het niet veel uit.
- 1308-2 tekst AU Hoc est illud punctum, q inter tot gentes ferro et igne diuiditur. o q  
ridiculi sunt mortalium termini. punctum est illud in quo nauigatis, in  
quo bellatis, in quo regna disponitis. Sen. i. nat. qst.  
var. AP-KB: [...] diuiditur. quàm ridiculi sunt [...] (zonder ‘o’).  
vert. Dat is die stip, die onder zoveel volken te vuur en te zwaard verdeeld wordt gehouden. [-] Ach, hoe lachwekkend zijn de grenzen die de stervelingen trekken! Het is een stip waarop gij uw koers uitzet, waarop gij oorlogen voert, waarop gij heerschappijen verdeelt.  
bron Seneca, *Quaestiones naturales* I, praef, 8-9 en II.  
noot Na *diuiditur* is een stuk tekst overgeslagen.

- 1308-3 tekst AU Terram hanc cum populis urbibusq et fluminibus et ambitu maris,  
puncti loco ponimus, ad uniuersa referentes. Sen. Cons. ad Marc.  
vert. Deze wereld, met zijn volken en steden en rivieren en de omloop van de zee,  
neemt niet meer plaats is dan een stip als we kijken naar het universum.  
bron Seneca, *Consolatio ad Marciam* 21, 2.  
noot Loeb: [...] cum **urbibus populisque** et fluminibus [...]. Huygens volgt de ed.  
Lipsius (1639-1640 I p. 179; aldaar cap. 20).
- 1317 tekst AU Iam verò ipsa terra ita mihi parua visa est, ut me Imperij noi, quo  
quasi punctum eius attingimus, poeniteret. Cic. Somn. Scip.  
vert. Maar reeds scheen de wereld zelf mij zo nietig toe, dat ik ons rijk, waarmee  
wij er als het ware een punt van aanraken, versmaadde.  
bron Cicero, *Republica* VI [= *Somnium Scipionis*], 6. In de ed.-Gulielmus/  
Gruterus (1618-1619 IV, p. 544) ontbreekt *vero*.
- 1327 tekst AU Luc. 19. 3. 4.  
vert. [En zocht Jezus te zien, wie Hij was; en kon niet vanwege de schare, omdat  
hij klein van persoon was. En vooruitlopende, klom hij op een wilden vijge-  
boom, opdat hij Hem mocht zien; want Hij zou door dien weg voorbijgaan.]  
bron Lucas 19:3-4.
- 1407-1 tekst KA Hoc hic quidem homines tam brevem vitam colunt, Cum hasce  
herbas ejusmodi in suam alvum congerunt, Formidolosas dictu, non  
esu modò: quas herbas pecudes non edunt, homines edunt. *Plaut.*  
*Pseud.* 3. 2.  
vert. Hierdoor hebben de mensen een zo kort leven, dat ze gewassen in hun maag  
proppen van het soort dat al verschrikkelijk is om te noemen, laat staan om te  
eten; wat het vee niet eet, eten de mensen.  
bron Plautus, *Pseudolus*, 822-825.
- 1407-2 tekst KB Vilibus ancipites fungi ponentur amicis. *Juv.*  
vert. Aan de armere vrienden worden twijfelachtige paddestoelen geserveerd.  
bron Juvenalis, *Satiren* V, 146.
- 1411 tekst AU Numqd n. hic furor est, q nemo noum mortalem se cogitat, q nemo  
imbecillum? Sen. ep. 114.  
vert. Want is het geen dwaasheid dat niemand van ons eraan denkt dat hij sterfe-  
lijk is, dat hij kwetsbaar is?  
bron Seneca, *Epistulae morales* 114, 26.  
noot Loeb: Numquid enim, **mi Lucili, in hoc furor est** ['steekt de dwaasheid,  
beste Lucilius, niet hierin'] quod nemo [...]. Behalve in het weglaten van de  
aanspreking volgt Huygens de ed.-Lipsius (1639-1640 II, p. 454).

- 1412 tekst AU Οὐδὲν ἀγαθὸν, ὅτι ἄν μᾶλλον τῆς φύσεως ἤ. Hippocr. sect. 2.  
Aphor. 4.  
vert. Niets is goed dat boven de natuur uitgaat.  
bron Hippocrates, *Aforismen* II, 4.  
noot Bekort citaat.
- 1418 tekst AU Eò mores venere, ut homo *mxè* cibo pereat. Plin. l. 26. c. 8.  
vert. Zover is het met de zeden gekomen, dat de mens vooral sterft aan wat hij eet.  
bron Plinius, *Naturalis Historia* 26, 8.
- 1434 tekst AU Σωφροσύνη κολάσας ἔντερον ἀργαλέον. Pallad. ap. Stob.  
vert. Zelfbeheersing is straf voor een lastige buik.  
bron Palladas in *Anthologia graeca* I, 76 (Planudea, = *Palatina* IX, 170, 2).  
noot Huygens' verwijzing naar Stobaeus levert niets op.
- 1437-1 tekst AU Ἡδὺ πᾶν τὸ μέτριον, οὔτε ὑπεργέμων,  
Ἀπέρχομαι νῦν οὔτε κενός. ἀλλ' ἠδέως  
Ἐχων ἑμαυτοῦ. Alex. in syntroph. ap. Athen.  
vert. Alle maat is aangenaam; niet overladen ga ik nu, niet leeg, maar lekker in  
mijn vel.  
bron Alexis, *Syntrophoi*, geciteerd door Athenaeus in *Deipnosophistae* X, 419 b,c.
- 1437-2 tekst AU Οὔτε τι γὰρ νήφω, οὔτε λίαν μεθύω. Theogn.  
vert. Ik ben noch nuchter, noch hevig dronken.  
bron Theognis, *Elegiae* I, 478.
- 1440 tekst AU Mergunt in pocula mentem. Manil. V. Astron.  
vert. Zij dompelen de geest onder in de bekers.  
bron Manilius, *Astronomicon* V, 246.  
noot Teubner: [...] gaudebitque mero mergetque in pocula mentem ['en zal zich  
verheugen in de wijn en dompelt de geest onder in de bekers']. Huygens past  
het citaat aan eigen behoefte aan.
- 1441-1 tekst AU Non vinum hominib. moderari, sed vino hoies solent,  
Qui qdem probi sunt. Plaut. Truc.  
vert. Normaal is de wijn niet de baas over de mensen, maar de mensen over de  
wijn; als het tenminste fatsoenlijke mensen zijn.  
bron Plautus, *Truculentus*, 831-832.  
noot Oxford: non vinum viris moderari ['...over de mannen'], sed viri vino solent.  
Huygens volgt de editie-Pontanus 1630, p. 672.
- 1442-2 tekst AP Οὐ βούλομαι πίων Ἀσκληπιοῦ δεῖσθαι. Callisth. ad Alex. ap. Plut.  
de ira cohib.

- vert. Ik zou niet graag al drinkend Asclepius nodig hebben.  
bron Callisthenes tot Alexander, geciteerd bij Plutarchus, *De ira cohibenda* 454<sup>E</sup>.  
noot Loeb: Οὐ βούλομαι πίων Ἀλέξανδρου Ἀσκληπιοῦ δεῖσθαι [‘ik zou niet graag een glas van Alexander moeten drinken en dan Asclepius nodig hebben’]. Huygens past het citaat aan eigen behoefte aan.
- 1442-3 tekst KA Καὶ γὰρ πᾶν τὸ πολὺ τῆ φύσει πόλέμιον. Hippocr. 2. Aphor. 51.  
vert. Want ook is alle overvloed de natuur vijandig.  
bron Hippocrates, *Aforismen* 2, 51.  
noot Loeb: Καὶ πᾶν τὸ πολὺ [...]. Huygens voegt γὰρ [‘want’] toe.
- 1446 tekst AU Hinc phrenesis piculosa, hinc calculi grauis poena, hinc exitialis cruditas, hinc vomitus frequens, semesas epulas cu internorum viscerum cruore fundentium. Ambros. de Helia et jejun.  
vert. Hiervan komt die gevaarlijke waanzin, hiervan die hevige kwelling door nierstenen, hiervan die helse verstopping, hiervan dat herhaalde overgeven van hen die het halfverteerde eten met het bloed van hun ingewanden uitbraken.  
bron Ambrosius, *De Helia et jejunio*, 16, 59.
- 1461 tekst AU Nonne furor et ultimus mentiu error est, cum tam exiguum cupias, cupere multum? Sen. de Breu. c. 10.  
var. AP: [...] cupias [...] capere multum; EP: [...] cupias [...] capere multum. Overschrijffout, zie noot. EP-KB: dit citaat bij r. 1463.  
vert. Is het geen idiotie en de opperste afwijking van de geest, zo veel te vragen waar je maar zo heel weinig kunt dragen?  
bron Seneca, *Ad Helviam* 10, 6.  
noot Bij het overschrijven in AP verwisselde Huygens *cupere* (willen) en *capere* (opnemen). In EP en later staat tweemaal *capere*, wat nog iets kan betekenen: ‘... waar je maar zo weinig kunt opnemen, zoveel op te scheppen.’ Dus mogelijk een poging tot correctie (zonder inzage in de bron). De verwijzing naar *De brevitae vitae* moet op een vergissing berusten.
- 1500-1 tekst AU Este procul lites, et amaræ proelia linguæ. Ouid. de Art. 2.  
vert. Weg van hier, twistgesprekken en slag van verbitterde tong.  
bron Ovidius, *Ars amatoria* 2, 151.
- 1500-2 tekst KA Protinus ante meum quidquid dolet exue limen. *Iuv.* 11.  
vert. Leg dadelijk, vóór mijn drempel, alles wat pijn doet neer.  
bron Juvenalis, *Satiren* 11, 190.

- 1516 tekst EP τί γὰρ μάχαισι κ' αμοί; *Anacr.*  
 vert. Want wat geef ik om de strijd?  
 bron *Anacreontea* 4, 4.
- 1519-1 tekst AU *Secessi n tantum ab hoib sed etiam à rebus, et primum à meis. Sen. ep.*  
 8.  
 var. AP: *Secessi enim* non tantum [...]. Huygens las de abbreviatuur van *non* in AU ('*n*') eerst als *enim* en voegde later *non* toe.  
 vert. Afgezonderd niet alleen van de mensen, maar ook van de zaken, en speciaal de mijne.  
 bron Seneca, *Epistulae morales* 8, 2.  
 noot Loeb: *Secessi non tantum* [...] *sed a rebus, et inprimis a meis rebus* ['en speciaal van mijn zaken']. Huygens volgt de ed.-Lipsius (1639-1640 II, p. 16).
- 1519-2 tekst KA *Minimè malè cogitantes sunt, qui in Agriculturae studio occupati sunt. Cat. de re rust.*  
 vert. Wie zich met de beoefening van land- en tuinbouw bezighouden, zijn niet de slechtsten.  
 bron Cato, *De Agricultura*, praef. 1, 4.  
 noot Tusculum: *minime malè cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt* ['wie zich met die hobby bezighouden...']. Huygens past het citaat zo aan dat het ook los van de context functioneert.
- 1519-3 tekst KA *Ergo, Sermo oritur non de villis domibusve alienis; Nec malè necne Lepos saltet: sed quod magis ad nos Pertinet, & nescire malum est agitamus. Hor. 2. Sat. 6.*  
 var. KB: & (voor *nescire*) ontbreekt.  
 vert. Daarom ontspint zich een gesprek niet over andermans landgoederen en huizen, en of Lepos al of niet mooi kan dansen; maar we hebben het over wat meer met onszelf te maken heeft, en over wat niet te weten slecht zou zijn.  
 bron Horatius, *Satiren* II, 6, 70-73.
- 1519-4 tekst KB *Romae magni officiorum negotiorumque acervi omnes à contemplatione talium abducunt, quoniam otiosorum & in magno loci silentio apta administratio talis est. Plin. 36. 5.*  
 vert. De grote massa's van ambtelijke en zakelijke verplichtingen in Rome leiden iedereen van de beschouwing van dat soort dingen af, omdat dat een bezigheid is voor mensen met vrije tijd en stilte om zich heen.  
 bron Plinius Maior, *Naturalis Historia* 36, 4 (27).  
 noot Bekort citaat. Huygens volgt vergeleken met de moderne Loeb-editie eerder de editie- Gelenius (1554, p. 627; aldaar lib. 36, cap. 5): *Romae quidem magnitudo operum eam obliterat, ac magni officiorum negotiorumque acervi,*

quae omnes a contemplatione talium abducunt [‘maar in Rome verduistert de grootheid van die werken dat genoeg, met de grote massa’s van ambtelijke en zakelijke verplichtingen die alle mensen van de beschouwing van die dingen afleiden’], quoniam ociosorum, et in magno loco silentio apta **admirationis** talis est [‘omdat de appreciatie van die dingen iets is voor...’]. Loeb heeft ook *admiratio*; *administratio* zal een overschrijffout zijn.

- 1527 tekst AU Inuoluta veritas in alto latet. Nec de malignitate naturæ queri possumus: quia nullius rei difficilis inuentio est, nisi cuius hic unus inuentæ fructus est, inuenisse. Quidquid nos meliores beatosq̄ facturum est, aut in aperto, aut in proximo posuit. Sen. Benef. 7. 1.
- var. EP-KB: dit citaat bij r. 1525.
- vert. De waarheid is, omsluiert, in de diepte verscholen. Maar we mogen niet klagen dat de natuur ons vijandig gezind is, want moeilijk is alleen de ontdekking van dingen die geen ander voordeel opleveren dan de ontdekking zelf. Wat ons beter en gelukkig moet maken heeft de natuur ofwel in het zicht ofwel vlak bij de hand geplaatst.
- bron Seneca, *De beneficiis* 7, 1, 5/6.
- 1528 tekst AU Animus noster ad vera percipienda caligat. Sen. 10. ep. 72.
- vert. Onze geest ziet door een mist als het erom gaat de waarheid in het oog te krijgen.
- bron Seneca, *Epistulae morales* 71, 24.
- noot Ook in de ed.-Lipsius (1639-1640 II, p. 203) is dit brief 71, niet 72; de verwijzing naar ‘10’ is eveneens onduidelijk (misschien staat er iets anders).
- 1543-1 tekst KA Inde furor vulgo, quod numina vicinorum Odit uterque locus, quum solos credat habendos Esse Deos, quos ipse colit. *Juv. Sat.* 15.
- vert. Hiervan komt die hysterie bij het volk, dat elke partij de goden van zijn burens verafschuwt, in de overtuiging dat alleen die goden voor Goden gehouden mogen worden die hijzelf vereert.
- bron Juvenalis, *Satiren* 15, 36-38.
- 1543-2 tekst KA Utilius est oculos à rebus displicentibus avertere, & unicuique suum sentire relinquere, quam contentiosus sermonibus deservire. *Th. de Kemp. de Im. Chr.* 3. 44.
- vert. Het is nuttiger de ogen af te wenden van zaken die alleen maar onaangenaam zijn, en ieder zelf te laten oordelen, dan er met [polemische] preken tegenin te gaan (zie de noot).
- bron Thomas a Kempis, *De imitatione Christi* 3, 44, 3.
- noot *contentiosus* is een overschrijf- of zetfout voor *contentiosus*, ‘polemische’.

- 1545 tekst KA Mundi Principio indulset communis conditor illis Tantum animas,  
nobis animum quoque. *Iuv.* 15.  
vert. In het begin van de wereld gaf de schepper van alles aan hen slechts het leven,  
aan ons ook een ziel.  
bron Juvenalis, *Satiren* 15, 147-149.
- 1570 tekst AU Ὁ λέγων ἐν τῷ φωτὶ εἶναι, καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ μισῶν, ἐν τῇ  
σκοτίᾳ ἐστὶν ἕως ἄρτι. — καὶ ἐν τῇ σκοτίᾳ περιπατεῖ. 1. Ioan. 2.  
9. 11.  
vert. Die zegt, dat hij in het licht is, en zijn broeder haat, die is in de duisternis tot  
nog toe. – en hij wandelt in de duisternis.  
bron 1 Johannes 2:9 en 11.
- 1581 tekst AU Ioann. 19. 30.  
var. AP-EP: deze verwijzing naast r. 1580, in KA-KB weer bij 1581.  
vert. [Toen Jezus dan den edik genomen had, zeide Hij: Het is volbracht! En het  
hoofd buigende, gaf den geest.]  
bron Johannes 19:30.
- 1599-1 tekst AU Τον δ' ἄνθρωπον θεατὴν εἰσήγαγεν ὁ θεὸς, αὐτοῦ τε καὶ τῶν  
ἔργων τῶν αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν.  
Epict. lib. 1. diss.  
vert. Maar God heeft de mens als toeschouwer ten tonele gebracht, van Hemzelf  
en van Zijn werken, en niet alleen als toeschouwer, maar ook als interpreet.  
bron Epictetus, *Diatribae* I, 6, 19.  
noot Budé: Τον δ' ἄνθρωπον θεατὴν εἰσήγαγεν αὐτοῦ [...] ['Maar Hij heeft  
de mens als toeschouwer ten tonele gebracht van hemzelf...']. Huygens  
expliciteert het onderwerp. Zijn verwijzing *diss.* slaat op de Latijnse titel  
*Dissertationes*.
- 1599-2 tekst AU Cum sapienti Remp. ipso digna dedimus, id est mundu: n est extra  
remp. etiamsi secesserit, imo fortasse relicto uno angulo, in majora atq  
ampliora transit, et coelo impositus intellegit, cum sellam aut tribunal  
ascenderat, quàm humili loco sederit. Depono hoc apud te, numq plus  
agere sapientem, quam cum in conspectum eius diuina atque humana  
venerunt. Sen. ep. 68.  
vert. Als wij [de Stoïci] aan de wijze de zaak toevertrouwen die hem waardig is  
– met andere woorden: de hele wereld – dan is hij daarmee niet ontslagen  
van de maatschappij, ook als hij zich daaruit heeft teruggetrokken; misschien  
heeft hij zelfs maar een klein hoekje ervan verlaten en is hij tot grotere en wij-  
dere hoogten gestegen en begrijpt hij pas, vanuit een positie in de hemel, hoe  
laag hij zat toen hij de zetel van een hoog ambt of de rechterstoel bekleedde.

- Dit leg ik aan je voor, dat een wijze nooit méér midden in het leven staat dan wanneer goddelijke en menselijke zaken zijn oog treffen.
- bron Seneca, *Epistulae morales* 68, 2.  
noot Loeb: **Praeterea** cum [...] etiam si **recesserit**, [...] aut tribunal **ascenderet**, [...] sederit. **Depono** hoc apud te [houd dit goed voor ogen]: [...]. Huygens volgt de ed.-Lipsius (1639-1649 II p. 187).
- 1681 tekst AU Τῆς ἐπιστήμης φρέαρ ὄρον καὶ τελευτὴν οὐκ ἔχει. Phil. de Somn.  
var. AP-KB: dit citaat naast r. 1677.  
vert. De bron der kennis heeft bodem noch einde.  
bron Philo, *De Somniis* I, II.  
noot Ed.-Savinel: Τὸ μὲν οὖν ἐπιστήμης φρέαρ [...] οὐκ ἔχον τοιοῦτου ἀπεδείχθη [‘dat die bron der kennis inderdaad geen bodem noch einde heeft is aangetoond’].
- 1686-1 tekst AU Prou. 25. 12.  
vert. [Een wijs bestraffer bij een horend oor, is een gouden oorsiersel, en een halsieraad van het fijnste goud.]  
bron Spreuken 25:12.
- 1686-2 tekst AU Ἄμεινον τοῦ κακῶς νικᾶν τὸ καλῶς ἠττᾶσθαι. Isid. Pelus.  
vert. Eervol verlies is beter dan een foute overwinning.  
bron Niet in deze vorm gevonden bij Isidorus van Pelusium. Lijkt een vrije weergave van *Epistulae* 3, 104: Ὡσπερ ἐν οἷς χρηὶ ἠττεσθαι το νικᾶν ἀσχερόν, wat ook de editie-1606 heeft (p. 262): ‘Zoals in de dingen waarin men behoort verslagen te worden, een overwinning schandelijk is [...]’.
- 1686-3 tekst AU Compungimur enim censorijs sermonibus, sed benevolentiā delectamur sedulitate. Ambros. I. I. Off.  
vert. Want door vermanende preken worden we gekwetst, maar aangenaam getroffen door zorgzame welwillendheid.  
bron Ambrosius, *De officiis* I, 34, 175.
- 1686-4 tekst KA En tiempo y lugar Perder es ganar.  
vert. Naar tijd en plaats is verliezen winnen.  
bron *Floresta Espagnola*.  
noot Huygens gebruikte, zoals Suringar al heeft aangewezen (geciteerd door Worp in *Ged.* VI, 84) de Spaans/Franse editie-Oudin, die hij tussen november 1656 en juni 1657 bewerkte tot *Spaensche Wijsheid*. Zijn vertaling luidt: ‘Siet tyd en plaets met sinnen aen. Verliesen kan voor winnen gaen’ (*Ged.* VI, p. 92; *Koren-bloemen* I, p. 679; nr. 694).



- 1687-1 tekst AU Ἀμφισβητοῦσι μὲν γὰρ καὶ δι' εὐνοίαν οἱ φίλοι τοῖς φίλοις,  
ἐπίζουσι δὲ οἱ διαφοροὶ τε καὶ ἐχθροὶ ἀλλήλοις. Plat. in Protag.  
vert. Want onder vrienden wordt gediscussieerd met welwillendheid, maar  
tegenstanders en vijanden leggen elkaar het vuur na aan de schenen.  
bron Plato, *Protagoras* 337B.
- 1687-2 tekst AU Εἰ ἀμφίβολον, νικάτω τὸ φιλόφρονον. Nazian. Orat. 40.  
vert. Bij twijfel moet de welwillendste lezing prevaleren.  
bron Niet te vinden in een moderne of oude editie van Gregorius van Nazianze,  
*Orationes* 40 (evenmin in *Epistulae* 40).
- 1687-3 tekst AU Ἀλλ' ἄνδρα κ' ἦντις ἢ σοφὸς τὸ μανθάνειν  
Πολλ', αἰσχρὸν οὐδὲν καὶ τὸ μὴ τείνειν ἄγαν. Soph. Antig.  
vert. Maar hoe wijs iemand ook is, veel leren en niet eigenwijs zijn is toch geen  
schande.  
bron Sophocles, *Antigone* 710-711.
- 1687-4 tekst AP Vide non tantum, an verum sit quod dicis, sed an ille cui dicitur sit  
veri patiens. Sen. de Ir. 3.  
var. EP-KB: toeschr. aan 'Sen. d. Tr.'  
vert. Oordeel niet alleen of het waar is wat je zegt, maar of degene wie het gezegd  
wordt de waarheid kan verdragen.  
bron Seneca, *De ira* 3, 36, 4.  
noot Budé: ... de cetero vide, non tantum [...], sed an [...] veri patiens sit. Zo ook  
de ed.-Lipsius (639-1640 I, p. 91). Huygens varieert dus de woordvolgorde,  
wat voor de betekenis niets uitmaakt.
- 1687-5 tekst AP Injustissima est simultas, quæ hominem hominem esse non sinit.  
Quintil. decl. 130.  
vert. Diep onrechtvaardig is een haat die van een mens niet verdraagt dat die een  
mens is.  
bron Onduidelijk; Quintilianus' *Declamationes (Decl. minores)* zijn pas  
overgeleverd vanaf nr. 244.
- 1741 tekst KA Nec meus hic sermo, sed quem ructavit Ofellus Rusticus, *inconcinnus*  
*amans, crassâq; Minervâ. Hor. 2. Sat. 2.*  
vert. Dit zijn niet mijn woorden, maar de oprispingen van Dikkie de Boer, een  
onhandige minnaar en grof van verstand.  
bron Horatius, *Satiren* II, 2, 2-3.  
noot Tusc.: [...] sed quae **praecepit** Ofellus [...] **abnormis sapiens** [...]: 'niet mijn  
woorden, maar de lessen van [...] ongeschoold [...].' Huygens past het citaat  
aan en geeft dat hier ook aan door cursivering.

- 1804-1 tekst AU Nec illos qdem inter otiosos numeraueris, qui sellâ se et lecticâ huc et illuc ferunt, et ad gestationum suarum, quasi deserere illas *n* liceat, horas occurrunt. Sen. de Breu. Vit.
- var. AP-KB: [...] huc illuc ferunt (zonder *et*).
- vert. Ook hen moet je niet tot de mensen met vrije tijd rekenen, die zich met het ene of andere type draagstoel herwaarts en derwaarts laten voeren en de uren van hun ritjes stipt in acht nemen, alsof het verboden was die te verwaarlozen.
- bron Seneca, *De breuitate vitae* 12, 6.
- noot Loeb: [...] inter otiosos **numerauerim** [zou ik willen rekenen], qui [...]. Huygens volgt de ed Lipsius (1639-1640 I, p. 312).
- 1804-2 tekst AU I nunc, et mimos multa mentiri ad exprobrandam luxuriam puta. Plura - mehercule *ptereunt* qua fingunt: et tanta incredibilium vitioru copia, ingenioso in hoc unu saeculo, *pcessit*, ut jam mimoru arguere possimus negligentiam. Sen. de breu. vit.
- var. AP-KB: ontbreekt.
- vert. Bedenk nu eens dat er op het toneel zoveel bij elkaar wordt gelogen om het vertoon van luxe aan de kaak te stellen! Waarachtig, die spelers slaan meer over dan ze verzinnen, en zo'n massa ongelooflijke misbruiken doet zich voor in deze eeuw - alleen in dit opzicht vindingrijk! - dat we de acteurs al kunnen verwijten hun taak te verwaarlozen.
- bron Seneca, *De breuitate vitae* 12, 8.
- 1840 tekst KA Sic visum Veneri: cui placet impares Formas atque animos sub juga ahenea Saevo mittere com joco. *Hor. 1 Od. 3.*
- vert. Zo heeft Venus het bepaald, die er een wreed plezier in schept lichamen en zielen die niet bij elkaar passen onder haar koperen juk samen te brengen.
- bron Horatius, *Oden* 1, 33, 10-12.
- noot De verwijzing naar *Oden* 1, 3 is kennelijk een zetfout.
- 1883 tekst AU Quum excogitasset Deus duorum sexuum *raioem*, attribuit ijs ut se invicem appeterent, et conjunctione gauderent. Lactant. l. 6. c. 23.
- vert. Toen God het principe van de twee geslachten had uitgedacht, schonk hij ze de neiging, toenadering tot elkaar te zoeken en vreugde te scheppen in hun verbintenis.
- bron Lactantius, *Divinae institutiones* VI, 23.
- 1885-1 tekst AU Grator et pulchro veniens in corpore virtus Adjuvat. Virg. 5. *Æn.*
- var. AP-KB: [...] veniens è corpore virtus.
- vert. En deugd, aangenamer als ze verschijnt in een schoon lichaam, helpt.

- bron Vergilius, *Aeneis* V, 344-345.  
noot Oude en moderne uitgaven lezen steeds *in corpore* en een punt na *virtus*; met *adjuvat* begint een nieuwe zin. Huygens maakt er iets heel anders van.
- 1885-2 tekst AU Νοῦν χρῆ θεάσασθαι οὐδέν τι τῆς εὐμορφίας  
Ἵφελος, ὅταν τις μὴ φρένας ἔχη. Eurip. Oedip.  
vert. Op de geest dient men te letten; schoonheid van lichaam heeft geen enkele waarde als iemand geen schone geest heeft.  
bron Euripides, *Oedipus* (fragment 548 Nauck).  
noot Mogelijk geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium* (ed. Hense IV, 21, 19).
- 1891 tekst AU Prou. 25.II.  
vert. [Een rede, op zijn pas gesproken, is als gulden appelen in zilveren gebeeldschalen]  
bron Spreuken 25:11.
- 1902 tekst AU Τύπος γάρ ἐστι τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς. Sext. lib. 1. Pijrrh.  
vert. Het lichaam is immers een afschaduwning van de ziel.  
bron Sextus Empiricus, *Pyrrhoneioi hypotyposesis* I, 85.  
noot Loeb: [...] γὰρ τίς ἐστι [...] [‘...is immers een soort afschaduwning...’].
- 1903 tekst AU Ἡ ψυχὴ φοροῦσα ὡσπερ χιτῶνα καλὸν τὸ ἔνδυμα τοῦ σώματος.  
Macar. homil. 4.  
vert. De ziel, dragend als een mooie chiton [onderkleed] het kleed van het lichaam  
bron Macarius Aegyptius, *Homiliae* 4, 3.  
noot Fragment uit veel langere zin.
- 1955 tekst AU Εἰ γὰρ οἷς νῦν δὴ ἔλεγον μὴ πέπεισαι, τί σοι ἔτι ποιήσω; ἢ εἰς τὴν  
ψυχὴν φέρων ἐνθῶ τὸν λόγον. Plat. Phaed.  
vert. Want als wat ik zei geen effect heeft gehad, wat kan ik dan nog meer voor je doen? Het in je hoofd stampen?  
bron Plato, *Republica* 1, 17 (345b).  
noot Huygens’ verwijzing naar de *Phaedros* moet op een vergissing berusten.
- 2019 tekst AU Ubi oculos à summa luce veritatis ad inferiora et tenebrosa dejecerint,  
mox inscitiae nube caligant. Boeth. de Cons. Phil. lib. 5.  
vert. Waar zij de ogen van het hoogste licht der waarheid hebben afgewend tot het lagere en duistere, worden ze spoedig door een mist van onwetendheid verblind.  
bron Boëthius, *De consolatione philosophiae* V, 2p, 23.  
noot Tusc.: a **summae** luce veritatis [van het licht der hoogste waarheid]. Zo ook de ed.-Murmellius e.a. 1570, p. 1100.

- 2024 tekst KB Ἐλάτη τ' ἦν οὐρανομήκης. *Homer.*  
vert. Een tot in de hemel reikende den.  
bron Homerus, *Odyssee* 5, 239.
- 2115 tekst AU Παίζω, μεταβολὰς γὰρ πόνων ἀεὶ φιλῶ. Eurip.  
var. KA-KB: dit citaat bij r. 2110.  
vert. Ik ben met plezier bezig, want ik schep altijd genoeg in de afwisseling van inspanningen.  
bron Euripides, fragment 864 Nauck.  
noot Mogelijk geciteerd via Aelianus, *Varia Historia* 12, 15 (niet in Stobaeus, *Florilegium*).
- 2116 tekst AU Vano studio nunqu emendum est otium; neq enim q sapit, id quod est jucundu, ei quod est melius ptulerit. Clem. Alex. lib. 3. paedag.  
vert. Zinloze inspanningen bieden nooit een oplossing voor ledigheid; want iemand met verstand zal nooit de voorkeur geven aan het aangename boven iets wat beter is.  
bron Clemens van Alexandrië, *Paedagogus* III, 11 (109).  
noot Huygens citeert mogelijk uit de Grieks-Latijnse editie- Parijs 1641, p. 255A: Vano enim studio ['want zinloze inspanningen...'] [...]. Zie ook r. 2341 en 2465.
- 2128 tekst AU Καὶ κύβος ἀγγέλει βένθος ἐχεφροσύνης. Epigr. I. 4.  
var. KB: [...] πένθος ἐχεφροσύνης. Zetfout (πένθος=rouw, leed).  
vert. Ook de dobbelsteen meldt de diepte van je verstand.  
bron *Anthologia graeca* IV, 32, 4 (=Planudea; *Anth. Palatina* IX, 767, 6).
- 2141-1 tekst AP Τίς δ' ἄσθενης φύσις οὐ τοῖς γυμνασαμένοις καὶ καταθλήσασι πλεῖστον εἰς ἰσχὸν ἐπέδωκε; Plut. de lib. educ.  
vert. Hoe zwak moet iemand van nature niet zijn dat hij niet door oefeningen en training aanzienlijk aan kracht wint?  
bron Plutarchus, *De liberis educandis* I, 10-11 (=Moralia. 2E).
- 2141-2 tekst KA Nostra dabunt alios hodie convivia ludos. *Juven. Sat. XI.*  
vert. Een ander vermaak zal vandaag onze maaltijd verschaffen.  
bron Juvenalis, *Satiren* 11, 179.
- 2176 tekst KB Fax altera Coeli.  
vert. Die andere hemelse fakkel.  
bron Niet in deze vorm getraceerd, al gaat het om een bekende metafoor; vgl. de *Thesaurus Linguae Latinae*. Huygens gebruikt dezelfde perifrasede voor de maan in een epigram op de geboorte van de Dauphin ('In auspdatum natalem...', Parijs, 3 november 1661; *Ged.* VII, p. 1).

- 223I tekst AU Quod hoies de alijs libentissimè faciunt, de te apud te malè existima.  
Sen. ep. 68.  
var . AP-KB: ontbreekt (zie noot).  
vert. Doe wat de mensen in gezelschap zo graag met anderen doen: vel, als je alleen bent, een slecht oordeel over jezelf.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 68, 6.  
noot Het citaat was al gebruikt bij r. 566.
- 227I-1 tekst AU Hic *aius* tam in equitem Romanu, qua in libertinum, quam in seruum potest cadere. Sen. ep. 31.  
vert. Deze geest kun je zowel in een Romeins ridder als in een vrijgelatene of in een slaaf aantreffen.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 31, 11.
- 227I-2 tekst AU Saepe etiam est sub palliolo sordido sapientia. Caecil. ap. Cicer. 3. Tuscul.  
vert. Want dikwijls ook schuilt er wijsheid onder een versleten manteltje.  
bron Caecilius, geciteerd in Cicero, *Tusculanae disputationes* III, 23.  
noot Tusc.: Saepe est etiam [...]. Zo ook de editie Gulielmus/Gruterus (1618-1619 IV p. 109); vrije woordvolgorde.
- 2287-1 tekst AU Ὡς ἡδὺ τῶ μισοῦντι τοὺς φαύλους τρόπους Ἐρημία, καὶ τῶ μελετῶντι μηδὲ ἓν Πονηρὸν ἰκανὸν κτῆμ' ἀγρὸς τρέφων καλῶς. Menand. ap. Stob.  
var. EP: dit citaat bij r. 2285; KA-KB: weer bij 2287.  
vert. Hoe aangenaam is de eenzaamheid voor wie slechte gewoontes haat, en hoe geschikt het bezit van een akker, die een goede opbrengst geeft, voor wie zich niet met het kwade inlaat.  
bron Menander, fragment 466K; geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium* IV, 16, 5.
- 2287-2 tekst AP Ὅτι ἐν τοῖς ἄστεσιν ὁπόταν ἀναπνεῦσαι βουλευθῶσιν, εἰς τοὺς ἀγροὺς θεοῦσι, τὰς μὲν πόλεις κλύδωνας, τοὺς δὲ ἀγροὺς, λιμένας νομίζοντες. Liban.  
var. EP: dit citaat bij r. 2285; KA-KB: weer bij 2287.  
vert. Als de stedelingen willen herademen, gaan ze dadelijk naar het platteland, want de stad houden ze voor een woeste zee, de velden voor havens.  
bron Libanius, *Progymnasmata* 10, 5, 13.
- 2296 tekst AU Utinam qui diuitias appetituri essent, cum diuitibus deliberarent! utinam honores petituri, cum ambitiosis, et summum adeptis dignitatis statum! profectò vota mutassent. Sen. ep. 115.

- vert. Als zij die rijkdommen zouden begeren maar eens met de rijken zouden spreken! Als zij die naar een hoog ambt verlangden, maar eens een gesprek zouden hebben met hen die zich een weg omhoog aan het vechten zijn, en met wie de hoogste status al hebben bereikt! Zonder twijfel zouden ze hun verlangen op iets anders richten.
- bron Seneca, *Epistulae morales* 115, 17.
- noot Loeb: [...] *divitias optaturi essent* [...]. Huygens volgt de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 459). De betekenis is nagenoeg eender.
- 2310-1 tekst AU Suis te illecebris oportet ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alij loquantur, ipsi videant, sed loquentur tamen. Cic. Somn. Scip.
- vert. Door haar eigen verlokkingen moet de deugd zelf de ware eer doen zoeken. Wat anderen over jou zeggen, moeten zij weten; en ze praten toch wel.
- bron Cicero, *Somnium Scipionis* 7.
- noot Teubner: *suis te oportet inlecebris ipsa virtus* [...], zo ook de ed.-Guilielmus/Gruterus (1618-1619 IV, p. 345). Vrije woordvolgorde.
- 2310-2 tekst AU Nihil *hoib.* adeò suaue et jucundum est, ut de reb. alienis sermonem habere. Gregor. Nazianz.
- vert. Niets vinden mensen zo zoet en aangenaam dan praten over andermans zaken.
- bron Gregorius van Nazianze, niet getraceerd citaat.
- 2310-3 tekst AP Quippe semper inimica virtutibus vitia sunt, et optimi quiq̄ ab improbis, quasi exprobrantes adspiciuntur. Sulpic. l. 2.
- var. KA-KB: ontbreekt (wel bij r. 2362, zie noot).
- vert. Omdat de zonden altijd vijandig staan tegenover de deugden, en juist ook de besten door de kwaden bekeken worden als zedenmeesters.
- bron Sulpicius, *Chronica* II, 28, 1.
- noot Ook aangehaald bij r. 2362.
- 2310-4 tekst AP Quaestui stultis habetur, malè loqui de melioribus. Plaut. Poen. 3. 2.
- vert. Dwazen zien het als een beroep kwaad te spreken van beteren.
- bron Plautus, *Poenulus*, 625-626.
- noot Bekort citaat; Huygens citeert het wel voluit bij r. 2365.
- 2310-5 tekst AP Saepe alium insanire dicunt, ultrò qui ipsi insaniunt. Id. Menoechm. 5. 2.
- vert. Vaak zeggen ze dat een ander gek is, die het zelf meer zijn.
- bron Plautus, *Menaechmi*, 843.
- noot Oxford: *insanire me aiunt, ultro cum ipsi insaniunt* ['ze zeggen dat ik gek ben, terwijl ze het zelf meer zijn']. Zo ook de editie-Pontanus 1630, p. 327. Huygens past het citaat aan eigen behoefte aan.

- 2318 tekst AU Major pars aetatis, certè melior Reip data sit; aliquid temporis tui sume etiam tibi. Sen. de Breu. Vit. c. 18.  
vert. Laat het grootste en zeker het beste deel van je leven aan de publieke zaak gewijd zijn; maar neem ook een deel van je tijd voor jezelf.  
bron Seneca, *De breuitate vitae* 18, 1.
- 2321-1 tekst AU Μὴ πλουτεῖν ἀδίκως, ἀλλ' ἐξ ὁσίων βιοτεύειν. Phocijl.  
vert. En niet onrechtvaardig rijk te zijn, maar vroom te leven.  
bron [pseudo-]Phocylides, *Gnomoi*, vs. 5.
- 2321-2 tekst AU Non qd habeam, sed qb. rebus inuenerim quærant. Cic. pro Quinct.  
vert. Laten ze vragen niet naar wat ik heb, maar hoe ik eraan gekomen ben.  
bron Cicero, *Pro Quinctio*, 17.
- 2321-3 tekst AU Habebit philosophus opes, sed nulli detractas, nec alieno sanguine cruentas, sine cuiusquam injuria partas, sine sordidis quæstibus, quarum tam honestus sit exitus quam introitus, quibus nemo ingemiscat nisi malignus. Sen. de vit. beat.  
vert. De wijsgeer mag rijkdommen bezitten, maar niet die anderen zijn ontnomen en druipen van bloed; verworven zonder iemand onrecht te doen, zonder vuil gewin; die met even gerust gemoed worden besteed als ze verzameld zijn; waarover niemand klaagt dan uit kwade wil.  
bron Seneca, *De vita beata*, 23, 1.  
noot Loeb: Habebit [...] *amplas opes* ['De wijsgeer mag grote rijkdommen hebben...'], sed [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 346). Huygens slaat al of niet met opzet een woord over.
- 2321-4 tekst AU Κέρδη τοιαῦτα χρῆ τινα κτᾶσθαι βροτῶν  
Ἐφ' οἷσι μέλλει μὴ πτόθ' ὕστερον στένειν. Eurip. ap. Stob.  
vert. Zulke winst behoort een sterveling zich te verwerven, dat hij er later nooit over zal willen zuchten.  
bron Euripides, fragment 459N (uit *Ctesiphontes*, vgl. de doorhaling in AU), geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium* IV, 31d, 25.
- 2321-5 tekst AU Τὸ κέρδος ἡγοῦ κερδος, ἂν δίκαιον ἦ. Meand. Monost.  
vert. Beschouw winst als winst als ze rechtvaardig is.  
bron Menander, *Sententiae (Gnomoi monostichoi)*, 729.  
noot De foutieve verwijzing naar 'Meander' blijft tot en met KB staan.
- 2328-1 tekst AU Ἡδὺ καὶ το μετ' ὀλίγον ἡσυχίαν ἀπολαῦσαι. Julian.  
vert. Ook is het aangenaam een weinig van rust te genieten.  
bron Julianus imperator (Julianus Apostata), *Epistulae dubiae* nr. 198, 411.

- 2328-2 tekst KA Hic dilutis averte negotia curis Et gratam requiem dona tibi, quando  
licebit Per totam cessare diem. *Juv. XI.*
- var. KB: komma na *Juv* vervangen door een punt.
- vert. Zet hier je werk aan de kant, je zorgen 'opgelost' (zie de noot), en gun jezelf  
de rust die je zoekt, zolang je nog de hele dag kunt luieren.
- bron Juvenalis, *Satiren* II, 181-183.
- noot Loeb: **Sed nunc dilatis** [...] dona tibi: quando licebat per **totum** cessare diem  
['geheel de dag...']. Huygens volgt met *totam* de ed. Schrevelius, 1648, p. 401;  
*dilutis* (van diluo, oplossen, wegspoelen) in plaats van *dilatis* (van diferre,  
vooruitschuiven, uitstellen) is waarschijnlijk een vergissing.
- 2328-3 tekst KA Ex meo propinquo rure hoc capio commodi, neque agri, neque urbis  
odium me unquam percipit, ubi satias coepit fieri, commuto locum.  
*Ter. Eun. 5. 6.*
- vert. Uit mijn nabijgelegen stuk land raap ik dit plezier, dat ik nooit genoeg krijg  
van ofwel het land, ofwel de stad: als ik het ergens zat word, verhuis ik weer.
- bron Terentius, *Eunuchus*, 971-973
- 2332 tekst AU Quanta dementia est, heredi suo procurare, et sibi negare omnia! Sen.  
ep. 123.
- vert. Wat is het een dwaasheid voor zijn erfgenaam te zorgen en zichzelf alles te  
ontzeggen!
- bron Seneca, *Epistulae morales* 123, II.
- noot Loeb: [...] **heredis sui res** procurare ['dat men de belangen waarneemt van  
zijn erfgenaam'] [...]. Huygens volgt de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 496).
- 2335-1 tekst AU Ὅλως δὲ τὸ πλουτεῖν ἐστὶν ἐν τῷ χρῆσθαι μᾶλλον ἢ ἐν τῷ  
κεκτήσθαι. Arist. I. Rhet.
- vert. Al met al zit rijkdom meer in gebruik dan in bezit.
- bron Aristoteles, *Rhetorica* I, 5, 7.
- 2335-2 tekst AU Τὸν δὲ πολυκτέανον καὶ πλούσιόν ἐστι δίκαιον κλήζειν, ὅς  
χρῆσθαι τοῖς ἀγαθοῖς δύναται. Lucian. Anth. Gr.
- vert. Deze kan men met recht welgesteld en rijk [noemen], die zijn rijkdommen  
kan gebruiken.
- bron Lucianus, in *Anthologia graeca* I, 66, nr. 3 (*Planudea*, = *Anthologia Palatina*  
10, 41, 3-4).
- noot κλήζειν is schrijffout voor κλήζειν, zo Tusculum en de ed-1550 fol. 53<sup>f</sup>.
- 2335-3 tekst AU Ἀγάπα τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν μὴ τὴν ὑπερβάλλουσαν  
κτῆσιν, ἀλλὰ τὴν μετρίαν ἀπόλαυσιν. Isocr. ad Demon.
- vert. Zet je zinnen niet op het overvloedig bezitten van de dingen die je ten dienste  
staan, maar op het gematigd genieten ervan.



- bron Isocrates, *Ad Demonicos*, 27.
- 2335-4 tekst AU Felix qui indultis potuit mediocriter uti  
Muneribus, parcumq̄ modū seruare fruendi.  
Prudent. in Hamart.  
vert. Gelukkig wie zijn zegeningen met mate heeft weten te gebruiken, en zuinig heeft kunnen genieten.  
bron Prudentius, *Hamartigenia*, 330-331.  
noot Hetzelfde citaat bij r. 1045, maar nu wel cf de bron: *mediocriter* i.p.v. *feliciter*.
- 2335-5 tekst KA Hanc ratus sum partem meam, si uterer labore meo. *Eccles.* 2. 10.  
vert. Dit heb ik als mijn deel beschouwd, dat ik kon genieten van de vruchten van mijn arbeid.  
bron Prediker (*Ecclesiastes*) 2:10.  
noot Huygens citeert de Vulgaat; de Statenvertaling geeft hier: 'Mijn hart was verblijd vanwege al mijn arbeid; en dit was mijn deel van al mijn arbeid.'
- 2341-1 tekst AU Ἐφόδια ἄτινα αὐτοῖς ἐνναυαγήσασι συγκολυμβήσει. Aristip. ap.  
Stob. serm. 3.  
vert. Zulke bagage die blijft drijven als je schipbreuk lijdt.  
bron Niet Aristippus in Stobaeus' *Florilegium*, wel Antisthenes, bij Diogenes Laërtius, *Vitae* VI, 6.
- 2341-2 tekst AU Haec metalla quibus delectatur vulgus, tenuem habent ac pfusoriam  
voluptatem. Sen. ep. 23.  
vert. Die metalen, waarin het volk genoeg scheidt, brengen slechts een gering en oppervlakkig genot.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 23, 5.  
noot Loeb: Haec, quibus delectatur vulgus [...]; zo ook de ed.-Lipsius (1639-1640 I, p. 63). Huygens vult *metalla* aan uit de context.
- 2341-3 tekst AU Κρεῖσσον ἢ σοφία λιθῶν πολυτελῶν. πᾶν δὲ τίμιον οὐκ ἄξιον  
αὐτῆς. Clem. Alex.  
vert. De wijsheid is machtiger dan de kostbaarste stenen, alles wat kostbaar is weegt niet tegen haar op.  
bron Clemens van Alexandrië, *Paedagogus* II, 12 (91).  
noot Het citaat geeft ongeveer de strekking van het hoofdstuk weer, maar is in deze vorm niet in II, 12 te vinden. N.B.: Huygens citeert de auteur hier en bij r. 2465 in het Grieks, bij r. 2116 in het Latijn; zie de noot daar.
- 2341-4 tekst AU – Petite hinc, iuuenesq̄ senesq̄  
Finem aio certum, miserisq̄ viatica canis. Pers. V.

- vert. Zoek hier, jongeren en ouderen, een zeker levensdoel en reisgeld voor de ellendige grijsheid.  
bron Persius, *Satiren* 5, 64-65.  
noot Oxford: [...] **puerique** senesque [...]. Huygens volgt de editie-Schrevelius (1648, p. 612).
- 2341-5 tekst AU Ἐφόδιον ἀπὸ νέότητος εἰς γῆρας ἀναλαμβάνει σοφίαν,  
βεβιάότερον γὰρ τοῦτο τῶν ἄλλων κτημάτων. Bias ap. Laert.  
vert. Neem wijsheid als proviand mee op uw weg van jeugd tot ouderdom, want die is betrouwbaarder dan andere bezittingen.  
bron Bias, geciteerd bij Diogenes Laërtius, *Vitae* I, 88.
- 2341-6 tekst AU Nihil horum *n* patitur vetustatem: quaerendu est ergo quod *n* fiat in dies deterius. Sen. ep. 31.  
vert. Niets van dat alles heeft niet te lijden van de ouderdom. Gezocht moet daarom worden wat niet van dag tot dag aan waarde inboet.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 31, 10-11.  
noot Loeb: Nihil horum **patitur** vetustatem ['verduurt de ouderdom'].  
Quaerendum est, quod non fiat in dies **eius, quoi non possit obstari** ['wat niet dagelijks meer onderworpen wordt aan wat het niet kan weerstaan'].  
Huygens volgt de ed.-Lipsius (1639-1640 II, p. 88).
- 2341-7 tekst KA Qui confidit in divitiis suis, corruet. II. *Prov.* 28.  
vert. Wie op zijn rijkdom vertrouwt, die zal vallen.  
bron Spreuken 11:28.
- 2347-1 tekst AU Ut et in usu boni, et in speciem populo  
Sint. Plaut. *Mostell.*  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Opdat de goederen gebruikt en door het volk gezien kunnen worden.  
bron Plautus, *Mostellaria* 123-124.  
noot Oxford: ut et in **usum** boni et in speciem populo sint; zo ook de ed.-Pontanus (1630, p. 272). Huygens is mogelijk de afkorting boven de tweede *u* vergeten.
- 2347-2 tekst AU Quum tibi sint nati, nec opes; tunc artibus illos  
Instrue, quo possint inopes defendere vitam. Dionijs. *Cat. l. 1.*  
var. AP-KB: ontbreekt.  
vert. Als je kinderen hebt, en geen rijkdommen, onderwijs die kinderen dan in de kunsten waarmee ze zich ook bij armoede in leven kunnen houden.  
bron *Disticha Catonis* I, 28.  
noot In 17<sup>e</sup>-eeuwse uitgaven worden de *Disticha de moribus* toegeschreven aan 'Dionysius Cato'.

- 2362-1 tekst AU Ut quisq̄ contemptissimus, et ut maximè ludibrio est, ita solutiss:  
linguae est. Sen. In sap. n cad.  
vert. Naarmate iemand lager staat en vooral tot spot dient, is hij ook losser van  
tong.  
bron Seneca, *De constantia* II, 3.  
noot Loeb: et ut quisque contemptissimus **et vel ludibrium** est ['en zelfs het  
mikpunt van spot is'], [...]. Huygens wijkt hier ook af van de ed.-Lipsius, I,  
p. 252, die heeft: [...] et ut ludibrio est [...] (dus zonder *maxime*=vooral). De  
door hem aangehaalde titel, voluit *In sapiente non cadente*, gaat wel terug  
op die bij Lipsius, voluit: *De constantia sapientis, sive quod in sapientem  
non cadit injuria* ['De standvastigheid van de wijze, of: dat de wijze niet het  
slachtoffer van onrecht kan zijn'].
- 2362-2 tekst AU Semper inimica virtutibus vitia sunt, et optimi quiq̄ ab improbis quasi  
exprobrantes aspiciuntur. Sulp. lib. 3.  
vert. De zonden staan altijd vijandig tegenover de deugden, en juist ook de besten  
worden door de kwaden bekeken als zedenmeesters.  
bron Sulpicius, *Chronica* II, 28, 1.  
noot Ook aangehaald bij r. 2310 (met *quippe*=omdat, en de juiste verwijzing naar  
boek 2).
- 2362-3 tekst AU Homines mali sunt, qui bonis dicunt malè. Plaut. Bacch.  
var. AP-KB: [...] qui **optimis** dicunt male.  
vert. Het zijn slechte mensen die kwaad spreken van de goeden (AP: van de  
besten).  
bron Plautus, *Bacchides*, 118.  
noot Oxford: *Mali sunt homines qui bonis dicunt male*; zo ook de ed. Pontanus  
(1630, p. 236). Huygens prefereerde misschien het relatieve *optimis* boven het  
absolute *bonis*.
- 2362-4 tekst AU Isthic est thesaurus stultis in lingua situs,  
Ut q̄stui habeant male loqui melioribus. Id. Poen.  
var. AP-KB: [...] At **quaestui habent** male loqui [...].  
vert. Dat is de schat, die bij domme mensen in hun tong zit: dat ze er hun beroep  
van kunnen maken kwaad te spreken van beteren.  
bron Plautus, *Poenulus*, 625-626.  
noot Oxford: [...], ut quaestui habeant male loqui melioribus, dus conform AU.  
De vorm in AP lijkt niet op een verschrijving, maar levert toch ook niet echt  
een goede zin op: '[...] maar ze maken er hun beroep van kwaad te spreken  
over beteren'. Ook (bekort) geciteerd bij r. 2310.
- 2362-5 tekst AU Φᾶυλος κριτῆς παντὸς καλοῦ πράγματος ὄχλος. Pythag. ap. Stob.  
vert. De massa is een slechte beoordelaar van iedere schone zaak.

- bron Pythagoras, geciteerd bij Stobaeus, *Florilegium* IV, 5, 42.  
noot Iets bekort citaat.
- 2362-6 tekst AU Πονηρόν, ὡ ἄνδρες Αθηναῖοι, πονηρόν ὁ συκοφάντης ἀεὶ, καὶ πανταχόθεν βάσκανον καὶ φιλαίτιον. Demosth. pro Ctesiph.  
vert. Gevaarlijk, Atheners, gevaarlijk is die beroepsplasteraar, overal en altijd kwaadaardig en verzot op procedures.  
bron Demosthenes, *De Corona (Pro Ctesiphonte)*, 242.
- 2362-7 tekst AU Erras si istorum, tibi qui occurrit, vultibus credis, hominu effigies habent, aios ferarum.  
var. AP-KB: met bronverwijzing; ‘Sen.’  
vert. Je vergist je als je afgaat op de gezichten van de mensen die je tegenkomt; ze zien er uit als mensen maar hebben de geest van een wild dier.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 103, 2.
- 2362-8 tekst AU Φεῦ, πῶς πονηρόν ἐστὶν ἀνθρώπων φύσις  
Τὸ σύνολον; οὐ γὰρ ἂν ποτ’ ἐδεήθη νόμου.  
Οἶει τι τῶν ἄλλων διαφέρειν θηρίων  
Ἄνθρωπον; οὐδὲ μικρὸν, ἀλλὰ σχήματι.  
Πλαγί’ ἐστὶ τ’ ἄλλα, τοῦτο δ’ ὀρθὸν θηρίον. Lycurg. poet. vetus.  
var. AP-KB hebben δ’ ὀρθὸν θηρίον. Verschrijving.  
vert. Ach, hoe kwaad is de natuur van de mensen, doorgaans; want eens had hij geen behoefte aan een wet. Denk je dat de mens verschilt van de andere dieren? Niet gering, maar alleen uiterlijk. Het ene dier loopt gebogen en het andere rechtop.  
bron Philemon, fragment 2 en 3 (vgl. Edmonds, *Fragments of Attic Comedy*, IIIa, p. 6-7).  
noot In Stobaeus’ *Florilegium* (III, 2, 26) wordt dit citaat net als bij Huygens als één geheel gepresenteerd; daar komt mogelijk ook de verwijzing naar Lycurgus vandaan, wiens naam vlakbij wordt genoemd, bij III, 2, 30. Hij wordt *poeta vetus* genoemd, ter onderscheiding van de wetgever Lycurgus?
- 2383 tekst AU Par sumptus est, semel solida collocare, et saepe integrare cadentia.  
Symm. lib. 6. ep. 70.  
vert. Het kost evenveel, of je in een keer iets stevigs neerzet of dikwijls weer opbouwt wat op instorten staat.  
bron Symmachus, *Epistulae* VI, 70.  
noot Budé: Par **enim** sumptus est [...] et saepe integrare **recidentia**. Huygens volgt de ed. Scioppius (1608, p. 189). Voor de betekenis maakt het weinig uit.
- 2427-1 tekst AU Τὸ μὲν ἀληθὲς πικρὸν ἐστὶ καὶ ἀηδὲς τοῖς ἀνοήτοις. Dio Chrysost.  
vert. De waarheid is bitter en onaangenaam voor de onverstandigen.

- bron Dio Chrysostomus, *Orationes* 1, 11.  
noot Loeb: Τὸ μὲν γὰρ ἀληθὲς [...] [‘Want de waarheid...’].
- 2427-2 tekst AU Opus tenera mordaci radere vero  
Auriculas. Pers. 1.  
var. AP-KB: Opus mordaci [...]; en een verwijzing naar ‘Pers. 5.’ Zie noot.  
vert. De behoefte om fijngevoelige oortjes met bijtende waarheden te kwetsen.  
bron Persius, *Satiren* 1, 107-108.  
noot Oxford: **Sed quid opus teneras mordaci radere vero auriculas** [‘maar waarom fijngevoelige oortjes met bijtende waarheden te kwetsen?’. De vorm *tenera Auriculas* in AU is kennelijk een vergissing; onduidelijk is waarom Huygens in AP *tenera[s]* weglaat. De verwijzing naar ‘Pers. 5’ komt doordat er in AU ‘Pers. V’ lijkt te staan, maar die V zal een uitgeschoten 1 zijn.
- 2433 tekst AU Καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὐτις ἀνὴρ ἴδεν οὐδὲ τις ἔσται  
Εἰδῶς. Xenophan.  
var. KA-KB: dit citaat bij r. 2434. In KB wordt verwezen naar Xenophon.  
vert. Maar de waarheid heeft geen mens ooit gezien en zal niemand ooit zien.  
bron Xenophanes, *Peri Physios*, fragment 30 (ook wel: 34).
- 2441 tekst AU Amicum tuum hortare, ut istos magno animo contemnat, qui illum  
objurgant, q̄ umbram et otium petierit, et cum plus q̄sequi posset,  
ptulerit quietem omnibus. Sen. ep. 36.  
var. EP-KB: **Animum** tuum hortare [...] [‘spoor je ziel aan...’]. Geen onzin, maar vermoedelijk toch een transmissiefout.  
vert. Spoor je vriend aan om zich hooghartig niets aan te trekken van diegenen die hem verwijten dat hij een plek in de luwte heeft gezocht en vrije tijd, en dat hij, op een moment dat er een hogere en voordeliger positie voor hem was weggelegd, de rust heeft gekozen boven alle andere dingen.  
bron Seneca. *Epistulae morales* 36, 1, 1.  
noot Loeb: [...] petierit, **quod dignitatem suam destituerit** [‘dat hij zijn ambt heeft neergelegd’], et cum plus [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 94). Huygens past het citaat aan zijn eigen situatie aan.
- 2445 tekst AU Math. 7. 1. Rom. 12. 19. Deut. 32. 35.  
var. AP-KB: verwijzing naar ‘Deut. 32.15’ (de tweede 3 in AU is een beetje onduidelijk).  
vert. [Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld wordt.]  
[Wreekt uzelf niet, beminden, maar geeft den toorn plaats; want er is geschreven: Mij komt de wraak toe; Ik zal het vergelden, zegt de Heere.]  
[Mijn is de wraak en de vergelding, ten tijde als hunlieder voet zal wankelen;

- want de dag huns ondergang is nabij, en de dingen, die hun zullen gebeuren, haasten.]  
bron Mattheüs 7:11, Romeinen 12:19 en Deuteronomium 32:35.
- 2454-1 tekst AU Offendi rebus istis, tam ridiculum est, quàm queri, q spargaris in publico, aut inquineris in luto. Sen. ep. 107.  
vert. Gekwetst worden door die dingen is even belachelijk als klagen dat je op straat wordt ondergespat of smerig wordt in de modder,  
bron Seneca, *Epistulae morales* 107, 2.
- 2454-2 tekst AU Τῷ ἀληθεῖ χαλεπαίνειν οὐ θέμις. Plat. 5. Reip.  
vert. Boos worden op de waarheid is verwerpeljk.  
bron Plato, *Politeia* 5, 480A.  
noot Loeb: Τῷ γὰρ ἀληθεῖ χαλεπαίνειν [...] ['Want ...'].
- 2454-3 tekst AU Ἀμεινον παρὰ ιδιώτου τ' ἀληθές ἢ παρὰ σοφιστοῦ τὸ ψεῦδος μαθεῖν. Isid. Pelus. ep. 67. lib. 4.  
vert. Het is beter van een leek de waarheid te leren dan de leugen van een filosoof.  
bron Isidorus van Pelusium, *Epistulae* IV, 67.
- 2454-4 tekst AU Χρὴ οἶμαι τοὺς παραινοῦντας συνοῖσον ἔργον ἀσπάζεσθαι κὰν ὥσι φαῦλοι, κὰν μηδαμόθεν σοι γνώριμοι. Man. Imper.  
vert. Wij moeten, dunkt me, degenen die ons aanzetten tot werk waar iets goeds uit voortkomt, dankbaar zijn, ook al hebben ze geen enkele status en zijn ze nergens van bekend.  
bron Manuel Paleologus (?), ongetraceerd citaat.
- 2454-5 tekst AU Admoneri bonus gaudet: pessimus quisq correptorem asperrimè patitur. Sen. 3. de Ir.  
var. EP-KB: verwijzing naar 'Sen. 3. de Tr.'  
vert. Een goed mens is blij met een waarschuwing; hoe slechter iemand is des te moeilijker verdraagt hij de criticus.  
bron Seneca, *De ira* 3, 36, 4.  
noot Loeb: [...] pessimus quisque rectorem asperrime patitur. Huygens volgt de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 91).
- 2454-6 tekst KA Non ægrè feras, si quidem de te male senserint: & dixerint, quod non libenter audias. Tu deteriora de teipso sentire debes, et neminem infirmiore te credere. Est non parva prudentia, silere in tempore malo, & introrsus ad me converti, nec humano iudicio disturbari. Non sit pax tua in ore hominum. *Th. à Kemp. de imit. Chr.* 3. 28.  
vert. Trek het u niet aan, als sommigen kwaad over u denken en zeggen wat u niet graag hoort. Ge moet nog slechter over uzelf denken en geloven dat niemand

- zwakker is dan u. Het is geen geringe wijsheid, in kwade tijden te zwijgen, in uw binnenste tot Mij te keren, en u niet te laten storen door het oordeel van mensen. Uw gerustheid moet niet afhangen van wat mensen zeggen.
- bron Thomas à Kempis, *De imitatione Christi* III, 28, 1-2. en 4-5.
- 2455 tekst KA qui corripit hominem, gratiam postea inveniet apud eum, magis quam ille, qui per linguæ blandimenta decipit. 28. *Prov.* 23.  
vert. Die een mens bestraft, zal achterna gunst vinden, meer dan die met de tong vleit.  
bron Spreuken 28:23.
- 2465-1 tekst AU Ἔοικεν ἡ τοῦ ὕπνου καταφορὰ θανάτῳ. Clem. Alex. 2. Paed.  
vert. Inslapen lijkt op de dood.  
bron Clemens van Alexandrië, *Paedagogus* II, 9 (80).
- 2465-2 tekst AU Vigil ille, nec ullam  
Ad requiem facilis; credens abscedere vitæ  
Quod sopor eripiat tempus. Sil. de Hannib. lib. 12.  
vert. Hij waakte, en was niet genegen tot enige rust, overtuigd dat de tijd die de slaap wegnam, van zijn leven afging.  
bron Silius Italicus, *Punica* XII, 559-560.  
noot Loeb: Vigil ipse ['Hijzelf waakte'], nec ullam [...] facilis, credensque abscedere [...]. Huygens volgt met *ille* de ed. 1628, p. 192, waar overigens wel *credensque* staat ['en menend...'].
- 2465-3 tekst AU Καθεύδων οὐδενὸς ἄξιος, οὐδὲν μάλλον τοῦ μὴ ζῶντος. Arist.  
vert. Wie slaapt is niets waard, niet meer dan wie niet leeft.  
bron Plato, *Nomoi* VII, 808B.  
noot Iets bekort citaat. Het citaat wordt ook aangehaald door Clemens van Alexandrië, *Paedagogus* II, 9 (iets vóór de tekst van 2465-1) en in Stobaeus' *Florilegium* III, 1, 203, maar die noemen geen van beiden Aristoteles als bron.
- 2465-4 tekst AP Ὑπνος τὰ μικρὰ τοῦ θανάτου μυστήρια.  
vert. De slaap, de kleine geheimen van de dood.  
bron Mnesimachus Comicus, fragment 11 (Edmonds, *Fragments of Attic Comedy* II, 368-369).  
noot Niet in Stobaeus of de andere door mij bekeken bloemlezingen; Huygens kende de uitdrukking wellicht via een thesaurus of etymologicum.
- 2468 tekst AU Extendamus vitam: huius et officii et argumentum actus est. Circumscribatur nox, et aliquid ex illa in diem transferatur. Sen. ep. 122.

- var. AP: [...] officium et argumentum usus est. Overschrijffout.  
vert. Laten we ons leven verlengen; de opdracht van het leven en tevens het bewijs ervan is dat je het gebruikt. Laten we de nacht inperken, en een deel ervan tot dag maken.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 122, 3.
- 2469 tekst AU Diducimus vitam in particulas, ac lancinamus. Sen. ep. 32.  
var. AP-KB: [...] et lancinamus.  
vert. Wij scheuren het leven in partjes uiteen, en versnipperen het.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 32, 2.  
noot Loeb: Diducimus **illam** ['het', nl. het leven] in particulas [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, 493). Huygens vult *vitam* in uit de context.
- 2471 tekst AU Nihil morti tam simile qua somnus est. Cic. de Sen.  
vert. Niets lijkt zozeer op de dood als de slaap.  
bron Cicero, *De senectute* 22 (80).  
noot Loeb: **Iam vero videtis nihil esse morti** [...] somnus ['u ziet alweer dat echt niets zozeer lijkt...']. Zo ook in de contemporaine uitgaven; Huygens verzelfstandigt het citaat.
- 2472-1 tekst AU Lex haec data e caducis,  
Deo jubente, membris,  
Ut temperet laborem  
Medicabilis voluptas. Prudent. Hymn. VI. Cathem.  
var. EP-KB: Lex data est caducis (*haec weggevallen*).  
vert. Deze wet is op Gods bevel aan onze zwakke leden gegeven, dat een heilzaam genot de arbeid zou verzachten.  
bron Prudentius, *Liber Cathemerinon VI: Hymnus ante somnum*, r. 21-24.
- 2472-2 tekst AU Tenenda nobis via est quam natura p̄scripsit, nec ab illa declinandu.  
Sen. ep. 122.  
vert. We moeten de weg aanhouden die de natuur heeft voorgeschreven, en daarvan niet afwijken.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 122, 19.  
noot Loeb: **Ideo, Lucili, tenenda nobis** [...] [Daarom, Lucilius, moeten wij...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 493).
- 2483-1 tekst AU Somnus refectioi necessarius est: hunc tamen si per diem noctemq̄  
continues, mors est. Sen. de tranq.  
vert. De slaap is onmisbaar voor het herstel van krachten; als je echter dag en nacht blijft doorslapen, is dat je dood.  
bron Seneca, *De tranquillitate animi* 17, 6.



- noot Loeb: *Nam et somnus* [...] [Want ook de slaap...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 236); die heeft echter *mors erit* ['zal dat je dood zijn'] i.p.v. *est*, waarin Huygens dus ook afwijkt.
- 2483-2 tekst AU *Detur quieti tempus, ut somno grauis*  
*Vis victa, morbo pectus oppressu leuet. Sen. Herc. fur.*  
 vert. Laat een tijd aan de rust gegeven worden, opdat die, de drukkende last(?) overwonnen door de slaap, de borst, bedrukt door de ziekte, verlicht. Zie de noot: het citaat in deze vorm levert waarschijnlijk geen goede zin op.  
 bron Seneca, *Hercules furens*, 1051-1052.  
 noot Loeb: [...] ut somno **gravi vis victa morbi pectus** [...]: Laat een tijd aan de rust gegeven worden, opdat hij door diepe slaap het benauwde gemoed, overwonnen door de last van de ziekte, verlicht. Huygens volgt eerder (maar niet helemaal) de ed. Farnabius (1632, p. 211): [...] ut somno *gravis vis victa, morbi pectus oppressum levet* [...].
- 2496 tekst AU *Domus munimentum sit aduersus infesta corpori. hanc utrum cespes*  
*erexerit, an varius lapis gentis alienæ, nihil interest. scito te hominem*  
*tam bene culmo quàm auro tegi. Sen. ep. 8.*  
 Var. AP-KB: verwijzing naar Sen. 1. ep. 8. AU is hier een beetje vlekkelig.  
 vert. Het huis moet een bescherming zijn tegen bedreigingen van het lichaam. Of het uit plaggen is opgetrokken of uit diverse soorten geïmporteerd marmer is niet van belang: weet dat jij als mens evengoed door stro als door goud gedekt wordt.  
 bron Seneca, *Epistulae morales* 8, 5.  
 noot Loeb: [...] **scitote tam bene hominem** culmo quam auro tegi ['jullie moeten weten dat de mens net zo goed door stro als door goud bedekt wordt.']. De ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 18) heeft [...] **Scito hominem tam bene** [...]; kennelijk had Huygens toch iets met *te* in zijn hoofd. In een Leids exemplaar van de Lipsius-editie uit 1614 (in-folio, UBL 763 A 1) staat trouwens in een 17e-eeuwse geleerdenhand bijgeschreven: 'scitote vel scito te'.
- 2501 tekst AU *Exiguæ saepe areæ in multos usus describentis arte patuere: et quamuis*  
*angustum pedem, dispositio fecit habitaculum. Sen. 1. de Tranquill.*  
 vert. Dikwijls staan kleine ruimtes door een kundige indeling open voor vele vormen van gebruik, en hoe benauwd de ruimte ook is, ordening maakt een huis [vergissing, zie noot].  
 bron Seneca, *De tranquillitate animi* 10, 4.  
 noot Loeb: [...] dispositio fecit **habitabilem** [ordering maakt het bewoonbaar]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 I, p. 225). De verwijzing naar '1. de Tranq.' (er staat inderdaad *1*, niet de *l.* van *liber*) is onduidelijk.

- 2531 tekst AU Quod si quando cum influentibus negotijs paria fecisti, instar  
refectionis existimas, mutationem laboris. Plin. Paneg.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 2532.  
vert. En wat gij beschouwt als ontspanning, als ge af en toe met de menigte van  
zaken gelijk op bent, is weer ander werk.  
bron Plinius Minor, *Panegyricus Trajani* 81.
- 2532-1 tekst AU Η ἀνάπαυσις τῶν πόνων ἀρτυμά ἐστι. Plut. de lib. educ.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 2531. De spiritus voor *H* ontbreekt t/m KA.  
vert. Rust is verkwikkend bij hard werken.  
bron Plutarchus, *De liberis educandis* 13 (*Moralia* 9C).
- 2532-2 tekst KA Ἐν πάσῃ κινήσει τοῦ σώματος, ὁπότεν ἀρχηται πονέειν, το  
διαναπαυεῖν εὐθὺς ἀκοπον. Hippocr. 2. Aph. 48.  
vert. Bij elke lichaamsbeweging is het weldadig om dadelijk te pauzeren als het  
begint pijn te doen.  
bron Hippocrates, *Aphorismen* II, 48.
- 2535-1 tekst AU Arcus et arma tuæ tibi sunt imitanda Dianæ;  
Si nunqu cesses tendere, mollis erit. Ouid. Ep. 4.  
vert. De boog – en je behoort de wapenen van Diana, jouw godin, te volgen – als  
je nooit ophoudt hem te spannen, wordt hij slap.  
bron Ovidius, *Heroides* 4, 91-92.  
noot De verwijzing naar ‘Ep.’ komt van de titel *Epistulae heroides*.
- 2535-2 tekst AU Non uno contenta valet natura tenore;  
Sed permutatas gaudet habere vices. Petron.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 2532.  
vert. De natuur is niet op dreef als ze gebonden is aan één stem, maar heeft plezier  
als ze van partij kan wisselen.  
bron Petronius, fragment 26, 9-10.
- 2535-3 tekst AU –Vita in oi q̄cquid est,  
Iustum req̄rit optimaē pausæ modum. Auson. in Lud. Sap. Cleob.  
var. AP: [...] **Iustam** [...] modum. Verschrijving, verbeterd in EP-KB. AP-KB: dit  
citaat bij r. 2532.  
vert. Wat het leven over het geheel genomen ook is, het vereist een juist maathou-  
den, dat wil zeggen uitgekiende momenten van rust.  
bron Ausonius, *Ludus septem sapientium* 160-161 (Cleobulus aan het woord).
- 2537-1 tekst AU Nimium n̄ placet, etiam q̄ bonu putatur. Cassiod. lib. 10. ep. 3.  
var. AP-KB: ontbreekt.

- vert. Een teveel is onaangenaam, ook van wat als iets goeds beschouwd wordt.  
bron Cassiodorus, *Variae* X, epistula 3.
- 2539 tekst AP Omnibus quidem prodest subinde animum relaxare. Excitatur enim otio vigor; et omnis tristitia, quæ continuatione pertinacis studij adducitur, feriarum hilaritate discutitur. Sen. Contr. 1. Praef.  
vert. Voor iedereen is het nuttig om af en toe de geest te ontspannen. De krachten worden immers opgewekt door rust, en alle verveling die ontstaat door aanhoudend op hetzelfde te studeren wordt verdreven door de vrolijkheid van een paar vrije dagen.  
bron Seneca Major, *Controversiae*, Praefatio, 15.
- 2541 tekst AU Deniq si sedeas, requies e magna laboris;  
Si multum sedeas, labor est. Maro namq Poeta  
Pro poena posuit, sedet aeternumq sedebit,  
Infelix Theseus. Semper nocet utile longum. Tertul. Carm. ad. Senator.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 2539.  
vert. Kortom, als je kunt zitten, betekent dat rust van hard werken; maar als je veel moet zitten, is dat weer werk. Zo stelde de dichter Maro [Vergilius] het als een straf voor dat de ongelukkige Theseus zit en altijd zitten zal. Het nuttige dat te lang duurt wordt zelf weer schadelijk.  
bron Tertullianus, *Carmen ad senatorem*, 58-61.
- 2549-1 tekst AU Ipse quoq Annus, temporu Pater, quadrifariâ se diuersitate componit.  
nec desiderium caperet, si nouitatis gratiam n haberet. Cassiod. l. 2.  
var. AP-KB: dit citaat bij 2543.  
vert. Ook het jaar zelf, de vader van de tijd, deelt zich in met een onderscheid in vieren; en men zou er niet naar uitzien, als het de charme van de nieuwheid niet behield.  
bron Cassiodorus, *Variae* II, epistula 3.
- 2549-2 tekst AU Natura hoc q vides regnum mutationib. temperat. Sen. ep. 107.  
var. AP-KB: dit citaat bij 2543.  
vert. De natuur bestuurt dit wereldrijk dat je om je heen ziet, door veranderingen.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 107, 8.  
noot Loeb: Natura autem ['Maar de natuur...'] hoc quod vides [...]. Zo ook de ed.-Lipsius 1639-1640, II, p. 410.
- 2573 tekst AU Tum felicem te esse judica, cum poteris in publico viuere, cum te parietes tui tegent, n abscondent. Sen. ep. 43.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 2577.  
vert. Acht jezelf dan gelukkig, als je onder de mensen kunt leven, als de muren van je huis je alleen maar hoeven te beschutten, niet verbergen.

- bron Seneca, *Epistulae morales* 43, 3.  
noot Loeb: Tum **autem** felicem [...]. Huygens volgt hier wel de ed.-Lipsius 1639-1640, II, p. 108.
- 2579-1 tekst AU Odium ex offensa sic vitabis, nemine lacessendo gratuito: à quo te  
sensus communis tuebitur: fuit enim hoc multis periculosum. Sen. ep.  
105.  
vert. Gehaat worden vanwege aanstoot zul je vermijden door zo te handelen dat je  
niemand zomaar prikkelt; een tactvol optreden zal je daarbij helpen. Want dit  
is een gebied waar velen risico hebben gelopen.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 105, 4.  
noot Loeb: Odium **aut est ex offensa: hoc vitabis neminem lacessendo; aut  
gratuitum**: a quo te sensus communis tuebitur. Fuit hoc multis periculosum  
[‘Men wordt gehaat ofwel omdat men aanstoot geeft: dat kun je vermijden  
door niemand te prikkelen; ofwel om geen speciale reden: daartegen helpt  
een tactvol optreden. Dit is een gebied...’]. Huygens volgt op een enkel detail  
na de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 415).
- 2579-2 tekst AU Qui timetur timet, nemo potuit terribilis esse secure. Sen. ib.  
vert. Wie gevreesd wordt, is zelf bang; niemand die anderen angst aanjaagt is ooit  
veilig. Seneca, in hetzelfde werk.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 105, 4.  
noot Loeb: Adice **nunc quod** qui timetur [...] [daar komt nog bij dat wie...]. Zo  
ook de ed.-Lipsius; Huygens laat de aanloop eenvoudig weg.
- 2579-3 tekst AU Securitatis magna portio est, nihil iniqui facere. Sen. ib.  
vert. Veiligheid komt grotendeels voort uit het niet doen van onrecht.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 105, 7.
- 2579-4 tekst AU Magnum est psidium in periculis innocentia. Sen. l. 7. Contr. 1.  
var. AP-KB: bij r. 2577.  
vert. Onschuld is een grote steun bij gevaar.  
bron Seneca Major, *Controversiae* VII, 1, 10.
- 2579-5 tekst AU Scitis quanto negligentius custodiat ferrum bonâ conscientîâ. Quint.  
decl. 1.  
var. AP-KB: dit citaat bij r. 2577.  
vert. Jullie weten hoeveel minder betrouwbaar de bescherming door het zwaard is  
dan die door een goed geweten.  
bron [pseudo-]Quintilianus, *Declamationes majores* 1, 3.

- 2586-1 tekst AU Satis idoneus patientiæ sequester Deus. Si injuriam deposueris penes eum, ultor est: Quantum patientiæ licet, ut Deum habeat debitorem! Tertull. de patient.
- vert. Bij God is ons geduld veilig genoeg bewaard. Als je geleden onrecht bij Hem neerlegt: Hij zal het vergelden. Hoeveel ruimte is er niet voor het geduld, dat (zelfs) God erbij in het krijt wil staan!
- bron Tertullianus, *De patientia* 15, 1.
- noot Bekort citaat; getuige de doorhaling in AU stond het overgeslagen stuk wel in Huygens' bron.
- 2586-2 tekst AU Ita, quisquis es, si sapis, Patiare potius ipse, quam facias scelus. Sen. Theb.
- vert. Daarom, wie gij zijt, als ge verstandig zijt, lijd liever zelf onder een misdaad dan er een te plegen.
- bron Seneca, *Phoenissae (Thebais)* 494.
- noot *Ita [...] sapis* is door Huygens toegevoegd. De titel *Thebais* heeft het stuk ook in de editie-Farnaby.
- 2593-1 tekst AU Haec in homines alienissimos, deniq inimicissimos, viri boni faciunt, et hoium existimationis, et cois humanitatis causâ, ut cum ipsi nihil alteri scientes incomodarint, nihil ipsis jure incomodi cadere possit. Cic. or. pro P. quint.
- var. AP-KB: [...] cum ipsi nihil alteri incomodarint [...]; *scientes* ['met opzet'] overgeslagen. Daar een correcter bronvermelding: [...] pro P. quinct.
- vert. Dit is het gedrag van rechtschapen mannen ten opzichte van totaal vreemden, ja zelfs van vijanden, zowel omwille van het oordeel van de mensen als omwille van de menselijkheid: met opzet doen ze zelf geen hinder aan een ander, zodat hunzelf ook geen ongemak kan overkomen, tenminste niet met enig recht.
- bron Cicero, *Pro Quinctio*, 16, 51.
- 2593-2 tekst KA Deum time, & hominum terrores non expavesces. Thom. de Kemp. de Imit. Chr. 3. 36.
- vert. Vrees God, en ge zult niet sidderen zijn voor de bedreigingen van mensen.
- bron Thomas à Kempis, *De imitatione Christi* III, 36, 11.
- 2596-1 tekst AP Timere multos non vis? Unicum time. Carpathij.
- vert. Wilt ge niet bang zijn voor de massa? Vrees de Ene.
- bron Mogelijk Johannes Carpathius, *Capita hortatoria* II, 24.
- noot Migne (*PG* 85, 815): Qui unum timet, non timebit multos. Het citaat is van oorsprong Grieks en Huygens zal allicht een andere Latijnse versie gezien hebben.

- 2596-2 tekst KA Fortitudo simplicis, via Domini, & pavor his qui operantur malum.  
*Prov.* 10. 29.  
vert. De weg des Heeren is voor den oprechte sterkte; maar voor de werkers der ongerechtigheid verstorning.  
bron Spreuken 10:29.
- 2602-1 tekst AU Spem improborum eluseris, si nihil habueris, q cupiditatem alienam et improbam irritet, si nihil insigne possederis. *Sen. ep.* 105.  
vert. Je zult de hoop van de kwaden beschamen, als je niets hebt dat de onrechtvaardige begeerte van anderen opwekt, als je niets bijzonders bezit.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 105, 3.  
noot Loeb: Spem improborum **vitabis** [‘vermijden dat de kwaden hun hoop op je richten’] [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, 415); overigens kunnen *vitare* en *eludere* nagenoeg synoniem zijn.
- 2602-2 tekst AP Κερδαλέους δίξεσθε δόμους ληίστορες άλλους. Τοῖ δε γάρ ἐστι φύλαξ ἔμπεδος ἢ πενίη. *Anthol. lib.* 4. 23. 6.  
vert. Probeer een ander huis, dat meer opbrengt, rovers; want hierover houdt armoe de vaste wacht.  
bron *Anthologia Planudea* IV, 23, 6 (= *Anthologia Palatina* IX, 654).
- 2602-3 tekst KA Non capit has nugas humilis domus. *Juven. Sat.* 11.  
vert. Een eenvoudig huis is voor deze beuzelingen te klein.  
bron Juvenalis, *Satiren* 11, 171.
- 2609 tekst KA Nam hic apud nos nihil est aliud quaesti furibus. *Plaut. Ant.* 1. 2.  
vert. Want hier bij ons is voor dieven niets anders te zoeken.  
bron Plautus, *Aulularia*, 83.  
noot De verwijzing naar *Ant.* is een zet- of overschrijffout.
- 2616 tekst KA Adeo nulla vacia nobis Est eboris, nec tessellae, nec calculus ex hac Materia; quin ipsa manubria cultellorum Ossea. *Iuv. Sat.* 11.  
var. KB: [...] nulla **uncia** nobis [...]. Correctie.  
vert. Zo hebben wij hier geen [grammetje] ivoor in huis, geen dobbelsteen en geen damsteen daarvan gemaakt. Zelfs de mesheften zijn van been.  
bron Juvenalis, *Satiren* 11, 131-134.  
noot KA *vacia* is een zet- of overschrijffout.
- 2637 tekst AU Nam procreasse liberos, lepidum est onus. *Plaut. Mil. Act.* 3. sc. 1.  
Var. EP-KB: Nam **procreare** liberos [...].  
vert. Want kinderen verwekt te hebben (EP: ‘kinderen verwekken’) is een aangename last.

- bron Plautus, *Miles Gloriosus*, 682.  
noot Oxford: nam **procreare** liberos [...]. Zo ook de oudere uitgaven, al suggereert Lipsius in de *Annotationes* de emendatie *procreasse*. Huygens wilde misschien het citaat aan eigen behoefte aanpassen, maar koos voor EP toch voor de originele tekst.
- 2642 tekst AU Πολλοὶ μαθητὰὶ κρείττονες διδασκάλων. Anth. Gr.  
vert. Veel leerlingen gaan hun meesters te boven.  
bron *Anthologia graeca* II, 25, 3 (*Planudea*, = *Anthologia Palatina* XI, 176, 5).
- 2646 tekst AU – Decus eximium formæ par reddit imago  
Vultibus, et similis natoru gratia monstrat. Stat. 3. Syl. 3.  
vert. Haar portret, een getrouw beeld van haar uiterlijk, geeft de buitengewone schoonheid van haar gestalte weer, en een gelijke gratie van haar kinderen getuigt ervan.  
bron Statius, *Sylvae* III, 3, 113-114.  
noot Loeb: sed decus eximium **famae** par reddit imago [‘maar haar portret, dat haar reputatie recht doet’] [...]. Huygens volgt de ed. 1613, p. 73.
- 2653 tekst KA Musicè Herclè agimus aetatem; ita ut nos decet: Vino et victu, piscatu  
probo, electili vitam colimus. *Plaut. Most.* 3. 2.  
vert. We brengen onze dagen heerlijk door, waarachtig, precies zoals bij ons past: met uitgelezen drank en eten en goed vissen vieren wij het leven.  
bron Plautus, *Mostellaria*, 728-731 (acte 3, scène 2).  
noot Oxford: [...] **agitis** [...] ita ut vos decet [...] **colitis** (dus met *jullie* in plaats van *wij*). Zo ook de editie-Pontanus, 1630. Huygens past het citaat aan eigen behoefte aan.
- 2706 tekst KA Ripae fraxino multâ; multâ populo vestiuntur: quas perspicuus amnis  
velut mersus viridi imagine annumerat. *Plin. Sec. Ep.* 1. 8.  
vert. De oevers zijn met essen in menigte en een menigte populieren bekleed, die de heldere stroom als het ware onder water in hun groene spiegelbeeld verdubbelt.  
bron Plinius Minor, *Epistulae* VIII, 8, 4.  
noot [...] velut **mersus** is vermoedelijk een zet- of overschrijffout, moet zijn *mersas*.
- 2756-1 tekst AU Itaq quæ philosophia fuit, facta philologia est. Sen. ep. 108.  
var. AP-KB: Itaque **quod** Philosophia [...]. Vergissing.  
Zo is wat zoeken naar wijsheid was, een zoeken naar woorden geworden.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 108, 23.  
noot Loeb: Itaque **quae** [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 427). Huygens schreef in AU eerst *quod*, verbeterde dat, maar vergiste zich in AP opnieuw.

- 2756-2 tekst AU Cogita, q soleo frequenter tibi dicere, in istis nos nihil aliud quàm acumen exercere. Sen. ep. 108.  
vert. Denk eraan, wat ik je dikwijls al heb gezegd, dat we in die dingen niets anders dan onze spitsvondigheid oefenen.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 109, 17.  
noot Ook in de ed.-Lipsius (1639-1640 II, p. 434) is dit epist. 109.
- 2757-1 tekst AU Si me nolueris per deuia deducere facilius ad id quo tendo perueniam nam (ut ille Tragicus) veritatis simplex oratio est. ideoq illam implicare n oportet. Sen. ep. 49.  
vert. Als jij me niet langs omwegen wilt leiden, kom ik des te gemakkelijker waarheen ik op weg ben. Want, zoals de tragediedichter zegt: de taal der waarheid is eenvoudig. Daarom moeten we die niet verhullen.  
bron Seneca, *Epistulae morales* 49, 12.  
noot Loeb: [...] per devia ducere [...]. Zo ook de ed. Lipsius (1639-1640 II, p. 124). Voor de betekenis maakt het weinig uit. Met 'de tragediedichter' is bedoeld Euripides, zie het volgende citaat.
- 2757-2 tekst AU Ἀπλοὺς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφϋ. Eurip. Phoenis.  
vert. De taal der waarheid is eenvoudig.  
bron Euripides, *Phoenissae* 469.
- 2757-3 tekst AU Breuis est assertio veritatis. Symm. lib. 7. ep. 5.  
vert. Kort is de bevestiging van de waarheid.  
bron Symmachus, *Epistulae* VII, 16.  
noot Budé: [...] quia breue est [...] ['omdat kort is...']. Huygens' verwijzing naar epist. 5 lijkt een vergissing, ook in de ed.-1608 is dit nr. 7.
- 2788-1 tekst AU Surge, nugator, lacerande virgis,  
Surge, ne longus tibi somnus, unde  
Non times, detur. Auson. Ephem.  
var. KB: [...] ne longius tibi somnus [...] ['dat niet nog langer jou de slaap...']. Vermoedelijk zet- of overschrijffout.  
vert. Opstaan, luilak, een pak rammel verdien je; opstaan, dat niet een lange slaap je overvalt uit een heel onverwachte hoek!  
bron Ausonius, *Ephemeris* I, 17-19.
- 2788-2 tekst AP Ἐγρηο, Κωνσταντῖνε, τί χάλκεον ὕπνον ἰαύεις; Anth. lib. 5. 121.  
vert. Wakker worden, Constantijn! Wat lig jij in een koperen slaap!  
bron *Anthologia graeca* V, 127 (*Planudea*, = *Anthologia Palatina* XVI, 375)  
noot Ed.- 1550, fol. 238<sup>v</sup>. De gedichten zijn daar niet genummerd en men raakt er gauw mee in de war, vandaar misschien dat Huygens 121 opgeeft (eerst schreef hij 120).



- 2788-3 tekst KA Usque quò piger dormies? quando consurges è somno tuo? *Prov.* 6. 9.  
 vert. Hoe lang zult gij, lui aard, nederliggen? Wanneer zult gij van uw slaap  
 opstaan?  
 bron Spreuken 6:9.
- 2806 tekst KA Quandòque licebit Nunc veterum libris, nunc somno & inertibus horis  
 Ducere sollicitæ jucunda oblivia vitæ. *Hor.* 2. *Serm.* 6.  
 vert. En wanneer zal ik, nu eens met oude boeken, dan weer met slapen en  
 nietsdoen de vergetelheid mogen indrinken van een moeizaam leven?  
 bron Horatius, *Satiren* II, 6, 60-62.

4.4 *Lijst van bij Hofwijck aangehaalde auteurs en werken*

4.4.1 Bijbel.

Oude Testament:

Deuteronomium: r. 2445.

Psalmen: r. 765, 842.

Spreuken: r. 1039-1, 1686-1, 1891, 2341-7, 2455, 2596-2, 2788-2.

Prediker: 2335-5.

Nieuwe Testament:

Mattheüs: r. 239-1, 350, 706, 845, 2445.

Lucas: r. 322, 1327.

Johannes: r. 1581.

Romeinen: r. 2445.

2 Corinthiërs: r. 1306.

1 Johannes: r. 1570.

Jacobus: r. 2-3.

4.4.2 Klassieken.

4.4.2.1 Anonieme werken.

*Anacreontea* [verzameling Griekse liefdesgedichten]: r. 1516.

*Annales* (?): r. 147-1.

*Anthologia Graeca* [verzameling Griekse epigrammen]: r. 147-3, 147-4, 1204, 1434 (Palladas), 2128, 2335-2 (Lucianus), 2602-2, 2642, 2788-2.

*Disticha Catonis* [Griekse spreukenverzameling, toegeschreven aan Dionysius Cato]: r. 2347-2.

*Hymnen* [toegeschreven aan Orpheus]: r. 840-1.

*Panegyricum Constantini* [lofredede voor Constantijn, toegeschreven aan Eumenius]: r. 135-2.

*Rhetorica ad Herennium* [leerboek retorica, voor Herennius, toegeschreven aan Cicero]: r. 72.

4.4.2.2 Auteurs.

Aelianus

Claudius Aelianus, ca. 170-235, Grieks auteur

*Varia Historia* [Historisch allerlei]: r. 2115 (Euripides).

Alexis

Alexis, 4<sup>e</sup>-3<sup>e</sup> eeuw v.Chr., Grieks komediedichter  
*Syntrophois* [De pleegbroers], geciteerd uit Athenaeus,  
*Deipnosophistae*: r. 1437-1.

Apuleius

Apuleius, 2e eeuw n.Chr., Grieks en Latijns schrijver en redenaar  
*Metamorphosen* [Gedaanteveranderingen]: r. 709-2.

Archippus

Archippus, 5e eeuw v.Chr., Grieks komediedichter  
aan Menander toegeschreven fragment, waarschijnlijk geciteerd uit  
Stobaeus, *Florilegium*: r. 305.

Aristides

Publius Aelius Aristides, 2e eeuw n.Chr., Grieks redenaar  
*Peri Rhetorikes* [Over de retorica]: r. 56-7.  
*Rhodiacus* [De man van Rhodos]: r. 759-1.

Aristophanes

Aristophanes, ca.445-ca.388 v.Chr., Grieks komediedichter  
*Ecclesiazusae* [Volksvergaderaarsters]: r. 969-1.  
*Pax* [Vrede]: r. 1231.

Aristoteles

Aristoteles, ca.384-322 v.Chr., Grieks filosoof  
*Rhetorica*: r. 2335-1.  
ten onrechte aan A. toegeschreven citaat van Plato, *Nomoi*: r. 2465-3.

Athenaeus

Athenaeus van Naucratis, ca. 200 n.Chr., Grieks auteur  
*Deipnosophistae* [Wijzen aan tafel]: r. 969-2 (Sosipater), 1028  
(Antisthenes), 1437-1 (Alexis).

Ausonius

Decimus Magnus Ausonius, ca.310-ca.395, Latijns dichter  
*Ephemeris* [Dagboek]: r. 2788-1.  
*Ludus septem sapientium* [Spel van de zeven wijzen]: r. 68, 99-2,  
2535-3 (Cleobulus).

Boëthius

Anicius Manlius Severinus Boëthius, ca.480-ca.526, Romeins politicus en  
filosoof  
*De consolatione philosophiae* [Troost van de wijsbegeerte]: r. 840-2,  
1296, 2019.

Caecilius

Caecilius Statius, 3e-2e eeuw v.Chr., Latijns komediedichter  
fragment, geciteerd bij Cicero, *Tusculanae disputationes*: r. 2271-2.

Callisthenes

Callisthenes van Olynthus, 4<sup>e</sup> eeuw v.Chr., Grieks historicus.  
geciteerd bij Plutarchus, *De ira cohibenda*: r. 1442-2.

#### Cato

Marcus Porcius Cato Censorius, 234-149 v.Chr., Romeins staatsman  
*De re rustica (de agricultura)* [Het boerenbedrijf]: r. 33, 1519-2.

#### Cicero

Marcus Tullius Cicero, 106-43 v.Chr., Romeins politicus en filosoof  
*In Verrem* [Redevoering tegen Verres]: r. 79.  
*Pro Quinctio* [Redevoering voor Quinctius]: r. 2321-2, 2593-1.  
*Pro Rabirio Postumo* [Redevoering voor Rabirius Postumus]: r. 579-3.  
*De inventione* [Stofvinding]: r. 1201-2.  
zie ook bij anonieme werken, *Rhetorica ad Herennium*.  
*Cato Major de senectute* [Cato Major. De ouderdom]: r. 11-1, 2471.  
*De finibus bonorum et malorum* [Het hoogste goed en het grootste kwaad]: r. 978-2.  
*De officiis* [De juiste manier van leven]: r. 99-1.  
*Republica (Somnium Scipionis)* [De staat; hoofdstuk 'De droom van Scipio']: r. 1317, 2310-1.  
*Tusculanae disputationes* [Gesprekken in Tusculum]: r. 2271-2 (Caecilius).  
*Epistulae ad Quintum fratrem* [Brieven aan Quintus, zijn broer]: r. 644-3.

#### Claudianus

Claudius Claudianus, va. 370?-404, Latijns dichter  
*De raptu Proserpinae* [De schaking van Proserpina]: r. 119-1.

#### Cornelius Gallus

Caius Cornelius Gallus, ca.70-26 v.Chr., Latijns dichter  
ten onrechte aan C.G. toegeschreven citaat van Maximianus: r. 332.

#### Demosthenes

Demosthenes, 384-322 v.Chr., Grieks redenaar en staatsman.  
*De Corona (Pro Ctesiphonte)* [Redevoering over de krans; voor Ctesiphon]: r. 2362-6.

#### Dio Cassius

Dio Cassius Cocceianus, ca.155-235, Grieks geschiedschrijver  
*Historiae Romanae* [Romeinse geschiedenissen]: r. 546-1 (Caesar), 579-1.

#### Dio Chrysostomus

Dio Cocceianus Chrysostomus, ca.40-ca.115, Latijns auteur  
*Orationes* [Redevoeringen]: r. 2427-1.

#### Diogenes Laertius

Diogenes Laërtius, eind 2e eeuw n.Chr., Grieks biograaf  
*Vitae* [De levens van de filosofen]: r. 386-1 (Thales), 2341-1 (Antisthenes), 2341-5 (Bias).

Dionysius Cato  
 zie bij anonieme werken (*Disticha Catonis*).

Dionysius van Halicarnassus  
 Dionysius van Halicarnassus, 1e eeuw v.Chr., Grieks historicus en rhetor  
*Romanae antiquitates* [Romeinse oudheden]: r. 56-4.

Epictetus  
 Epictetus, ca.50-ca.125, Grieks filosoof  
*Diatribae* [Colleges]: r. 56-5, 1599-1.

Eumenius  
 Eumenius, 3e-4e eeuw, Latijns redenaar  
 Zie bij anonieme werken, *Panegyricum Constantini*.

Euripides  
 Euripides, ca. 485-ca.406, Grieks tragediedichter  
 onbenoemd fragment, mogelijk geciteerd uit Plutarchus, *Consolatio ad Apollonium*: r. 781.  
 onbenoemd fragment, mogelijk geciteerd uit Aelianus, *Varia Historia*: r. 2115.  
*Ctesiphontes*, geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium*: r. 2321-4.  
*Oedipus*, mogelijk geciteerd via Stobaeus, *Florilegium*: r. 1885-2.  
*Orestes*: r. 1039-2.  
*Phoenissae* [De Phoenicische vrouwen]: r. 2757-2.

Galenus  
 Galenus, 129-199, Grieks medicus en filosoof  
*De elementis ex Hippocrate* [Grondbeginselen van de leer van Hippocrates]: r. 80.

Hermippus  
 Hermippus van Athene, 5e eeuw v.Chr., Grieks komediedichter  
 onbenoemd fragment, bron onduidelijk: r. 647-4.

Herodotus  
 Herodotus, ca.485-ca.430 v.Chr., Grieks geschiedschrijver  
*Historiën*: r. 787-1 (Croesus).

Hippocrates  
 Hippocrates, ca.460-380 v.Chr, Grieks medicus  
*Aforismen*: r. 1412, 1442, 2532-2.

Homerus  
 Homerus, ca. 8e eeuw v.Chr., Grieks dichter  
*Odyssee*: r. 1078, 2024.

Horatius  
 Quintus Horatius Flaccus, 65-8 v.Chr., Latijns dichter  
*Oden*: r. 11-2, 790-2, 1840.  
*Satiren*: r. 1079, 1519-3, 1741, 2806.

Isocrates

Isocrates, ca. 435-338 v.Chr., Grieks redenaar  
*Ad Demonicum* [Aan Demonicus]: r. 546-7, 2335-3.

Julianus Imperator  
 Flavius Claudius Julianus, 331-363, Romeins keizer  
*Epistulae dubiae*: 2328-1.

Juvenalis  
 Decimus Junius Juvenalis, ca.60-ca.130, Romeins satirendichter  
*Satiren*: r. 1037-1, 1037-2, 1407-2, 1500-2, 1543-1, 1545, 2141-2, 2328-2, 2602-3, 2616.

Libanius  
 Libanius, 314-393, Grieks redenaar en auteur  
*Progymnasmata* [Oefeningen in welsprekendheid]: r. 2287.

Livius  
 Titus Livius, 59 v.Chr.-17 n.Chr., Romeins geschiedschrijver  
*Ab urbe condita* [Geschiedenis van Rome]: r. 546-8.

Lucianus  
 Lucianus van Samosata, ca.120-ca.180, Grieks schrijver en dichter  
 geciteerd uit *Anthologia Graeca*: r. 2335-2.

Lucretius  
 Titus Lucretius Carus, ca.97-55 v.Chr., Latijns dichter  
*De rerum natura* [Het wezen van de dingen]: r. 281, 301-1, 320, 546-3, 716, 720-1, 1175.

Lycurgus  
 Lycurgus, 4<sup>e</sup> eeuw v.Chr, Grieks redenaar en staatsman  
 ten onrechte aan L. toegeschreven fragment van Philemon: 2362-8.

Manilius  
 Manilius, 1e eeuw n.Chr., auteur van een astronomisch leerdicht  
*Astronomicum*: r. 1440.

Martialis  
 Marcus Valerius Martialis, ca.40-ca.102, Latijns epigrammendichter  
*Epigrammata*: r. 391.

Maximianus  
 Maximianus, 6e eeuw n.Chr, Latijns dichter  
*Elegiae*: r. 332-1.

Maximus van Tyrus  
 Maximus van Tyrus, 2e eeuw n.Chr., Grieks filosoof  
*Dissertationes* [Uiteenzettingen]: r. 389.

Menander  
 Menander, 343-291 v.Chr., Grieks komediedichter  
 ten onrechte aan M. toegeschreven fragment van Archippus: r. 305.  
 fragment, geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium*: r. 2287-1.  
*Sententiae* [Spreekwoorden]: r. 2321-5.

Mnesimachus  
Mnesimachus, 4<sup>e</sup> eeuw v.Chr., Grieks komediedichter  
onbenoemd fragment: r. 2465-4.

Oppianus  
pseudo-Oppianus, 2<sup>e</sup> eeuw n.Chr., Grieks dichter.  
*De venalibus* [De jacht]: r. 56-6.

Orpheus  
zie bij anonieme werken (*Hymnen*)

Ovidius  
Publius Ovidius Naso, 43 v.Chr.-ca.17 n.Chr., Romeins dichter  
*Amores*: r. 1218-1.  
*Ars amatoria*: r. 31, 301-2, 1218-2, 1500-1.  
*Epistulae ex Ponto*: r. 27-1.  
*Heroides*: r. 2535-1.  
*Remedia amoris*: r. 546-2.  
*Tristia*: r. 790-1.

Palladas  
Palladas van Alexandrië, ca.400 n.Chr., Grieks epigrammendichter  
geciteerd uit *Anthologia Graeca*: r. 1434.

Persius  
Aulus Persius Flaccus, 34-62, Latijns satirendichter  
*Satirae*: r. 647-1, 2341-4, 2427-2.

Petronius  
Gaius Petronius Arbiter, gest. 66 n.Chr., Romeins schrijver  
*Satyricon*: r. 354.  
onbenoemd fragment: r. 2535-2.

Philemon  
Philemon de Oudere, 4<sup>e</sup>-3<sup>e</sup> eeuw v.Chr., Grieks komediedichter.  
onbenoemd fragment, toegeschreven aan Lycurgus, waarschijnlijk  
ontleend aan Stobaeus, *Florilegium*: r. 2362-8.

Philo van Alexandrië  
Philo van Alexandrië, ca.20 v.Chr.-ca.40 n.Chr., joods filosoof  
*De sacrificio Abelis et Cain* [De offers van Abel en Kaïn]: r. 859-2.  
*De somniis* [Droomgezichten]: r. 1681.  
*De vita Mosis* [Het leven van Mozes]: r. 647-3.  
ten onrechte aan Philo, *De vita Mosis* toegeschreven fragment (van  
Aristides): r. 56-6.

Phocylides  
Phocylides van Milete, 6e eeuw v.Chr., Grieks spreukendichter  
*Gnomoi* [Spreuken]: r. 2321-1.

Pindarus  
Pindarus, 6e-5e eeuw v.Chr., Grieks dichter  
*Pythische Oden*: r. 432, 859-3.

#### Plato

Plato, ca.428-ca.348 v.Chr, Grieks filosoof

*Nomoi* [De wetten]: r. 2465-3.

*Philebo*: r. 110.

*Politeia* [De staat]: r. 56-1, 1955, 2454-2.

*Protagoras*: r. 1687-1.

#### Plautus

Titus Maccius Plautus, ca.250-184 v.Chr, Romeins komediedichter

*Aulularia* [De pot]: r. 2609.

*Bacchides* [De zusjes Bacchis]: r. 2362-3.

*Menaechmi* [De tweeling]: r. 2310-5.

*Miles Gloriosus* [De opschepper]: r. 873-2, 2637.

*Mostellaria* [Het spookhuis]: r. 2-2, 2347-1, 2653.

*Poenulus* [De Carthager]: r. 2310-4, 2362-4.

*Pseudolus* [De leugenaar]: r. 1407-1.

*Truculentus* [De nurks]: r. 1441-1.

#### Plinius Major

Caius Plinius Secundus, ca.23-79, Romeins geleerde en publicist

*Naturalis Historia* [Natuurlijke historie]: r. 103, 1308-1, 1418, 1519-4.

#### Plinius Minor

Caius Plinius Caecilius Secundus, ca.61-ca.112, Romeins schrijver

*Epistulae* [Brieven]: r. 27-2, 27-3, 2706.

*Panegyricus Trajani* [Lofrede op Trajanus]: r. 2531.

#### Plutarchus

Plutarchus van Chaeronia, ca.60-ca.120, Grieks biograaf en filosoof

*Consolatio ad Apollonium* [Troost voor Apollonius]: r. 781 (Euripides).

*De invidia* [Afgunst]: r. 546-5.

*De ira cohibenda* [Zelfbeheersing]: r. 1442-2.

*De liberis educandis* [De opvoeding van kinderen]: r. 1201-1, 2141-1, 2532-1.

#### Polybius

Polybius, ca.200-ca.120 v.Chr., Grieks geschiedschrijver

*Historiae*: r. 546-6.

#### Procopius

Procopius, ca.490-ca.565, Grieks geschiedschrijver

*De bello vandalico* [De oorlog met de Vandalen]: r. 579-2.

#### Publilius Syrus

Publilius Syrus, 1e eeuw v.Chr, Latijns mimendichter

*Sententiae* [Spreuken]: r. 332-2.

#### Quintilianus



Marcus Fabius Quintilianus, ca.35-ca.95, Romeins redenaar en docent retorica  
*Declamationes* [Oefenvoordrachten]: r. 1687-5 (?).

*Institutio oratoria* [De opleiding tot redenaar]: r. 56-2.

pseudo-Quintilianus.

*Declamationes majores* [Uitgewerkte oefenvoordrachten]: r. 2579-5.

Seneca

Lucius Annaeus Seneca, ca. 1-65, Romeins filosoof en tragediedichter

*Agamemnon*: r. 523-1.

*Hercules furens* [De razende Hercules]: r. 2483-2.

*Phoenissae (Thebais)* [De Phoenicische vrouwen]: r. 2586-2.

*Ad Helviam* [Brief aan Helvia]: r. 1461.

*De beneficiis* [Weldaden]: r. 386-2, 785, 792, 1527.

*De brevitate vitae* [‘s Levens korthed]: r. 2-1, 9-2, 24, 135-1, 871, 873-1, 1804-1, 1804-2, 2318.

*De consolatione ad Marciam* [Troost voor Marcia]: r. 9-1, 1308-3.

*De consolatione ad Polybium* [Troost voor Polybius]: r. 787-2.

*De constantia* [Standvastigheid]: r. 2362-1.

*De ira* [Toorn]: r. 523-2, 527, 1687-4, 2454-5.

*De providentia* [Voorzienigheid]: r. 239.

*De tranquillitate animi* [Gemoedsrust]: r. 56-3, 335, 551, 2483-1, 2501.

*De vita beata* [Geluk]: r. 2321-3.

*Epistulae morales* [Brieven over menselijk gedrag]: r. 60, 177, 200,

566 [=2231], 644-1, 644-2, 709-1, 855, 859-1, 941, 1411, 1519-1, 1528,

1599-2, 2231 [=566], 2271-1, 2296, 2332, 2341-2, 2341-6, 2362-7, 2441,

2454-1, 2468, 2469, 2472-2, 2496, 2549-2, 2573, 2579-1, 2579-2, 2579-3,

2602-1, 2756-1, 2756-2, 2757-1.

*Quaestiones naturales* [Natuurkundige vragen]: r. 673, 720-3, 1308-2.

Seneca Major

Lucius Annaeus Seneca Major, ca.55 v.Chr-ca.40 n.Chr., Latijns docent  
retorica

*Controversiae* [Oefendebatten]: r. 2539, 2579-4.

Sextus Empiricus

Sextus Empiricus, 2e eeuw n.Chr., Grieks filosoof

*Pyrrhoneioi hypotyposes* [Hoofdlijnen van het Pyrrhonisme]:

r. 1902.

Silius Italicus

Tiberius Cadius Silius Italicus, ca.26-101, Romeins eposdichter

*Punica* [De Carthaagse oorlogen]: r. 2465-2.

Sophocles

Sophocles, ca. 495-405 v.Chr, Grieks tragediedichter

*Antigone*: r. 1687-3.

fragment, geciteerd uit Stobaeus, *Florilegium*: r. 274.

Sosipater  
 Sosipater (Sosipatros), begin 3e eeuw v.Chr, Grieks komediedichter  
 fragment, geciteerd uit Athenaeus, *Deipnosophistae*: r. 969-2.

Stattius  
 Publius Papinius Stattius, ca.45-ca.96, Latijns dichter  
*Sylvae* [Mengeldichten]: r. 2646.

Stobaeus  
 Iohannes Stobaeus, 5e eeuw n.Chr., samensteller van bloemlezing uit de  
 Griekse literatuur  
*Florilegium* [Bloemlezing]: r. 274 (Sophocles), 305 (Archippus/  
 Menander), 1885-2 (?), Euripides), : r. 2287-1 (Menander), 2321-4  
 (Euripides), 2362-5 (Pythagoras), 2362-8 (Philemon/Lycurgus).

Symmachus  
 Quintus Aurelius Symmachus, ca. 345-ca. 402, Romeins politicus en auteur  
*Epistulae* [Brieven]: r. 2383, 2757-3.

Terentius  
 Publius Terentius Afer, ca.190-159 v.Chr., Romeins komediedichter  
*Eunuchus* [De eunuch]: r. 2328-3.

Theognis  
 Theognis, ca. 500 v.Chr, Grieks dichter  
*Elegiae* [Elegieën]: r. 147-2, 1437-2.

Varro  
 Marcus Terentius Varro, 116-27 v.Chr., Romeins geleerde en dichter  
*De re rustica* [Het boerenbedrijf]: r. 607.

Velleius Paterculus  
 Caius Velleius Paterculus, ca. 20 v.Chr.- ca. 31 n.Chr, Romeins geschied-  
 schrijver  
*Historiae romanae* [Geschiedenis van Rome]: r. 546-4.

Vergilius  
 Publius Vergilius Maro, 70-19 v.Chr, Latijns dichter  
*Aeneis*: r. 1885-1.

Xenophanes  
 Xenophanes van Colophon, 570-ca.470 v.Chr., Grieks filosoof  
*Peri Physios* [De natuur]: r. 2433.

Xenophon  
 Xenophon, ca.425-ca.350 v.Chr, Grieks historicus en filosoof  
*Memorabilia* [Herinneringen]: r. 955.

#### 4.4.2.3

#### Uitspraken van historische personen.

##### Antisthenes

Antisthenes, ca.450-ca.365 v.Chr., Grieks filosoof  
geciteerd bij Athenaeus, *Deipnosophistae*: r. 1028.  
geciteerd bij Diogenes Laërtius, *Vitae*: r. 234I-I.

##### Aristippus

Aristippus, ca.425-ca.355 v.Chr., Grieks filosoof  
ten onrechte aan A. toegeschreven uitspraak van Antisthenes: r. 234I-I.

##### Bias

Bias, 6e eeuw v.Chr., een van de 'zeven wijzen'  
geciteerd bij Diogenes Laërtius, *Vitae*: r. 234I-5.

##### Caesar

Gaius Julius Caesar, 100-44 v.Chr., Romeins staatsman en schrijver  
geciteerd bij Dio Cassius, *Historiae Romanae*: r. 546-I.

##### Cleobulus, 6<sup>e</sup> eeuw v.Chr., een van de 'zeven wijzen'

geciteerd bij Ausonius, *Ludus septem sapientium*: r. 2535-2.

##### Croesus, 6<sup>e</sup> eeuw v.Chr., koning van Lydië

geciteerd in Herodotus, *Historiën*: r. 787-I.

##### Manass[us] (?).

geciteerd in anon., *Annal[es] (?)*: r. 147-I

##### Pythagoras

Pythagoras, ca.565-ca.480 v.Chr., Grieks filosoof  
geciteerd bij Stobaeus, *Florilegium*: r. 2362-5.

##### Socrates

Socrates, ca.470-399 v.Chr., Grieks filosoof  
geciteerd in Xenophon, *Memorabilia*: r. 955.

##### Thales

Thales van Milete, 6e eeuw v.Chr., een van de 'zeven wijzen'  
geciteerd in Diogenes Laërtius, *Vitae*: r. 386-I.

#### 4.4.3

#### Kerkvaders.

##### Ambrosius

Ambrosius, ca.335-397, bisschop van Milaan  
*De Helia et jejuniis* [Elia en het vasten]: r. 1446.  
*De officiis* [De juiste manier van leven]: r. 1686-3.  
*Hexaameron* [Commentaar op Genesis 1]: r. 978-I.

##### Bernardus

Bernardus van Clairvaux, 1096-1153, Frans mysticus en theoloog  
*Sermones* [Preken]: r. 647-2 (?).

Cassiodorus  
 Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus, ca.490-583, Latijns (kerk)historicus  
*Variae* [Mengelwerken]: r. 737, 2537, 2549-1.

Chrysostomus  
 Johannes Chrysostomus, ca.340-407, bisschop van Constantinopel  
*Homilia in Epistula ad Philippenses* [Preek over de brief aan de  
 Philippenzen]: r. 720-2.

Clemens van Alexandrië  
 Titus Flavius Clemens Alexandrinus, ca. 200, christelijk geleerde  
*Paedagogus* [De opvoeder]: r. 2116, 2341-3, 2465-1.

Gregorius van Nazianze  
 Gregorius van Nazianze, ca.330-ca.390, bisschop van Constantinopel  
*Epistulae* [Brieven]: r. 119-2.  
*Orationes* [Preken]: r. 525, 1687-2 (?).  
 ongetraceerd: r. 2310-2.

Isidorus van Pelusium  
 Isidorus van Pelusium, ca.360-ca.435, theoloog  
*Epistulae* [Brieven]: r. 1686-2 (?), 2454-3.

Johannes Carpathius  
 Johannes Carpathius, 7<sup>e</sup> eeuw, Grieks kerkvader.  
*Capita hortatoria* [Opwekkingen]: r. 2596-1 (?).

Lactantius  
 Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, ca.250-ca.323, Latijns christelijk  
 auteur  
*Divinae institutiones* [Godelijke instellingen]: r. 1883.

Macarius Aegyptius  
 Macarius Aegyptius, 4<sup>e</sup> eeuw, kluizenaar en mysticus  
*Homiliae* [Preken]: r. 1903.

Prudentius  
 Aurelius Clemens Prudentius, 348-ca.405, Latijns christelijk dichter  
*Hamartigenia* [De oorsprong der zonden]: r. 1045=2335-4.  
*Hymnus ante somnum* [Loflied voor het slapen gaan]: r. 2472-1.

Sulpicius  
 Sulpicius Severus, ca.363-ca.420, Latijns christelijk historicus  
*Chronica* [Kronieken]: r. 2310-3=2362-2.

Tertullianus  
 Quintus Septimius Florens Tertullianus, ca.160-ca.220, Latijns christelijk  
 auteur  
*Carmen ad senatorem* [Lied voor de senator]: r. 2541.  
*De patientia* [Volharding]: r. 2586-1.

4.4.4

Latere auteurs en werken.

anoniem

*Floresta Espagnola* [Spaanse spreekwoorden, ed.- Cesar Oudin, Parijs 1609<sup>f</sup>]:  
r. 1686-4.

Erasmus

Desiderius Erasmus, ca. 1467-1536, Nederlands humanist  
*Epistulae* [Brieven]: r. 56-8.

Manuel Paleologus

Manuel Paleologus, 1350-1425, Byzantijns keizer  
ongetraceerd citaat: r. 2454-4.

Thomas a Kempis

Thomas a Kempis, ca.1380-1471, religieus auteur  
*De imitatione Christi*: r. 1543-2, 2454-6, 2593-2.

# Literatuur

## I VASTE AFKORTINGEN

### 1.1 *Gedichten en brieven van Huygens*

#### *Briefw.*

*De briefwisseling van Constantijn Huygens, 1608-1687.* Ed. J.A. Worp. 6 delen, 's-Gravenhage 1911-1917. Rijks Geschiedkundige Publicatiën nrs. 15, 19, 21, 24, 28 en 32.

#### *Ged.*

*De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven.* Ed. J.A. Worp. 9 delen, Groningen 1892-1899.

### 1.2 *Uitgaven van Hofwijck*

Naar deze uitgaven wordt (als het om de tekstcommentaar gaat) verwezen met enkel de naam van de editeur. De plaats correspondeert met het betreffende regelnummer. Alleen als verwezen wordt naar de inleidende hoofdstukken of de 'Breedere Aanteekeningen' van Eymael wordt tevens de bladzijde vermeld.

#### *Bilderdijk*

'Hofwyck.' In: C. Huygens, *Koren-bloemen. Nederlandsche gedichten.* Ed. W. Bilderdijk. Zes delen, Leiden 1824-1825. Tekst in deel I, p. 287-379; aantekeningen in deel V, p. 225-280.

#### *Eymael*

*Constantijn Huygens' Hofwijck (Vitulium).* Ed. H.J. Eymael. Tweede, geheel omgewerkte druk. Zutphen 1920.

#### *Zwaan*

*Constantijn Huygens' Hofwijck.* Ed. F.L. Zwaan. Jeruzalem 1977.

### 1.3 *Overige afkortingen*

#### 1.3.1 *Woordenboeken en naslagwerken.*

Afkortingen van bekende algemene encyclopediën (Winkler Prins, Britannica) worden bekend verondersteld.

CC

Nederlandse Centrale Catalogus. Op www via picarta.

Harrebomée

P.J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*. Drie delen, Utrecht 1858-1870.

Henkel-Schöne

A. Henkel und A. Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Erg. Neuausgabe, Stuttgart 1976.

NNBW

P.G. Molhuysen en P.J. Blok (red.) *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. 10 delen, Leiden 1911-1937.

OLD

*Oxford Latin Dictionary*.

Ripa-Poot

*Het Groot Natuur- en Zedekundig Wereldtooneel [...] van Cezar Ripa [...] Door [R. Ouwens en] H.K. Poot [e.a.]*. 3 delen, Delft, Reinier Boitet, 1743-1750. UBVU XN. 05001.

STCN

Short Title Catalogue Netherlands. Op www via picarta.

Thieme-Becker

*Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler [...]*, begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker [...]. 37 delen, Leipzig 1907-1950.

TRE

Gerhard Krause und Gerhard Müller, *Theologische Realenzyklopädie*. 36 delen, Berlin 1977-2004.

WNT

*Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Zedler

Johann Heinrich Zedler, *Grosses Vollständiges Universal-Lexikon*. 64+4 delen, Halle-Leipzig 1732-1754; reprint Graz 1961-1964.

1.3.2

Bibliotheken.

KB: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag  
UBA: Universiteitsbibliotheek Amsterdam  
UBL: Universiteitsbibliotheek Leiden  
UBVU: Bibliotheek der Vrije Universiteit

Een opgave van de (mogelijk) door Huygens voor de citaten gebruikte klassieken-edities wordt gegeven in het desbetreffende hoofdstuk. Moderne door ons gebruikte uitgaven van klassieke auteurs zijn niet apart verantwoord, behalve als we een specifieke vertaling citeren.

Anoniem 1907

*Beschrijving van de Grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage.*  
In opdracht van de Minister van Waterstaat bewerkt door de Commissie van Advies. 's-Gravenhage 1907.

Aphthonius 1573

Aphthonius Sophista, *Progymnasmata*. Partim à Rod. Agricola, partim à Io. Maria Catanaeo latinitate donata, cum luculentis et utilibus in eadem scholiis Reinhardi Lorichii Hadamarii. Parijs 1573 (UBA 1514 F6).

Arbusow 1963

Leonid Arbusow, *Colores rhetorici. Eine Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze [...]*. Göttingen 1963<sup>2</sup>.

Asselijn 1994

Thomas Asselijn, *Op- en ondergang van Mas Anjello, of Napelse beroerte (voorgevallen in 't jaar 1647). Treurspel*. Ed. Marijke Meijer Drees, Amsterdam 1994.

Augustijn 1986

C. Augustijn, 'Werk moet. Preken over arbeid.' In: G. Dekker en J. Veenhof (red.), *Werken: zin of geen zin. Twaalf theologische visies op arbeid*. Baarn 1986, p. 62-73.

Van Baak Griffioen 1991

Ruth van Baak Griffioen, *Jacob van Eyck's Der Fluyten Lusthof (1644-c.1655)*, Utrecht 1991.

Bacon 1962

Francis Bacon, *Essays*. Ed. Oliphant Smeaton. London 1962.

Bake 1921

C. Bake, 'Den Haag in Noord-Holland.' In: *Die Haghe. Jaarboek 1921-1922*. 's-Gravenhage 1921.

Bakhuizen van den Brink 1976

J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten, met inleiding en tekstvergelijkingen*. Tweede druk, Amsterdam 1976.

Bakker 2003

Boudewijn Bakker, *Landschap en wereldbeeld van Van Eyck tot Rembrandt*. Amsterdam 2003.

Barlaeus 1631

C. Barlaeus, *Poemata*. Leiden 1631, editio nova (UBA OK 63-3125).



- Du Bartas 1981  
Guillaume de Saluste du Bartas, *La Sepmaine* (texte de 1581). Ed. Yvonne Bellenger. Twee delen, Parijs 1981.
- Batta 1986  
Ernst Batta, *Ägyptische Obeliskten und ihre Geschichte in Rom*. Frankfurt am Main 1986.
- Battisti 1972  
Eugenio Battisti, 'Natura Artificiosa to Nature Artificialis.' In: David R. Coffin (ed.), *The Italian Garden. First Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*. Washington D.C. 1972, p. 1-32.
- Behrens 1940  
Irene Behrens, *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst vornehmlich vom 16. bis 19. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der poetischen Gattungen*. Halle a/d Saale 1940.
- Beins 1931  
E. Beins, *Die Wirtschaftsethik der Calvinistischen Kirche der Niederlande 1565-1650*. 's-Gravenhage 1931.
- Belcampo 1966  
Belcampo, *Rijswijk in zijn historie gezien*. Rijswijk 1966.
- Van Berkel 1981  
K. van Berkel, 'Delft als industriestad in de 17e eeuw.' In: I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572-1667*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Twee delen, Delft 1981.
- Betz 1900  
G.A. Betz, *Het Haagsche leven in de tweede helft der zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage 1900.
- Beugnot 1977  
Bernard Beugnot, 'Florilèges et *Polyanthae*. Diffusion et statut du lieu commun à l'époque classique.' In: *Etudes françaises* 13 (1977), p. 119-141.
- Van Beverwijck 1651a en b  
Joh. van Beverwijck, *Alle de wercken, soo in de medecijne als in chirurgie*. Bevat o.m.: (a) *Schat der gesontheit*, Utrecht 1651, en (b) *Schat der ongesontheit*, z.p. z.j. (UBL 1124 B 18).
- Bezemer Sellers 1990  
Vanessa Bezemer Sellers, 'The Bentinck Garden at Sorg-vliet.' In: John Dixon Hunt (ed.), *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*. Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture XII. Washington, D.C. 1990, p. 99-130.
- Bezemer Sellers 2001  
Vanessa Bezemer Sellers, *Courtly Gardens in Holland 1600-1650. The House of Orange and the Hortus Batavus*. Amsterdam/Woodbridge 2001.

- Bijsterveld 2000  
A.-J. Bijsterveld, *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw*. Oratie KUB, Tilburg 2000.
- Blijenburgius 1588  
Adrianus Blijenburgius, *Poemata*. Leiden 1588 (UBA OK 63 3085).
- Blom 2003<sup>a</sup>  
Frans R.E. Blom (ed.), Constantijn Huygens, *Mijn leven, verteld aan mijn kinderen, in twee boeken*. 2 delen, Amsterdam 2003 (diss. Leiden).
- Blom 2003<sup>b</sup>  
Frans R.E. Blom m.m.v. Judith Heijdra en Trudy Sniijders-de Leeuw, *Constantijn Huygens. Journaal van de reis naar Venetië*. Amsterdam 2003.
- Bodecher Benning 1637  
Johannes Bodecher Benning, *Poemata*. Leiden 1637 (UBVU XH 05897).
- Vanden Boetseler 1612  
Wessel vanden Boetseler, vryheere van Asperen etc., *Vertalinghe vande eerste Weeck der Scheppinghe des werrelts*. Ghedaen in 't Franchois by G. de Saluste, Heere van Bartas. Den Haag 1612 (UBL 1009 D 41).
- De Bont 1968  
A.P. de Bont, 'Wist Huygens niet dat tweemaal twee vier is?' In: *De nieuwe taalgids* 61 (1968), p. 84-86.
- De Bont 1971  
A.P. de Bont, 'Hofwijck vss. 236-248.' In: *De nieuwe taalgids* 64 (1971), p. 486-487.
- Van den Boogaert 1979  
E. van den Boogaert, 'De bevolking van Nederlands Brazilië.' In: R. Hoetink (red.), *Zo wijd de wereld strekt. [Catalogus van de] tentoonstelling naar aanleiding van de 300ste sterfdag van Johan Maurits van Nassau-Siegen*. Den Haag 1979 (p. 120-150 en 242-258).
- De Booy 1977  
E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw*. Diss. Utrecht, Amsterdam 1977.
- Bots 1987  
Hans Bots, 'Constantijn Huygens een wetenschapsbeoefenaar?' In: *De zeventiende eeuw* 3 (1987), p. 149-160.
- Ter Braak 1963  
Menno ter Braak, 'De paden van Hofwyck.' In: *In gesprek met de vorigen*. Amsterdam 1963 (eerste druk 1936), p. 32-38.
- Bredero 1975-1983  
G.A. Bredero, *Boertigh, Amoreus en Aendachtigh Groot Lied-Boeck*, ed. G. Stuiveling e.a. Twee delen, Culemborg 1975-Leiden 1983.

- Bregman 2000  
Ben Bregman, 'Zoeken naar harmonie. Huygens en Vitruvius.' In: *De Prate-banck. Informatiebulletin van Vereniging Hofwijck* 5, 2 (2000), p. 10-12.
- Bruin 1742  
Claas Bruin, *De lustplaats Soelen, in dichtmaat uitgebreid met historische aantekeningen, aanmerkingen en printverbeeldingen*. 's-Gravenhage 1742<sup>2</sup>.
- Catalogus 1896  
*Catalogus van de tentoonstelling ter herinnering aan de 300jarige geboortedag van Constantijn Huygens*. 's-Gravenhage 1896.
- Catechismus 1623  
*Catechismus, ofte Onderwysinge Inde Christelijcke Leere, ghelijc die inde Kercken ende Scholen der Keur-Vorstelijcken Paltz, ende in onse Nederduytsche Gereformeerde Kercken geleert wert*. Amsterdam 1623 (UBA O 92 6).
- Cats 1712  
*Alle de wercken van den Heere Jacob Cats [...]*. Twee delen, Amsterdam 1712. Reprint Utrecht 1976.
- Cats 1996  
Jacob Cats, *Sinne- en minnebeelden*. Studie-uitgave met inleiding en commentaar, verzorgd door Hans Luijten. 3 delen, Den Haag 1996.
- Clutius 1998  
Theodorus Clutius, *Van de bijen, hare wonderlicke oorspronc*. Ed. C. van Minnen-Provo Kluit e.a. Bijzondere herdruk t.g.v. het vierhonderdste sterfjaar van Dirc Outgertsz. Cluyt, Smilde 1998.
- Coffin 1994  
David R. Coffin, *The English Garden*. Princeton, New Jersey 1994.
- Comito 1978  
Terry Comito, *The idea of the Garden in the Renaissance*. New Brunswick N.J. 1978.
- Comito 1991  
Terry Comito, 'The Humanist Garden.' In: Monique Mosser and Georges Teyssot (eds.), *The History of Garden Design. The Western tradition from the Renaissance to the Present Day*. London 1991, p. 37-46.
- Conrady 1962  
Karl Otto Conrady, *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts*. Bonn 1962.
- Cousins 1990  
A.D. Cousins, 'Marvell's "Upon Appleton House, to my Lord Fairfax" and the Regaining of Paradise.' In: Conald Condren and A.D. Cousins (eds.), *The Political Identity of Andrew Marvell*. Aldershot/Vermont 1990.

- Cowley 1967  
 Abraham Cowley, *The complete works in verse and prose*. Ed. Alexander B. Grosart. 2 delen, New York 1967.
- Cremers en Leerintveld 1990  
 Barbara Cremers en Ad Leerintveld, 'Huygens' papieren Hofwijck gerestaureerd.' *De Boekenwereld* 7 (1990), p. 191-195.
- Curtius 1967  
 Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. 6e Auflage, Bern/München 1967.
- Van Dam 1984  
 Harm-Jan van Dam, *P. Papinius Statius Silvae Book II. A commentary*. Leiden 1984.
- Der kinderen-Besier 1950  
 J.H. Der kinderen-Besier, *Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1950.
- Descartes 1977  
 René Descartes, *Over de methode. Inleiding over de methode: hoe men zijn verstand goed kan gebruiken en de waarheid achterhalen in de wetenschappen*. Vert. en inl. door Th. Verbeek. Meppel/Amsterdam 1977.
- Van Deursen 1991  
 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Franeker 1991 (reprint van de ed. Assen 1974).
- Van Deursen 2004  
 A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702*. Amsterdam 2004.
- Dibbets 1985  
*Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* (1584). Ed. G.R.W. Dibbets, Assen/Maastricht 1985.
- Diedenhofen 1990  
 Wilhelm Diedenhofen, "Belvedere" or the Principle of seeing and looking in the Gardens of Johan Maurits van Nassau-Siegen at Cleves.' In: John Dixon Hunt (ed.), *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*. Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture XII. Washington D.C. 1990, p. 49-80.
- Van Dillen 1970  
 J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. 's-Gravenhage 1970.
- Dodonaeus 1644  
 Rembertus Dodonaeus, *Cruydt-boeck. Volghens sijne laetste verbeteringe [...]. Nu wederom van nieuws oversien ende verbeteret*. Antwerpen, 1644 (UBL 659 A 8).

- Donkin 1998  
R.A. Donkin, *Beyond Price. Pearls and Pearl-Fishing: Origins to the Age of Discoveries*. Philadelphia 1998.
- Dornavius 1619  
Caspar Dornavius, *Amphitheatrum sapientiae socraticae ioco-seriae, hoc est encomia et commentaria autorum, qua veterum, qua recentiorum prope omnium, quibus res aut pro vilibus vulgo aut damnosis habitae, styli patrocini vindicantur, exornantur*. Hanau 1619 (UBVU XG.05043).
- Duits 1994  
Henk Duits, 'Horror als voorafje. De "Voorzangk" bij Joan Dullaerts Karel Stuart (1652).' In: Henk Duits e.a. (red.), *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum 1994 (p. 113-119).
- Dyck 1969  
J. Dyck, *Ticht-Kunst. Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition*. Bad Homburg vor der Höhe 1969.
- Ellinger 1929  
Georg Ellinger, *Geschichte der neulateinischer Literatur Deutschlands im 16. Jahrhundert*. Dl. 1. Berlin 1929.
- Emmens 1981  
J.A. Emmens, 'Ay Rembrant, maal Cornelis stem.' In: *Kunsthistorische opstellen I*, Amsterdam 1981, p. 61-97 (Verzameld werk deel 3).
- Erasmus 1622  
Desiderius Erasmus, *Colloquia of T'Samenspraken*. Amsterdam 1622.
- Erasmus 1965  
Erasmus, *The Colloquia of Erasmus. A New Translation by Craig R. Thompson*. Chicago and London 1965.
- Van Es 1948  
G.A. van Es, 'Constantijn Huygens, de dichter van 's-Gravenhage.' In: F. Baur (red.), *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*. Deel IV, Brussel/'s-Hertogenbosch 1948, p. 115-164.
- Eyffinger 1987  
Arthur Eyffinger (red.), *Huygens herdacht. Catalogus bij de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek ter gelegenheid van de 300ste sterfdag van Constantijn Huygens, 26 maart - 9 mei 1987*. Den Haag 1987.
- Eymael 1886  
H.J. Eymael, *Huygens-studiën. Nalezingen met critische aantekeningen op uitgaven van C. Huygens' werken door dr. Verwijs, Verdam, Bilderdijk, Van Vloten en A. W. Stellwagen*. Kuilenburg [=Culemborg] 1886.
- Farnabius 1648  
Thomas Farnabius, *Index Rhetoricus et oratorius Scholis et institutioni tenerioris aetatis accomodatus cui adjicuntur Formulae Oratoriae et Index poeticus*. Amsterdam 1648 (UBA 1731 J 6).

- Van der Feijst 1975  
G. van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam*. Schiedam 1975.
- Forster 1977-1978  
Leonard Forster, 'Meditation in a Garden.' In: *German Life and Letters* 31 (1977-'78), p. 23-35.
- Frijhoff en Spies 1999  
Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag 1999 (Nederlandse cultuur in Europese context, deel 1).
- Fulke 1979  
William Fulke, *A Goodly Gallerye. William Fulke's Book of Meteors (1563)*. Ed. Theodore Hornberger. Philadelphia 1979.
- Gambara 1569  
Laurentius Gambara Brixianus, *Poemata*. Antwerpen 1569 (KB 1703 D 1).
- Gelderblom 1991  
Arie Jan Gelderblom, 'De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw.' In: *Mannen en maagden in Hollands tuyn. Interpretatieve studies van Nederlandse letterkunde 1575-1781*. Amsterdam, 1991, p. 78-93.
- Gelderblom 1994  
Arie Jan Gelderblom (ed.), *'k Wil rijmen wat ik bouw. Twee eeuwen topografische poëzie*. Amsterdam 1994.
- Gilbert 1900-1901  
William Gilbert, *On the Magnet, Magnetic Bodies also, and on the Great Magnet the Earth; a new Physiology, demonstrated by many arguments and experiments*. Vert. door S.P. Thompson. En: *Notes on De Magnete*. Londen 1900-1901. Reprint in één band, New York 1958.
- Gorris e.a. 1977  
Gabriël Gorris, H. Hardenberg, D. van der Meide en N.J. Pabon, *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg*. Derde druk, Voorburg 1977.
- Grafton and Jardine 1986  
Anthony Grafton and Lisa Jardine, *From Humanism to Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*. London 1986.
- Grafton 2001  
Anthony Grafton, *Bring Out Your Dead. The Past as Revelation*. Cambridge, Massachusetts / London 2001.
- Groenveld e.a. 1979  
S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609*. Zutphen 1997.
- Groenveld en Leeuwenberg 1985  
S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De bruid in de schuit. De consolidatie van de Republiek 1609-1650*. Zutphen 1985.

- Groenveld en Den Hertog 1987  
 S. Groenveld en J.B. den Hertog, 'Twee musici, twee stromingen. Een boek-octrooi voor Anthoni van Noordt en een advies van Constantijn Huygens.' In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk. Een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag.* Deventer 1987 (p. 109-127).
- Grosheide 1951  
 D. Grosheide, *Cromwell naar het oordeel van zijn Nederlandse tijdgenoten.* Amsterdam 1951.
- Grotius 1670  
 Hug. Grotius, *Poemata omnia.* Amsterdam 1670<sup>5</sup> (UBA OK 80 808).
- Harrison 1998  
 Peter Harrison, *The Bible, Protestantism, and the Rise of Natural Science.* Cambridge 1998.
- Harvey 1981  
 William Harvey, *Disputations touching the Generation of Animals.* Translated and introduced by Gweneth Whitteridge. Oxford enz., 1981.
- Heijbroek e.a. 1983  
 J.F. Heijbroek, e.a., *Met Huygens op reis. Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), secretaris van stadhouder-koning Willem III.* Zutphen 1983.
- Hendriks 1999  
 J.A. Hendriks, 'Jacht als vermaak voor de elite.' In Jan de Jongste, Juliette Roding en Boukje Thijs (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd.* Hilversum 1999, p. 137-152.
- Heninger 1960  
 S.K. Heninger, Jr, *A Handbook of Renaissance Meteorology. With particular reference to Elisabethan and Jacobean Literature.* Durham, N.C., 1960.
- Hermans 1947  
 A.G.J. Hermans, *Jagerswoordenboek.* Schiedam 1947.
- Hermkens 1984  
 H.M. Hermkens, *Handleiding bij het lezen van Huygens' schrift.* Gewijzigde uitgave van *Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huygens' gedichten, eerste deel*, Nijmegen 1964. Los verschenen als bijlage bij Hermkens 1987-1992, Hilvarenbeek 1984.
- Hermkens 1987-1992  
 H.M. Hermkens (ed.), *Constantijn Huygens, Trijntje Cornelis.* Twee delen in vier banden, Utrecht 1987-1992.
- Hermkens 1997  
 H.M. Hermkens, 'Huygens als dialectkenner.' In: N.F. Streekstra (red.), *Constantijn Huygens 1596-1996. Lezingen van het tweede Groningse Huygens-symposium.* Groningen 1997 (p. 51-70).

- Hofman 1983  
H.A. Hofman, *Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis*. Diss. Utrecht, Utrecht 1983.
- Hopper 1983  
Florence Hopper, 'De Nederlandse klassieke tuin en André Mollet.' In: *Bulletin KNOB* 82 (1983), p. 98-115.
- Horatius 1990  
Horatius, *Ars Poetica*. Vertaald en ingeleid door Piet Schrijvers. Tweede druk, Amsterdam 1990.
- Hunt 1988  
John Dixon Hunt, 'Reckoning with Dutch gardens.' In: J.D. Hunt en E. de Jong (eds.), *The Anglo-Dutch Gardens in the Age of William and Mary/ De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*. *Journal of Garden History* 8 (1988), p. 41-60.
- Huygens 1897  
J.A. Worp (ed.), 'Fragment eener autobiographie van Constantijn Huygens.' In: *Bijdragen en Mededeelingen van het historisch genootschap* 18 (1897), p. 1-122.
- Huygens 1904  
C.Huygens, *Costelick Mal, Voorhout en Cluys-werck*. Derde druk, bezorgd door P. Leendertz jr. Amsterdam 1904.
- Huygens 1987  
Constantijn Huygens, *Mijn jeugd*. Ed. C.L. Heesakkers. Amsterdam 1987.
- Huygens 1996  
*A Selection of the Poems of Sir Constantijn Huygens (1596-1687)*. A parallel text translated, with an introduction and appendices by Peter Davidson and Adriaan van der Weel. Amsterdam 1996.
- Huizinga 1950  
J. Huizinga, *Erasmus*. In: *Verzamelde werken*, dl. VI, p. 3-194. Haarlem 1950.
- Israel 1997  
Jonathan Israel, 'The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic.' In: C. Berkvens-Stevelinck e.a. (red.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*. Leiden 1997, p. 3-36.
- Jacques en Van der Horst 1988  
David Jacques en Arend Jan van der Horst e.a., *De tuinen van William en Mary*. Zutphen 1988.
- De Jong 1984  
Erik de Jong, 'Loflykheyt des Landt-levens. Buitenleven in de Nederlandse 17<sup>e</sup> eeuw.' In: *Stad en land in de renaissance. Utrecht Renaissance Studies* 3, p. 47-72.



- De Jong 1993  
Erik de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1749*. Diss. Groningen, Amsterdam 1993.
- Jorink 1999  
Eric Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw*. Hilversum 1999.
- Jorink 2004  
Eric Jorink, 'Het Boeck der Natuere.' *Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575-1715*. Diss. Groningen. Groningen 2004. On line-uitgave: <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/2004/h.g.m.jorink/>
- Jorissen 1871  
Theod. Jorissen, *Constantin Huygens. Studiën*. Deel I, Arnhem 1871.
- Keblusek 1997  
Marika Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Diss. Leiden, Hilversum 1997.
- Keesing 1983  
Elisabeth Keesing, *Constantijn en Christiaan. Verhaal van een vriendschap*. Amsterdam 1983.
- Keesing 1987  
Elisabeth Keesing, *Het volk met lange rokken. Vrouwen rondom Constantijn Huygens*. Amsterdam 1987.
- Kier 1933  
Hermannus Kier, *De Laudibus Vitae Rusticae*. Diss. Marburg, Marburg 1933.
- Kiliaen 1599  
Corn. Kiliaen, *Etymologicum Teutonicae Linguae [...]*. Antwerpen 1599, facs. ed. door F. Claes, 's-Gravenhage 1972.
- Klein 2003  
Maarten Klein, 'Eens moet het Hofwijck zijn.' In: E. Ruijsendael e.a. (ed.), *Bonjours Neef, ghoeden dagh Cozyn. Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster 2003 (p. 157-162).
- Koeman 1980  
Henk Koeman, 'Over de interpretaties van "Haegh en meijen-Boeck" in Huygens' Hofwijck.' In: *Voortgang* 1 (1980), 137-151.
- Koeman 1981  
Henk Koeman, 'Over de opmerkelijke plaats van behandeling van elzen in Huygens' Hofwijck.' In: *Voortgang* 2 (1981), 185-194.
- Komrij 1986  
Gerrit Komrij, *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam 1986.
- Kosters 1910  
J. Kosters, *Eenige mededeelingen over Oud-Nederlandsch jachtrecht*. Arnhem 1910.

- De Kruyter 1971  
C.W. de Kruyter, *Constantijn Huygens' Oogentroost. Een interpretatieve studie*. Meppel 1971.
- Kuiper 1958  
E.J. Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre' van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en de 18de eeuw*. Groningen 1958.
- Kuyper 1980  
W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture. A survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch architectural relations from 1625-1700*. Delft 1980.
- Landwehr 1970  
J. Landwehr, *Romeyn de Hooghe (1645-1708) as Book Illustrator. A Bibliography*. Amsterdam 1970.
- Langius 1598  
Josephus Langius, *Loci communes seu potius Florilegium rerum et materiaram selectarum*. Strasburg 1598.
- Langius 1617  
Josephus Langius, *Novissima polyanthea in libros xx dispertita*. Frankfurt 1617.
- Lausberg 1960  
Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der literaturwissenschaft*. 2 dln. München 1960.
- Leeman 1987  
A.D. Leeman, 'De Latijnse agrarische literatuur als spiegel van de ontwikkeling der humaniteit.' In: *Lampas* 20 (1987), p. 36-54.
- Leendertz 1904  
Constantijn Huygens, *Kostelick Mal en Voor-hout*. Ed. P. Leendertz Jr. Amsterdam 1904.
- Van der Leer 1996  
C.L. van der Leer, *Constantijn Huygens. 4 september 1596 - 28 maart 1687*. Themanummer van *Historisch Voorburg*, jaargang 2 (1996), nr. 2.
- Van der Leer 1998  
Kees van der Leer, 'Hofwijck, een paradijs naar Gods beeld en gelijkenis.' In: *Cascade. Bulletin voor Tuinhistorie* 7 (1998), p. 5-30.
- Leerintveld 1987  
A.M.Th. Leerintveld, 'Liefdesverdriet bij Huygens.' In: *De Zeventiende eeuw* 2 (1987), p. 17-26.
- Leerintveld 1998  
Ad Leerintveld, "'Magnificent paper": the Library of Constantijn Huygens.' *Quaerendo* 28 (1998), 165-184.

- Leerintveld 1999  
Ad Leerintveld, bespreking van De Vries 1998. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 115 (1999), p. 281-283.
- Leerintveld 2001  
Constantijn Huygens, *Nederlandse gedichten 1614-1625*. Ed. Ad Leerintveld. Twee delen, Den Haag 2001.
- Leerintveld 2003  
Ad Leerintveld, 'De cultuurhistorische achtergrond van Hofwijcks tuin.' In: *De Prate-Banck. Informatiebulletin van vereniging Hofwijck* 8, 1 (2003), p. 3-7.
- Leuker 2002  
Maria-Theresia Leuker, 'Die Ordnung des Gartens. Constantijn Huygens' *Hofwijck* und das niederländische 'hofdicht' (Gartengedicht) im 17. Jahrhundert.' In: W. Ehbrecht, A. Lampen, F.-J. Post und M. Siekmann (eds.), *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte*. Peter Johanek zum 65. Geburtstag. Köln enz. 2002.
- Lewalski 1989  
Barbara K. Lewalski, 'The Lady of the Country-House Poem.' In: Gervase Jackson-Stops e.a. (eds.), *Fashioning and Functioning of the British Country-House*. Hanover and London 1989, p. 261-75.
- Van der Linden 1966  
Renaat van der Linden, *Het bolspel in Vlaanderen. Vroeger en nu*. Zottegem 1966.
- Lipsius 1586  
Justus Lipsius, *De Constantia libri duo, Qui alloquium praecipue continent in publicis malis*. Antwerpen 1586 (UBA 967 G 21).
- Lipsius 1640  
Justus Lipsius, *Twee Edele en trefflijcke Filosofische Boecken vande standvastigheyd*. Amsterdam 1640 (UBA 1978 G 4).
- Lipsius 1983  
Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.H. Schrijvers. Baarn 1983.
- Lohmeier 1981  
Anke-Marie Lohmeier, *Beatus ille. Studien zum "Lob des Landlebens" in der Literatur des absolutistischen Zeitalters*. Tübingen 1981.
- Marenco 1992  
Claudine Marenco, *Manières de tables, modèles de mœurs. 17ème-20ème siècle*. Cachan 1992.
- Mathijssen 1995  
Marita Mathijssen, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Assen 1995.

- Matthey 1973  
 Ignaz Matthey, 'De betekenis van de natuur en de natuurwetenschappen voor Constantijn Huygens.' In: Hans Bots (ed.), *Constantijn Huygens. Zijn plaats in geleerd Europa*. Amsterdam 1973 (p. 334-459).
- McKerrow 1972  
 Ronald B. McKerrow, *An Introduction to Bibliography for Literary Students*. Oxford 1972 (reprint van de tweede uitgave, 1928).
- McClung 1977  
 William A. McClung, *The Country House in English Renaissance Poetry*. Berkeley etc. 1977.
- Ter Meer 1997  
 T. ter Meer, 'Stijlmiddelen van Hooft in de brieven aan Huygens en Barlaeus.' In: Jeroen Jansen (red.), *Hooft. Lezingen ter gelegenheid van de 350ste sterfdag van P.C. Hooft, uitgesproken op het herdenkingscongres in de Amsterdamse Agnietenkapel op 21 mei 1997*. Amsterdam 1997 (p. 35-44).
- Meijer Drees 1996  
 Marijke Meijer Drees, 'Beeldvorming en lering in de Spaansche Brabander.' In: W. Abrahamse e.a. (red.), *Kort tijd-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 87-93.
- Meijer Drees 1997  
 Marijke Meijer Drees, *Andere landen, andere volken. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. Den Haag 1997.
- Michels 1941  
 L.C. Michels, *Bijdrage tot het onderzoek van Vondel's werken*. Diss. Nijmegen, Nijmegen 1941
- Michels 1958  
 L.C. Michels, 'Constantijn Huygens.' In: *Filologische opstellen II: stoffen uit de 16e en 17e eeuw*. Zwolle 1958 (p. 257-318).
- Moltzer 1885  
 H.E. Moltzer, 'Hofwijck. Wanneer gedicht?' *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 5 (1885), p. 366.
- Morford 1987  
 Mark Morford, 'The Stoic Garden.' In: *Journal of Garden History* vol. 7 (1987), p. 151-75.
- Moss 1996  
 Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Oxford 1996.
- Neuhusius 1650  
 Reinerus Neuhusius, *Florilegium Philologicum sive Veterum et Recentiorum Eloquentiae Promus-Condus [...]*. Amsterdam 1650 (UBA 103: Balie 270 F 10).

- Noske 1982  
 Frits Noske, 'Affectus, Figura and Modal Structure in Constantijn Huygens' *Pathodia* (1647).' In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Noord-Nederlandse muziekgeschiedenis* 22 (1982), p. 51-75.
- Ogg 1979  
 David Ogg, *Louis XIV.* 4th impr., Oxford 1979.
- Ottenheim 1995  
 Koen Ottenheim, 'Architectuur.' In: Jac. Huisken e.a. (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw.* Amsterdam 1995 (p. 155-200).
- Ottenheim 1999  
 K.A. Ottenheim, 'Huygens en de classicistische architectuurtheorie.' In: F.R.E. Blom, H.G. Bruin en K.A. Ottenheim, *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag.* Zutphen 1999, p. 87- 109.
- Van Pelt 1981  
 Robert van Pelt, 'Man and Cosmos in Huygens' Hofwijck.' In: *Art History* 4 (1981), p. 150-74.
- Van Pelt 1983  
 R.J. van Pelt, 'De wereld van Huygens' Hofwijck.' In: *Bulletin KNOB* 82 (1983), p. 116-23.
- Peters 1905  
 C.H. Peters, *De groote zaal van het Binnenhof te 's-Gravenhage.* 's-Gravenhage 1905.
- Petrarca 1990  
 Francesco Petrarca, *De vita solitaria. Buch I.* Kritische Textausgabe und ideengeschichtlicher Kommentar von K.A.E. Enenkel. Leiden etc. 1990.
- Picard 1848  
 H. Picard, 'Geschiedkundig overzicht der boogschutterij.' In: A. van der Mast (red.), *Jaarboekje voor de boogschutterijen in het Koninkrijk der Nederlanden voor 1847.* Gorinchem 1848.
- Pippel 1948  
 J.G. Pippel, *In en om de hofstad. Den Haag in de loop der tijden en hoe onze voorouders er leefden.* 's-Gravenhage 1948.
- Pollmann 2000  
 Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641).* Amsterdam 2000.
- Pontanus 1617  
 Jacobus Pontanus, *Progymnasmatum Latinitatis, sive dialogorum volumina tres, cum annotationibus de rebus litterariis.* deel III.1. München 1617<sup>7</sup> (privé-exemplaar).
- Porteman 1977  
 K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse emblematiliteratuur.* Groningen 1977.

- Puget de la Serre 1663  
 Jean Puget de la Serre, *Fatsoenlycke Send-Brief-Schrijver [...]*. Vert. J.D. [=Joan Dullaart]. Amsterdam 1663 (UBL 1193 H 23-2).
- Race 1988  
 William H. Race, *Classical Genres and English Poetry*. London etc. 1988.
- Rapin 1982  
 Nicolas Rapin, *Œuvres I. Vers publiés du vivant de l'auteur*. Edition critique par Jean Brunel à partir des travaux de Emile Brethé. Paris/Genève 1982.
- Rasch 1987  
 Rudolf Rasch, 'Constantijn Huygens: een muzikale heer van stand.' In: *De zeventiende eeuw* 3 (1987), p. 99-114.
- Rasch 1997  
 Rudolf Rasch, 'Waarom schreef Constantijn Huygens zijn *pathodia sacra et profana*?' In: N.F. Streekstra (red.), *Constantijn Huygens 1596-1996. Lezingen van het tweede Groningse Huygens-symposium*. Groningen 1997 (p. 95-124).
- De Riemer 1730-1739  
 Jacob de Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheid [...]*. Vier delen, Delft 1730-1739 (UBL 415 A 10-12).
- De Roever 1891  
 N. de Roever, *Van vrijen en trouwen. Bijdrage tot de geschiedenis van oud-vaderlandse zeden*. [Haarlem 1891], facs.-editie Amsterdam z.j.
- Roosendaal 1987  
 Lydia Roosendaal, 'Huygens' Hofwijck.' In: *De zeventiende eeuw* 3 (1987), p. 211-12.
- Røstvig 1962  
 Maren-Sofie Røstvig, *The Happy Man. Studies in the Metamorphoses of a classical ideal. Volume I. 1600-1700*. Oslo 1962<sup>2</sup>.
- Ruitenbeek en Andersen-Harild 1979  
 Wim Ruitenbeek en Pelle Andersen-Harild, *De knobbelzwaan*. Amsterdam 1979.
- Ruloffs 1780  
 Bartholomeus Ruloffs, *Vredestein, Hofzang*. Amsterdam 1780 (UBA O 63 511).
- Salman 1997  
 Jeroen Salman, *Een handdruk van de tijd. De almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden 1500-1700*. Zwolle 1997.
- Van Santen ca. 1768  
 [Gerardus Hooft jr.] Laurentius van Santen [Henricus Zacharia Couderc, Lambertus Schepper], *Carmina Juvenalia*. Amsterdam z.j. [ca. 1768] (UBA O 63 7009).

- Scaliger 1995  
 J.C. Scaliger, *Poetics libri septem. Sieben Buchen über die Dichtkunst*. Band III: Buch 3, Kapitel 95-126, Buch 4. Ed. Luc. Deitz. Stuttgart/Bad Cannstatt 1995.
- Schama  
 Simon Schama, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in de Golden Age*. London enz. 1987.
- Schenkeveld-van der Dussen 1987  
 M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Schrijven voor vrienden; lezen over de schouder.' In: W. van den Berg en J. Stouten, *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen 1987, p. 110-26.
- Schenkeveld-van der Dussen 1988  
 M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Duistere luister. Aspecten van obscuritas*. Oratie Universiteit Utrecht, Utrecht 1988.
- Schim 1737  
 Hendrik Schim, *Dichttaferelen, bestaende in hofgedichten, zinnebeelden, en zedezangen*. Maassluis 1737 (UBVU XN 00155).
- Schinkel 1851  
 A.D. Schinkel, 'Testament van Constantijn Huygens.' In: dez., *Nadere bijzonderheden betreffende Constantijn Huygens en zijne familie, als mede eenige door hem vervaardigde onuitgegeven dichtstukjes*. Z.p. 1851 (p. 35-50).
- Schmidt 1978-79  
 Kees Schmidt, 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw.' In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 4 (1977-78), p. 434-49 en 5 (1978-79), p. 91-109.
- Scholz 1993  
 Bernard F. Scholz, 'Marginalia bij het Boek der Natuur.' In *Feit & Fictie* 1 (1993), p. 51-74.
- Schotel 1904  
 G.D.J. Schotel, *Het Oud-Hollandsch Huisgezin der Zeventiende eeuw*. Tweede uitgave, bez. door H.C. Rogge. Leiden 1904.
- Six van Chandelier 1991  
 J. Six van Chandelier, *Gedichten*. Ed. A.E. Jacobs. Twee delen, Assen/Maastricht 1991.
- Slits 1990  
 Frans P.T. Slits, *Het Latijnse Stededicht. Oorsprong en ontwikkeling tot in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1990.
- Smit 1923  
 J. Smit, 'Den Haag in Noord-Holland?' In: *Die Haghe. Jaarboek 1923*. 's-Gravenhage 1923, p. 104-124.

- Smit 1966  
Jacob Smit, *Driemaal Huygens. Vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batava Tempe, 't Costelick Mal en De Uytlandighe herder*. Assen 1966.
- Smit 1980  
Jacob Smit, *De grootmeester van woord- en snarenspeel. Het leven van Constantijn Huygens*. 's-Gravenhage 1980.
- Smits-Veldt 1986  
M.B. Smits-Veldt, *Samuel Coster, ethicus-didacticus. Een onderzoek naar de dramatische opzet en morele instructie van Ithys, Polyxena en Iphigenia*. Groningen 1986.
- Snelders 1980  
H.A.M. Snelders, 'Alkmaarse natuurwetenschappers uit de 16de en 17de eeuw.' In: M. van der Bijl e.a. (red.), *Van Spaans beleg tot Bataafse tijd. Alkmaars stedelijk leven in de 17de en de 18de eeuw*. Zutphen 1980.
- Sneller en Van Marion 1994  
A. Agnes Sneller en Olga van Marion (ed.), *De gedichten van Tesselschade Roemers*. Hilversum 1994.
- Snouckaert 1605  
Jacobus Snouckaert, Binckhorsti Toparcha. *Carmen de sua rusticatione*. Den Haag 1605 (KB 852 D 84).
- Van Someren 1660  
J. van Someren, *Uytspanning der vernuften, Bestaende in Geestelijcke ende Wereltlijcke poesij*. Nijmegen 1660.
- Spies 1979  
Marijke Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam. Een onderzoek naar de argumentele opbouw van Vondels *Inwydinge van het Stadhuis t'Amsterdam (1655)*.' In: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*. Den Haag 1979, p. 165-217.
- Staring 1923  
A. Staring, 'De Loterijzaal door H. Pothoven 1779 (nieuwe aanwinst voor het Mauritshuis).' In: *Die Haghe, Jaarboek 1923*. 's-Gravenhage 1923, p. 96-103.
- Van Sterkenburg 1981  
P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*. Derde, herz. en uitgebr. druk, Groningen 1981.
- Strengholt 1974  
L. Strengholt, *Constantijn Huygens, Heilighe daghen. Uitgegeven naar de eerste editie van 1645*. Amsterdam 1974.
- Strengholt 1976  
L. Strengholt, *Huygens-studies. Bijdragen aan het onderzoek van de poëzie van Constantijn Huygens*. Diss. VU, Amsterdam 1976.



- Strengolt 1977  
L. Strengolt, *Dromen is denken. Constantijn Huygens over dromen en denken en dichten*. Oratie VU, Amsterdam 1977.
- Strengolt 1978  
L. Strengolt (ed.), *Voorhout, Kostelick Mal en Oogentroost van Constantijn Huygens*. Tweede druk. Zutphen [1978].
- Strengolt 1979  
L. Strengolt, 'Hofwijck zien, horen en lezen.' *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 95 (1979), 149-164.
- Strengolt 1980  
L. Strengolt, 'Fictieve gasten op Hofwijck in "Hofwijck".' *Voortgang* 1 (1980), 9-17.
- Strengolt 1982a  
L. Strengolt, 'Een versregel tussen haakjes (Dat schadelick beghinn van menigh ongemack), *Hofwijck* r. 1932.' *De nieuwe taalgids* 75 (1982), 421-427.
- Strengolt 1982b  
L. Strengolt, 'Een stuk *Hofwijck*.' *Voortgang* 3 (1982), 40-53.
- Strengolt 1983  
L. Strengolt, 'Bilderdijk over Huygens.' *De nieuwe taalgids* 76 (1983), 51-59.
- Strengolt 1987  
L. Strengolt, 'Dit niet te drucken. Over de gedichten die Huygens niet publiceerde.' In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk. Een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Deventer 1987 (p. 251-263).
- Strengolt 1987a  
L. Strengolt, *Constanter. Het leven van Constantijn Huygens*. Amsterdam 1987.
- Strengolt 1987b  
L. Strengolt, 'Constantijn Huygens' authentiek dichterschap.' In: *Ons Erfdeel* 30 (1987), p. 19-25.
- Strengolt 1998  
L. Strengolt, 'Commentaar van Cats (?) op een gedicht van Huygens.' In: H. Duits e.a. (red.), *Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengolt over zeventiende-eeuwse letterkunde*. Amsterdam/Münster 1998, p. 159-192 (herdr. uit: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 4 (1983), p. 323-72).
- Van Strien 1987  
A. van Strien, 'Anti-idealistische poetica bij Huygens?' In: *De zeventiende eeuw* 3 (1987), p. 65-70.

- Van Strien 1990  
A. van Strien, *Constantijn Huygens' Mengelingh. Tekstuitgave met inleiding en toelichtingen*. Diss. VU, Amsterdam 1990.
- Van Strien 1993  
Ton van Strien, 'De zeven planeten volgens Jeremias de Decker.' In: H. van Dijk e.a. (red.), *In de zevende hemel. Opstellen voor P.E.L. Verkuyl over literatuur en kosmos*. Groningen 1993.
- Van Strien 2001  
Ton van Strien, 'Hofwijck: een gedicht met voetnoten.' In: *Nieuwsbrief voor afgestudeerden van de Opleiding Nederlands van de Vrije Universiteit te Amsterdam*, nr. 21, april 2001, p. 1-8.
- Van Strien en Van der Leer 2002  
Ton van Strien en Kees van der Leer, *Hofwijck. Het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens*. Zutphen 2002.
- Van Strien en Stronks 1998  
Ton van Strien en Els Stronks (ed.), *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1998 [=1999].
- Van Strien 1993  
C.D. van Strien, *British Travellers in Holland During the Stuart Period. Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*. Leiden 1993 (diss. Vrije Universiteit 1989).
- Van Strien 1998  
Kees van Strien, *Touring the Low Countries. Accounts of British Travellers 1660-1720*. Amsterdam 1998.
- Taylor 1995  
Paul Taylor, *Dutch Flower Painting 1600-1720*. New Haven and London 1995.
- Terwen en Ottenheym 1993  
J.J. Terwen en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669)*. Zutphen 1993.
- Tillyard 1964  
E.M.W. Tillyard, *Shakespeare's History Plays*. Harmondsworth 1964.
- Toulmin and Goodfield 1962  
Stephen Toulmin and June Goodfield, *The architecture of matter*. New York/Evanston 1962.
- Van Tricht 1976-1979  
H.W. van Tricht (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*. 3 delen, Culemborg 1976-1979.
- Tuynman 1971  
P. Tuynman (ed.), *P.C. Hooft. Sonnetten. Reden vande Waerdicheit der Poesie*. Amsterdam 1971.
- Udemans 1655  
Godefridus Udemans, *'T Geestelijck Roer van 't Coopmans Schip*. Dordrecht 1655 (UBA O77 21).

- Uhlig 1973  
 Claus Uhlig, *Hofkritik im England der Mittelalter und der Renaissance. Studien zu einem Gemeinplatz der europäischen Moralistik*. Berlin etc. 1973.
- Unger 1885  
 J.H.W. Unger (ed.), 'Dagboek van Constantijn Huygens.' *Oud Holland* 3 (1885).
- Van Valkenhoff 1937  
 Pierre van Valkenhoff, 'Constantijn Huygens.' In: *De Stem*, april 1937, afl. 4. Ook in: *De Gouden tak. Beschouwingen over mensen en boeken*. Maastricht 1937.
- Vanhamme 1945  
 Marcel Vanhamme, *Histoire de Bruxelles. De la Maison de Bourgogne à 1830*. Brussel 1945.
- Van Veen 1985  
 P.A.F. van Veen, *De soetichedyt des buyten-levens, vergheselschap met de boucken*. Den Haag 1960, reprint Utrecht 1985.
- Veenstra 1968  
 F. Veenstra, *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft. Twee studies in renaissance-tische levensidealen*. Zwolle 1968.
- Verdam 1903  
 J. Verdam, 'Eene verbetering in den tekst van Huygens (Hofwijck, vs. 2261).' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 22 (1903), 296-303.
- Vergilius 1949  
 Vergilius, *Het Boerenbedrijf (Georgica)*. Vertaald door Ida G.M. Gerhardt. Amsterdam 1949.
- Verkruijssse 1973-1974  
 P.J. Verkruijssse, 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens.' *Spektator* 3 (1973-1974), p. 325-346.
- Verkuyl 1965  
 P.E.L. Verkuyl, 'Sterren-konst-licht bij Huygens-lectuur.' In: *De nieuwe taalgids* 58 (1965), 234-243.
- Verkuyl 1978  
 P.E.L. Verkuyl, recensie van *Constantijn Huygens' Hofwijck en Constantijn Huygens' Cluijwerck*, beide ed. F.L. Zwaan, Jeruzalem 1977. In: *Spiegel der letteren* 20 (1978), p. 305-310.
- Vermeeren 1959  
 P.J.H. Vermeeren, 'Vastaerts penn in arrebeyt.' *De nieuwe taalgids* 52 (1959), p. 202-212 en 264-274.
- Vermeeren 1965  
 P.J.H. Vermeeren, 'Drie gedichten na driehonderd jaar. Zelfportret van Constanter in 1664.' *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 81 (1965), 16-57.

- Vondel 1977  
J. van Vondel, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*. Ed. werkgroep Utrechtse neerlandici. Utrecht 1977.
- Vondel 1987  
J. van den Vondel, *Twee zeevaartgedichten*. Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies. 2 dln. Amsterdam etc. 1987.
- Vos 1663  
Jan Vos, *Kommerrust. Hofsteê van den Eed. Heer Mr. Joan Uittenbogaerd, Ontfanger der gemeenen Landts middelen wegens de Staaten van Hollandt en Westfrieslandt over Amsterdam en de verdere gewesten, etc. etc.* Amsterdam 1663 (UBA BR. 4to H3).
- Vossius 1647  
G.J. Vossius, *Poeticarum Institutionum Libri tres*. Amsterdam 1647 (UBA 447 F35).
- De Vrankrijker 1933  
A.C.J. de Vrankrijker, *De motiveering van onzen opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*. Diss. Amsterdam, Utrecht 1933.
- De Vries 1981  
Jan de Vries, *Barges and Capitalism. Passenger Transportation in the Dutch Economy, 1632-1839*. Utrecht 1981.
- De Vries 1978  
Willemien B. De Vries, 'Hofwijck, lusthof en speelweide. Huygens' spel met het georgische genre.' In: *De nieuwe taalgids* 71 (1978), p. 307-317.
- De Vries 1983  
Willemien B. de Vries, 'Westerbaen met het oog op "Hofwijck".' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99 (1983), p. 294-305.
- De Vries 1987  
Willemien B. de Vries, 'Onbesproken winst voor onverboden vreugde: Huygens en zijn tweede huis.' In: Van Deursen e.a. (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Huygens' leven en werk*. Deventer 1987 (p. 53-64).
- De Vries 1993<sup>a</sup>  
Willemien B. de Vries, 'Huygens' reis naar de derde hemel en weer terug. "Hofwijck" r. 1293-1324.' In: H. van Dijk e.a. (red.), *In de zevende hemel. Opstellen voor P.E.L. Verkuyf over literatuur en kosmos*. Groningen 1993 (p. 147-151).
- De Vries 1993<sup>b</sup>  
Willemien B. de Vries, '12 februari 1642: Huygens wijdt zijn nieuwe buiten-goed Hofwijck in. Poëzie van het buitenleven.' In M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Groningen 1993 (p. 237-242).

- De Vries 1998  
 Willemien B. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Diss. VU Amsterdam, Hilversum 1998.
- Weeda e.a. 1985-1994  
 E.J. Weeda e.a., *Nederlandse Ecologische Flora*. 5 delen, Hilversum etc. 1985-1994.
- Weijnen z.j.  
 A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*. Vijfde druk. Zutphen z.j.
- Weisgerber 2001  
 Jean Weisgerber, 'Constantijn Huygens' *Hofwijck* (1653) als uitdrukking van een persoonlijke visie.' In: *Spiegel der Letteren* 43 (2001), p. 32-47.
- Westerbaen 1654  
 [Jacob Westerbaen], *Arctoa Tempe. Ockenburgh. Woonstede van den Heere van Brandwyck, in de Clingen buyten Loosduinen*. 's-Gravenhage 1654 (UBA 1073 B 57).
- Westerbaen 1672  
 Jacob Westerbaen, *Gedichten*. 3 dln. 's-Gravenhage 1672.
- Weyerman 1994  
 Jacob Campo Weyerman, *Opkomst en val van een koffiehuisnichtigje*. Ed. André Hanou. Leiden 1994.
- Wijbenga 1986  
 D. Wijbenga, *Delft. Een verhaal van de stad en haar bewoners. Deel II: van 1572 tot het jaar 1700*. Rijswijk 1986.
- Wilkinson 1969  
 L.P. Wilkinson, *The Georgics of Virgil. A critical Survey*. Cambridge 1967.
- Zijlmans 1997  
 Jori Zijlmans, 'Aan het Haagse hof.' In: M. Keblusek en J. Zijlmans (red.), *Vorstelijk vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*. Zwolle 1997, p. 20-46.
- Zwaan 1973  
 F.L. Zwaan (ed.), *Dagh-werck van Constantijn Huygens*. Assen 1973.
- Zwaan 1968  
 C. Huygens, *Avondmaalsgedichten en Heilige Dagen*, ed. F.L. Zwaan. Zwolle 1968.
- Zwaan 1976  
 F.L. Zwaan, *Tien gedichten van Constantijn Huygens*. Assen/Amsterdam 1976.
- Zwaan 1977  
 F.L. Zwaan, 'Hofwijck vss. 1332-1346 (wat er met een tekst kan gebeuren).' In: Hans Heestermans (red.), *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr. C.H.A. Kruyskamp [...]*. 's-Gravenhage 1977 (p. 237-240).

Zwaan 1980

F.L. Zwaan, 'Wat zegt Huygens in Hofwijck 25-26 en Aenden Leser; voor de bijschriften 5 en vlgg.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 96 (1980), p. 133-38.

Zwaan 1983

F.L. Zwaan, 'Hofwyck, vs. 1932.' *De nieuwe taalgids* 76 (1983), 422-424.

Zwaan 1984

F.L. Zwaan (ed.), *Constantijn Huygens' Oogentroost*. Groningen 1984.



# Illustratieverantwoording

## TEKST

Vitaulium/Hofwyck. Proefdruk met eigenhandige aantekeningen van Huygens (Huygensmuseum Hofwijck)

## APPARAAT

### A. Afbeeldingen in de tekst

- afb. 1: samenstelling van de autograaf (KB 128 D 24, map A)
- afb. 2: samenstelling van het voorwerk (KB 128 D 24, map B, 1)
- afb. 3: samenstelling van de apograaf (KB 128D24, map B, 2)
- afb. 4: autograaf fol. 4<sup>verso</sup> (detail): toevoeging van r. 377-378
- afb. 5: autograaf fol. 14<sup>verso</sup> (detail) en apograaf fol. 69<sup>verso</sup> (detail): toevoegingen van r. 2181-2184 en r. 2169-2170
- afb. 6: autograaf fol. 6<sup>verso</sup> (detail): wijzigingen in r. 616-620
- afb. 7: autograaf fol. 7<sup>recto</sup> (detail) en apograaf fol. 21<sup>recto</sup> (detail): toevoeging van r. 675
- afb. 8: autograaf fol. 14<sup>recto</sup> (detail) en apograaf fol. 63<sup>verso</sup> (detail): toevoeging van r. 1986
- afb. 9: autograaf fol. 10<sup>recto</sup> (detail): alternatief voor de r. 1237-1244 (niet doorgevoerd)
- afb. 10: autograaf fol. 10<sup>recto</sup> (detail): potloodmarkeringen i.v.m. bijschrijven citaten
- afb. 11: samenstelling van het Hofwijck-pakket zoals dat circuleerde in de zomer van 1652
- afb. 12: samenstelling van de kopij van het hoofdwerk
- afb. 13: samenstelling van de kopij van het voorwerk
- afb. 14: apograaf-voorwerk fol. 12<sup>recto</sup> (detail): notitie van Constantijn junior(?)
- afb. 15: apograaf fol. 53<sup>verso</sup> (detail): 'correctie' in r. 1649 door Constantijn junior (?)
- afb. 16: Hofwijck r. 1883-1884 in resp. de autograaf, de apograaf, en de drukken van 1653, 1658 en 1672. Uit het door L. Strengholt vervaardigde materiaal ten behoeve van de uitgave



## B. Facsimile's

- facs. 1-4: autograaf, fol. 1 en 18: de vier bladzijden van het omslag  
facs. 5-8: autograaf, fol. 2 en 17: de eerste en de laatste twee bladzijden van de tekst  
facs. 9-10: apograaf, voorwerk, fol. 2: de opdrachtbrief  
facs. 11-12: apograaf, voorwerk, fol. 5: 'Aenden Leser'  
facs. 13-14: apograaf, fol. 1<sup>verso</sup>-3<sup>recto</sup>: 'tekstpagina's' en 'citaatpagina's'  
facs. 15-16: autograaf, fol. 3<sup>verso</sup> en apograaf, fol. 5a: de aanvulling van r. 181-200 in de autograaf en de toevoeging op een los blaadje in de apograaf  
facs. 17 en 18: Vitaulium/Hofwyck. Proefdruk (Huygensmuseum); idem definitieve afdruk (KB, 128 D 24, map C)  
facs. 19: titelpagina van Hofwyck, eerste druk (KB, 759 C 20)

## COMMENTAAR

- afb. 17: detail uit de atlas van Delfland door N.S. Cruquius (1712). Collectie Huygensmuseum Hofwijck  
afb. 18: de vier aankoopfasen van Hofwijck, ingetekend in de grote tekening in de gravure. Tekening Kees van der Leer  
afb. 19: autograaf, fol. 7<sup>verso</sup> (detail): het monogram S-C  
afb. 20: kaart van het heelal volgens Ptolemaeus. Uit: Pierre Gassendi, *Institutio astronomica iuxta hypotheses tam veterum quàm Copernici en Tychoonis [...]*. Ed. ultima [...], Den Haag, Adriaen Vlacq, 1656. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, sign. 2212 A 24  
afb. 21: Hofwijck. Tekening van Constantijn Huygens junior, ca. 1660. Collectie Huygensmuseum Hofwijck  
afb. 22: Constantijn Huygens met vrienden op Hofwijck. Tekening F. de Moucheron, ca. 1675. Collectie Huygensmuseum Hofwijck

## Register van namen

Opgenomen zijn de namen van historische personen en auteurs van primaire en secundaire literatuur, genoemd in de inleiding en in de bijlagen van het apparaat en in het commentaar (behalve het 'Woord vooraf'). Niet geïndiceerd zijn de verwijzingen in de annotatie (deel 3) naar de noten van Bilderdijk, Eymael en Zwaan, en de verwijzingen naar de klassieke auteurs enzovoort in deel 3, hoofdstuk 4.2 en 4.3; zie daarvoor hoofdstuk 4.4. Referenties naar de auteurs van deze uitgave zijn alleen opgenomen als wordt verwezen naar andere publicaties van hun hand.

Aeas	3 192
Agricola, Rudolf	3 11
Alberti, L.B.	3 5
Alexander de Grote	3 238
Ambrosius	3 150
Amesius, Guilelmus	3 47
Andersen Harild, P.	3 243
Anthistenes	3 249
Antonides vander Goes, Joannes	2 47
Apelles	3 194
Aphthonius	3 11-12
Arbusov, L.	3 56
Aristoteles	3 40, 177, 186-191
Arrianus	2 7; 3 250
Asselijn, Thomas	3 177
Augustijn, C.	3 46
Augustus Caesar	3 138
Ausonius	3 22, 57
Austen, Ralph	3 11
Baak Griffioen, R. van	3 217
Bacon, Francis	3 39, 55
Baerle, Susanne van	3 139, 141, 202, 205
Bake, C.	3 94
Bakhuizen van den Brink, J.N.	3 179-180, 183
Bakker, B.	3 5, 7, 22, 39
Balgrave, John	3 11
Barlaeus, Caspar	2 40, 364-366; 3 14-16, 27, 32, 207

Bartas, Guillaume du	3 11, 14, 103-104, 186
Batta, E.	3 138-139
Battisti, E.	3 54
Bauhin, Caspar	3 191
Becker, F.	2 39
Beaumont, Herbert van	2 364-366, 368-369
Behrens, I.	3 57
Beins, E.	3 47
Belcampo	3 246
Berkel, K. van	3 246
Betz, G.A.	3 198
Beugnot, B.	3 23
Beverwijck, Johan van	3 173, 189-191
Bezemer Sellers, V.	3 7, 30
Bijsterveld, A.-J.	3 128
Bilderdijk, Willem	2 45, 47-48
Bleyswijck, Dirk van	3 246
Blom, F.R.E.	2 53; 3 6, 117, 232, 250
Blyenburgh, Adriaan van	3 16
Bodecher Benning, Joannes	3 16
Boëthius	2 30; 3 13
Boetseler, Rutger Wessel van den	3 15, 104, 186
Bont, A.P. de	3 108-109, 166
Boogaert, E. van den	3 108
Booy, E.P. de	3 197
Borsselen, Philibert van	2 53; 3 16-17, 19, 29, 33-34, 49, 58
Bosscha, J.	2 38
Bots, H.	3 40
Boxhorn, Marcus Zuerius	2 11, 23, 32, 34, 38, 43, 51, 363-364; 3 76, 87-88
Braak, Menno ter	3 17-18, 157
Brahe, Tycho	3 40, 184
Bredero, Gerbrand Adriaensz.	3 217, 247
Bregman, B.	2 53; 3 5-6
Bruin, Claas	3 51, 58
Brune de Jonge, Johan de	3 143
Brune de Oude, Johan de	3 206
Bruno, Hendrik	2 11, 34, 37, 43, 51, 56, 3 88
Buccanus, ?	3 15
Bussato, Marco	3 11
Calvijn, Johannes	3 38-39

Campen, Jacob van	2 20-21; 3 5, 97, 131-133
Carew, Thomas	3 15-16
Casembroot, Maria de	3 24, 122-124
Casembroot, Reinier de	3 122
Catanaeus, Joannes Maria	3 11
Cato	3 10, 12, 22, 27, 37, 53, 56
Cats, Jacob	2 13, 32, 43, 365, 367-369; 3 6-7, 13, 15, 23, 32, 38, 48, 50-52, 57, 79, 110, 195- 196, 206-207
Chilon	3 150
Chrysostomus	3 182
Cicero	2 30; 3 11-13, 32, 36, 150, 250, 252
Claudianus	2 7; 3 14, 99
Clemens van Alexandrië	2 30
Clutius, Theodorus	3 11, 188-189
Coffin, D.R.	3 35
Columella	3 27, 54
Colvius, Andreas	3 21-22
Comito, T.	3 36, 41, 54-55
Conrady, K.O.	3 56
Conrart, Vincent	2 36, 56
Constantinus VII Porphyrogenetos	3 188, 249
Cousins, A.D.	3 17
Cowley, Abraham	3 6, 15, 49
Cremers, B.	2 14
Cretser, Gysbert de	2 47
Cruquius, N.F.	3 2
Curtius, E.R.	3 38, 218
Dam, H.-J. van	3 56, 76
Davidson, P.	3 16
Decker, Jeremias de	3 214
Deelen, Dirk van	3 165
Der kinderen-Besier, J.H.	3 86, 134, 151, 160
Descartes, René	3 40, 189
Deursen, A.Th. van	3 166, 181
D'Hane-Scheltema, M.	3 187
D'Hooghe, M.	2 53
Dibbets, G.R.W.	3 190
Diedenhofen, W.	3 7
Dijstelberghe, P.	2 53
Dillen, J.G. van	3 198

Diogenes Cynicus	3 238
Diogenes Laertius	3 238
Dionysius van Halicarnassus	3 249, 251
Dixon Hunt, J.	3 7
Dodonaeus, Rembertus	3 106, 158, 162, 169-170, 174, 188
Dohna, Frederik graaf van	2 36; 3 21
Donkin, R.A.	3 118, 188
Donne, John	3 246
Dorleijn, G.	2 60
Dornavius, Caspar	3 15-16
Dorp, Dorothea van	3 200, 204
Dorp, Frederik van	3 212
Doublet, George Rataller	2 32
Doublet, Philips	3, 65
Dousa, Janus (de Jonge)	3 16
Drebbel, Cornelis	3 39, 186
Dreze, A.	2 53
Duits, H.	3 42
Dullaert, Joan	3 42
Dyck, J.	3 23
Eeckhout, G. van	3 51
Elisabeth van Bohemen	3 58
Ellinger, G.	3 57
Elzevier, Abraham en Bonaventura	2 7, 23, 32, 39-40, 43, 364-367
Elzevier, Johannes	2 32
Emmens, J.A.	3 202
Epictetus	2 7; 3 41, 53, 250
Erasmus, Desiderius	3 13, 15, 54-55, 249
Es, G.A. van	3 62
Euripides	3 32, 45
Eyck, Jacob van	3 217
Eyffinger, A.	2 36
Eymael, H.J.	2 45, 48-50, 3 61, 66, 144
Farnabius, Thomas	3 13, 251
Feijst, G. van der	3 219-220
Flaminio, Antonio	3 16
Floris V	3 197
Fontana, Domenico	3 138
Forster, L.	3 35

Frederik Hendrik	3 7-10, 106, 148, 165, 246, 248
Frijhoff, W.	2 40; 3 38
Fulke, William	3 186-187
Gambara, Laurentius	3 16
Gassendi, Pierre	3 168
Gerard van Velsen	3 197
Gelderblom, A.J.	3 58, 63
Gerhardt, Ida	3 11
Gilbert, William	3 186-187, 193
Gobert, Thomas	3 124,
Goodfield, J.	3 187
Gordon, Geertruid	2 16
Gorris, G.	3 94, 148, 211, 218, 245-246
Grafton, A.	3 40, 56
Graswinckel, Dirk	2 10-11, 23, 32, 34, 43, 48, 51; 3 76
Gregorius van Nazianze	3 99
Groen, Jan van der	3 171
Groenveld, S.	3 38, 42, 124
Groot, Hugo de	3 16, 32, 178, 200, 203, 207
Grosheide, D.	3 42
Gruterus, Janus	3 15, 249, 252
Gulielmus, Janus	3 252
Harmsen, A.J.E.	2 53
Harrebomée, P.J.	3 205-206, 217
Harrison, P.	3 38
Harvey, William	3 188-189, 203
Heijbroek, J.F.	3 232
Heinsius, Daniel	3 32, 207
Hellinga, W. Gs	2 51
Hendrikx, J.A.	3 48
Heninger, S.K.	3 140, 185-186
Henkel, A.	3 175
Heresbach, Conrad	3 11
Hermans, A.G.J.	3 128
Hermkens, H.M.	3 195, 219
Herrick, Robert	3 16
Hertog, J.B. den	3 124
Hesiodus	3 12
Heyblocq, Jacobus	2 11
Hofman, H.A.	2 17; 3 38, 154, 179, 223

Homerus	2 30; 3 12, 82, 162
Hondius, Petrus	2 53; 3 17, 19, 27, 29, 33-34, 38, 45, 49, 58
Honert, Rochus van den	3 125
Honert, Thomas van den	3 24, 125, 130-131
Hoof, P.C.	2 47-48, 50, 195, 212, 215
Hooghe, Romeyn de	2 39
Hopper, F.	3 7
Horatius	2 6, 22, 30-31; 3 10-14, 22, 37, 53, 55-56, 87, 110, 143, 250
Horst, A.J. van der	3 149, 171
Houwaert, Jan Baptist	3 15,
Huizinga J.	3 54
Huygens, Constantijn junior	2 8, 10, 17, 22, 34-35, 41-42, 52, 58-59, 62; 3 19-20, 65-66, 189, 214, 232-233, 238, 250
Huygens, Constantijn (kleinzoon)	3 8
Huygens, Christiaan (vader)	3 106, 205
Huygens, Christiaan (zoon)	2 36, 44, 214, 219, 232, 238
Huygens, Geertruid	2 10, 17; 3 19, 65, 67
Huygens, Lodewijk	3 8, 214, 238
Huygens, Maurits	3, 8, 205
Huygens, Philips	2 13, 153, 214, 238
Huygens, Susanne (dochter)	3 77, 154, 212, 214, 238
Huygens, Susanna Louise	3 8
Hyperides	2 7
Isocrates	2 30
Israel, Jon.	3 38
Jacobs, A.E.	3 61
Jacques, D.	3 149, 171
Jansen, Antoni	3 52,
Jardine, L.	3 56
Johan Maurits van Nassau	3 7, 108
Jong, E. de	3 7, 101, 141
Jonge, B.C. de	2 38
Jonson, Ben	3 16
Jorink, E.	3 38, 40
Jorissen, Th.	3 205
Juvenalis	3 12-14, 49

Karel I	3 26, 42, 163, 216
Karel II	3 163
Keblusek, M.	3 165
Keesing, El.	2 36, 3 65, 119, 122, 200
Kepler, Johannes	3 40, 184
Kier, H.	3 10, 56
Kiliaen, Cornelis	3 118
Klein, M.	3 91-92
Koeman, H.	2 38, 52; 3 159
Komrij, Gerrit	3 214
Kosters, J.	3 128
Kruyter, C.W. de	2 29; 3 20
Landwehr, J.	2 39
Langius, Josephus	2 29-30; 3 13, 15, 55, 249
Langren, Michiel Florent	3 185
Lausberg, H.	3 28, 56-57
Leeman, A.D.	3 55
Leendertz jr., P.	2 29
Leer, K. van der	2 53; 3 4-5, 8, 30, 62, 159, 232, 235, 239
Leerintveld, A.M.Th.	2 13, 29, 40, 55-56, 60-64; 3 5, 10-11, 93, 249, 254
Leeuwenberg, H.L.Ph.	3 42
Leopold, H.J.	2 60
Leuker, M.-Th.	3 34
Lewalski, B.	3 16
Libanius	3, 22
Linden, Diane vander	3 125
Linden, R. van der	3 214, 216
Linschoten, Jan Huygen van	3 193
Lipsius, Justus	3 14-16, 36, 55, 251-252
Livius	2 13
Lodewijk XIV	3 216
Lohmeier, A.-M.	3 16, 23, 32, 49, 57
Lollius, Albertus	3 13
Lorichius, Reinhardus	3 12
Lotichius, Petrus	3 14
Lucanus	3 126,
Lucretius	3 35, 112-113, 250
Luther, Martin	3 16, 38
Lycosthenes, Conradus	3 249



MacKerrow, R.B.	2 57
Maertensz, Jan	3 8, 57, 82, 238
Magirus, Tobias	3 15
Manilius	3 14
Marenco, Cl.	3 109
Marino, Giambattista	3 15
Marion, O. van	3 48
Martialis	3 14, 57, 89
Marvell, Andrew	3 16,
Matthey, I.	3 40, 190, 213
Maurits van Nassau	3 165, 178
McClung, W.A.	3, 16, 36
Meer, T.L. ter	3 122
Meijer Drees, M.	3 105, 247
Melanchton, Philipp	3 38
Mersenne, Marin	3 121
Meyster, Everard	3 52
Michels, L.C.	3 35, 113, 115, 140
Moerbeek, Jacob Pietersz.	2 16
Moltzer, H.E.	2 49; 3 134
Morford, M.	3 14, 35, 55
Moss, A.	3 12-13, 15
Moucheron, Frederik de	3 7, 232, 239, 241
Muretus, Anthonius	3 14
Nemesianus	3 13
Neuhusius, Reinerus	3 14
Noske, F.	3 121
Ogg, D.	3 216
Ogle-Swann, Utricia	3 30, 49, 57, 119-122
Oldenbarnevelt, Joan van	3 178
Opitz, Martin	3 16, 23
Ottenheim, K.A.	3 5, 7, 133
Oudenhoven, Jacob van	3 94
Overbeke, Aernout	3 143
Ovidius	2 7, 30; 3 13-14, 56, 81, 85, 113, 120, 187, 213, 242
Palladius	3 10, 53
Pelt, R. van	3 5, 29-31, 42
Persius	2 29

Peters, C.H.	3 164
Petit, Jean-François le	3 164
Petrarca, Francesco	2 31; 3 36, 54, 251
Petronius	3 249
Philo van Alexandrië	3 41
Picard, H.	3 127-128
Pippel, J.G.	3 198
Plato	3 36
Plautus	2 52; 3 14, 53, 252
Plinius de Jonge	3 11-12, 22, 36, 55
Plinius de Oude	3 12, 37, 40, 48, 118, 162, 185-187, 194, 251
Plutarchus	2 7, 30; 3 249, 251
Poliziano, Angelo	3 14
Pollman, J.	3 33, 38
Polybius	3 249
Pontanus, Jacobus	3 12
Poot, Hubert Kornelisz.	3 115, 134, 199
Porteman, K.	3 38
Post, Pieter	2 39; 3 5, 97, 131-132, 152
Potter, Dirc	3 117
Procopius	3 249
Propertius	3 80
Prudentius	3 45
Puget de la Serre, Jean	3 155, 174
Pythagoras	3 5
Quarles, Francis	2 7
Race, W.H.	3 56-57
Rank, L.Ph.	2 52
Rapin, Nicholas	3 7
Rasch, R.	3 119, 124
Ravesteyn, Joh. van	2 15, 46
Reigersbergh, Maria van	3 200
Revius, Jacobus	3 182,
Riemer, Jacob de	3 198
Ripa, Cesare	3 115, 134, 199
Roemers, Maria Tesselschade	3 48, 183, 210, 215
Røstvig, M.-S.	3 32, 35, 49
Roever, N. de	3 211
Ronsard, Pierre de	3 15

Roosendaal, L.	3 6
Royaards van den Ham, W.J.	2 5, 49
Ruitenbeek, W.	3 243
Ruloffs, Bartholomeus	3 52
Ryk, Frans	3 52
Saint-Amant, Antoine Girard de	3 15
Salman, J.	3 8
Sannazaro, Jacopo	3 14
Santen, Laurens van	3, 52
Sarbievius, Matthias Casimir	3 15
Scaliger, Julius Caesar	3 31, 56-57
Scamozzi, V.	3 5
Schama, S.	3 43
Schenkeveld-van der Dussen, M.A.	3, 18, 24, 57, 61-62
Schim, Hendrik	3, 52
Schim, Pieter	3 52
Schinkel, A.D.	3 102-103, 116, 157
Schmidt, F.H.	3 210
Schmidt, K.	3 58
Schöne, A.	3 175
Scholz, B.F.	3 38
Schoonhoven, Floris	3 16
Schotel, G.D.J.	3 211
Schottus, Andreas	3 249
Scriverius, Petrus	3 16
Sebillet, Thomas	3 57
Secundus, Janus	3 14
Seneca	2 29-30, 41; 3 11-14, 22, 37, 41, 45-46, 55, 93, 250-252
Servilius Vatia	3 13
Six van Chandelier, Joannes	3 61, 182
Slits, F.	3, 32, 56
Sluiter, Willem	3 15
Smit, J.	3 94
Smit, Jac.	2 29; 3 17, 23, 158, 200, 205
Smits-Veldt, M.B.	3 46
Snelders, H.A.M.	3 40
Sneller, A.A.	3 48
Snouckaert, J.	3 7, 16-17
Socrates	2 31
Solon	3 150

Someren, Johan van	3 50-52
Spies, M.	2 40; 3 31, 38
Staring, A.	3 165
Statius	3 11, 56-57
Stephanus Byzantinus	3 82
Stephanus, Henricus	3 14
Sterkenburg, P.G.J. van	3 178, 247
Stigelius, Joannis	3 16
Stobaeus, Johannes	3 13, 249
Stoett, F.A.	3 206
Stoopendael, Bastiaen	2 39
Strengholt, L.	2 5, 13, 15, 22, 32, 40, 44-47, 50-55; 3 19-20, 23-25, 34, 59, 67-68, 78-79, 83, 91, 93, 122, 150, 155, 203-204, 207-209
Strien, A. van	2 8, 14, 45, 47, 53; 3 5, 8, 18, 21, 25, 52, 62, 126, 163-164, 182, 185, 214, 228, 230, 232, 235-236, 239
Strien, C.D. van	3 246
Stronks, E.	3 182
Stroom, G.P. van der	2 56
Sylvius, Aeneas	3 13, 15
Tacitus	3 212
Taylor, P.	3 30
Terwen, J.J.	3, 7
Thales	2 30; 3 150
Theognis	3 87
Theophrastus	3 106
Thieme, U.	2 39
Tibullius	3 12, 14
Tillyard, E.M.W.	3 126
Toulmin, St.	3 187
Trello, Lucretia van	2 29
Tricht, H.W. van	3 215
Trigland, Jacobus	3 47
Tuynman, P.	2 56, 212
Udemans, Cornelis	3 43, 47
Uhlig, C.	3 49
Unger, J.H.W.	3 8-9, 67
Urbanus V	3 14

Valerius Maximus	3 32
Vanhamme, M.	3 158
Varro	2 45; 3 6, 10, 12, 14, 22, 27, 53
Veen, P.A.F. van	3 29, 36, 41, 52-55, 176
Veenstra, F.	3 137, 150, 203
Veldhorst, N.	3 217
Velleius Paterculus	2 29
Verdam, J.	3 221
Vergilius	3 10-14, 19, 25, 53, 185
Verkuyl, P.E.L.	2 51-52; 3 91, 144, 167, 180
Vermeeren, P.J.H.	2 15, 42, 50-53, 55
Viau, Théophile de	3 15
Vitruvius	3 5, 43
Vlacq, Adriaen	2 7, 15, 32, 43-44, 46
Vlaming, Pieter	3 52
Vloten, J. van	2 48, 53
Vondel, Joost van den	3 20, 85, 87, 137, 214
Vorstius, Adolphus	3 53
Vos, Jan	3 51-52
Vossius, Gerardus Johannes	3 21, 31
Vrankrijker, A.C.J. de	3 165
Vries, W.B. de	2 37; 3 5, 10, 15-17, 20, 27, 30, 32-33, 36, 38, 43, 45, 48, 50, 57-59, 66-69, 93-94, 117, 167, 219
Wassenaer, J.	2 365
Weeda, E.J.	3 213
Weel, A. van der	3 16
Weijnen, A.	3 114, 117
Weisgerber, J.	3 40
Wellekens, Jan Baptista	3 52
Westerbaen, Jacob	2 11, 22, 32, 34, 36-38, 42-43, 47, 51, 53, 65; 3 6-7, 21, 26, 48, 50-52, 56-57, 75, 77-87, 93, 127, 134, 143, 145, 206
Weyerman, Jacob Campo	3 228
Wezel, Romanus van	3 183
Wijbenga, D.	3 245-246
Willem II	3 9, 164, 165
Willem III	2 17; 3 9, 165, 223
Willink, Daniël	3 52
Witsen Geysbeek, P.G.	3 214

Worp, J.A.	2 5, 7, 10-11, 13, 16, 36, 49-50, 53, 58, 366; 3 51, 140
Woude, Cornelis van der	3 39-40
Xenophanes	2 46
Xenophon	2 31, 46
Zedler, Johann Heinrich	3 140
Zevecote, Jacob van	3 14
Zijlmans, J.	3 109
Zwaan, F.L.	2 17, 18, 22, 51-52, 56, 58; 3 20, 23, 32, 61, 63, 126, 170, 183, 190-191, 202-203, 214, 222, 251-252



# Inhoud

## BAND I

### DEEL I: TEKST

I	Voorwerk	3
I.1	De opdracht	3
I.2	Aenden Leser; voor de Bij-schriften	4
I.3	Aenden Drucker	8
I.4	Het lofdicht van Graswinckel	8
I.5	De gedichten van Westerbaen	9
I.5.1	Aen mijn Heer [...] van Zuylichem [...]	9
I.5.2	Prosopopoea. Spreeckende houtte gebouw [...]	14
I.5.3	Kyckers antwoord [...]	18
	I. De Je-ne-sçay-quoy van Hofwijck	18
	II. De schou-burg van Hofwijck	19
	III. De Kiik-in-de-pot van Voorburg	20
I.6	Het lofdicht van Boxhorn	21
I.7	Het lofdicht van Bruno	22
2	Vitaulium/Hofwyck. Facsimile van de door Huygens ingevulde proefdruk van de gravure.	24
3	<i>Hofwijck</i>	25



## DEEL 2: APPARAAT

### Woord vooraf 3

### Inleiding 5

- 1 Beschrijving van de bronnen 5
  - 1.1 De handschriften 5
    - 1.1.1 Overzicht 5
    - 1.1.2 Autograaf, apograaf en liminaria (KB 128 D 24) 5
    - 1.1.3 Andere *Hofwijck*-handschriften 14
  - 1.2 De drukken 15
    - 1.2.1 De *editio princeps*, 1653 (EP) 15
    - 1.2.2 De uitgave in de *Koren-bloemen* van 1658 (KA) 15
    - 1.2.3 De uitgave in de *Koren-bloemen* van 1672 (KB) 15
    - 1.2.4 Een derde druk van de *Koren-bloemen*? 16
    - 1.2.5 Een afzonderlijke druk van *Hofwijck* r. 1525-1596 16
- 2 Tekstgeschiedenis 17
  - 2.1 De autograaf 17
    - 2.1.1 Geschreven in 'vier der druckste maenden die hij beleeft heeft?' 17
    - 2.1.2 De correctie van de autograaf 18
    - 2.1.3 Geschapen 'voor eerst te smooren'? 22
  - 2.2 De apograaf 23
    - 2.2.1 De kopiist aan het werk 23
    - 2.2.2 De correctie van de apograaf 26
    - 2.2.3 De toevoeging van de marginalia 29
  - 2.3 De voorbereiding van de eerste druk 32
    - 2.3.1 Het hoofdwerk 32
    - 2.3.2 Het voorwerk 34
      - 2.3.2.1 De inleidende teksten en de lofdichten 34
      - 2.3.2.2 De plaat 37
      - 2.3.2.3 Het 'privilege' 39
    - 2.3.3 De correctie van de drukproeven 40
  - Samenvatting: chronologisch overzicht van de tekstgeschiedenis tot en met de eerste druk 43
  - 2.4 De uitgaven in de *Koren-bloemen* van 1658 en 1672 44
  - 2.5 De uitgaven na 1672 47
    - 2.5.1 Bilderdijk 1824-1825 47
    - 2.5.2 Van Vloten 1879 48

2.5.3	Eymael 1888	48
2.5.4	Worp 1892-1899	49
2.5.5	Eymael 1920	50
2.5.6	Vermeeren 1967	50
2.5.7	Zwaan 1977	51
2.5.8	Van Strien en Van der Leer 2002	53
2.5.9	<i>Hofwijck</i> op internet en op cd-rom	53
3	Verantwoording van de tekstuitleg	55
3.1	Doelstelling	55
3.2	Het materiaal	55
3.3	Wijze van editeren	56
3.3.1	Het apparaat	56
3.3.2	De basistekst	58
3.3.3	De constitutie van de leestekst	59
3.4	De inrichting van het apparaat	60
3.4.1	Algemeen	60
3.4.2	Siglen	62
3.4.3	Nadere toelichting	63
3.5	Opgave van de afwijkingen in de leestekst ten opzichte van de basistekst	65
3.5.1	Algemeen	65
3.5.2	Bijzondere gevallen	65

#### Apparaat

1	<i>Hofwijck</i> , r. 1-2824: tekstgenese en varianten	69
2	Het voorwerk: tekstgenese en varianten	341
2.0	Vooraf (siglen)	341
2.1	De opdracht	341
2.2	Aenden Leser; voor de Bij-schriften	342
2.3	Aenden Drucker	345
2.4	Het lofdicht van Graswinckel	346
2.5	De gedichten van Westerbaen	347
2.5.1	Aen mijn Heer [...] van Zuylichem [...]	347
2.5.2	Prosopopoea. Spreekende houtte gebouw [...]	348
2.5.3	Kyckers antwoord [...]	350
	I. De Je-ne-scaj quoy van Hofwijck	350
	II. De schou-burg van Hofwijck	350
	III. De Kiik-in-de-pot van Voorburg	351

2.6	Het lofdicht van Boxhorn	351
2.7	Het lofdicht van Bruno	351
3	De teksten op de prent: genese en varianten	353
3.0	Vooraf	353
3.1	De legenda	353
3.2	De Latijnse disticha	355
3.2.1	Op de obelisk, 28 oktober 1652	355
3.2.2	Op de uitkijktoren	356
	- van 28 oktober 1652	356
	- van 1 november 1652	356
4	De notities op de omslag van de autograaf	357
4.0	Vooraf	357
4.1	Notities op folio 1-recto	357
4.1.1	De ontwerp-titelpagina	357
4.1.2	Overige notities	358
4.2	Notitie op folio 1-verso	358
4.3	Notities op folio 2-recto	358
4.4	Notities op folio 2-verso	359
5	Overige notities in de autograaf	360
5.0	Vooraf	360
5.1	Transcriptie	360

#### Bijlagen

A	'Mijn Pyramide op Hofwijck om veer.' <i>Hofwijck</i> r. 779-782	363
B	Brief van Huygens aan Marcus Zuerius Boxhorn, 5 oktober 1652	363
C	Brief van Marcus Zuerius Boxhorn aan Huygens, 31 oktober 1652	364
D	Het privilege van de <i>Momenta Desultoria</i> , 1644	364
E	Brief van Huygens aan de Staten van Holland, 6 april 1653	366
F	Het privilege van <i>Hofwijck</i> , 1653	366
G	Het 'Extract uyt het privilege'	368
	1. Tekst in de uitgave van 1653	368
	2. Tekst in de <i>Koren-bloemen</i> , ed. 1658	368

Facsimile's	371
-------------	-----

## BAND 2

### DEEL 3: COMMENTAAR

#### Inleiding, door Willemien B. de Vries

- 1 Huygens en het buitengoed *Hofwijck* 5
  - 1.1 Aankoop, aanleg en onderhoud 5
  - 1.2 Huygens op *Hofwijck* 8
- 2 De literaire context van *Hofwijck* 10
  - 2.1 West-Europese buitenlevenliteratuur in Huygens' bibliotheek 10
  - 2.2 Gedichten over buitenplaatsen vóór 1653 15
- 3 Het gedicht *Hofwijck* 17
  - 3.1 Inleiding 17
  - 3.2 Het poëtische karakter van de titel, de opdracht en 'Aenden Leser' 19
  - 3.3 De presentatie en compositie van het gedicht 22
  - 3.4 Nadere analyse van het gedicht 26
    - 3.4.1 Exordium 26
    - 3.4.2 Narratio 27
      - 3.4.2.1 Methode en terminologie 28
      - 3.4.2.2 Een andere uitgangspunt: de interpretatie van *Hofwijck* door Van Pelt 29
      - 3.4.2.3 Beschrijving 31
      - 3.4.2.4 Lering 32
      - 3.4.2.5 Uitweidingen 34
      - 3.4.2.6 Opinies over actuele onderwerpen 42
    - 3.4.3 Peroratio 47
- 4 De literaire context (vervolg). Spel met enkele conventies van de buitenlevenliteratuur 48
- 5 Receptie en doorwerking van het gedicht 50
- 6 Plaats en functie van *Hofwijck* 52

#### Annotatie

- 1 Verantwoording van de annotatie 61
- 2 Noten bij het voorwerk 65
  - 2.1 De opdracht 65
  - 2.2 Aenden Leser; voor de Bij-schriften 67
  - 2.3 Aenden Drucker 75

2.4	Het lofdicht van Graswinckel	76
2.4.1	Vertaling	76
2.4.2	Noot	76
2.5	De gedichten van Westerbaen	77
2.5.1	Aen mijn Heer [...] van Zuylichem	77
2.5.2	Prosopopoea	81
2.5.3	Kyckers antwoord en Keur van naemen	85
	I. De Je-ne-sçay quoy van Hofwijck	85
	II. De schou-burg van Hofwijck	86
	III. De Kiik-in-de-pot van Voorburg	87
2.6	Het lofdicht van Boxhorn	87
2.7	Het lofdicht van Bruno	88
2.8	De Latijnse disticha op de prent	89
2.8.1	Vertaling	89
2.8.2	Noot	89
3	Noten bij <i>Hofwijck</i>	91
	r. 1-32: exordium	91
	r. 33-64: de bodemgesteldheid	94
	r. 65-112: het plannenmaken	96
	r. 113-136: de beschrijving geldt Hofwijck over honderd jaar	99
	r. 137-152: het bos	100
	r. 153-200: de eikenlanen	102
	r. 201-225: de sparren: hun afkomst	105
	r. 226-248: vervolg	107
	r. 249-258: hun rangschikking	109
	r. 259-320: het eikenhakhout	111
	r. 321-340: de geringe oppervlakte ervan	115
	r. 341-352: het berkenbos	116
	r. 353-400: nadenken. lezen en praten	116
	r. 401-427: zingen (Utricia)	119
	r. 428-453: onmuzikale mensen	120
	r. 454-486: mijn composities	121
	r. 487-511: het boogschieten op de berg	124
	r. 512-528: gedachten bij het boogschieten	127
	r. 529-558: het schieten op de papegaai	128
	r. 559-586: over geluk en wijsheid	129
	r. 587-592: zelfcorrectie	130
	r. 593-624: het verhaal van de berg	131
	r. 625-669: de binnenkant en de buitenkant	133

- r. 670-732: de versiering van de berg: een 'naald' 136
- r. 733-792: de ondergang van de 'naald' 139
- r. 793-832: een nieuwe toren 142
- r. 833-876: het nut van die toren 144
- r. 877-884: het bos uit 146
- r. 885-932: de Heerweg op: de abelen 146
- r. 933-956: de stallen en de moestuin 148
- r. 957-976: de tuin: symmetrische aanleg 149
- r. 977-1012: naar het voorbeeld van de mens 150
- r. 1013-1048: verspilling, zo'n tuin? Nee! 152
- r. 1049-1082: de hekken 154
- r. 1083-1110: de lindenlanen 156
- r. 1111-1148: de elzensingels 157
- r. 1149-1160: heggen van haagbeuken en beuken 159
- r. 1161-1188: de hoek om 159
- r. 1189-1240: de essen 161
- r. 1241-1292: het plein, dat nietig lijkt 163
- r. 1293-1323: onder de wijde hemel. Vervoering 166
- r. 1324-1335: de esdoorns rond het plein 169
- r. 1336-1352: de mastbomen 170
- r. 1353-1396: de boomgaard in 171
- r. 1397-1428: waarschuwing tegen over-eten 173
- r. 1429-1475: vervolg 175
- r. 1476-1524: onze gesprekken in de boomgaard 177
- r. 1525-1572: de toon van onze gesprekken 179
- r. 1573-1596: over de bijbel 181
- r. 1597-1681a: en over de natuur 184
- r. 1681b-1692: daar leren wij van elkaar 192
- r. 1693-1716: huisjes op de vier hoeken 193
- r. 1717-1844: wat ik daar hoor: 'boerenrijage' 194
- r. 1845-1867: zo waren de mensen in het paradijs 199
- r. 1868-1912: anders die Haagse jeugd van tegenwoordig 200
- r. 1913-1944: de juiste verhouding tussen man en vrouw 202
- r. 1945-1964: excuus voor de lange uitweiding 205
- r. 1965-2004: naar de eilanden 206
- r. 2005-2052: de mastbossen, gemest met rozenblaadjes 209
- r. 2053-2104: de iepen langs de waterkant 212
- r. 2105-2154: de kegelbaan 214
- r. 2155-2179: als het avond wordt 216

	r. 2180-2209: druk scheepvaartverkeer over de Vliet	218
	r. 2210-2272: afgunst van een passerende schipper	219
	r. 2273-2304: hij vergist zich	222
	r. 2305-2356: lof van een passagier in de trekschuit	223
	r. 2357-2428: kritiek van een andere passagier	225
	r. 2429-2456: zo leer ik weer wat	228
	r. 2457-2488: bedtijd	229
	r. 2489-2504: naar het huis	230
	r. 2505-2552: de brug naar het huis	231
	r. 2553-2572: met een ophaalmechaniek	234
	r. 2573-2596: maar ik vrees niemand	235
	r. 2597-2632: en voor dieven is hier niets te halen	236
	r. 2633-2664: morgen komen mijn vijf kinderen	238
	r. 2665-2700: het plezier van een vijver: als viswater	239
	r. 2701-2740: als spiegel	240
	r. 2741-2764: en als ijsbaan	243
	r. 2765-2782: uitnodiging op het echte Hofwijck	244
	r. 2783-2804: het uitzicht uit de zolderramen	244
	r. 2805-2824: de bibliotheek. Afscheid	246
4	De citaten bij <i>Hofwijck</i>	249
4.1	Inleiding	249
4.2	Opgave van de geraadpleegde contemporaine edities	253
4.2.0	Vooraf	253
4.2.1	Verzamelingen en florilegia	254
4.2.2	Afzonderlijke auteurs	255
4.3	De citaten met varianten, vertalingen en noten	259
4.4	Lijst van de bij <i>Hofwijck</i> aangehaalde auteurs en werken	317
4.4.1	Bijbel	317
4.4.2	Klassieken	317
4.4.2.1	Anonieme werken	317
4.4.2.2	Auteurs	317
4.4.2.3	Uitspraken van historische personen	326
4.4.3	Kerkvaders	326
4.4.4	Latere auteurs en werken	328

Literatuur

- I Vaste afkortingen 329
  - I.1 Gedichten en brieven van Huygens 329
  - I.2 Uitgaven van *Hofwijck* 329
  - I.3 Overige afkortingen 329
    - I.3.1 Woordenboeken en naslagwerken 329
    - I.3.2 Bibliotheken 330
- 2 Overige literatuur 331

Illustratieverantwoording 355

Register van namen 357

Inhoud 371















**KNAW Press** | Koninklijke Nederlandse  
Akademie van Wetenschappen